

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Stationsbyens samfund

Sidsel Eriksen

Stationsbyens samfund

Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940

Overgaard Bøger, Grindsted

Stationsbyens samfund

© Sidsel Eriksen og Den jyske Sparekasse 1996

Udgivet på initiativ af og med støtte fra Den jyske Sparekasse
i samarbejde med Grindsted Vorbasse Museum.

Lay-out: Ole Schou Vesterbæk

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-985574-1-6

Printed in Denmark 1996

Trods omhyggelig behandling af det benyttede billedmateriale, kan vi have benyttet fotos, som uden vort vidende er beskyttet af ophavsret. Skulle dette være tilfældet, vil vi være glade for at få en henvendelse, således at billederne kan honoreres til gældende takst.

Indholdsfortegnelse

Forord	9	Kapitel 4: Bydannelse	91
Del I: Indledning	13	En borgerforening	91
Kapitel 1: Med amerikansk fart	15	Demokratisk forening	96
Nybyggerbyen	15	Folkelig afholdenhed	98
Kapitel 2: Stationsbyen	25	Foredrag, skydning og gymnastik	100
Eksemplet Grindsted	28	Husflid og ungdoms- undervisning	103
Tolkninger	30	Et forsamlingshus	104
Det foreningsstyrede samfund .	35	Afslutning	108
Kildematerialet	41	Del III: Stationsbyen 1910-40	109
Del II: Hedelandsbyen 1880-1910	43	Kapitel 5: Borgerne	111
Kapitel 3: Opbrud	45	Entreprenørånden	113
En begyndende bydannelse	45	Afslutning	122
Hedebønderne	48	Kapitel 6: Borgerforeningen ...	123
»En Hedens Helt«	51	Borgerforeningen	123
Markedet	52	Foreningseliten	133
Andelsbevægelsen	54	Opbygningen af stationsbyen	136
En folkelig bevægelse	57	Praktiske foranstaltninger	137
Afmatning	62	Byplanen	142
Andelsbønder	63	Afslutning	148
Missionen	65	Kapitel 7: Nye instrumentelle foreninger	149
»Lamborg-folkene«	71	Håndværkerforeningen	149
Gennembrud	72	Grundejerforeningen	154
Grindsted Sogns Hellige	77	Handelsforeningen	154
Grundtvigianere og »Beckasiner«	79	De fire foreninger	155
Laust Rasmussen og jernbanen .	85		
Afslutning	88		

Byinteresse i Sognerådet	156	Kapitel 11: Kampen om	
Afslutning	162	historien	215
Kapitel 8: Nye ekspressive		Museet	215
foreningsmiljøer	163	Historien	221
Selskabelige foreninger	163	Afslutning	227
Loger	164	Kapitel 12: Missionen	229
Afslutning	166	Indremissions samfund	231
Kapitel 9: Idrætsforeninger	167	Kommuneskolen	232
Skytte- og gymnastikforeningen	167	Blå Kors	235
Fodbold	169	En Myg til en Elefant	239
Balforening	172	Missionshotellet	244
Grindsted Athlet klub	174	Fallit	246
De nye idrætsforeninger	176	Kirken	248
Afslutning	177	Vækkelsesmøder	251
Kapitel 10: Det folkelige		Missionshuset	253
foreningsliv	179	Splittelse	256
Grundtvigianismen	179	K.F.U.M.	260
Privatskolen	180	Frivilligt Drenges Forbund	268
Foretagsforeningen	182	Krise i K.F.U.M.	271
Ungdomsforeningen	183	Indre Mission i 1930'erne	276
Dansk Kvindesamfund	184	Arbejdernes bibelkreds	278
Kirkeligt Samfund	186	Det danske Missionsforbund	279
Menighedsrådsvalg	189	Afslutning	280
Biblioteket	190	Kapitel 13: Kampen om	
Læsestue	191	alkoholen	281
Aftenskolen	195	Smugkroerne	282
Endnu en ungdomsforening	196	Kampen om alkoholen	290
Idræt og ungdom	201	Hvem var afholdsfolkene i 1928?	292
Spejderne	205	Den personlige frihedsværn	295
Realskolens elevforeninger	206	Den fortsatte kamp	299
Venstres Ungdom	207	Afslutning	304
Kirkeligt Samfunds		Kapitel 14: Arbejderbevægelsen	307
konsolidering	208	Arbejdsmændene	307
En torso?	210	Svendene	311
Afslutning	212	Fagbevægelsen	313
		Arbejdsmændenes Fagforening	318

Socialdemokratisk Forening	323	Et nyt pust	371
Socialismen	326	Afslutning	372
Arbejderkultur	330	Del IV: Afslutning	373
Socialdemokratisk Afholds- forening	331	Kapitel 16: Stationsbyens	
Socialdemokratisk Ungdoms- forening	334	samfund	375
Organiseringen	335	Det foreningsstyrede samfund .	375
Afslutning	352	Fra segregation til smeltedigel ..	381
Kapitel 15: Kampen for		Bilag	385
indflydelse	353	Noter	389
Kampen mod det offentlige	353	Utrykte kilder	421
Social politik	356	Trykte kilder	425
Indflydelse	360		
Skolepolitik	362		
Baglandet	365		
Danmarks Socialdemokratiske Ungdom	368		

Forord

Nærværende arbejde med Grindsted sogns historie startede egentlig i 1979 med afleveringen af en projektopgave om foreningslivet i en stationsby 1870-1914 på Historisk Institut i ved Aarhus Universitet. Opgaven resulterede i 1984 i afleveringen af en større prisopgave. En udgivelse af prisopgaven blev planlagt, da daværende museumsinspektør ved Grindsted Vorbasse museum, mag.art. Jørgen Selmer, i 1989 i samarbejde med Den jyske Sparekasse planlagde et større forskningsprojekt om Grindsted-Billundegnens historie med udgivelse ved Sparekassens 125-års jubilæum i 1997. Det var naturligt at lade det allerede foreliggende arbejde indgå som det midterste bind af et tematisk tre-bindsværk omfattende studier i 'hedelandbruget' i Midtjylland, i 'stationsbyen' eksemplificeret ved Grindsted og i 'den moderne udvikling' eksemplificeret ved Billund.

Den foreliggende bog er således en forkortelse og dispositionsmæssig omarbejdelse af prisopgaven. I mellemtiden er Grindsted-Billundegnens tidligere historie emnemæssigt blevet forbilledligt beskrevet af Peter Henning-

sen i første bind: *Hedens Hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*, der udkom i 1995. *Hedens Hemmeligheder* er blevet et godt afsæt til studiet af stationsbyens historie, og den foregriber således allerede mange steder fremstillingen af denne bogs tema: 'nybyggerbyen' i det 'vilde vesten' – den amerikanske parallel, der dog først bliver til virkelighed i 1800-tallets sidste årtier.

Jeg har især forkortet i prisopgavens første del om livsvilkår på heden efter 1870 for at undgå helt åbenlyse overlapninger. Dog har jeg været nødt til at medtage sådanne oplysninger, som er nødvendige for fremstillingen af det 'åndelige', økonomiske og politiske opbrud, som fulgte med hedeopdyrkningen og som på forskellig vis kom til at præge bylivet i stationsbyen.

Fra prisopgaven har jeg allerede publiceret et af de centrale kapitler i artiklen '»Something rotten in Grindsted.« Afholdsproblemer i en stationsby', i: *Nyt fra Stationsbyen 8*, 1986. Væsentlige dele af denne artikel vil indgå i bogens senere del.

Arbejdet med projektet har været et spændende detektivarbejde i sammenstyknings af utallige fragmenter

af det bymiljø, som også har været mit eget. Under arbejdet med projektet fik jeg lejlighed til at stifte bekendskab med miljøer og mennesker i Grindsted, som jeg ikke tidligere kendte til. Arbejderbevægelsen fandtes ikke i mit univers, miljøet omkring Indre Mission var et lukket land, og at afholdenhed havde været et af de vigtigste samtalemener og også skillelinier i byen helt til op i 1950'erne, forekom meget overraskende – men også ganske interessant. Det måtte undersøges nærmere.

Et tilbagevendende spørgsmål har været, i hvor stor udstrækning de bystrukturer, der blev etableret i stationsbyens første årtier, stadig findes i bysamfundet.

Svaret må overlades til dem, der kender Grindsted i dag.

I forbindelse med arbejdet har jeg fået mulighed for at drøfte projektet med forskellige personer fra Grindsted. Det gælder særlig fru arkitekt Anna Schiørring †, fru bankbestyrer Birthe Marie Thrane †, snedker Henning Kjærsgaard, murer Bruno Dueholm, journalist Georg Leth †, frk. Augusta Nielsen, slagteriarbejder Michael Habekost †, fodterapeut Ellen Jensen. Tak for det! Inspiration til bogen har jeg først og fremmest fået gennem min fars mangeårige interesse for hede-landbrugets kulturhistorie og dermed stationsbyens forudsætninger. Bogen tegnes min mor og far, bibliotekarerne Kirstine og Hans Erik Eriksen, Grindsted. Tekst, tal og tolkninger må jeg dog selv tage det fulde ansvar for.

Historikermiljøet i Århus var samtalepartnere under den første gennemskrivning, det gælder især Mogens Melchiorson, John Pedersen, Inge Bundsgaard, Erik Nørr og min vejleder Jørgen Fink. For inspiration til gennemskrivningen må jeg især takke mine bekendte i Sverige: Bengt Schüllerqvist i Uppsala, Britt Liljewall i Göteborg, og frem for alt Peter Aronsson i Växjö, som på mange måder har arbejdet med tilsvarende emner. Jeg takker Historisk Institut i København for at have huset mig siden 1987 og Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus. Jeg takker også Grindsted Kommune for adgang til kommunens arkivalier, og fordi jeg i foråret 1985 gennem en kortere ansættelse ved Grindsted Lokalhistoriske Arkiv fik mulighed for at forestå opsporingen og registreringen af foreningsarkiver i Grindsted Kommune. Grindsted Vorbasse Museum, Grindsted Bibliotek og Lokalhistorisk Arkiv takkes endvidere for at have stillet gode arbejdsforhold velvilligt til rådighed, og Den jyske Sparekasse for uforbeholdent at satse på bogudgivelsen.

Bogens kapitler er søgt skrevet sådan, at de kan læses separat. Der er dog en form for kronologi i kapitlerne, således at de tematisk spiller op til hinanden og afdækker nye dimensioner af det foregående. Man kan således ikke tilfulde forstå arbejderbevægelsens vilkår og samfundsmæssige placering uden at kende til kapitlerne om borgerne og missionsfolkene.

Bogen om stationsbyen Grindsted 1880-1940 er kun et udvalg af, hvad der kan skrives om Grindsted. Det er mit håb, at dem, der kender stationsbyen på forhånd, vil nikke gendende til beskrivelsen, men også at bogen vil inspirere til yderligere studier og fordybelser i stoffet.

Det lange tidsspand, der af forskellige grunde er gået, siden arbejdet blev til og den endelige publicering, kan have bevirket, at der har indsneget sig fejl, som jeg ikke er blevet opmærksom på i denne endelige udformning af manuskriptet.

København, sommeren 1996.

Del I

Indledning

1. Kapitel

Med amerikansk fart

»For en Landsby er der et Roderi og en Bevægelse uden lige. Penge tjenes og formøbles. Invasionen er saa stærk, at de Fremmede præger Gadelivet baade i Arbejds- og Fritid. Ingen officielle Veje fører til de større Arbejdspladser, ikke engang til den foreløbige Banegaard; man færdes overalt, men det gaar. Intet synes færdigt, alt er i sin Vorden«.

Kolding Folkeblad 4. april 1914

Grindsted er en by af tilflyttere. Som notitsen fra *Kolding Folkeblad* viser, gik byudviklingen meget stærkt i forårs-månederne 1914, hvor det første tog til Grindsted blev ført igennem helt fra Vejle. Men udviklingen gik endnu hurtigere i de følgende fem år. Frem mod 1919 blev Grindsted forbundet med den øvrige verden med yderligere fem baner. Grindsted blev dermed én af de centrale byer i Jylland i skæringspunktet mellem diagonalerne Vejle-Varde, Esbjerg-Århus og Herning-Kolding. Landsbyen Grindsted var blevet 'stationsby'.

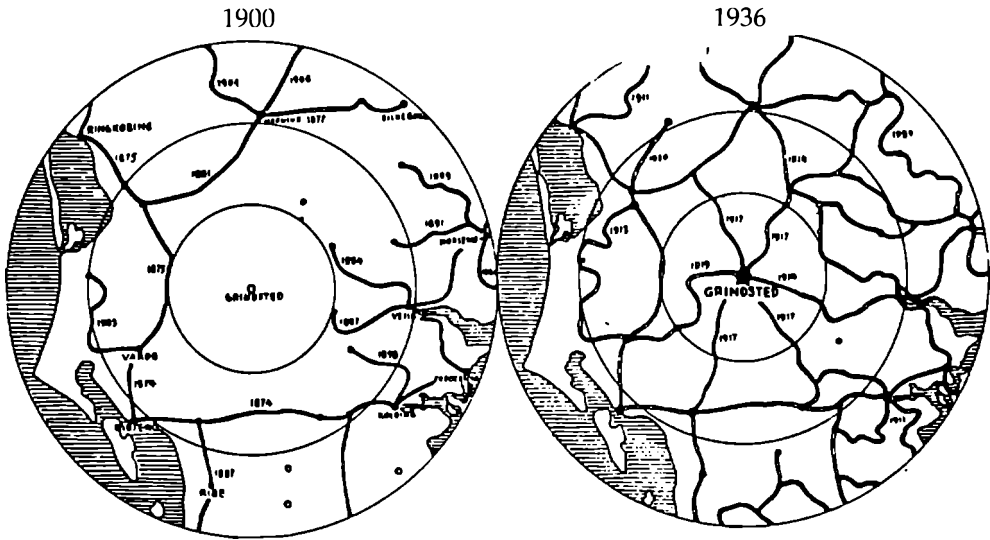
Jernbanernes gennemførelse til Grindsted fik en magnetisk tiltrækning på folk og foretagsomhed. Folk fra nær og fjern slog sig ned i Grindsted sogn for at opbygge en ny tilværelse. Mulighederne var store. Hvor der før kun havde været beskæftigelse at få inden for landbruget og beslægtede erhverv, begyndte handel og omsætning at

blomstre, og selve opbygningen af byen tiltrak bygningshåndværkere og frem for alt en del arbejdsmænd, der senere blev beskæftiget i industrien. En eksplosionsagtig byudvikling var igang i det tidligere så afsides beliggende Grindsted sogn midt i det gamle jyske hedeområde.

Nybygger-byen

Grindsted voksede – og voksede. Efterspørgslen efter huse var så stor, at byggebranchen og ikke mindst grundudstykningsen i byen blev en virkelig guldgrube for dem, der havde jord at udstykke. Heldige var de af borgerne, som tidligt indså de fremtidsmuligheder, der lå i byen, og købte jord i rette tid – hvis de da ikke ejede den allerede.

Det gjorde bl.a. sognefogeden Anders Præstegaard. Hans gård lå belej-

Jernbanerne omkring Grindsted. Den 1. april 1914 var banestrækningen fra Grindsted til Vandel blevet færdig, 20. maj 1914 blev banen til Vejle åbnet for trafik, og Grindsted blev forbundet med det landsdækkende jernbanenet. I årene indtil 1919 fulgte jernbanelinier i yderligere fem retninger ud fra byen: til Bramminge og Esbjerg (1916), til Brande over Silkeborg til Århus (1917), til Trolldhede og Herning (1917), til Vejen og Kolding (1917) og til Varde (1919). Grindsted blev dermed én af de mest centrale byer i Jylland – et midtpunkt for diagonalerne Vejle-Varde, Esbjerg-Århus og Herning-Kolding.

ligt i den vestlige ende af landsbyen, og han blev derfor een af de første udstykkere. Så godt gik det i 1913, at han besluttede, at fortjenesten ikke alene skulle komme ham selv til gode. Hvis han kunne få solgt tolv byggegrunde inden for en fastsat frist, skulle betalingen for den trettende gå til lidkøb. Det nåede han, og i februar 1914 – kort før banen til Vejle blev åbnet – blev det hele fejret med 130 indbudte gæster på kroen til »Kaffe« og en »Svingom«.¹

De nye Grindsted-borgere handlede frem og tilbage. *Grindsted Dagblad* meddelte en dag i maj 1918, at købmand M.H. Schydt og tømmerhandler S. Nielsen havde solgt fire bygge-

grunde til apoteker Jeppe Skjoldborg Petersen og en anden dag, at samme Schydt og Nielsen nu havde solgt hele syv byggegrunde til skomager Marius Petersen og apoteker Skjoldborg Petersen.²

Men snart gik det hurtigere, efter at byens nye indbyggere for alvor var begyndt at blande sig i udstykningen. *Grindsted Dagblad* noterede i efteråret 1918, at Grindsted var blevet »en lille Børs« og hentydede dermed til den grundspekulation, der lå bag:

»Grosserer H. Schydt og Tømmerhandler S. Nielsen har i to Dage solgt 40 Byggepladser; der har ført med sig, at flere Grun-

de allerede er solgt for 3. Gang. Arkitekt Schiørring tjente paa en Grund 500 Kr. i 24 Timer«. ³

Det var udstykkerne selv, der afteggede vejene. Snart blev den gamle præstegårds jord til et helt kvartér – hvor det var naturligt, at byens gamle præster: Sommer, Vibe og Hørlyck fik hver sin allé. Byggegrundene blev i reglen solgt som flad mark, men enkelte af borgerne begyndte også at bygge huse helt systematisk. Skomager Marius Petersen gjorde byggeriet til et indbringende bierhverv, og også arkitekt Ejner Schiørring, der var påvirket af Landsforeningen 'Bedre Byggeskik's' rødstens-arkitektur, gjorde husbygning

gen til sit speciale. ⁴ Mange af de første Grindsted-borgere lagde i grund- og boligspekulationen grunden til et lille lokalt imperium i Grindsted.

Byens håndværksvirksomheder voksede. Tømmerhandler Kr. Præstegaards lille forretning på hjørnet blev større og større, og skomager Marius Petersen blev skotøjsfabrikant. Begge byggede de højt midt i byen med prangende facader ud til markedspladsen, der nu blev torv. Dermed markerede de, at de ville noget med byen, og at de var villige til at satse mursten i Grindsted. De havde rent fysisk markeret sig som byens førende bygherrer.

Man lagde mærke til udviklingen af hedebyen over hele landet. Og det

Grindsteds store tomme banereal ca. 1915-1916 før opførelsen af stationsbygningen. Det ensomt beliggende hus er posthuset

Grindsted, det jyske Chicago

Da Varde-Grindsted Banen den 12. April i Overværelse af selveste Generaldirektør Andersen-Alstrup blev aabnet for Trafiken, var dermed en ny direkte Forbindelses-Vej etableret mellem Jyllands Øst- og Vestkyst. Varde-Grindsted er en Privat-Bane, som fortsætter sig i den forlængst aabnede Grindsted-Vejle-Bane ... Men denne Linie skæres i Grindsted af to andre Linier: Trolldhede-Kolding, som er Landets længste Privat-Bane, og Statsbane-Linien Funder-Bramminge, hvor af i Øjeblikket Strækningen fra Funder til Hedebyen Brande endnu er under Anlæg. Jordarbejdet er forlængst afsluttet; der mangler blot Skinner, som endnu ikke kan faas fra Tyskland.

Af det anførte vil det fremgaa, at Grindsted saaledes er blevet et veritabelt jydsk Trafik-Knudepunkt, hvor ikke færre end seks Jernbanelinier mødes. Spadserer man paa en af Banegaardens brede, aabne Perroner paa et Tidspunkt, hvor Togene fra Varde, Vejle, Kolding etc. mødes, faar man Indtryk af en ung og ny By med ubegrænsede Muligheder. Og dette Indtryk bestyrkes, saasnart man fra den kønne, røde Banegaard, opført af Arkitekt Venck, træder ud paa Grindsteds Hovedgade. Ren Nybygger-By, skudt i Vejret med helt »amerikansk« Fart! Pyntelige, røde Ejendomme paa 1 højest 2 Etager, Butikker med Nytte- og Brugs-Genstande ved Siden af Mode-Udstillinger, et smukt, moderne Apotek, et do. Sygehus, et Hotel med »Foredrags-Sal« (hvor nylig bl.a. Prof. Vilh. Andersen og Fini Henriques har ladet sig høre), en hyggelig gammeldags Kro, et Missions-Hus (Indre Missions Retning siges at have mange Proselytter her!) et moderne Redaktions-Kontor, hvorfra »Vestkysten« eller »Grindsted Dagblad« udgaar ... og forøvrigt en Række nette og prunkløse røde Huse. Det er Grindsted! Man bliver i Grunden forbavset, naar man hører, at ca. 1500 Mennesker lever i dette Samfund. En ældre Grindsted-Borger fortalte mig, at Byens Indbygger-Antal for 20 Aar siden var 100. »Vi kunde alle sammen være med, hvis der var

Gilde eller noget andet«. -- »Nu kender vi ikke hverandre!« tilføjede han mismodig.

Til at opretholde Orden og Lovlydighed blandt disse 1500 Sjæle, findes til daglig Brug 1 – siger og skriver een! – Politibetjent. Ved de aarlige Markeder og andre ekseptionelle Lejligheder udvides Antallet til 2. Men Grindsted skal være et sandt Retfærdighedens Eldorado. Her findes ingen Forbrydere, saa den ene Øvrighedsperson har en forholdsvis let Opgave. For øvrigt hører Byen ind under Kolding Jurisdiktion.

Grindsted er en ny og ung By og samtidig en forholdsvis smuk By. Man har saa let ved at betegne vore danske Stationsbyer som »stilløse«. Ved Grindsted er der det, at Omegnen, hele Landskabet omkring denne stærkt opblomstrede Hedeby, giver den en egen storladne karakter, Relief om man vil. Man skal gaa op paa den imponerende høje Viadukt, der øst for Banegaarden fører over det store Banelegeme, og kaste et Blik ud over det jyske Land, der breder sig til alle Sider som en endeløs Flade, gennem hvilken Skinnevejen trækker en snorlige Linie. Eller man skal søge hen til Aaen, der snor sig mellem brune Hede Strækninger.

Over alt i denne Egn af Jylland maa man mindes Dalgas. Paa en smuk Mindesten i Nabobyen Brande læses disse Ord under en Portræt-Medaillon af Hedesagens utrættelige Foregangsmand:

Først: Bakker brune, bli'r Skove lune,
hans Kongsord lød, laa Marken sandet,
fra Aa han vanded, og Græs fremskød.
Mens Tørven blandet, med Bakkesandet,
os Kornet bød.

Nu, Vestenvinde, hvis Magt han brød,
syng ham til Minde i Hedens Skød.

--- Det klinger næsten som Aakjær'ske Strofer. Ja, Jylland har ved de ny Baner mulig mistet noget af den Poesi, Digterne besang. Men i dens Sted er traadt sund og frejdig Arbejdsglæde, Driftighed, Udsyn, praktisk Forretnings-Blik.

blev nøje refereret i den lokale presse. Ikke fordi man ikke vidste, hvor godt det var fat i Grindsted, men det var altid rart at blive bekræftet i, at andre havde fået det samme indtryk ude i verden.

» – Spadserer man paa en af Banegaardens aabne, brede Perroner paa et Tidspunkt, hvor Togene fra Varde, Vejle og Kolding etc. mødes, faar man et Indtryk af en ung og ny By med ubegrænsede Muligheder. Og dette Indtryk bestyrkes, saa snart man fra den kønne Banegaard ... træder ud paa Grindsted Hovedgade. En Nybyggerby skudt i Vejret med helt »amerikansk« Fart! Pyntelige, røde Ejendomme paa højst 2

Etager; Butikker med Nytte- og Brugsgenstande ved siden af Modeudstillinger, et smukt, moderne Apotek, et do. Sygehus, et Hotel med »Foredragssale« ... og forøvrigt en Række nette og mageløse Huse. Det er Grindsted«. ⁵

Butikker, modeudstillinger og mageløse huse, ... og det hele opbygget med amerikansk fart. Beskrivelsen stammer fra maj 1919, blot en måned efter at den sidste jernbane til Varde var åbnet.

Citatet var næsten ordret hentet fra en artikel i ugebladet *Hver 8. Dag* under den malende overskrift: GRINDSTED, DET JYSKE CHICAGO. Dermed hentydede ugebladet ikke blot til byens

Billedet af Grindsteds tomme brede hovedgade er optaget i 1908. De billeder, der ledsagede teksten om Det jyske Chicago, var bevidst valgt (fotograferet) således, at de mest muligt lignede det, samtiden forstod ved en rigtig amerikansk nybyggerby. Journalisten har formentlig lånt billederne af fotograf Hans Lund, Grindsted.

hastige vækst, men også til at anonymiteten allerede var indtruffet blandt de nye byboere. En ældre Grindstedborger skulle således have udtalt sig til ugebladet, om hvordan det var i Grindsted 'i gamle dage' – blot få år tidligere:

» – Vi kunde alle sammen være med, hvis der var Gilde eller noget andet. Nu kender vi ikke hverandre«.

Særlig hæftede ugebladet sig ved, at Grindsted var et sandt »Retfærdighedens Eldorado«. I Grindsted fandtes ingen forbrydere, så byens eneste »Øvrighedsperson« – en betjent, der var udsendt fra Kolding, havde en forholdsvist let opgave.

Tekstens konkluderende bemærkninger tilskrev hele udviklingen af Vestjylland Dalgas' indsats for »Hedesagen«.

Bag ved teksten skimter vi den særlige amerikanske stemning af gåpå-mod, foretagsomhed og optimisme. Og når man tager i betragtning, at det, der gik forud for stationsbyen, var hedeopdyrkning og landindvinding i videste forstand, er parallellen åbenlys. Ligesom i Amerika var der stedse nyt, uopdyrket land og nye muligheder længere vest på, blot man ville tage fat og yde en indsats. Grænsen, 'the frontier' mod det uopdyrkede land var grænsen til friheden og mulighederne.⁶ Jernbanen førte folk derud. Og parallellen blev ikke mindre virkelig af, at de tilrejsende land- og byboere selv

tolkede sig ind i og identificerede sig med det amerikanske projekt.

Trods den idylliske beskrivelse af retstilstanden i Grindsted var der alligevel en bagside af udviklingen. Bygningen af de store baneanlæg på Grindstedegnen 1913-19 tiltrak en mængde løse arbejdere. Skønt banearbejderne ikke blandede sig i bylivet, kunne deres fysiske tilstedeværelse ikke undgå at vække opmærksomhed – ikke mindst i de borgerlige aviser: det var den udisciplinerede 'pøbel', der var kommet til byen og nu truede de almindelige borgere.

Vi kender således talrige episoder, der formentlig var med til at sætte bybefolkningen helt på den anden ende. Den første, store episode i 1913 blev beskrevet detaljeret i *Midtjyllands Dagblad* 13. august:

»Da nogle berusede Jernbanearbejdere i Gaar gik ind paa Kroen og støjede op fordi Kromanden nægtede at skænke for dem, og da de trods gentagne Opfordringer nægtede at gaa, tog han en af Urostifterne under Armen. Herover blev denne opbragt og for paa Kromanden, som fik Bugt med Ham, men alt imedens denne boksede med Fyren, for et Par Stykker til paa ham, saa at Slagter Engebæk maatte gøre fælles Sag med Kromanden«.

Urolighederne fortsatte i jernbanernes hele anlæggelsestid. I maj 1914 stod der et større slag i Grindsted:

»Byen har været i Oprør som aldrig før og

en stor Politistyrke maatte tilkaldes for at bringe Orden til Veje«,

skrev *Kolding Folkeblad*.

Det hele startede med, at byens to politibetjente,⁷ der i øvrigt i 1914 var ansat ekstraordinært pga. jernbanebyggerierne, ville anholde en jernbanearbejder for vold. Det medførte, at ca. 30 af den pågældendes arbejdskammerater samlede sig uden for Privatskolen, og

»under Hujen og Skrigen forsøgte [de] ... at befri ham, idet de trængte sig ind paa Betjentene, der saa trak sig tilbage«,

og da det alligevel lykkedes for de to betjente at anholde nogen, »anfaldt Sværmen under fornyede Spetakler Betjentene og befriede de anholdte Kammerater«. Episoden sluttede med, at der blev tilkaldt assistance fra Kolding. Derefter blev anholdt i alt ti arbejdere, hvorefter de øvrige urostiftere forlod byen. Der var i øvrigt i dette tilfælde tale om en gruppe garvede jernbanearbejdere, der netop var blevet forflyttet til Grindsted efter at have medvirket ved anlæggelsen af Give-Herning-banen.⁸

Til erstatning for de rejste arbejdere kom i stedet 150 nye, men det var heller ikke problemfrit. Få dage efter noterede *Kolding Folkeblad* 19. maj 1914:

»Søndag Aften havde een af Arbejderne, Richardt Henningsen, drukket sig fuld og lavede Spetakler ved Afholdshjemmet. Kort

efter overfaldt han Landpostbud Mikkelsen, der stod uden for sit Hus, og tildelte ham et Slag«.

Og i løbet af sommeren 1914 blev der konstant rapporteret om nye sammenstød i *Kolding Folkeblad*.⁹ Ofte var der – ifølge aviserne – blandet alkohol ind i billedet. Jernbanearbejderne købte og fortærede selv spiritus hos byens handlende, men også i marketenderierne, hvor arbejderne spiste og sov, kunne man tydeligvis både købe og få udskænket spiritus – i hvert fald indtil sommeren 1914, hvor en af marketenderne fik en bøde for at have overtrådt nærings- og beværterloven.¹⁰

Enkelte jernbanearbejdere formåede dog at falde til. Der var bl.a. »Hunde-Rasmus«, som blev omtalt i *Kolding Folkeblad* i juni 1914:

»Han hører sikkert ikke til de farlige, men han kan ikke finde sig i, at Politiet blander sig i, om han arbejder eller ikke, eller tager sig en Kæfert. Naar han er fuld, bruger han en grov Mund, men i ædru Tilstand er han en jovial Størrelse, der har skaffet sig nogen Sympati i Byen paa Grund af den Opofrelse og »Kærlighed«, han viser sin Hund«.¹¹

Mens det ene baneanlæg havde afløst det andet over hele landet siden 1870'erne, var det nu ved at være slut. Jernbanebyggeriet i Grindsted tiltrak folk, der havde været med lige fra starten, og så kom det sig således, at netop i Grindsted var der arbejde at få i de tørvemoser, der var blevet rentable

Øldrikkende jernbanearbejdere på een af banestrækningerne ved Grindsted. Jernbanearbejderne kom i høj grad til at præge livet i Grindsted i 'Klondike'-fasen mens jernbanebyggeriet stod på 1913-1919, og arbejdet i egnens tørvemoser pga. verdenskrigen var mest intensiv.

med baneanlæggene og med brændselsmanglen under og efter den første verdenskrig. Mange af de tidligere jernbanearbejdere forblev simpelthen på egnen, men der kom også nye til. Et par avisnotitser fra *Grindsted Venstreblad* i foråret 1918 giver et glimrende billede af situationen:

» ... her i Grindsted kommer der ikke et eneste Tog i disse Dage uden at der er en Masse Arbejdere med, idet man let kan kende disse Folk; enten har de en stor Pække eller Vadsæk, og spørger man dem om, hvor de agter sig hen, lyder Svaret: Rishøj Mosebrug, Fugdøl, Urup Mose og saa

fremdeles. I de sidste to Dage er der vist nok ankommen flere Hundrede Mand til de forskellige Moser her ved Grindsted«. ¹²

Politiet fik hurtigt problemer med de tørvearbejdere, der ankom i 1918. *Grindsted Venstreblad* konstaterede i alt fald, »at der er mange løse Arbejdere i Byen, og trods de høje Priser paa Sprit, har Arbejderne dog forskaffet sig saa meget, at en Del Generalkæfarter blev Resultatet«. ¹³ Næsten samtidig skrev en anden avis: »I Plantager, Baggaarde, Porte og andre Steder ser man Grupper af Mænd, der snart stiltfærdigt, snart højrøstet nyder deres Drik: Dena-

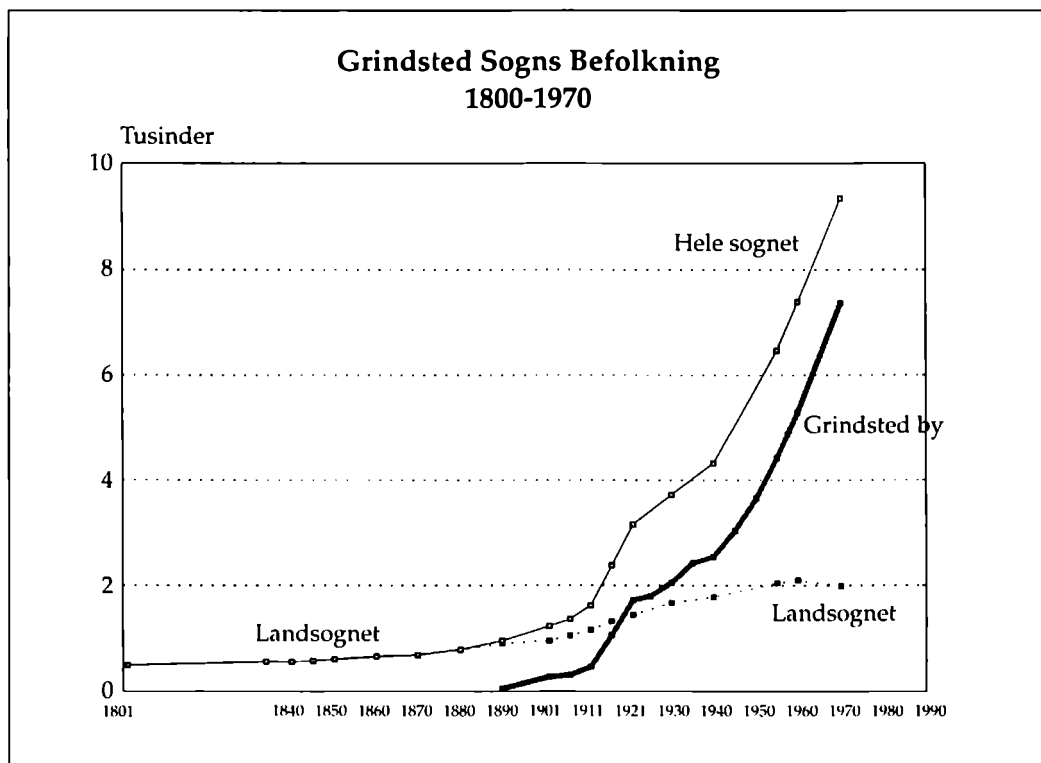
tureret Sprit blandet med Bajer og andre Ingredienser«. ¹⁴

Af befolkningsoversigten kan vi se, at udviklingen i Grindsted så småt begyndte efter århundredskiftet. Størst var tilflytningen netop samtidig med jernbanebyggeriet i århundredets andet årti, hvor immigrationen til Grindsted var så intens, at bybefolkningen blev firedoblet i løbet af få år.

Efterhånden som indbyggertallet voksede, voksede også behovet for

endnu flere byfunktioner: mere handel, boligbyggeri og infrastruktur, og dermed opstod der nye og forbedrede erhvervsmuligheder. Grindsted forandrede karakter. I løbet af få årtier gennemløb Grindsted overgangen fra hede-landsby, til andelslandsby, serviceby, oplandscentrum og industriby.

Byudviklingen i Grindsted sogn virkede så meget desto mere dramatisk, netop fordi den skete fra bar bund. Kendt i samtiden var situationen i den amerikanske guldgraverby Klondike,

Mens befolkningsvæksten i Grindsted landsogn længe havde været jævnt stigende med ca. en procent om året, voksede Grindsted by nærmest eksplosivt fra næsten ingen ting omkring århundredskiftet. I perioden 1910 til 1920 var væksten mellem ti og femten procent om året, og allerede i 1917 havde Grindsted by nået det samme befolkningstal som landsognet. Omkring 1960 var bybefolkningen dobbelt så stor som landbefolkningen. Tallene stammer fra Danmarks Statistik.

der også havde oplevet et befolkningsboom i løbet af en meget kort periode 1897-1899, og som følge deraf var endt i et næsten legendarisk befolkningsmæssigt og organisatorisk kaos.

Parallellen med udviklingen i Amerika var således ikke tilfældig, og den blev påpeget gang på gang i Grindsteds første leveår. Særlig interessant blev parallellen, da den danske journalist Olaf Linck i 1924 kunne påpege, at Grindsteds løsning på kaos også var amerikansk, nemlig at afskaffe alkoholen:

»Forbudsfolk vilde skabe en ren By ud af Grindsted efter ægte Amerikansk Mønster. Der var jo ... noget Amerikansk over selve Byens hurtige Vækst, og nu skulde man dog vise hele Landet, at Tørlæggelse af en saadan opblomstrende By var det eneste saliggørende«. ¹⁵

Spørgsmålet, om hvorfor Grindsted kom til at ligne Amerika også på dette punkt, er interessant. Var Grindsted blevet et lille Amerika, fordi Grindsted gennemgik en tilsvarende hurtig vækst og ekspansion i et uopdyrket område, eller skyldes parallellen, at man havde skævet over Atlanten og derved tolket mulighederne og problemerne ens?

Så sent som i 1941 omtalte den lokale korrespondent ved *Kolding Socialdemokrat*, at *Svenska Dagbladet* ganske enkelt havde beskrevet Grindsted som en bemærkelsesværdig »prærieby«. ¹⁶ Den særlige udvikling i Grindsted var kendt viden om.

Hvad var det egentlig, der skete i Grindsted, og var udviklingen i Grindsted et enestående eksempel?

2. Kapitel

Stationsbyen

»Men selv om alle de anførte Oplysninger er rigtige, saa faar man alligevel ikke den dybere eller den indre Forklaring paa en Bys Tilblivelse og Vækst gennem de ydre Omstændigheder. Disse registrerer jo i Virkeligheden blot det, der er sket, men hvorfor kan de kun give mangelfuld Besked om. Derpaa maa de Mennesker, der har oplevet Udviklingsprocessens Aarsagsforbindelser, give den psykologiske Forklaring, saavist som en saadan levende Organisme, som en Bydannelse er, kun bliver til i Kraft af Menneskeinitiativ og Menneskevilje i Forbindelse med det Sammenhold og Sammenspil, uden hvilket alt andet er spildte Kræfter«.

Søren Vasegaard, i Jyllandsposten. 19/6 1931 om Brædstrup

Historien om stationsbyen Grindsted handler om den samfundsforandring, der forvandlede Danmark fra et landbosamfund med afgrænsede købstadsenklaver til et moderne industrisamfund med en betydelig byudvikling.¹ Det er interessant, fordi det er en almindelig opfattelse, at byen fundamentalt ændrede vilkårene for menneskelivet. Forståelsen af den udvikling, der skabte det moderne sekulariserede, demokratiske og industrialiserede samfund, må i høj grad knyttes til byudviklingen.

Byudviklingen foregik ganske vist mest i hovedstaden og i de gamle købstæder, men efter at købstædernes monopol på handel og håndværk var

brudt med næringsfrihedsloven af 1857, blev der pludselig mulighed for en helt ny byudvikling på landet.² Grindsted var blot een blandt de talrige 'stationsbyer', der voksede frem i takt med jernbanens udbredelse over hele landet.³

Stationsbyernes fremvækst bidrog i høj grad til erhvervs- og befolkningsudviklingen i de tidligere bytomme landområder,⁴ og formentlig derfor er de blevet opfattet som et mellemstadium mellem købstæderne og landdistrikterne⁵ af stor betydning for opblødningen af Danmarks traditionelle skarpe opdeling mellem by og land.⁶ Spørgsmålet er dog, om 'mellemstadium' er en dækkende betegnelse for

stationsbyerne. Som det ikke mindst fremgik af eksemplet Grindsted tyder meget på, at det, der foregik i stationsbyerne, snarere må betragtes som en social omvæltning sammenlignelig med det, der foregik i Amerika.

Allerede i samtiden blev det gang på gang slået fast, at det, der foregik i stationsbyerne, var en ny og vigtig udvikling i det moderne samfund. I 1930'erne bragte *Jyllands Posten* en længere artikelserie af journalisten Søren Vasegaard over emnet »Nyere jyske Bydannelser« – en serie, som kørte delvis parallelt i bladet *Sund Sans. Mod Tvangsstyre – For personlig Frihed*. Artiklerne gav indtryk af, at stationsbyer var et tema med få variationer, og at man blot ved at udskifte enkelte egenavne kunne genkende en hvilken som helst stationsby efter devisen: »hver by har sin jernbane og hvert sogn sine afholdsfolk«.

Og lighedstrækkene var åbenbare: befolkningstilvæksten, det på een gang kaotiske og ambitiøse stationsbybyggeri, foretagsomheden, entreprenørerne, mejerierne, den religiøse mangfoldighed, det rige foreningsliv med borger- og håndværkerforeninger i spidsen. Arkitektonisk blev stationsbyerne kendte for deres særlig ambitiøse byggestil, der absolut tålte sammenligning med det, man finder i købstæderne og i hovedstaden. Og så fremhævede Søren Vasegaard i sine beskrivelser ikke mindst stationsbyernes vartegn: de tørlagte hoteller.⁷ Grindsted hørte af en eller anden grund med

blandt de særligt velbeskrevne stationsbyer, og ikke mindst afholdsspørgsmålet i byen blev gentagne gange underkastet en grundig behandling – især i perioden fra 1924 til 1934 var det diskussionsemne.⁸

Det kan naturligvis ikke afvises, at ligheden mellem stationsbyerne ganske enkelt skyldtes, at Søren Vasegaard skrev artiklerne over samme læst. Han var i perioden sammen med flere andre journalister ansat af Landsforeningen Den personlige Friheds Værn, der var finansieret af spritfabrikkerne. Foreningen havde særlige interesser i at sætte netop stationsbyernes tørlagte hoteller på dagsordenen, og i at markedsføre parallellen mellem udviklingen i de danske stationsbyer og det problematiske amerikanske alkoholforbud. Med eller uden bagtanker har det dog ikke mindst været netop disse artikler, der – med rette – satte stationsbyfænomenet på dagsordenen i samtiden og i eftertiden.

Vi kan dog ikke komme udenom, at fremvæksten af stationsbyerne var en ny og anderledes byudvikling – en ny bystruktur med sine helt egne karakteristika, som må tilskrives en række strukturelle lighedstræk: Byerne var opstået i et afgrænset tidsrum, havde en ensartet social- og erhvervsstruktur, var præget af de samme strømninger i tiden og gennemløb det samme eksplosionsagtige udviklingsforløb som resulterede i, at en særdeles forskelligartet befolkning pludselig blev samlet på ét sted.

Grindsted by og Borgergade i opbygningsfasen ca. 1918. Ligheden mellem stationsbyerne var meget stor. Vi kan allerede begynde at skimte den såkaldte stationsbyarkitektur karakteriseret ved blandingen af billigt byggeri med paptage og solide rødstenshuse med tegltage.

Stationsbyudviklingen foregik i tæt kontakt med det omgivende landområde, og meget tyder derfor på, at den i langt højere grad end de gamle købstæder var præget heraf. Ikke blot kom en del af stationsbyernes indbyggere fra oplandet, men den egentlige baggrund for stationsbyudviklingen var unægtelig, at landbruget var i kraftig udvikling i perioden og derfor efterspurgte handel, transport- og servicevirksomheder.⁹ Og landbrugets nye forarbejdningsvirksomheder – først og fremmest de nye andelsvirksomheder – bidrog naturligvis også til selve bydannelsen.

Det, der frem for alt kendetegnede stationsbyerne, var, at de blev administreret sammen med det landsogn, som stationsbyen var udviklet i. I modsætning til købstæderne, der fra gammel tid havde været afgrænsede byområder med en særlig købstadsforfatning og et selvstændigt bystyre,¹⁰ var det anderledes med stationsbyerne. Der gjaldt ingen særlig lovgivning for byudviklingen på landet. Stationsbyerne var underlagt landkommunalloven af 1867, som ikke tog hensyn til de særlige forvaltningsmæssige og erhvervmæssige forhold – og for den sags skyld akutte investeringsbehov i

infrastruktur, som stationsbyudviklingen affødte.¹¹

De mange stationsbyer, der opblomstrede langs jernbanenettet uden for de gamle købstæders interessesfærer, blev knudepunkter, hvor udviklingen af det moderne samfund blev mest intensiv. Stationsbyerne må på én gang opfattes som et *socialt laboratorium*, der kan vise, hvordan bysamfund organiseres fra næsten bar bund,¹² og som en *fortætning* af det moderne projekt, der kan belyse mødet eller sammenstødet mellem land og by. Der er al mulig grund til at undersøge, *hvad det var, der skete i stationsbyerne, og hvordan det lykkedes at organisere de nye bysamfund.*

Eksemplet Grindsted

Historien om stationsbyen kan fortælles på flere måder. Inden for Forskningsrådets bredt anlagte Stationsbyprojekt valgte man i begyndelsen af 1980'erne at gennemføre flere tematiske og tværgående undersøgelser af stationsbyernes karakteristika. For at gøre undersøgelserne så dækkende som muligt, valgte man at basere hver af undersøgelserne på en bred vifte af stationsbyer – ikke nødvendigvis de samme. Det nye var, at undersøgelserne ikke blot skulle omfatte 'de målelige' forhold som stationsbyernes befolkningsudvikling og den økonomiske udvikling, men også de religiøse bevægelser i stationsbyerne, foreningslivet, stationsbylivsformer og arkitek-

turen – dvs. de forhold, som »i den almindelige bevidsthed hører med til stationsbybegrebet«. ¹³ Stationsbyernes særlige politiske og sociale forhold lod man helt ligge.

Allerede ved projektets start blev det dog – med rette – påpeget, at projektet let kunne gå i den oplagte fælde, at de enkelte fagområder kun vanskeligt vil gå op i en højere enhed,¹⁴ at man med andre ord mere ville få et indtryk af, *hvad* der skete i gennemsnitsstationsbyerne, men ikke af *hvordan* stationsbyens forskellige karakteristiske elementer hang sammen, *hvordan* stationsbyerne blev det, de blev.

Og det er netop sammenhængene inden for de enkelte stationsbyer, der er interessante, hvis man skal karakterisere den nye byudvikling nærmere. Men hvis stationsbyerne ligner hinanden så meget, må man også kunne nøjes med at studere en enkelt by ud fra devisen: – »If you have seen one, you have seen them all!«¹⁵

Vi kan med andre ord undersøge, hvad det var for forhold i Grindsted, der betød, at Grindsted kom til at ligne – eller for den sags skyld kom til at adskille sig fra – de andre stationsbyer. Med dette konkrete studie i stationsbyen Grindsted er det altså hensigten, som det er formuleret af historikeren Eva Österberg: »At kritisere og uddybe generelt formulerede kendsgerninger« og konklusioner¹⁶ – om stationsbyen.

Dér, hvor Grindsteds udvikling er i overensstemmelse med det, der gælder for resten af landet, ved vi, at

Grindsted-studiet vil være en uddybelse af det almene. Der hvor Grindsted er anderledes, må der gøre sig specifikke og derfor interessante forhold gældende. Men karakteren af disse specifikke forhold kan selvfølgelig belyse variationsbredden i stationsbyernes udviklingsmuligheder. De giver indblik i, hvilke forhold, der kan bestemme og forandre byudviklingen.

Ved sammenligning med andre stationsbyer er det eksempelvis muligt, at man kan tale om en særlig vestjysk stationsby,¹⁷ som foreslået af Kim Clausen og Peter Dragsbo, præget af en særlig pionérånd i det vestjyske område og forskellig fra stationsbyer i resten af landet.

Selvom Grindsted som stationsby kom sent med i forhold til de øvrige stationsbyer, er Grindsted alligevel på grund af sin isolerede beliggenhed i det helt bytomme Midtjylland ofte blevet karakteriseret som een af de mere idealtypiske stationsbyer – behageligt langt væk fra andre stationsbyer og fra købstædernes påvirkning. Kulturgeografen Aage Aagesen kalder ligefrem Grindsted for »en af vore nyeste og mest typiske Stationsbyer«.¹⁸

Et Grindsted-studie åbner både op for en isoleret fortælling om *Grindsteds* udvikling, men også for et studie af de konkrete sammenhænge, der skabte *stationsbyerne*.

Men netop det, »at få sammenhængen frem, er nok det vanskeligste for den,

der driver byhistorisk forskning«,¹⁹ må man alligevel konstatere med byhistorikeren Henrik Fangel. Det kan naturligvis enten være, fordi sammenhængen er vanskelig at opdage, eller simpelthen fordi byer ikke hænger sammen. Hvorvidt kan man overhovedet med de sammensatte stationsbyer tale om *bysamfund*?

Ville det ikke være lige så nærliggende at tale om, at bylivet svarer til summen af biografier over de mennesker, der bor i byen, eller for den sags skyld at bylivet udgøres af mange små 'samfund' samlet på ét sted: familier, institutioner, foreninger etc., som ikke nødvendigvis har noget med hinanden at gøre – og måske heller ikke ønsker at have det?

Alligevel er det ikke blot summen af enkeltdelene, samlet på et lille område, der udgør et *bysamfund*, men ikke mindst relationerne mellem enkeltdelene. Formålet med dette byhistoriske studie må være at belyse karakteren og udstrækningen af den gensidige påvirkning og afhængighed mellem byens mange enkeltdele. Helheden – *bysamfundet* – må være mere og andet end summen af delene. Hvori bestod den påvirkning som byen udgjorde? På hvilke 'arenaer' mødtes de mange små 'samfund' og enkeltindivider? Hvad betød det eksempelvis:

- at Grindsted by og sogn var et *administrativt fællesskab*, hvor man gennem fælles demokratisk valgte forsamlinger og myndigheder admini-

- strede hverandre. Stationsbyen Grindsted blev således administreret sammen med både det omliggende Grindsted sogn – og indtil 1921 også nabosognet Grene. Med disse landsogne måtte stationsbyen dele fælles skatteligning, socialvæsen, kirke og skole og fælles skolekommission, menighedsråd, sogneråd, fattig- og hjælpekasse. Hver af kasserne havde sin lokalt valgte bestyrelse. Det betød, at beslutninger vedrørende byen blev taget af byens borgere og landbefolkningen i forening.
- at Grindsted og Grindsted-Grene landsogne blev et *økonomisk fællesskab*, hvor borgere og bønder havde fælles økonomiske interesser mht. handel, håndværk, infrastruktur, etc. By og land var afhængige af hverandre i en række dagligdags sammenhænge: i forholdet kunde – handlende, arbejder – arbejdsgiver eller borger – skatteyder.
 - at Grindsted og det omliggende landområde udgjorde en tæt *fysisk ramme* om den enkeltes liv. Kontakt med andre byer skete naturligt via banen, men i det daglige var borgere og bønder afhængig af hverandres selskab. Man mødtes i kirke og skole, beværtning og forsamlingslokale, på gader og veje. Man omgikkes som naboer og arbejdskammerater. Man forholdt sig til det, der skete i byen, politisk, socialt, kulturelt og økonomisk. Man var tvungen til at se på og tage stilling til hverandres

huse, klædedragt, interesser og adfærd.

- at stationsbyen var rammen om en række fælles *begivenheder*. Man var hverandres skæbne. Man læste de samme aviser og fik hele tiden information om hverandre. Man var der til til stadighed genstand for hverandres vurderinger. På denne måde fik stationsbyborgerne og det omgivende landområde også en *fælles historie*.

Bybefolkningen mødtes på disse 'arenaer'. Men hvad der faktisk skete dér, kan tolkes på mange måder.

Tolkninger

Der findes en række generelt formulerede tolkninger, som fra forskellige vinkler kan belyse, hvad det var, der skete i stationsbyerne.

Ofte ses industrialiseringens byer sammenlignet med en *smeltedigel*, hvor folk af vidt forskellig herkomst gennem den gensidige påvirkning og nærhed smelter sammen og tilpasser sig de andres måder at leve på gennem en *assimilation*.²⁰

Analogien stammer – ikke overraskende – fra Amerika, hvor billedet er blevet anvendt til at beskrive sammenmeltingen af de multi-etniske og sammenbragte immigranter til ét amerikansk folk, karakteriseret ved foretagsomhed, entusiasme og samdrægtighed i opbygningen af nationen.²¹ Anvendt på stationsbyerne skulle re-

sultatet være, at stationsbyernes nye indbyggere smeltede sammen og blev én homogen gruppe med fælles identitet, levevis og fælles interesser i bysamfundets udvikling.

Noget er der sikkert om det. Allerede i forrige kapitel fremgik det således, at stoltheden over Grindsteds vækst – i alt fald i følge den lokale dagspresse – var noget hele byen og egnen kunne være fælles om. Alligevel er idéen om smeltediglen næppe en dækkende beskrivelse af det, der skete i stationsbyerne i første omgang.

Andre tolkninger peger da også på udviklingen af byer som en meget kompliceret proces, styret af varierende modsætningsforhold:

Frem for alt ses fremvæksten af *klasesamfundet* ofte knyttet til byudviklingen som en næsten automatisk proces. Ligesom i købstæderne er naturligvis befolkningens økonomi eller erhverv af betydning for den enkeltes tilværelse i stationsbyen. Det er ikke ligegyldigt, hvor meget man tjener – eller betaler i skat, men det er alligevel klart, at begreber som overklasse, middelklasse og underklasse langt fra er dækkende for stationsbyernes modsætningsforhold. Man skal ikke have opholdt sig i stationsbyen særlig længe for at opdage, at klasse og socialt lag går på tværs af stationsbyens skillelinier.²²

Etnologer har i stedet fokuseret på de *kulturelle* modsætninger, som fulgte med byudviklingen, dvs. fremvæksten af henholdsvis en borgerkultur og en

arbejderkultur set i forhold til en oprindelig landbokultur.²³ Etnologen Bjarne Stoklund betragter eksempelvis stationsbyerne (og stationsbyborger-skabet) som »forposter i den kulturelle urbaniseringsproces«, der udbreder den borgerlige – eller den urbane – kultur til stadig større dele af befolkningen. Han anskuer dermed stationsbyudviklingen som en 'civiliseringsproces', med centrum i de gamle købstæder og hovedstaden, hvor stationsbyerne udgør et mellemstadium i den *borgerlige kulturs* fremtrængen på landet.²⁴ Formuleringen er interessant fordi mange af stationsbyborgerne oprindeligt kom fra landet. Derfor blev stationsbyernes by-kultur tillært gennem en *acculturation*, dvs. at én gruppe mennesker bevidst eller ubevidst tilegner sig en anden gruppes måde at leve på.²⁵ Fordi de (vil) identificere(r) sig med denne gruppes livsstil og væremåde. Et udtryk for denne *acculturation* er stationsbyborgernes ret konsekvente – næsten overkonsekvente – efterligning af livet i købstæderne.

Men det var ikke kun den såkaldte borgerlige kultur, der blev udbredt fra købstæderne – også mindre 'borgerlige' by-kulturer udsprang af byerne, som f.eks. den såkaldte *arbejderkultur*, der også havde sin rod i købstæderne og hovedstaden.

Og borger- og arbejderkulturen stødte i stationsbyen sammen med *landkulturen*. Nogle af de værdinormer, organisations- og omgangsformer, der var udviklet i det danske landbosam-

Billedet af Grindsteds apotek er fra 1912. Det var apoteker Jeppe Skjoldborg Petersen, der allerede i 1908 lod opføre Grindsteds prangende apotek i den senere Borgergade, som Grindsteds dengang dyreste bygning. I 1908 – efter vedtagelsen af de store baneplaner – var der altså allerede grund til at tro på udviklingsmulighederne på stedet i tiden frem over.

fund, levede med andre ord videre i stationsbyerne. Eksempelvis tyder meget på, at familien, slægten og naboerne ligesom på landet²⁶ spillede en stor rolle som små enheder eller netværk i stationsbyen. Stationsbyerne var med andre ord afhængige af den landkultur, som allerede fandtes i de landsogne, hvor byerne etablerede sig.

Begrebet *livsform*, er udviklet af etnologen Thomas Højrup som et forsøg

på at forene og præcisere kultur- og klassebegrebet, bl.a. for bedre at kunne forklare de nye modsætninger, der udvikledes i stationsbyerne.

Livsformen refererer til den måde, man indretter sin tilværelse på i dagligdagen. Thomas Højrup opererer med tre livsformer: den *rurale livsform* – kendetegnet ved familievirksomhed, naturalieøkonomi og ringe adskillelse mellem arbejde og fritid dvs. tæt op ad

den måde, tilværelsen sædvanligvis er indrettet på på landet, *lønarbejderlivsformen*, hvor arbejdet er afmålt og en pligt, adskilt fra fritiden hvor det egentlige liv leves, og den *karriereorienterede livsform*, med vægt på individuel uddannelse, karriere og foretagsomhed, dvs. værdier som vel kendetegner den moderne forretningsdrivendes eller akademikerens tilværelse.

Ifølge Højrup er der altså en sammenhæng mellem erhverv og livsform, men centralt i livsformsbegrebet er det, at den enkelte forsøger at fastholde sin oprindelige livsform på trods af, at de livsbetingelser, der var baggrunden for livsformen, forandres f.eks. med tilflytning til en stationsby.

De konflikter, der opstår i stationsbyerne, vil Thomas Højrup tolke som livsformssammenstød, hvor forskellige befolkningsgrupper arbejder for at reproducere eller videreføre den måde at leve på, de selv førte med sig til stationsbyen. Problemet er dog, at livsformsbegrebet bliver bedre egnet til at forklare det statiske: hvorfor befolkningsgrupper modsætter sig forandring – end til at forklare det dynamiske: hvordan byen påvirker og forandrer den enkeltes måde at leve på.²⁷

Næppe overraskende har spørgsmålet om hvad der sker, når mange forskellige mennesker pludselig bosætter sig inden for samme afgrænsede område, optaget amerikanske sociologer. Forskellige vinkler af denne debat skal spore os ind på forståelsen af det nye, der skete i stationsbyerne. Hvilken ty-

pe samfunds organisation kommer der ud af det?

På baggrund af indledningens beskrivelse af Grindsted er det nærliggende at forestille sig, at stationsbyernes udvikling medførte en form for *socialt kaos* fremmet af den høje befolkningsmobilitet: af tilrejsende håndværkere og prøvede jernbanearbejdere, af fiffige forretningsfolk og lykke-jægere og af blåøjede bønder-karle. Hvorfor var det eksempelvis nødvendigt at tørlægge (eller i hvert fald forsøge at tørlægge) hoteller og beværtninger i stationsbyerne. Og bedre blev det formentlig ikke af, at en del af de tilreisende byboere havde en svækket kontakt til tidligere netværk.

Frem for alt har den amerikanske sociolog Louis Wirth hævdet, at byen og særligt de hurtigt voksende byer – skaber anonymitet. I byen bliver man lettere – modsat landet – en rolle: en arbejder, en købmand, en konduktør etc. Byboen er hver dag involveret i mange forskellige aktiviteter med en bred vifte af personer. Flertallet af møder mellem byboer er flygtige og tilfældige og har et andet formål end selve mødet, dvs. at være tilfredsstillende i sig selv. Eftersom byboerne er mere mobile end landbefolkningen, bliver båndene mellem dem også svagere.²⁸

Andre hævder i modsætning hertil, at byen tværtimod skaber nye sammenhænge – eller subkulturer – snarere end anonyme masser. Det er meget lettere at finde andre med samme baggrund og interesser i byen end på lan-

det, og man må skelne mellem 'det offentlige møde' med fremmede og 'den private verden' af naboer, familie, venner og arbejdskammerater. Det kan måske være vanskeligt at træffe andre, når man kommer til byen første gang. Og man kan også opdage at den nærhed, som findes i en mindre by, mere handler om artighed end om nærhed – det kan tage mange år, før man bliver accepteret som 'en af dem'.²⁹ Men når man først er accepteret, opstår hurtigt nye sociale kontakter. Bysamfundene skulle således åbne op for forskelligheden blandt sine indbyggere og skabe helt nye kombinationer.

På det seneste er smeltedigeltanken blevet grundigt revideret i amerikansk samfundsforskning. Ideen om smeltediglen skulle nok i virkeligheden dække over, at den markante ophobning af forskellige mennesker i Amerika snarere medførte en skærpelse af kontrasterne i landet. Frem for at forsøge på at blive ens, søgte de forskellige befolkningsgrupper i stedet at fastholde – eller etablere – en egen identitet og et ståsted i distance til andre? Dvs. at vi i stedet for en 'smeltedigel', får et stærkt gruppeopdelt og markeret samfund – et *segregeret* samfund, hvor opdelingskriterierne ikke var givet på forhånd, men hvor klasse, kultur, ideologi, livsstil, religion og etnicitet i varierende omfang var bestemmende for gruppedannelsen.³⁰

Hvert af de nævnte tolkningsmønstre er utvivlsomt relevante, men jeg vil

hævde, at de alligevel hver især er utilstrækkelige til at forklare kompleksiteten i stationsbyens organisering. Spørgsmålet om hvor stor betydning man konkret kan tillægge begreber som socialt lag eller klasse i stationsbyerne, eller hvorvidt f.eks. livsform, kultur eller religion blev udslagsgivende for den måde, man opdelte sig på, kan ikke besvares enkelt. Kan man forestille sig, at byboerne grupperede sig efter mere uforudsigelige kriterier som: status, livsstil, klike, klan eller bare interessefællesskab?

Med historikeren Niels Thomsen må man konstatere, at der er behov for yderligere forskning i politisk – og man kunne tilføje kulturel – socialisering, mobilisering og holdningsdannelse i byerne. Han mener dog, at »til bunds kan udforskningsopgaven kun løses ved ... undersøgelser på individ- og smågruppeniveau«. ³¹

Det må være et udgangspunkt, at måden tilflytterne vælger at opdele sig på og karakteren af tilflytternes gruppedannelser, siger en del om hvilke sammenhænge og modsætningsforhold, der er/bliver vigtige for stationsbyborgeren. For at forstå hvad der skete i stationsbyerne, skal vi derfor i denne bog se nærmere på den måde, bybefolkningen *selv* grupperede og organiserede sig på – i stationsbyens foreninger.

I tilslutning til den amerikanske sociolog Charles Tilly kunne man påpege, at foreningsdannelser mobiliserer ressourcer i befolkningen i definerin-

Billedet af det første togs ankomst til Grindsted 1. april 1914 er blevet meget centralt i stationsbyens historie. Selvom der allerede da var en stærk bymæssig bebyggelse på stedet, er billedet alligevel taget med det meget åbne og tomme landskab som baggrund – måske for at understrege at intet var givet på forhånd, men alt var i sin vorden, og at selve 'stationsbyen' først blev virkeliggjort med togets ankomst.

gen af en ny samfundsordning. Tilly arbejder med en dynamisk konfliktmodel, hvor mobilisering af nye grupper for en sag automatisk fører til modmobilisering af de etablerede, strid om magten og forvandling af individuelle ressourcer til nye gruppemål under processen.³²

Det skal således være en hypotese, at studiet af det der sker i stationsbyens foreninger er en nøgle til forståelsen af de forandringer, som fulgte med byudviklingen – såvel opbygningen og organiseringen af stationsbyen som den enkeltes virke og position i byen.

Det foreningsstyrede samfund

Tilflytningen til en stationsby må betragtes som et brud, eller det man kunne kalde en gennemgribende fysisk, social og kulturel begivenhed for den enkelte:

Fysisk, fordi tilflytteren oftest bliver adskilt fra sit tidligere netværk.

Social, fordi individet ofte ændrer rolle, klasse og status ved tilflytningen til byen. Håndværkersvenden bliver selvstændig, bondedrengen bliver arbejder eller købmand etc.

Kulturel, fordi tilflytteren befinder sig i

en ny kulturel sammenhæng. Hvis tilflytteren har tilhørt een gruppe et sted, men ikke har kunnet forlade den, er bylivet er en oplagt mulighed for at foretage ideologiske spring.

Samtidig var stationsbyen på en gang præget af både mangler og muligheder:

– *mangler* fordi invasionen af folk var så intens, at de gamle strukturer ikke slog til. Der var et akut behov for at skabe nye faciliteter og nye sammenhænge.

– *muligheder* fordi den enkelte som en følge deraf i vid udstrækning selv kunne skabe rammerne for sin tilværelse.

Foreningerne var et fleksibelt instrument til 'ad hoc' at organisere stationsbyen. Så stor betydning fik foreningsdannelserne for livet i byen, at man må kalde stationsbyen for *et foreningsstyret samfund*.

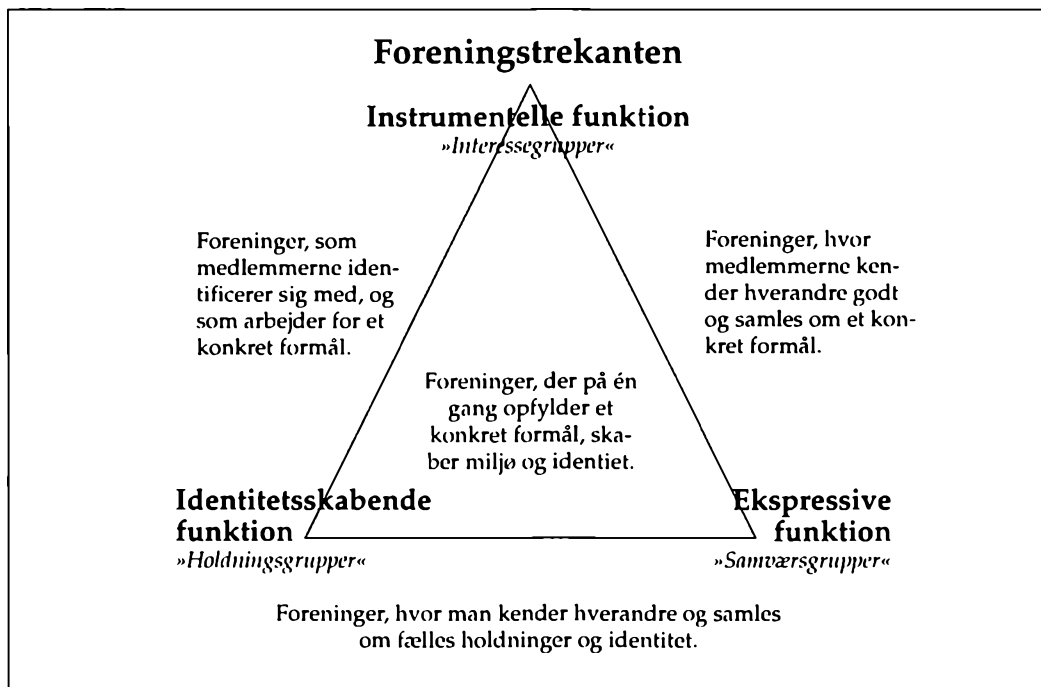
For at forstå foreningernes konkrete virke og betydning i stationsbyen, skal det først klargøres, hvad en forening egentlig er. For foreninger er mange ting, og de virker på mange måder. Vi må operere med et ret bredt foreningsbegreb.

Foreninger er først og fremmest formaliserede gruppedannelser, der knytter forskellige, til tider overlappende funktioner til sig. Spørgsmålet er, om man kan skelne skarpt mellem en selskabelig forening, en politisk forening, en religiøs forening eller eksempelvis en idrætsforening?

Normalt skelner man mellem *instrumentelle* og *ekspressive* foreninger,³³ hvor den *instrumentelle* forening er den konkret målrettede sammenslutning med henblik på at udføre en bestemt opgave eller at øve indflydelse for at opnå dette eller hint som f.eks. oprettelsen af et vandværk, et bibliotek, varetage håndværkerinteresser etc. Instrumentelle foreninger forekommer umiddelbart vigtige for byens konkrete udvikling og vækst. Man kunne kalde den instrumentelle forening for en interessegruppe.

I den *ekspressive* forening er fællesskabet og samværet mellem byboerne det centrale, som det eksempelvis er tilfældet i en religiøs forening eller blot en ren selskabelig forening. Det var således især i de *ekspressive* foreninger, at der blev skabt nye alliancer, sympatier og personlige bånd mellem de nye byboere.³⁴ Den ekspressive forening kunne også kaldes for en samværsgruppe.

Ofte viser det sig, at samme forening har både en instrumentel og en ekspressiv side. Dvs. at der eksempelvis omkring den *instrumentelle* virksomhed spontant opstår et fællesskab mellem medlemmerne, – eller omvendt, at en *ekspressiv* forening pludselig begynder at varetage medlemsgruppens økonomiske eller praktiske interesser i bysamfundet. Sådanne instrumentelle foreninger med sammenhængende ekspressive miljøer har en tendens til at blive et helt netværk omkring den enkelte. Foreningen varetager med an-

Foreninger kan groft set opdeles i tre typer, alt efter hvilke funktioner de varetager for medlemsskaren. Den mest almindelige forening er den instrumentelle forening, der arbejder med et konkret formål for øje. Men en forening kan også være ekspressiv, hvor medlemmerne primært kommer for samværets skyld, eller den kan være identitetsskabende, dvs. at foreningens idégrundlag eller holdning er det primære. Somme tider forener samme forening een eller flere af funktionerne på samme tid. Det er årsagen til, at forskellige foreninger 'overlapper' hinandens virksomhed på en ganske uforudsigelig måde.

dre ord en bestemt gruppe menneskers bredere interesser.

Visse foreninger har en tredje relevant funktion som det primære, nemlig det man kunne kalde en *identitetsskabende* funktion, dvs. at man med tilslutningen til foreningen primært vil markere identifikation med en bestemt holdning. Det er ikke ligegyldigt hvilken politisk, religiøs eller for den sags skyld afholds- eller idrætsforening, man slutter sig til.³⁵ En forening, der har identiteten som en primær funktion, kunne kaldes for en identitets-

ler holdningsgruppe. Umiddelbart bliver det foreningsmiljø stærkt, der kombinerer de tre funktioner: Interesséfællesskabet, gruppeopbygningen og identifikationen med gruppen og gruppens fælles holdninger.

De fleste foreninger har de tre funktioner i større eller mindre grad. Men ofte viser det sig, at de forskellige funktioner kan være opdelt på flere forskellige foreninger med en betydelig medlemsoverlapping. Gennem tilslutning til en sådan forening eller sådanne foreningsmiljøer viser den en-

kelte, at han har valgt at slutte sig til/identificerer sig med en bestemt gruppe, og at han socialt og kulturelt er accepteret af denne.

Når man går ind i en forening, vælger man ikke bare et virkefelt, men også en omgangskreds og en identitet: »Sig mig, hvem du omgås, så skal jeg sige dig, hvem du er«. Ved at tilslutte sig en forening vælger man det miljø eller den sag, man gerne vil identificere sig med og handle ud fra.

Interessant bliver det, når der gennem foreningerne formuleres holdninger og krav, således at man kan sige, at der gennem foreningslivet *opstår* eller *fastholdes* identiteter. En egentlig borger-, bonde-, arbejderbevidsthed skabes eller muliggøres gennem foreningslivet.³⁶ Identitetsskabende foreninger er ofte inspireret udefra, men om de vinder genklang i et givent samfund afhænger i sagens natur af, om der er en medlemsskare, der har brug for dem.

Foreningsdannelser kan dermed både være med til at fastholde stationsbyboerne i deres oprindelige verden, men samtidigt kan den også være et middel til at frigøre stationsbyboerne ved at tilbyde dem et nyt ståsted midt i byens hektiske liv.

Noget kunne tyde på, at mens f.eks. religiøse foreninger i landbosamfundet var religiøst fornyende, kunne de i byen have en konserverende funktion f.eks. ved at søge at fastholde en landlig livsform i bysamfundet. Det kunne ske ved, at en religiøs forening bliver samlingspunkt for en gruppe menne-

sker med fælles instrumentelle/politiske interesser. Mens f.eks. idrætsforeninger og arbejderbevægelsen kunne rykke de nye byboere ind i nye sammenhænge.

Foreningsanalysen og især studiet af rekrutteringen til foreningsmiljøerne bliver derved et vigtigt redskab til forståelsen af ikke blot den *geografiske* og den *sociale*, men også den *kulturelle mobilitet*, som igangsættes med byudviklingen.

For at forstå dynamikken i stationsbysamfundet må vi derfor kigge nærmere på foreningernes dannelse, medlemsrekruttering, virke og livsløb:

FORENINGSDANNELSERNE er ofte et umiddelbart resultat af stationsbyernes specielle udvikling og socio-økonomiske sammensætning, som f.eks. dannelse af borger- og håndværkerforeninger. En mere nuanceret betragtning går ud på, at foreninger dannes, hver gang der opstår – og *erkendes* – et problem /et behov /en ny mulighed hos en gruppe mennesker, som samtidig ville gøre en indsats for at gøre noget ved det.

Med foreningsdannelser mobiliseres ressourcer for en sag og ofte sker dette i opposition til tidligere foreningsdannelser. Foreningsdannelser kan således ikke forstås isoleret. De må analyseres i den større ramme, som byen udgør.³⁷ Der er altså ikke nogen automatik i forenings- og gruppedannelsen, men det er igennem foreningerne, at holdninger/interesser bliver til, får volumen

og opretholdes. Foreningsanalysen og især studiet af foreningsdannelserne i stationsbyerne er derfor en vigtig indgang til forståelsen af, hvilke interesser og modsætningsforhold, der bliver relevante, og hvad der egentlig er drivkraften bag den enkelte stationsbys udvikling.

REKRUTTERINGEN til en forening er afhængig af såvel:

- foreningens *instrumentelle* funktion, dvs. at medlemmerne har en fælles interesse i foreningens formål.
- foreningens *ekspressive* funktion, dvs. hvordan foreningen og dens medlemmer virker sammen. Meget tyder på, at foreningers medlemsrekruttering tit sker via engagerede ledere, venner, familienetværk, generationsnetværk, bopælsnetværk, gennem børn på samme alder etc. etc.
- foreningens *identitetsskabende* funktion. Dvs. det sæt af meninger og holdninger, der ligger bag foreningens virke.

Men det interessante er, at tilslutter man sig en forening på grund af een af funktionerne, følger de andre med. Er den instrumentelle side det centrale for foreningstilslutningen, følger foreningens fællesskab og/eller identitetsskabende miljø med. Er det holdningsmæssige det centrale, følger samværsgruppen og interessegruppen med. Og er samværet det centrale, følger interesserne og identiteten med.

Sådanne rekrutteringsmønstre er bl.a. aftegnet i de talrige undersøgelser af udbredelsen af de folkelige og religiøse bevægelser på landet.³⁸ Den enkeltes valg af religiøs bevægelse er ofte om ikke tilfældig, så dog præget af helt andre forhold af både personlig, praktisk, social og psykologisk karakter. Ligesom interessen for en bestemt sag, kunne føre den enkelte ind i en bestemt holdnings- og/eller samværsgruppe.

Tilslutningen til foreninger skete ikke nødvendigvis – men naturligvis ganske ofte – i forhold til den kultur, klasse, livsform eller status den enkelte måtte have. Men man kunne lige så godt sige, at den enkelte får et klassetilhørsforhold, livsform eller status og identitet gennem den forening, han tilslutter sig.

VIRKSOMHEDEN i foreninger eller foreningsmiljøer kommer til at fungere som rammer om en bestemt gruppe menneskers virksomhed i bysamfundet, især hvis foreningen eller foreningsmiljøet på een gang forener noget instrumentelt, ekspressivt eller identitetsskabende.

Man kan tale om *lukkede* foreninger, hvor medlemsoptaget ikke er frit, og hvor pointen i sig selv er det intime samvær for en snæver kreds, eller om *åbne* foreninger, hvor idéen er at få så mange med som muligt for om muligt at bibringe dem nye normer og værdier. De åbne foreninger konkurrerer om medlemmer, mens de lukkede forenin-

ger forsøger at afgrænse sig fra det øvrige bysamfund.

Ofte vil det vise sig, at en forening består både af kerne- og af fjerne medlemmer, således at kernen udgør foreningens kontinuitet og dynamo. Særlig interessante er de foreningsmiljøer, der samles om en – karismatisk – lederskikkelse. Der tænkes her ikke bare på en religiøs eller politisk lederskikkelse, men på en person med en særlig evne til at engagere og samle folk og aktivitet omkring sig.

Foreningstillørsforholdet kan markeres med en fane, et emblem eller en nål i jakken, en bestemt måde at hilse på, en fast ugentlig mødeaften etc. For de lukkede foreninger kan sådanne markeringer anvendes for at vise, at man er blandt de udvalgte medlemmer af kredsen. For de åbne identitetsskabende foreninger kan det være for at vise, at man vedkender sig et bestemt synspunkt gennem sit foreningsengagement – og ønsker at gøre andre opmærksom på det. En afholdsnål er et godt eksempel herpå. Men foreningslivet kan også udvikle ubevidste koder blandt medlemmerne. Eksempelvis kan en bestemt borgerlig/landlig klædedragt/byggestil være tegn på, at man opfatter sig selv som hørende til en bestemt gruppe i byen.

Selvom foreningsmiljøer ikke er umiddelbart sammenlignelige, optager de ofte de samme aktiviteter. En aktiv ekspressiv virksomhed er i reglen et tegn på, at foreningen går godt og er i stand til at engagere mange

medlemmer. Derfor vil de åbne foreninger ofte bevidst eller ubevidst konkurrere med hinanden på evnen til at skabe et givtigt foreningsmiljø. Hermed har foreningerne en tendens til at komme til at ligne hinanden. 'Juletræet' det ene sted har formentlig lignet juletræsafslutningen i den anden gruppe.

Hovedindtrykket er, at en stor del af byboerne havde én eller anden form for foreningstilknytning, og at denne tilknytning var en vigtig side af deres engagement i stationsbyens samfundsliv. Men en del borgere var selvfølgelig med i betydelig flere foreninger.

FORENINGSLIVSLØBET udvikles ofte i bølger startende med entusiasme og et højt aktivitetsniveau afløst af stagnation. Ofte vil det vise sig, at de medlemmer, som har stiftet foreningen også sidder i (på) foreningen i en længere periode, og at foreningen måske derfor bliver mere og mere lukket med årene. Ofte vil en medlemskurve derfor blive klokkeformet, med en svag start, en aktivitetsperiode svarende til en medlemsgenerations interesse i foreningen og efterfulgt af en brat afklingen af foreningsaktiviteten.

Det kan også vise sig, at den samme medlemskare begynder at bruge foreningen til noget andet end oprindelig tilsigtet. Dog vil man ofte kunne se, at en forenings liv kan opdeles i een eller flere generationsbevægelser, at der med andre ord med jævne mellemrum må pustes nyt liv i foreningen, hvis ik-

ke foreningen dør med den første medlemsgeneration.

Mens studier i foreninger tit ses at omfatte enkelte organisationer, giver den totale foreningsgennemgang i en enkelt by mulighed for at anskue foreningerne i en større sammenhæng med deres indbyrdes påvirkninger: i samspil og modspil.

Stationsbyens grupperinger må med andre ord forstås ud fra tilblivelsen af foreningsmiljøer, deres medlemsbasis, levetid og virke: ideologisk, ekspresivt og instrumentelt. Foreningen blev den basisenhed, der var afgørende for, hvad der skete i stationsbyen – ikke bare politisk og økonomisk, men også kulturelt og moralsk.

Det var også for en stor del gennem foreningsdannelserne, at det blev synligt, hvilke modsætningsforhold, der var (blev) relevante, men også hvordan politikken virkede, og hvordan magtbaser blev etableret i små magt- og indflydelsesstrukturer. Studiet af foreningerne er derfor en vigtig indgang til forståelsen af stationsbyens samfund.

Stationsbyboerne videreførte med foreningerne arven fra de folkelige bevægelser i Danmark. Foreningsformen blev et redskab,³⁹ der var anvendeligt i stationsbyen i bestemte perioder og til bestemte ting – politisk og socialt. Men med foreningsvirksomheden i stationsbyerne får vi samtidig virkelig gjort ideen om det 'civile samfund' – dvs. et samfund, hvor de basale opgaver blev varetaget af frivillige grupper med minimal indblanding fra det of-

fentlige: staten, kommunen eller samfundet. Gennem det frivillige og selvbestaltede foreningsliv blev der også sat andre og bredere aktiviteter igang, passende til medlemsgruppens varierende ønsker.

Men når foreningerne således skal opfattes som stationsbyens halvoffentlige basisenhed, må studiet af foreningerne også kunne kaste lys over de strukturelle forandringer, som stationsbyen førte med sig. 'Det foreningsstyrede samfund' var ikke en permanent struktur. Foreningernes virke og funktion ændrede karakter. Foreningernes udvikling kan derfor sige noget om denne overgang fra det foreningsstyrede samfund til det moderne sekulariserede, demokratiske, industri- og velfærdssamfund. *Vi må derfor undersøge, hvordan foreningerne blev til, virkede og forandredes i stationsbysamfundet.*

Kildematerialet

Kildematerialet til denne stationsbyhistorie er fortrinsvis de efterladenskaber, som den offentlige – eller halvoffentlige – virksomhed i Grindsted måtte have afsat sig. Dvs. Sognerådets, Menighedsrådets og Skolekommissionens protokoller udgør sammen med det utroligt righoldige foreningsprotokolmateriale, det har været muligt at opspore, helt centrale kilder.⁴⁰

Men dertil er lokalpressen særlig interessant, fordi den i den behandlede periode af Grindsteds historie var fem-

sporet med fem forskellige lokalt forankrede lokalredaktører. *Grindsted Dagblad* repræsenterede det borgerlige venstre, *Vejle Amts Folkeblad* repræsenterede (i begyndelsen) det gamle land/missionske venstre, *Grindsted Venstreblad* repræsenterede det radikale/grundtvigske synspunkt, *Kolding Avis* repræsenterede et konservativt synspunkt, mens *Kolding Socialdemokrat* i sagens natur var socialdemokratisk.

En oplagt indvending mod anvendelsen af pressen ville være, at man ikke altid kan tage pressen som sandhedsvidne, ikke mindst af den grund at lokalredaktørerne og andre lokale 'meddelere' var en del af stationsbysamfundet og dermed part i sagen. Flere af lokalredaktørerne havde ofte kun redaktionen af lokalspalten som bibe-skæftigelse.

I denne sammenhæng er der dog den beroligende omstændighed, at den femsporede presse nok indbyrdes skulle forstå at rette, kommentere eller for den sags skyld omtolke udlægninger af begivenheder i de andre aviser, som måtte kræve det. Pressens spalter vil således ofte vise sig at være partsindlæg, og den samlede lokalpresse dermed et vidnesbyrd om, at sager kan ses fra flere sider. Grindsteds lokalpresse bliver dermed et 'levn' af Grindsteds 'offentlige samtale'.⁴¹ Og tolket som sådan, siger pressen ikke så lidt om magtforhold, interesser og sammenhænge i stationsbyen – til gavn både for samtidens avislæsere – og eftertiden.

Del II

Hedelandsbyen

3. Kapitel

Opbrud

*Mejeriet tager en god Del af den gode solide Mælkemad bort fra Hjemmene.
Og et Farveri og et Uldspinderi søger at ødelægge Husfliden.
Men Vestjyden er sejs, og Uldarbejdet lægges næppe så snart af.*

Otto Sommer, Præst i Grindsted 1886-1893.

Det var en gennemgribende forandring af landbosamfundet, der gik forud for stationsbyens dannelse. I løbet af det 19. århundredes anden halvdel voksede Danmarks befolkning markant. Landbruget blev moderniseret bl.a. takket være andelsbevægelsen, og der var langt bedre afsætningsmuligheder for landbrugsprodukter i de voksende byer. Bønderne var blevet politisk ansvarlige for den lokale forvaltning ved kommunalreformen i 1841, og de store åndelige bevægelser: Indre Mission, grundtvigianismen og afholdsbevægelsen vandt tilhængere med forskellig intensitet rundt om i de enkelte sogne. Udvandringen til Amerika var i fuld gang, og kontakten med den fremmede verden og det liv, der levedes dér, blev vedkommende i den almindelige befolkning gennem bl.a. udvandrernes breve til slægt og venner.

Grindsted sogn blev draget ind i en udvikling, der allerede var i gang. Men den måde Grindsted langsomt blev inddraget i udviklingen på, og de initiativer befolkningen tog i den anledning, er af afgørende betydning for det, der siden skete i stationsbyen.

En begyndende bydannelse

Alt imens der blev anlagt jernbaner rundt omkring i det meste af Jylland i anden halvdel af forrige århundrede, lå Grindsted stadig isoleret midt på den jyske hede. Langt hovedparten af sognet var stadig hede – besværlig at opdyrke og vanskelig at overskride. Kontakten med omverdenen foregik via den »gule diligence«, der afgik om morgenen tidlig ad et hjulspor til Gødding ved Randbøl, hvor der var videre forbindelse til Vejle. Diligencen vendte tilbage til Grindsted igen sent på aftenen.

Indtil anlæggelsen af banerne til Grindsted var diligencen Grindsteds eneste officielle kommunikationsmiddel med omverdenen. Som sådan blev diligencen et symbol på Grindsteds isolerede beliggenhed og de deraf følgende begrænsede udviklingsmuligheder. Diligencens seneste kusk var I.P. Jensen. Diligencekørslen blev for ham indledningen til en storstilet karriere i byen. Ikke blot blev han een af Grindsteds fremtrædende forretningsmænd, men han var også i en længere periode 1917 – 33, mens Grindsted gennemgik sin mest gennemgribende udvikling, formand for Sognerådet. Som sådan kom han afsjort til at sætte sit præg på byen. Billedet er formentlig taget lige før århundredskiftet.

Diligencen havde holdeplads ved Grindsted Kro. For kroen var centrum i landsbyen – og i sognet. Ud over at være skiftestation for diligencen fungerede den indtil 1877 også som posthus. Det var dér, sognets folk mødtes for at høre nyt og handle indbyrdes eller med dem, der gæstede kroen. Men kroen havde også fra gammel tid bevilling til handel med brændevin til den lokale befolkning, formentlig tillige med de mest almindelige købmandsvarer. I alt fald blev kromanden Niels

Thomsen i forskellige sammenhænge også betegnet som købmand.¹

Kroen var i 1835 flyttet fra Grindsteddal til Grindsted og lå nu tæt på sognets andet samlingspunkt, den gamle kvaderstenskirke. Kirken var ikke blot sognets åndelige centrum. Vigtige meddelelser blev stadig bekendtgjort ved kirketævne, hvor degnen hver søndag efter kirketid læste op i kirkedøren, hvad der måtte være af betydning for sognets indbyggere.

Et skolehus var blevet opført ved

kirken allerede i 1741, og undervisningen dér blev suppleret med forskellige omgangslærere, der virkede blandt bønderne i den vestlige del af sognet. Her blev der i det 19. århundredes anden halvdel bygget flere skoler: i Lamborg formentlig i begyndelsen af 1850'erne, i Loft i 1860 (fra 1890 flyttet til Nollund), og i 1885 blev opført en skole i Morsbøl.²

Ved kgl. resolution af 1842 var der blevet oprettet et helt nyt distriktlægeembede, hvorved Grindsted efter nogen vanskelighed fik en læge og siden en apoteker.³

Kroen havde ikke monopol på brændevinshandel i sognet. Allerede i 1870'erne havde foruden apotekeren Th.C. Hansen også købmand Frederik Nielsen, Morsbøl, en »Høkerbevilling« med ret til »Brændevinshandel«, medens møller Henrik Lauesen og dennes efterfølger Poul Thomsen i Eg også havde både »Krohold« og »Brændevinshandel«.⁴

Så langt ude på heden var det, at da Grindsted i 1886 kunne modtage sin nye præst, Otto Sommer, havde præsteembedet været ubesat i et år, og han måtte derfor indsætte sig selv i embedet.

Viden om, hvad der skete i Grindsted før stationsbyens udvikling, har vi bl.a. fra nogle erindringer, som pastor Otto Sommer nedfældede i 1913 om sin tid (1886-93) som præst i Grindsted-Grene sogne.

Alt imens hedeopdyrkningen var ved at komme i gang, var der allerede i

Sommers embedsperiode en form for bydannelse i Grindsted sogn, og bydannelsen adskilte sig – så lille den end var – allerede klart fra landet.

Borgerne levede nemlig efter Sommers erindring deres eget liv midt i sognet, helt afsondret fra de mennesker, de skulle betjene. Endog hans egen kirke var dem fremmed. Hverken postmester Rasmussen, apoteker Hansen eller distriktslægen von Haven kom til alters i kirken, og pastor Sommer kunne konstatere, at:

»Familierne, som de kaldtes, havde intet med kirke eller kirkeliv at gøre«.

Disse byfæller bragte ham i et dilemma mellem by- og landbefolkningen. Det var med Sommers formulering svært at leve i en befolkning,

»... med hvem man vel deler kristentro, men hvis øvrige interesser og dannelsesstrin er så vidt forskellige fra ens egne, og så at have nogle familier i sin nærhed med hvem, man deler dannelsesstrin, men som ellers intet har med kirkeliv at gøre«.

Skønt Sommer alligevel gjorde et ihærdigt forsøg på at komme ind i disse bymænds sfære, mislykkedes det, og han måtte konstatere:

» – Jeg passede nu egentlig heller ikke ind i deres kredse, thi de samledes mest om kortspil og toddy, og dette duede jeg ikke til. Kort har jeg aldrig kunnet udholde, og jeg var egentlig det 'femte hjul' til vognen«.⁵

Grindsted Bymænd 1888. Stående: kromand Niels Thomsen, gårdejer Peder Thorning, købmand Oldenborg og sognepræsten Otto Sommer. Siddende: apoteker T.C. Hansen, distriktslæge G.F. Baker, skrædder N.C. Nielsen. Liggende: førstelærer J.Kr. Nielsen og postmester Rasmussen.

En del af pastor Sommers erindringer fra tiden i Grindsted i 1880'erne blev trykt i efteråret 1893 i *Søndags-Bladet*. *Ugeblad for By og Land*, en anden del er først nedskrevet med henblik på udgivelse i 1907 (1913) på grundlag af samtidige optegnelser. Samlet må erindringerne opfattes som et vidnesbyrd om, at Sommer ønskede at sikre et situationsbillede for eftertiden af livet, som det blev levet i lillebyen midt i det store hedesogn, inden den igangværende udvikling for alvor vendte op og ned på al ting. Pastor Sommers erindringer er dog samtidig et vidnesbyrd om, at en del forandringer i landbruget allerede var indledt i hans embedsperiode.

Hedebønderne

Trods Grindsted sogns isolerede beliggenhed var landsbyen og sognet ved at komme med i en langt større udvikling, der vendte op og ned på forholdene i hedesognet.

Sagen var den, at der havde vist sig nye muligheder i landbruget. Langs med Grindsted å var flere gårdmænd allerede i 1850'erne begyndt at eksperimentere med anlæggelse af vandingskanaler til overrisling af de engarealer,⁶ der lå nærmest åen. Derved kunne de sikre et forøget og stabilt udbytte af vinterfoder til kreaturer, og bedrifterne kunne derfor øge kreaturholdet. Gød-

ningen fra et øget kreaturhold gjorde, at der kunne tages mere hedejord under opdyrkning.⁷

Sådanne private engvandingsinitiativer blev til flere engvandings**selskaber** langs med Varde å, og arbejdet blev for alvor organiseret efter Hedeselskabets stiftelse i 1866. For hedeboenderne betød de nye vandings**selskaber** både en ny organisationsform, en fælles investering, et fælles ansvar og en gensidig afhængighed, der fordrede samarbejde. Vilkaerene for samarbejdet blev nedfældet i skriftlige kontrakter med retningslinier for en retfærdig fordeling af vandet. Men overholdelsen af kontrakterne hvilede i sidste ende på

et tillidsforhold mellem de involverede. Vi kender enkelte sådanne episoder, hvor tilliden syntes at være brudt. I 1883 gjorde gårdejer Anton Jensen med slet skjult nedladdenhed opmærksom på, at der ved det stedlige Kanalselskab var en »hellig«, der ikke overholdt de fælles retningslinier og derfor »stjal« sig til mere vand fra fællesskabet end det, der egentlig ifølge kontrakten tilkom ham.⁸ Den pågældende har formentlig uden de andres viden ladet en større vandmængde overrisle sine egne engarealer, således at de bønder, der lå yderst i kanalsystemet, fik en mindre vandmængde til rådighed.

Kr. Dørflers hedejendom nord for Grindsted fotograferet ca. 1897.

	1850	1860	1873	1885	1895	1927	1945
4-8 td.hk.	9	6	6	3	1		
2-4 td.hk.	40	43	36	33	36	20	58
1-2 td.hk.	16	20	26	34	32	40	
Gårde i alt	65	69	68	70	69	60	58
1td.hk.-2.sk	15	25	35	55	74		
2sk.-1fdk.	1		7	19	41		
Under 1fdk			1	2	13	210	271
Jordløse		24	16	3	2		
I alt huse	16	49	59	79	130	210	271
Enheder i alt	81	118	127	149	199	270	329

Bebyggelsen i Grindsted sogn 1852-1945. Forskellen på 'huse' og 'gårde' blev statistisk set sat ved at brugsenheder med et jordtilliggende på mindre end én td. hartkorn regnedes som 'huse'. Hartkornet var ikke en arealangivelse, men et udtryk for jordens bonitet. Der kunne derfor gå betydelige tdr. land hedejord på en td. hartkorn. Hartkornstallet blev imidlertid ikke justeret trods den mærkbare jordforbedring, der skete med hedeopdyrkningen for ikke at beskatte hedeboenderne med for høje ejendomsskatter. Statistisk set steg derfor kun antallet af husmandsbrug (og huse) kraftigt i Grindsted sogn, selvom stigningen reelt dækker over, at en del af husmandsbrugene havde udviklet sig til egentlige gårde. De mange næsten jordløse huse i 1927 og 1945 var byhuse i stationsbyen. Tallene stammer fra Danmarks Statistik, men er her gengivet efter Bygd, 1972:3, s. 14.

Hedejorden blev beriget ved mergel, der privat blev hentet fra kalklejre i Østjylland. For at sikre stabile leverancer af kalken vovede en kreds af bønder sig i 1885 – med assistance fra Hedeselskabet⁹ – ud i anlæggelsen af en smalsporet mergelbane til Stilbjerg. Mergelbanen var lige blevet færdig i 1886, da Otto Sommer flyttede til Grindsted. Og han fulgte selv ivrigt med i udviklingen og var imponeret – ikke bare over Hedeselskabets virksomhed, men også over den lokale, menneskelige indsats, der lå bag. Det måtte være et eksempel til efterfølgelse.

Tilskyndet af Hedeselskabets organisatoriske og tekniske bistand i århundredets sidste halvdel var hedeopdyrkningen blevet mulig, og der

blev anlagt en lang række nye hede-husmandsbrug i Grindsted sogn.

Der skete snart en eksplosion i antallet af brug. I århundredets sidste årti kunne en enkelt gård være udgangspunkt for op til flere nye beboelser på heden. Disse nye brug blev opført på den lavt takserede hedejord. Af tabellen fremgår det, at mens gårdtallet stort set blev bevaret i perioden 1850-1895, steg antallet af huse eller mindre husmandsbrug.¹⁰ Men da hartkornstallet ikke blev justeret med den jordforbedring, der fulgte med hedeopdyrkningen, kunne ejendomme med lave hartkornstal efter århundredskiftet reelt dække over langt bedre ejendomme end taksationen angav. Vi ved, at mange hede-husmandsbrug i praksis havde

udviklet sig til egentlige hedegårdbrug.

Grindsted sogns bønder var ofte både født og opvokset på egnen.¹¹ Der er utallige eksempler på, at de nye hedebønder ganske enkelt var 'yngre' sønner og døtre fra de gamle gårde. Men samme hedeopdyrker kunne også starte forfra med et nyt landbrug på heden, og dermed overlade en velfungerende hedegård til sine børn.

Hedeopdyrkningen betød, at befolkningen i Grindsted sogn steg jævnt i løbet af århundredet. Historikeren Kr. Hvidt har ligefrem vist, at udvandringen til Amerika var relativt mindre fra Ribe amt end fra resten af landet.¹² Hedeopdyrkningen skabte muligheder for at blive nybygger *inden* for landets grænser. Heden opsugede en del af det 19. årh.'s befolkningsoverskud.

»En Hedens Helt«

I fortællingen *En Hedens Helt* om hedeopdyrkeren og foregangsmanden Anders Chr. Andersen (f.1825), som pastor Otto Sommer udsendte i 1898,¹³ fortælles om udviklingen gennem en enkelt hedebondes indsats.

A. Chr. Andersens virke som landmand begyndte i Dejbjerg, men da een af hans ældste sønner var blevet gammel nok til at overtage ejendommen, købte han selv jord i Morsbøl ved Grindsted og begyndte på en frisk. Denne ejendom overlod han også til et af børnene, og derefter startede han for

Anders Chr. Andersen, f.1825.

tredje gang forfra, nu med opdyrkning af et nyt stykke af den til gården hørende hede.

På eget initiativ – og længe før Hedeselskabet blev indblandet – var Anders Chr. Andersen gået i gang med grøftegravning til dræning af sure mosestrækninger. Samtidig blev han mødt med stor skepsis af sine omgivelser, fordi han også etablerede engvanding af de samme områder. Plantningssagen af heden var han også tidligt engageret i, og Sommer viser også, hvordan Anders Chr. Andersen benyttede sig af nye kreditmuligheder, som de nyoprettede kreditforeninger gav.¹⁴ Han satte ikke sit overskud i Sparekassen, men investerede det hele tiden på ny i heden.¹⁵

Sommers beskrivelser vidner om, hvad der var på spil i landbosamfundet. Hedeopdyrkningen var både en menneskelig og økonomisk investering, og forrentningen heraf var ikke altid sikret. Det var frem for alt et mål med fortællingen at sætte bonden Anders Chr. ind i en større sammenhæng: En forudsætning for, at hans hedeopdyrkning lykkedes, var et målrettet asketisk levned:

*»... Han elskede Arbejdet for dets egen Skyld og havde aldrig nogen Frygt for »at gaa i Armod« ved at begynde paa Arbejder, der ikke strax gav Penge. Nej dette frygtede Anders Kristian ikke, thi han var et i alder højeste Grad taknemmeligt Menneske; saa ung som han var, var netop Taknemmeligheden mod Gud og Mennesker gaaet ham saaledes i Liv og Blod, at han næsten ikke kjendte »Ønsker«. Visselig tænkte han bestandig paa at arbejde og gjøre Gavn, men Ønskets Tomhed kom aldrig i hans Sjæl. Visselig ønskede han, at hans store Hede maatte komme til at bære Korn og Træer, men han udtalte ikke dette; han arbejdede derpaa og var Gud taknemmelig for Arbejdskraft og Forstand. Men Tak maa følges af Bøn, og medens han aldrig ønskede, saa bad han dagligt, frejdigt og med aaben Pande, maaske halvt ubevidst, men netop derfor i Aand og Sandhed. Livsmaalet »æd, drik og vær glad« var ham saare fjærnt; han aad, drak og var glad, men han begyndte dermed og havde ingenlunde i Sinde at ende dermed; han »troede paa sit Arbejde«.*¹⁶

Fortællingen om Anders Chr. Andersen fik stor betydning ved at give det at være pionér i hedesagen i Grindsted sogn en særlig status – en status, det var værd at identificere sig med.

Markedet

En forudsætning for hedeopdyrkningen var, at Grindsted var ved at blive inddraget i et større marked, der efterspurgte en overskudsproduktion fra landbruget.

Markedet blev virkeligt i Grindsted fra 1870'erne ved de to årlige markedsdage, sommer og efterår. Det blev både højdepunkter i dagligdagen og en mulighed for at omsætte avlen. På markedsdagene omkring århundredskiftet blev omsat både kvæg, kælvekøer og kvier, lam og smågrise. Endnu i århundredets første årti var der en regelmæssig omsætning af »arbejdsstude« – et præcist udtryk for, hvad de nye hedeopdyrkere havde brug for i deres arbejde.¹⁷ I avisen nævnes det også med mellemrum i årene efter århundredskiftet, at udenbys slagtere gjorde sig uheldigt bemærket ved deres uforsvarlige måde at fragte kreaturerne fra markedet. Det viser, at også udenbys slagtere faktisk var hyppige opkøbere.¹⁸

Hestehandlen foregik mest som byttehandler i hvert fald ved starten i 1870'erne, men fremmede hesteopkøbere var omkring århundredskiftet ikke et usædvanligt syn på egnen. Kol-

ding Folkeblad bemærkede i 1901 lidt imponeret, at der var engelsk interesse for den lokale hesteavl. Det var et uafviseligt vidnesbyrd om, at Grindstedegnen nu var ved at blive inddraget i det store marked.

Interessen var der, men markedet ville først rigtigt fungere, hvis forbindelsen med omverdenen blev bedre. Det konstaterede i alt fald *Kolding Folkeblad* om sommermarkedet i 1904:

*»Markedsbesøget var stort, men skæmmedes en Del af for faa Kjøbere og blev derfor mest Byttehandel. Grunden hertil er naturligtvis først og fremmest de lange Afstande fra Jærnbanestationer«.*¹⁹

Transportvejene til og fra Grindsted blev altså tydeligtvis betragtet som en åbenlys hindring for en mere stabil kreaturhandel.

At vurderingen var rigtig, ses af slutningen på en avisnotits om efterårsmarkedet i 1915 – året efter jernbanens åbning til Vejle: »Der afgik 15 Vognladninger Kreaturer med Toget«.²⁰

Det var på pladsen *foran* kroen, man samledes for at handle, når der var marked og bønderne kom til byen. Selvom Grindsted omkring århundredskiftet havde fået flere fastboende handlende, blev markedsdagen alligevel den foretrukne indkøbsdag. Ved markedet fik bønderne penge på lommen og kunne derfor købe deres fornødenheder og samtidig få en dag ud af det. Op ad kromandens mark var der i

Grindsted Marked

... En Opkøber for Englænderne var mødt. Han købte Heste fra 5-10 Aars Alderen (Højde godt 10 Kvarter) til Priser fra 350 til 500 Kr. Plage solgtes til almindelige Priser. 2 Aars fra 300 til 400 Kr.; 1 Aars fra 250 til 320 Kr. og Føl fra 150 til 200 Kr. ...

Beskrivelsen af Grindsted Marked stammer fra Kolding Folkeblad 24. juni 1901. Den udenlandske interesse for hedeboendernes heste var nok usædvanlig og tankevækkende for indtjeningsmulighederne i fremtiden.

reglen lange teltgader med alskens kram og også »alenvarer«, dvs. stoffer som de omreisende handlende faldbød fra deres boder.

Markedsdagene tiltrak også en del gøgl, ligesom det var kutyme, at omegnens kromænd lod opstille beværtningstelte, således at markedsgæsterne kunne mødes ved deres egen kromand.²¹ Men der opstilledes også kagetelte for dem, der hellere ville have kager. Ved det nyindførte sommermarked i 1908 var der dog »knap saa mange Telte og Gøgl som sædvanlig. Kageteltene gjorde, trods Støvet, gode Forretninger«.²² Og denne dag fik landsbyens borgere i reglen også tilladelse til at »holde kro« i deres private hjem for de tilreisende markedsgæster.²³

Grindsted var således omkring århundredskiftet ved at udvikle sig til et lille handelscentrum for et lidt større opland i det midtjyske område. Men

Det ældste billede fra Grindsted, optaget i 1876 i det vi i dag kalder Vestergade. I midten af billedet ses den gamle Grindsted kro.

først med andelsbevægelsen fik bønderne for alvor omsættelige produkter.

Andelsbevægelsen

Den mest gennemgribende forandring i landbosamfundet kom først med udviklingen af andelsbevægelsen i sognet. Grindsted-Grene og Omegns Sparekasse blev ganske vist oprettet allerede i 1872. Den sparekasse der siden fik navnet Den jyske Sparekasse. Med Sparekassen blev der flere og bedre finansieringsmuligheder i landbosamfundet, og gennem demokratiet i sparekasserne fik bønderne selv mulighed for at bestemme, hvilke aktiviteter der skulle

sættes i gang lokalt, og for selv at vurdere og tage risikoen ved det. Mens sparekassebevægelsen andre steder blev fulgt af flere rent økonomiske foreningsdannelser, brugsforeninger og sygekasser,²⁴ kom Sparekassen foreløbig til at stå alene i Grindsted sogn. Grindsted hørte ikke til blandt de tidlige andelssogne i Vestjylland, men da Grindsted først kom i gang i slutningen af 1880'erne, gik det stærkt. En andelsmølle blev bygget i 1888,²⁵ og et stortillet andelsfarveri blev oprettet i 1889.

Initiativtagere var husmand Laust Rasmussen og farver Niels Madsen. De to sammenkaldte i alt fald til en stiftende generalforsamling på Grindsted kro 12. august 1889. 714 interesse-

Grindsted Andelsfarveri- og Klædefabrik med personale fotograferet omkring århundredskiftet. Fabrikken blev ombygget en del efter en brand i 1901.

rede fåreavlere fordelt på fjorten sogne i Sydvestjylland havde forlods tegnet sig som andelshavere.

Der synes tilsyneladende ikke at have været tvivl om fabrikkens placering i Grindsted. Grindsted kunne byde på både en central beliggenhed i forhold til fåreavlen og dertil adgang til den fornødne vandmængde ved Grindsted(Varde) å, men det kunne nabosognene mod vest og øst også. I tilgift kom naturligvis den centrale betydning eller samlende funktion, som lægeembedet havde og apoteket gav.

Men udslagsgivende har det formentlig været, at den mest initiativrige af stifterne, husmand Laust Rasmussen, netop kom fra Grindsted og til-

med billigt kunne tilbyde foretagendet et stykke af sin egen velbeliggende engjord tæt ved Grindsted å.²⁶ Fabrikken fungerede fra starten som farveri med stamperi men ansatte i løbet af det første år også en uldspinder og behandlede i begyndelsen kun andelshavernes egen uld. Ulden blev afhentet på dertil indrettede opsamlingssteder i de tilstødende sogne af »uldvogne« kørt af lokale landmænd på licens. Ulden blev herefter forarbejdet og siden bragt tilbage til afregning hos fåreavlerne.

Fabrikken fungerede på denne måde som et supplement til en fremgangsrig hjemmebeklædningsindustri, hvor bondens husstand foretog den videre

forarbejdning til klæde. Først efter en brand i 1901 besluttede man at indrette fabrikken således, at der kunne indføres vævning og dermed påbegyndes en egentlig organiseret klædefabrikation med fælles salg for øje. Og snart måtte fabrikken indføre uld – først fra Fanø, siden helt fra Færøerne.

Pudsigt nok fortsatte fabrikken i lang tid med udelukkende at fabrikere vadmelsklæde til brug for de hjemlige leverandører. Først i begyndelsen af 1930'erne udtrykte andelshaverne ifølge et avisreferat ønske om de blødere og finere kamgarnsstoffer:

*»I de senere Aar er det jo saaledes, at vi Mennesker er blevet mere »fine« paa det. Vi bruger ikke Vadmelstøj til Selskabstøj; selvom der selvfølgelig findes enkelte Undtagelser. En af Fabrikkens Andelshavere oplyste saaledes paa en Generalforsamling, at han aldrig brugte andet end Vadmelstøj, ogsaa naar han deltog i større Møder i København. For at imødekomme Andelshavernes Trang til at blive smukkere i Tøjet besluttede Fabrikken sidste Sommer at paabegynde Fabrikation af Kamgarnsstoffer.«.*²⁷

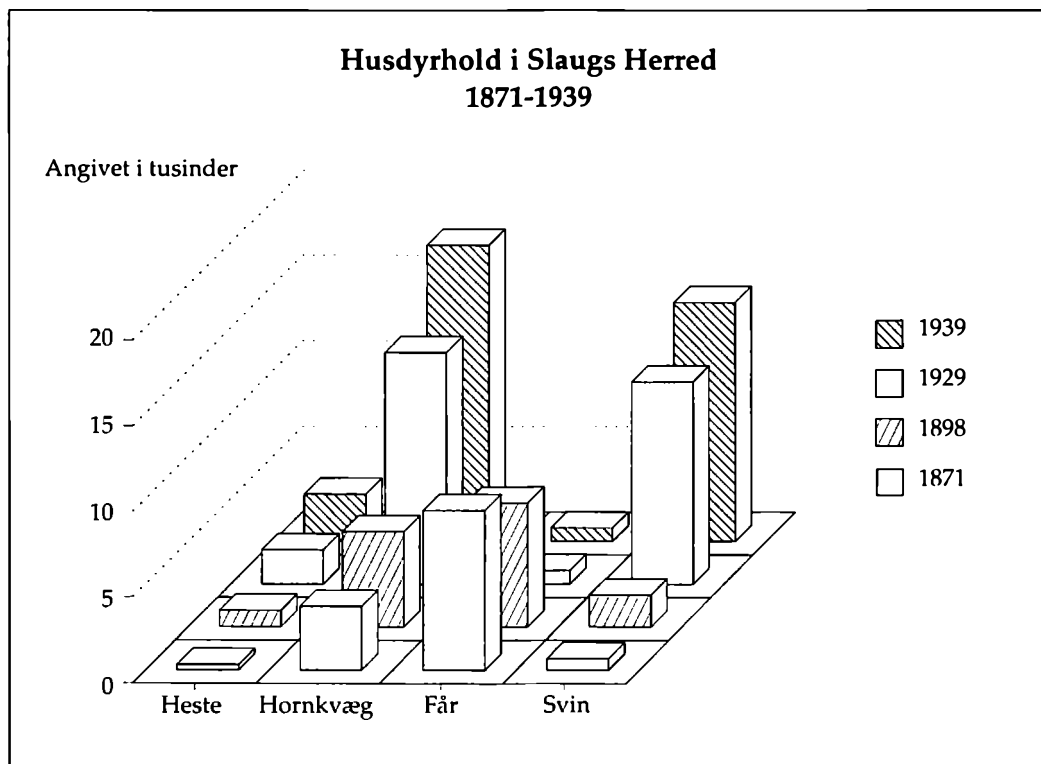
Klædefabrikken i Grindsted placerede sig dermed som afløser af den tradition for uldforarbejdning og »bindeindustri«, der i alt fald siden 1700-tallet jævnlig er beskrevet i det midtjyske område.²⁸

Det næste andelsforetagende var andelsmejeriet Kildevæld – oprettet i 1890 lidt sent i forhold til mejeriudviklingen i det øvrige Vestjylland.²⁹ Nu

kunne bønderne for alvor overgå til egentlig mælkeproduktion og dermed skaffe sig en regelmæssig indtægt fra bedriften. Mælken blev i form af tønner med smør løbende kørt til Varde og formentlig derfra solgt til det engelske marked.

Ud over de forøgede indtægter ændrede denne andelsvirksomhed også leveforholdene for sognets beboere på andre områder. Mejeriet havde ret til at bestemme over mælken allerede inden køerne var malket. Mejeribestyrelsen kunne stille krav til den enkelte hedebondes hygiejniske forhold og fodring af besætningen som et led i sygdomsbekæmpelse og forbedring af mælkekvaliteten. Det var eksempelvis ikke længe tilladt den enkelte at skumme mælken og anvende fløden i husholdningen. Bønderne måtte indrette deres daglige rytme efter mælkevognen og sørge for at mælken var parat, når mælkevognen kom. Og interessant nok var det også mejeribestyrelsen, der blev initiativtager til at vejvæsenet i sognet blev udbygget: både med bedre veje til og stikveje mellem bebyggelserne for at gøre mælkekørslen kortere og mere sikker.

Selvom andelsbevægelsen var et almindeligt fænomen i Vestjylland på den tid, må initiativtagerne alligevel påkalde sig en vis opmærksomhed som dem, der repræsenterede drivkræfterne i landbosamfundet. Oprettelsen af andelsvirksomhederne var i vid udstrækning præget af såvel de gamle 'engbønder' som de nye hedehusmænd. Intet tyder således på, at

Forandringen i brugsstrukturen kan frem for alt aflæses i husdyrholdet. Efter Danmarks Statistik.

andelsbevægelsen blev båret oppe af bestemte sociale lag i sognet.

Men meget tyder på, at andelsbønderne alligevel havde en hel del til fælles,³⁰ at baggrunden for andelsbevægelsen er at finde i udviklingen af et grundtvigsk/folkeligt foreningsmiljø i Grindsted sogn allerede i 1880'erne.

En folkelig bevægelse

Efter alt at dømme havde Grindsted sogns befolkning ikke været nævne-

værdigt berørt af den tidligere vækkelsesbevægelse, der gled over Jylland i 1840'erne. På Grindstedegnen opstod der ikke vækkelsesmiljøer af personligt troende kristne uden for kirkeligt regi som så mange andre steder i Jylland. Efter at herrnhut-emissær J.P. Lund i 1853 havde besøgt Grindstedegnen, måtte han konstatere, at han ganske vist havde opdaget nogle »retfærdige planter« i nærheden af Hejnsvig, med hvilke han holdt en (religiøs) forsamling, men at han kun fandt »én kristelig familie« i Grindsted og blot enkelte sjæle på heden, der var tjente

Det 'åndelige tomrum' blev afløst af et 'åndeligt opbrud' i befolkningen i de sidste årtier af århundredet – et opbrud, der er kendetegnet ved nye former for samvirke og interesser for åndelige og politiske forhold. Opbruddet tog sin begyndelse først i 1880'erne, altså før de store fællesforetagender i landbruget rigtig kom i gang.

Inspirationen kom først fra de store grundtvigsk/folkelige gennembrud i Danmark i 1880'erne. Påvirkningen kom nærmest fra nabosognet Sdr. Omme, hvor der allerede i 1840'erne havde spiret en gammel-grundtvigsk tradition i sognet i pastor Vilh. Birkedals embedsperiode (1840-49). Et grundtvigsk miljø blev i tiden fra 1885-94 udbygget med pastor E.K. Thyssen, og det levede videre i Sdr. Omme, efter at samme Thyssen flyttede til Ølgod – Grindstedes nabosogn mod vest – og fungerede som grundtvigsk præst dér indtil 1916.

Det første åndelige opbrud i Grindsted havde da også en tydelig grundtvigsk/folkelig farve og var præget af enkeltpersoners forbindelse til nabosognene.

Sparekassen tilskriver ligefrem sin oprettelse i 1872 til netop disse grundtvigsk/folkelige kredse. Det fortælles, at oprettelsen skete på direkte foranledning af Ane Johanne Rasmussen, der var gift med sognets nok første bevidste grundtvigianer Niels Nielsen, Modvig.

»Hun var en usædvanlig vaagen og interesseret Kvinde, og hun var altsaa kun knap

20 Aar, da hun fik Øjnene op for en Sparekasses Betydning«.

Ane Johanne Rasmussen havde besøgt noget familie i Sdr. Omme, og dér hørt tale om en sparekasse, hvor folk kunne få renter af deres penge og andre kunne låne. Hun talte med sin far Rasmus Lauridsen, og da hun kom hjem, blev svigerfaderen straks interesseret i sagen og talte med nogle andre mænd. De fik sammenkaldt et møde, hvorefter tanken blev realiseret.³²

Først i 1880'erne fik det, man kunne kalde for 'den folkelige bevægelse', sine egne organisationer i Grindsted sogn. Grindsted Totalafholdsforening, der blev oprettet i februar 1883, blev tilsyneladende det første folkelige forum i sognet, men omtrent samtidig blev Grindsted Skytteforening dannet. Grindsted Sogns demokratiske Forening blev først stiftet 1. juni 1885.³³

Grindsted Totalafholdsforening var organisatorisk knyttet til Danmarks Totalafholdsforening (senere Danmarks Afholdsforening), oprettet i 1880. På landsplan betegnede organisationen sig som 'den folkelige afholdsbevægelse' og markerede dermed et ideologisk tilhørsforhold til den såkaldte 'folkelige bevægelse' i Danmark. I det små kom foreningslivet i den nye Totalafholdsforening nok til at virkeliggøre en ny, fremadstræbende, selvkontrolleret – og mere samfundsbevidst – måde at være sammen på.

Sognerådsformand og Niels Nielsen og hustru Ane Johanne, Mødvig. Niels Nielsen blev født i 1848 og overtog allerede i 1868 forældrenes gård i Mødvig. Kort efter blev han engageret i Hedeselskabets første kanal anlæg dér. Niels Nielsen giftede sig i 1873 med Anna Johanne Rasmussen, (f. 1853) som søster til Laust Rasmussen og gennem forskellige pladser på Koldingegnen stærkt grundtvigsk påvirket. Niels Nielsen engagerede sig kraftigt i 1880'ernes demokratiske foreninger, og han kendes også bl.a. fra mejeriets bestyrelse. Herom bl.a. i *Grindsted Dagblad* 27. oktober 1923.

Afholdenhed blev en del af den folkelige og politiske opposition såvel i Grindsted som på landsplan. Tanken var at alkoholen dybest set var en trussel mod både folkeoplysningen og demokratiet. Men afholdenhed havde også en håndfast social funktion i samtiden begrundet i, at den lettere adgang til køb af brændevin som fulgte den industrielle brændevinsproduktion og den øgede pengeøkonomi i samfundet kombineret med at de usik-

re perspektiver i hedeopdyrkning, gjorde hdebondens tilværelse særdeles sårbar.

Om Totalafholdsforeningen faktisk blev oprettet som en reaktion mod et stigende brændevinsforbrug, ved vi ikke. Brændevin var velkendt, og brændevinsbrænding var ikke ukendt, heller ikke selvom det var ulovligt. Grindsteds sognefoged Povel Hansen blev afsløret som hjemmebrænder i 1782,³⁴ men først midt i det 19. århun-

drede er den ulovlige brænding formentlig stoppet – udkonkurreret af den industrielt fremstillede billigere brændevin, hvortil der egentlig var ret let adgang i sognet. Kortspil og brændevin omtales alligevel stadig hyppigere op mod århundredskiftet som den faktor, der kunne ødelægge hele opdykningsprojektet. Totalafholdsforeningens virke har formentlig bidraget til skærpelsen af opmærksomheden om alkoholen i sognet.

Totalafholdsforeningens virke bestod i, at medlemmerne i fællesskab aflagde »drikkeskikken« – både for deres egen skyld og som et eksempel for andre. Strategien var at, hvis man begyndte med at få den enkelte til at ændre sin levevis, derefter at gjorde så mange hjem afholdende som muligt ville man dermed på langt sigt gøre Danmark til et afholdende land.

Totalafholdsforeningen havde ved starten i februar 1883 blot 16 medlemmer, men vandt ret hurtigt bredere tilslutning med 34 medlemmer i sommeren 1883.³⁵ Vi har ikke kendskab til så mange af Totalafholdsforeningens medlemmer, men dem, vi kender, genfindes samtidig eller senere i grundtvigsk/demokratiske sammenhænge. Det gælder frem for alt gårdejer og sognerådsformand Niels Nielsen, Modvig og husmand Laust Rasmussen, der var formand for foreningen.³⁶ Videre optræder Laust Rasmussens far Rasmus Lauridsen og dertil husmand Mads Kristiansen.³⁷

Foreningen fungerede tilsyneladen-

de godt, men holdt ikke mange møder:

»Vi har grumme travlt herude, saa der kan ikke være tale om at holde Møder paa Søg-nedage, men paa Søndag skal vi have en stor Skovfest med et Par Naboforeninger«

rapporterede foreningen eksempelvis til *Totalafholdsbladet* i begyndelsen af august 1883.³⁸

En af grundene til, at Totalafholdsforeningen ikke holdt mange møder, var formentlig, at omtrent de samme mennesker var med til at stifte Skytteforeningen i Grindsted – formentlig i forbindelse med et »skydeselskab«, som blev afholdt i september 1883 hos en af de aktive skytter, gårdejer Niels Lauridsen i Utoft.³⁹

Og i Skytteforeningen var aktivitetsniveauet langt højere. Skytteforeningens første skydebog er faktisk bevaret,⁴⁰ og derudfra kan vi danne os et indtryk af Skytteforeningens øvrige medlemmer – og deres »træffere«. Bogen vidner om systematiske skydeøvelser i årene 1883-85, hvor foreningen var mest skydende. Lederne var de samme som i afholdsforeningen nemlig husmændene Rasmus Lauridsen og Laurids Rasmussen. I disse år var der i alt 33 aktive skytter, hvoraf det dog kun er lykkedes at identificere de 13 fra Grindsted sogn. De øvrige kom formentlig fra de omliggende sogne. Gårdejerne udgjorde hele seks af de identificerede. Fire var husmænd, een landarbejder og to var

håndværkere. Aktive var bl.a. gårdejer Niels Nielsen, Mødvig, gårdejer Niels Lauridsen, Utoft, som også stillede sin gård til rådighed for skytterne – efter sigende med standplads i forstuen. Så var der kroejer Jens Pedersen, gårdejer Anders Præstegaard Jensen, Jes Kr. Jensen [senere Kr. Præstegaard], plantør Mads Kristiansen og husmand Niels Hansen, Loft.

I første omgang drejede Skytteforeningens virke sig naturligvis mest om skydning, men om vinteren blev der dyrket gymnastik. Laust Rasmussen har tilsyneladende bibragt foreningen et videre åndeligt indhold. Det fortælles, at man kørte til skyttefester i omegnen i hans hestekøretøj, og at han ved sådanne skyttefester allerede i disse første år havde en »egen Evne til at tale til Ungdommen«. Hvad han talte om, ved vi ikke, men alene oplysningen om folketalerne vidner om, at foreningen næppe har holdt sig bare til skydningen, gymnastikken – og utvivlsomt også afholdenheden. I lighed med tidens skyttebevægelse andre steder betragtede man skydeøvelserne som et led i bøndernes politiske kamp mod Estrups konservative godsejerregime i København.

Skytteforeningen – og Totalafholdsforeningen – var baglandet for den Demokratiske Forening, der blev dannet 1. juni 1885, og hvor husmand Laust Rasmussen også var formand. Protokoller for Demokratisk Forening i Grindsted sogn er ikke bevaret, men vi ved, at medlemsskaren talte en pæn

flok fremgangsrige bønder, husmænd som gårdejere, og senere medlemsoplysninger vidner om et tæt sammenfald med såvel Totalafholdsforeningen som Skytteforeningen.

Hvor der før havde været afholdt skyttefester og afholds(skov)fester, blev der nu afholdt politiske møder, og allerede i 1890 blev Laust Rasmussen valgt ind i Folketinget for Venstre i Bækkekredsen.

Et umiddelbart resultat af denne nye folkelige/politiske organisering var, at Sognerådet i efteråret 1885 nedlagde forbud mod udskænkning fra kl. 10 om aftenen til kl. 5 om morgenen for andre end rejsende – dvs. en håndhævelse af det gamle princip, at kgl. privilegerede kroer var beregnet for rejsende – ikke for lokale. Men kroen kunne altså fortsat – trods dette princip – frit udskænke for sognets folk, når dette blot foregik ved højlys dag, og det gjorde det så vidt vides også.⁴¹

Kroen indtog også en naturlig plads i den folkelige sammenhæng. Den blev ikke mindst et fortrinligt samlingssted for det voksende antal andelsforeningers generalforsamlinger og bestyrelsesmøder, og hvad der ellers kunne være anledningen til at samles. Vi har ganske vist oplysninger om, at Totalafholdsforeningen indrettede et såkaldt »Landbohem« som et alkoholfrit samlingssted med lokaler i en ejendom i Grindsted.⁴² Det var formentlig en ejendom, som blev ejet af W. Andersen Rishøj, det fortælles, »at hans døtre solgte de første kopper kaffe dér«,⁴³

men 'den folkelige bevægelse' i Grindsted sogn blev aldrig stærk nok til at opføre et egentligt forsamlingshus til afholdelse af møder og arrangementer, som det var tilfældet i nabosognene.

Afmatning

Der udvikledes ikke noget egentligt grundtvigsk/kirkeeligt miljø i sognet ud af dette nye folkelige/politiske foreningsliv. Det skyldes formentlig, at flere af folkene med grundtvigske sympatier især fra sognets nordligste del i perioden løste sognebånd til Sdr. Omme eller i alt fald engagerede sig i foreningslivet dér.⁴⁴

Da pastor Sommer i 1886 kom til Grindsted var det folkelige miljø tilsyneladende allerede stærkt på retur. Skytteforeningen indstillede efter alt at dømme sit virke før 1887, da skydning uden myndighedernes tilladelse blev forbudt af politiske grunde.⁴⁵ Men skønt den folkelige virksomhed tilsyneladende fortsatte i Demokratisk Forening, var aktiviteten langt fra af samme omfang som i de første år.

Det skulle også snart vise sig, at det grundtvigsk/folkelige miljø ikke længere var enerådende i sognet. Allerede i februar 1884 antydes en begyndende modstand mod Totalafholdsforeningens virke. Ved et møde på Grindsted skole var både den daværende sognepræst H. Buchholtz (1880-86) og sognets lærer Andreasen (ca. 1850-86) til stede. Mødet var godt

besøgt, men efter et foredrag fik præsten ordet og talte for »Mådeholdsdrik«.⁴⁶ Han mente, at totalafholdssynspunktet var fanatisk og uforeneligt med Bibelens ånd. Det kunne kun føre til en følelse af selvretfærdighed hos den enkelte.

Buchholtz sluttede sig dermed til Indre Missions officielle holdning på den tid, at kun den personlige religiøse omvendelse kunne forandre mennesket, og at en sådan omvendelse automatisk ville føre til et naturligt, men ikke fanatisk mådehold. Buchholtz havde dermed placeret Totalafholdsforeningen ind i et modsætningsforhold til en fremspirende missionsk vækkelse i sognet. Dette skulle ikke komme til at gå stille af. Modsætningsforholdet betød simpelthen, at Totalafholdsforeningen ophørte med at fungere, mens den missionske bevægelse langsomt forstærkede sin position.

Vi hører ikke videre til Grindsted Totalafholdsforening førend i 1887, hvor *Danmarks Afholdsblad* ridsede begivenhedsforløbet op. Efter en kort beskrivelse af foreningens »hadefulde« start, fulgte en redegørelse for, hvordan Missionen langsomt, men sikkert modarbejdede foreningen:

» ... straks maatte den kæmpe for sin Betsaaen, thi Stedets Præst og Venner af den Indre Mission tog fat for Alvor for at styrte den ny Forening og tilintetgøre Afholdsbevægelsen; nogle faldt fra, og Røret, der var rejst, slappedes særlig paa de Udenforstaaende, Møderne blev svagere besøgte,

saa Agitationen som en Følge deraf blev alt for liden ...«.

I 1887 havde foreningen kun 22 »pålidelige« medlemmer.⁴⁷ Forbavsende effektivt overtog Indre Mission i slutningen af 1880'erne og i 1890'erne helt rollen som sognets dominerende sociale miljø.

Denne kraftige afmatning af det grundtvigsk/folkelige miljø i sognet førte dog – interessant nok ikke til opløsning. Vi skal nedenfor se, at kræfterne i stedet blev samlet om politisk/økonomiske sager. Kun Demokratisk Forening fungerede videre som et folkeligt samlingspunkt.

Andelsbønder

Trods denne afmatning *var* der i hele den omhandlende periode en påfaldende sammenhæng mellem det folkelige røres mænd og kredsene bag oprettelsen af de første andelsforetagender i Grindsted, som netop fandt sted i slutningen af 1880'erne. Ud fra det markante personsammenfald og den tidsmæssige sammenhæng, kan man godt slutte, at den politiske og personlige vækkelse som fulgte med Demokratisk Forening, Skytte- og Gymnastikforeningen og Totalafholdsforeningen blev en forløber for andelsvirksomhederne.

Andelsfarveriets første bestyrelse i 1889 var i hovedsagen hentet i de folkelige demokratiske kredse. Foruden

initiativtageren husmand Laust Rasmussen var der også gårdejer Niels Lauridsen, der fungerede som formand til 1891-92, husmand Ivar Sørensen, husmand Hans Eskesen, og husmand Søren Peter Kristiansen, der var formand fra 1902-1911 og blev afløst af gårdejer Søren [Præstegaard] Jensen, der fungerede som formand fra 1911 og en menneskealder frem. Andels haverne talte i øvrigt knap halvdelen af sognets husstande. De var geografisk jævnt fordelt over sognet, men der var ikke blandt andels haverne nogen speciel overrepræsentation af sognets folkelige gruppering.⁴⁸

På trods af, at en stor del af andels haverne var overgået til missionen, ved vi, at også Andelsmejeriet Kildevælds bestyrelser især skiftede blandt sognets 'folkelige' gård- og husmænd – efter bestyrelsesperioder på mellem to og fire år. Kun en enkelt, Jens [Præstegaard] Jensen, blev genvalgt i en længere periode fra 1894-1918. Det gav ham en ret central stilling i mejeriet – og i landbosamfundet i det hele taget.⁴⁹ Tilhængerne af Den indre Mission var for tilbageholdende, og samarbejdet med de andre forløb smertefrit – når undtages at sognets missionske flertal forudsatte at andelsmejeriet var søndagsslukket.⁵⁰ De ikke-missionske landmænds forgæves opposition mod søndagsslukningen kunne dog ikke skabe basis for et ikke-søndagshvilende mejeri.

Drivkraften i dette økonomisk/folkelige miljø var husmand Laust Ras-

Husmand Laust Rasmussen blev født i 1850 som søn af en husmand i Nollund. Han hjalp til på forældrenes ejendom til den blev solgt i 1869. Herefter kom han i snedkerlære hos Niels Jacobsen, Tusborg. Han blev gift i 1877 med Else Thomsen, og de opførte en mindre ejendom på en parcel på Grindsted Mark. Rasmussen blev hurtigt meget samfundsbevidst og en populær folketaler. Han optrådte efterhånden overalt, hvor der skete noget i sognet, i Skytteforeningen, i afholdsforeningen og i Demokratisk Forening. Han var bestyrelsesmedlem i Sparekassen, i Grindsted Mølle, med i oprettelsen af Grindsted Andelsfarveri og spinderi, og siden kom han i Sognerådet 1886-1891, og fra 1890 og indtil 1918 sad han i Folketinget som medlem af Venstre.

mussen. Vi ved, at Laust Rasmussen var hovedinitiativtager ved oprettelsen af en landboforening og en husmandsforening i sognet. Slaugs Herreds og Om-

egns Landboforening oprettedes i 1899. Blandt foreningens første bestyrelsesmedlemmer fra Grindsted sogn var husmand Laust Rasmussen og gårdmand Jens Præstegaard, siden afløst af henholdsvis gårdejer Anders Præstegaard og husmand N.Chr. Riber Poulsen.⁵¹ Og blandt de menige medlemmer var hovedparten klart hentet fra miljøet omkring Demokratisk Forening.

Initiativkredsen bag Grindsted-afdelingen af Jysk Husmandsforening, der antagelig blev oprettet i 1903, kendes også alle fra bestyrelsesposter i Demokratisk Forening og tillige fra senere grundtvigske sammenhænge.⁵² Og i Grindsted Husmandsforening optræder de første otte ud af elleve kendte (bestyrelses)medlemmer før ca. 1913 tillige i grundtvigske sammenhænge.⁵³

Sammenhængen mellem grundtvigianisme og andelsbevægelsen er dog kompliceret: blev andelsbevægelsens folk grundtvigianere, fordi det passede bedst til deres økonomiske engagementer eller livssyn, eller blev grundtvigianerne andelsbønder på grund af den selvforståelse, de fik gennem bevægelsen eller måske begge dele?⁵⁴

Denne klare dominans af grundtvigianere i Grindsteds andelsforetagender betyder dog ikke, at der ikke var missionsfolk i mergelbanens, møllens, mejeriets eller farveriets, senere klædefabrikkenes bestyrelser. Det var der selvfølgelig – ikke mindst på mejeriet, men missionsfolkene var *aldrig* initiativtagere og besatte *aldrig* ledende bestyrelsesposter gennem længere tid.

Missionen

Indre Mission i Grindsted sogn udsprang af den vækkelsesbevægelse, der gennemløb Sydvestjylland i 1880'erne og 1890'erne i tilslutning til Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark. I sogn efter sogn opstod der små grupper af folk, som gennem en personlig vækkelse og omvendelse havde fået et mere 'forpligtende' forhold til kristendommen – ofte i opposition til det grundtvigsk/folkelige foreningsliv. Vækkelserne fik hurtigt et sikkert fodfæste i Grindsteds nabosogne nemlig i Ansager, hvor de stedlige præster H.M. Hoff (1878-86) og M.C. Madsen (1886-90) virkede som samlingspunkter for de vakte.

Det samme kan man ikke sige om præsterne i Grindsted. Sognepræst i Grindsted-Grene sogne i den første vækkelsestid, pastor H. Buchholtz (1880-86) markerede sig næppe – ud over sagen med Totalafholdsforeningen – i forhold til vækkelsesrøret. Mere fart kom der ganske vist over vækkelsen, efter at Otto Sommer (1886-93) var blevet sognets præst, skønt det ingeniende var ham, der førte vækkelsen frem. Vækkelsen måtte have hjælp ude fra, gennem den inspiration som bønderne selv skaffede sig fra Ansager og gennem den tale og skrift, som blev formidlet gennem omvandrende missionærer.

For dér hvor vækkelsen ikke rigtig selv slog rod – i de såkaldte »døde egne« – blev den hjulpet på vej. I løbet af

1887 begyndte Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark at ansætte missionærer i det midtjyske område. Dvs. at »Eggen mellem Varde og Vejle blev ordnet saaledes, at der har kunnet virke een eller to Missionærer hver Maaned paa disse Egne«,⁵⁵ som det blev noteret i *Den indre Missions Tidende*.

Vækkelsen blev nu systematisk formidlet til befolkningen gennem disse omvandrende missionærer og det ikke nødvendigvis i god overensstemmelse med præsterne i de enkelte sogne. Pastor Sommer opfattede missionærernes tilstedeværelse på egnen som en utidig indblanding i hans virksomhed. Han betegnede eksempelvis i sine erindringer en missionær Simon Hansen som særlig »taktløs«. Simon Hansen havde tidligere tilhørt »Bornholmerne«, dvs. Luthersk Mission, men var blevet ansat som indremissionær under Indre Mission.⁵⁶

Sommer har formentlig været mistænksom overfor indholdet i missionærens budskab, og betegnelsen »taktløs« er i sig selv et vidnesbyrd om den situation, Otto Sommer blev bragt i som sognets præst: at han ikke kunne kommunikere med den mand, der tydeligvis fremgangsrigt virkede som forkynder i den menighed, han selv havde som sin opgave at sørge for.

Selvom Grindsted først for alvor blev inddraget i vækkelsesrøret i 1888 i forbindelse med, at der ved et fastelavnsmøde udbrød en ny vækkelse i nabosognet Ansager, var der dog alle-

Otto Sommer giftede sig i 1890 med Meta Lebech, der var ansat som lærerinde på apoteket til at varetage privatundervisning af de tilreisende borgere børn. Som (ud)dannet kvinde var hun formentlig den eneste potentielle præstekone i miles omkreds.

rede en lille gruppe 'vakte' i Grindsted også.

Det fortælles, at vækkelsen i Grindsted sogn startede med, at nogle få troende begyndte »at samles til Bibellæsning og sang hos Sadelmager Jensen« i Grindsted.⁵⁷ Siden flyttede man hen i skolestuen for at holde møder, og flere og flere mennesker i sognet sluttede sig efterhånden til.

Pastor Sommers forkyndelse blev ikke umiddelbart accepteret blandt de

vakte. Straks efter at han var blevet indsat som præst i Grindsted i 1886, indkaldte han ifølge sine erindringer til et møde på skolen, hvor han efter at have holdt en kristelig tale oplæste noget om sine rejser i det fremmede. Ved et møde hos en af de vakte, gårdejer Frederik Nielsen fra Morsbøl, et par dage efter hvor i øvrigt en indremissionsk kolportør, Niels Christian Risbjerg, talte, måtte Sommer derfor lade sig belære om, at hans tale kun var for »verdens børn«.

Samtidig blev han forsynet med en liste over de forskellige mennesker i sognet antagelig med oplysninger om deres religiøse tilhørsforhold.⁵⁸

Det interessante i sammenhængen er ikke mindst, at ovennævnte nyomvendte missionsmand Frederik Nielsen var identisk med den Frederik Nielsen, der havde haft næringsbrev til brændevinshandel. Med omvendelsen må han nødvendigvis have givet afkald på denne biindtægt.

Et par dage efter mødet med missionsfolkene, fik Otto Sommer det personlige råd af hedebonden⁵⁹ Anders Chr. Andersen:

» – Pas på, at De ikke lærer et fremmed sprog . «..

Dermed mente han ifølge erindringerne: »et fremmed Aandeligt Sprog«. Sommers erindringer fortsatte:

» – Det havde været mig såre let at tilegne mig Indre Missions sprog og meget enkle dogmatik, samt prædike derefter, og dette ville have været klogt, thi så kunne jeg vel være blevet forgudet af den herskende [læs: missionske] kreds og ligesom en nabopræst måske have fået vogn og hest foræret; men jeg kunne ikke, det var og er mig umuligt at gå ind på den anskuelse, at størsteparten af menneskene skulle være gudløse, og 'drømmesyge' har aldrig ligget for mig«. ⁶⁰

Pastor Sommer var ikke i tvivl om, at dersom han overgav sig helt til missionen i sognet, ville alting gå meget lette-

re. Selvom han ikke fulgte Anders Chr. Andersens råd til fulde, ved vi faktisk, at han kom ganske tæt ind på sine sognebørn og blev accepteret af dem.

Sommer markerede sig snart i organiseringen af et menighedsarbejde i sognet inden for Indre Mission. Om dette arbejde gjorde han ved årsskiftet i 1889 status i sin embedsbog Liber Daticus:

»I Julen var her mange Besøg, de Fattige anden Juledag, de unge Folk tredje Juledag og lille Nytaarsaften et Udvalg af Troende fra begge Sogne«.

Sammesteds kan vi læse, at der også var påbegyndt en søndagsskole i sognet med mødested i præstegården. Og så blev der også holdt »Ungfolksmøder« dér.⁶¹ Disse møder var formentlig forløber for de egentlige kristelige ynglingeforeningsmøder (senere K.F.U.M.), der var under dannelse rundt om i landet.

Otto Sommers arbejde kulminerede i 1891 med opførelsen af Grindsteds første missionshus, Pella. Grundstensdokumentet var udformet med Otto Sommers håndskrift og indmuret i missionshuset 29. maj 1891 i forbindelse med nedlæggelsen af grundstenen. Det vidner om, at Sommer nu var blevet samlingspunkt for Den indre Missions stadigt voksende tilhængerskare i Grindsted sogn. De øvrige medvirkende ved opførelsen af missionshuset var gårdejer Morten Nielsen fra Dal, husmand Laust Mikkelsen fra Mors-

Om indvielsen af Grindsted Missionshus i 1891 skrev formanden for Indre Mission pastor Vilh. Beck i Den indre Missions Tidende: »3. August indviedes et Missionshus ved Navn »Pella« i Grindsted . . . efter Guds-tjenesten i Kirken, hvor Stedets Provst, Sommer og jeg talte. Paa Grund af den store Forsamling maatte Husets Indvielse ske paa Pladsen foran Huset.« I sin indvielsestale sagde Beck efter Kristen Kristensen (Kre Borg)'s senere erindring, at dette hus ikke skulle være et »Badutspringerhus« som forsamlingshusene, men et hus, hvor Guds ord skulle forkyndes til fortabtes frelse.

bøl, gårdejer Anders Kr. Andersen fra Morsbøl, saddelmager Jens Peder Jensen, Grindsted, købmand Frederik Nielsen fra Morsbøl og Anders Kristiansen ligeledes fra Morsbøl.

Men mere interessant er det, at dokumentet også fortæller, at den Indre Missionske vækkelse nu havde vundet tilslutning i brede kredse i sognet. Det oplystes nemlig, at »til dette Hus gav størstedelen af Grindsted Sogns Beboere deres frivillige Bidrag«. ⁶² Et yderligere vidnesbyrd om missionens gennembrud i Grindsted var det, at Mis-

sionshuset Pella allerede ved indvielsen var for lille. Indre Missions kendte formand Vilh. Beck måtte holde sin indvielsestale på en vogn udenfor, for at alle kunne være med. ⁶³

Det blev således alligevel med pastor Sommers aktive medvirken, at Indre Mission slog igennem i Grindsted sogn i årene omkring 1890. Dermed havde vækkelsen i Grindsted fået et sikkert holdepunkt i sognets præstembede. Snart skulle den også få en stærk støtte i lærerembedet.

Heller ikke Grindsteds unge lærer, Jens Kr. Nielsen,⁶⁴ fandt sig umiddelbart tilpas blandt missionsfolkene i den første tid efter at han var blevet ansat i 1887. Noget kunne tyde på, at han i begyndelsen mest havde grundtvigske sympatier – helt parallelt til den jævndrengende pastor Sommer, som da også kendte lærer Nielsen fra tidligere.⁶⁵ I alt fald ved vi, at Nielsen allerede i 1890 forsøgte at få oprettet et forsamlingshus i Grindsted. Han foreslog

dengang, at det skulle ligge lige op ad skolen på den jordlod, som hørte til skolebygningen i Grindsted.⁶⁶ Og vi ved også, at han formentlig havde fået inspirationen til sin senere afholdsinteresse i den såkaldte folkelige afholdsbevægelse: Grindsted Totalafholdsforening. Allerede i 1891-93 finder vi for en kort bemærkning førstelærer J.Kr. Nielsen i spidsen for resterne af Grindsted Totalafholdsforening.⁶⁷ Oplysningen vidner både om førstelærer Jens

Billedet af Jens Kr. Nielsen med hustruen Kristiane Nielsen og børnene Rigmor, Oluf, Augusta, Holger og Elisabeth er formentlig taget umiddelbart før århundredskiftet. J.Kr.Nielsen var født i 1862 i Grimstrup ved Bramming, men opholdt sig indtil 1873 i Grindsted, hvor faderen arbejdede som murer og tømrer, moderen virkede som jordemoder. 1873 flyttede familien til Ølgod. Jens Kr. Nielsen havde eksamen fra Schmidts seminarium 1884. Efter sin seminarieuddannelse havde han forskellige småjobs bl.a. som hjælpe lærer 1. april til 1. oktober 1885 i Grindsted, inden han 1. juli 1887 kom tilbage til Grindsted som førstelærer og kirkesanger.

Jens Kr. Nielsen med elever foran den gamle kommuneskole umiddelbart før århundredskiftet.

Kr. Niensens interesse for afholdssagen i Grindsted og om, at denne interesse bl.a. udsprang af kontakten med det folkeligt/demokratiske miljø i sognet.

Men det folkelige foreningsliv var på retur i 1887, og vi ved, at også lærer Nielsen allerede da var på vej ind i Indre Missions rækker.

Missionsfolkenes møder på skolen skete i begyndelsen til stor forargelse for lærer Nielsen. Det blev fortalt, at han gik oppe på loftet og lyttede og vrissede over salmesangen. Men det varede ikke længe, før han listede ned og satte sig midt i kredsen, og her blev han. Efter sigende mærkedes dette straks i skolen, hvor han nu startede med morgenandagt.⁶⁸

Historien om Niensens omvendelse er god – og muligvis også sand. Forsamlingshuset blev i alt fald ikke til noget, og Jens Kr. Nielsen træffes fra begyndelsen af 1890'erne som særdeles aktiv inden for forskellige sider af Den indre Missions virke. Som sådan blev Jens Kr. Nielsen tillige en nøgleperson i forbindelsen mellem byen og landsognet: Han hørte på den ene side som næsten indfødt, skolelærer og kirkesanger og nu også missionsmand med blandt tilhængerne af Den indre Mission på landet, og på den anden side var han samtidig den seminarieuddannede lærer, der talte byboernes sprog, og heller ikke var bange for at gøre det, når noget var ham imod.

Denne dobbeltstilling betød, at Nielsen snart fik en række tillidshverv i sognet. Han blev eksempelvis revisor i Landboforeningen og i Andelsmejeriet »Kildevæld«.⁶⁹ Og et eksempel på Niensens mangeartede kvaliteter er det, at han på et tidspunkt udarbejdede testamente for en af sognets beboere Jens Jannerup om at gøre pigen »Kirstine Madsen, Guldager, der tjener på Grindsted Kro til Livsarving«.⁷⁰ Men hertil kom også en del småopgaver, som han blev pålagt af Sognerådet. Det var ham, der foretog Grindstedets erhvervstælling for Sognerådet i 1897, og vi ved, at han i 1889 blev valgt som medlem af bestyrelsen for »De Fattiges Kasse« for Grindsted sogn, hvor han sad lige til 1924.⁷¹ Endelig blev Jens Kr. Nielsen i 1903 medlem af Grindsted sogns Menighedsråd.⁷² Netop J.Kr. Niensens lærerembede og de mange kontaktflader, som han grundlagde før århundredskiftet, blev een af Grindstedes Indre Missions vigtigste bastioner.

At både præsten og degnen var vundet for Indre Mission i begyndelsen af 1890'erne er et vidnesbyrd om, at Indre Mission i løbet af forholdsvis få år fuldstændig fik overtaget det åndelige miljø i Grindsted sogn.

»Lamborg-folkene«

Med indvielsen af Pella i 1891 var Indre Missions stilling i Grindsted etableret. I begyndelsen af 1892 noterede

Sommer i sin Liber Daticus, at menighedslivet skred pænt fremad:

»Menigheden samles kærligt og andægtigt i Kirke og Bedehus ... og hos flere var der skabt alvorlig og bevidst Tro til Omvendelse«.

Og han havde da også holdt en del »Forsamlinger i Lamborg Skole, i Missions huset og andre Steder, samt Billedlæsninger«.⁷³

Netop vækkelsen i Lamborg gled dog snart efter århundredskiftet ud af Indre Missions kontrol, idet de vakte dér praktiserede gendåb af voksne – i Eg Mølleå – og anden sekterisme.⁷⁴ Vækkelsen var inspireret af Vorupørpræsten N.P. Madsens fuldkommenhedslære, og foruden til provst G.A. Olsen fra Lyngø, støttede den sig særlig til den omvandrende – karismatiske – men blinde missionær L. Knudsen, der på grund af sine sekteriske sympatier var blevet afskediget som missionær af Den indre Mission i 1907.⁷⁵

N.P. Madsens lære om, at kun det fuldkomne menneske kunne nå frelsen, var netop på den tid en stærk provokation i Indre Missions rækker. Dér var det god latin, at kun troen kunne frelse mennesket, og at mennesket, når det kom til troen, blev forandret til det bedre. Når de troende i Lamborg gik under navne som »De fuldkomne« og »De Syndfrie«, var det derfor ikke altid venligt ment. I daglig tale blev det dog mere til »Frimissionen« og det mere neutrale »Lamborg-folkene«.

Vækkelsen vandt snart en del tilhængere i vestsognet. Et Missionshus Zion blev opført i 1906 i Lamborg, men før indvielsen den 4. marts 1907 gik ejeren af grunden over til Frimissionen, og missionshuset kom derfor senere – med Frimissionen – under Dansk Missionsforbund.⁷⁶

En stor vækkelse med »Zion« som centrum brød ud i vinteren 1911-12. Og det fortælles, at folk kom langvejs fra ad de dårlige hedeveje for at mødes med menings- og trosfæller i Lamborg. De fleste frimissionsfolk havde tidligere været knyttet til Indre Mission, og en mindre del fastholdt samtidig tilknytningen til folkekirken. En betragtelig del besluttede sig dog til at udtræde af folkekirken. I alt 40 løste sognebånd i perioden 1914-1917. Deraf var

To Mormonagitatorer afsøger i Følge »Veje A. Fbl.« i denne Tid Grindstedegnen. De melder sig som Missionærer, og Folk tror da almindeligvis, at det er Indremissionærer og giver sig i Tale med dem. Deres specielle skændige Lære holder de foreløbig for sig selv, indtil Offeret er modent nok. Paa Filskov Mark har de faaet Indpas i et Par Familier, der efter Forlydende allerede skal være omdøbte.

Aviserne – her Kolding Folkeblad for 21. maj 1902 – bragte utallige oplysninger om forskellig religiøs agitation på Grindstedegnen. Samtiden var tydeligvis opmærksom på, at det til tider kunne være vanskeligt at gennemskue, hvilken missionsvirksomhed, der blev agiteret for.

tolv fra Eg, fem fra Urup, atten fra Lamborg, og de resterende fem var fra Grindsted.⁷⁷ Enkelte af disse sognebåndsløserne var dog grundtvigianere, som løste sognebånd til den grundtvigske præst i Ølgod.

Denne overvægt af sognebrydere fra Vestersognet kan bero på, at denne fjerne afkrog let blev forsømt i kirkelig henseende, hvorfor de vakte blev mere åbne overfor andre tanker. De sluttede sig tilsyneladende til den første den bedste mission.

Gennembrud

Den indremissionske vækkelse fik et endnu kraftigere tag i befolkningen under pastor Sommers efterfølger Johannes Vibe Petersen, der virkede i Grindsted fra 1893 til 1900. Han havde netop personligt oplevet »et aandeligt gennembrud« umiddelbart efter sin indsættelse. Johannes Vibe Petersen engagerede sig hurtigt i røret og begyndte også at samle de unge til småmøder i præstegårdens konfirmandstue og i private hjem. Møderne blev i april 1894 samlet i egentlige ynglinge- og pigeforeninger, der senere udviklede sig til afdelinger af Kristelig Forening for Unge Mænd og Kvinder og dermed knyttede sig til det organiserede kristelige ungdomsarbejde på landsplan.⁷⁸

Oprettelsen af Ynglingeforeningen blev omtalt i Indre Missions ungdomsblad *De unges Blad* i november 1895:

»Der vokser ogsaa Blomster paa Heden. Ogsaa her paa Midtjyllands Sletter har Herrens Aand blæst Liv i mange Unge, saa at de have faaet Lyst til at samles om det ene Fornødne. Et Vidnesbyrd herom afgav Fællesmødet for de Unge i Grindsted den 24de Oktober. Kl. 10 samledes man i Sognekirken til Gudstjeneste og Altergang. Sognepræsten prædikede over Ordene i Ps. 144, 11-12, hvori han fandt Karaktermærket for »den rette Ungdomsskjønhed«. Efter et Ophold paa et Par Timer begyndte ... en ret livlig Forhandling om Emnet »Karakteren og dens Udvikling«, indledet af Pastor Jensen fra Ansager, hvori der med Kraft blev paapeget: for at Ungdomsföreningerne skulde vedblive at blomstre, maatte hvert enkelt Medlem være med i Arbejdet, thi først dette dannede Karakterer, og saadanne savnedes ofte altfor meget. Kl. 7 afsluttedes saa den dejlige Dag ved et Møde for baade Ældre og Yngre, hvorved Missionærerne Hans Søndergaard fra Nebel og Hans Jensen fra Billund talte og samlede Dagens Indtryk i Opfordringen igjennem Kristus til Sejr over Verden og Kjødets! Maatte Herren kjendes ved Arbejdet og lade det bære Frugt.«⁷⁹

Også børnegudstjenester og forskellig søndagsskolevirksomhed blev snart et velbesøgt mødested for de helt unge. Det var førstelærer J.Kr. Nielsen der drev søndagsskole sammen med to af de missionske gårdejere Mads Karlsen og Niels Kloster Laursen, Horsbøl. Fra begyndelsen af 1890'erne var der både søndagsskole i missionshuset Pella i Grindsted og i Morsbøl skole.⁸⁰ Miljøet

omkring Indre Mission inddrog dermed *hele familien* i det nye og vakte liv i sognet.

Hver vækkelse og omvendelse havde sin egen individuelle baggrund. Der er f.eks. historien om gårdejer Mads Andersen, der blev vakt allerede i 1880'erne, efter at tre af hans børn var døde af difteritis. Den ældste søn på 18 år kom en aften sent hjem, og næste morgen var han så syg, at han næsten ikke kunne tale. Han bad sin far læse lidt af Biblen, men han undslog sig, »da det var noget ganske ukendt i Hjemmet. Hverken salmebog eller Biblen blev brugt dér, til gengæld blev spillekortene det så meget desto mere«, men da et andet barn kort tid efter kom ud for en synsk oplevelse, blev forældrene »troende mennesker« og nu »blev deres hjem lukket op for møder«.⁸¹

Det var tydeligvis samme Mads Andersen, der bidrog til at omvende sognepræsten Vibe Petersen, straks efter dennes indsættelse i 1893. Han var

»dengang ikke var noget troende Menneske iflg de Gamles Udsagn. Men de Troende kom og talte med ham og gik sammen for at bede for ham, og Vibe P. blev afgjort IM«.⁸²

Vi ved også, at i årene 1896-97 gled to store vækkelsesbølger over egnen. Og det fortælles, at den ene familie efter den anden blev »grebet« af vækkelsesrøret. Der var smeden Anders Andersen,

Pastor Johannes Vibe Petersen var præst i Grindsted 18. oktober 1893 – 10. november 1900. Et vidnesbyrd om hans betydning for Indre Missionsfolkene i Grindsted er, at han som afskedsgave fik overrakt et fotoalbum med billeder af »De Hellige i Grindsted-Grene«.

»som havde god fortjeneste, men var en drukkenbolt og pralhans, søgte kroen, men ikke kirken. Denne spottefugl, som elskede at håne de hellige, fandt en dag på at gå i kirke. Men han satte sig lige ved døren for hurtigt at kunne komme hen på kroen. Men den dag »ramte Guds Ords Pil ham«, og hans svirebrødre undrede sig over, at han tav, da de efter kirketid ville have ham med paa kroen. Han gik lige hjem, brændte

*sine slidte, fedtede spillekort, og om aftenen sad han i missionshuset og sang med på salmerne«.*⁸³

Også en gårdmand og hans kone, som længe stod imod, blev omvendt, og for at vise, at en ny skik skulle indføres på den lille hedegård, tog han sin kone ved hånden, og de to gik en rundtur gennem alle gårdens rum, de stod stille hvert sted og takkede Gud for de dejlige høveder, for kalve og stude, for kornet i laden, mens gårdskarlen mumlede: »Nu er Per og Ane blevet rent tovlige«.⁸⁴

På samme måde gik det familien N. Chr. Nielsen i Plagborg, der ellers anså sig som »vantrø folk«, der »skikkede sig lig med verden« og ikke kunne bede »fadervor uden at komme på andre tanker«. Familien blev omvendt, efter at den – mod sin vilje – havde haft besøg af en missionær, som holdt »møde« i deres hjem. Det gjorde et sådant indtryk på familien, og fra den dag af måtte missionæren holde lige så mange møder, som han ville på deres gård. Omvendelsen bredte sig videre til Niensens [Plagborgs] far, der før havde været hader af de hellige og rasende, hver gang et af hans børn blev omvendt, men en tid efter »blev Kristus også ham for stærk«, og han omvendte sig.⁸⁵

Organisatorisk blev vækkelsen også virkeliggjort i de regelmæssige møder under Hedningemissionen og dens støtte til og kontakt med udsendte

Interieur fra Grindsted gamle kirke. Kirken blev snart for lille til at huse de mange nye kirkegængere.

hedningemissionærer, der bragte nye impulser og viden om fremmede og ukristelige folkeslag og dermed en ansvarsfølelse for den store vide verden helt ind i Missionshuset Pella. Det gav menigheden en følelse af, at der kunne gøres noget.⁸⁶

Og ved siden af dette samledes de troende til regelmæssige samtalemøder i missionshuset. Omkring Den indre Mission i Grindsted voksede efterhånden et helt nyt netværk af virksomhed, der også på anden måde bragte vennerne af Den indre Mission i kon-

takt med den verden og de problemer, der fandtes uden for sognets grænser. Kvinderne i Den indre Mission begyndte i 1897 at holde kvindemøder, hvis arbejde gik ud på at støtte et hjem for »vildfarne kvinder« i København, dvs. kvindemissionæren Thora Eches Magdalenehjem, hvor »unge Piger, der har været paa voldsomme Veje, er blevet hjulpet til at leve Livet rent«. Den støtte, kvinderne fra Grindsted kunne give de københavnske prostituerede eller blot uheldigt gravide enlige kvinder, bestod formentlig både i økonomi-

ske bidrag og især i repareret børnetøj.⁸⁷

Selvom Indre Missions virksomhed som udgangspunkt ikke var præstestyret, ved vi, at »livet« dvs. vækkelser og dens organisatoriske forgreninger udviklede sig stærkt omkring pastor Vibe Petersens person. Ved sin bortrejse fra Grindsted i 1900 kunne Johannes Vibe Petersen konkludere, at flere mennesker i både Grindsted og Grene sogne var kommet til »bevidst Tro paa den Herre Jesus Christus, snart drypvis, snart i større Flokke ved de to store Vækkelser faa Aar tilbage«. Modstanden mod »livet« var størst i Grene sogn, men i Grindsted havde der ikke været modstand af betydning.⁸⁸

Vibe Petersen var stadig mange år efter overvældet over det, der var sket i Grindsted i hans embedstid. I et brev fra 1942 til kirkehistorikeren Paul Nødergård gav han en karakteristik af situationen i 1890'ernes Grindsted:

*»Mange Ældre og endnu flere Unge blev grebne af det fremfarende vældige Vejr, og gav Jesus deres Hjerter; Ja en Tid var det endogsaa saadan, at naar jeg paa Bygaden spurgte en af Vennerne om, hvem der var omvendt siden Igaar, saa kunde han berette om snart den ene og snart om den anden, hvem Helligaanden var blevet for stærk ... Men i de Dage prøvede Djævelen ogsaa at hindre Guds Arbejde paa Sjælene bl.a. ved at foranstalte sørgelige sædelige Fald og triste Selvmord – ja endog momentan Sindssyge«.*⁸⁹

Mens Vibe Petersen var drivkraften i Indre Missions vækst i de afgørende år i 1890'erne, blev arbejdet efter hans afrejse i 1900 bredere organiseret. Ud af menigheden valgtes i 1901 et frivilligt menighedsråd på syv medlemmer, og i præstekaldets Liber Daticus blev det indført, at »Vælgerne til dette Menighedsraad ere Mænd, der i Mund og Levned bekendte at høre med til den levende Menighed«, dvs. udsprang af vækkelsesrøret. Ifølge Liber Daticus skulle alle menighedsrådets medlemmer være fælles om at øve sjælepleje, og rådets medlemmer havde også en særlig gerning som arbejdskraft for Søndagsskolen, for Den kristelige Ungdomsforening, missionsmøderne, hedningemissionsmøderne, kvindeforeningen osv. Men dertil forestod Menighedsrådet også en frivillig kasse til understøttelse af sognets fattige.⁹⁰

Med denne funktionsbeskrivelse lignede 'menighedsrådet' unægtelig en bestyrelse for Den indre Missions Samfund i Grindsted. Særlig interessant er den officielle stilling, rådet tilsyneladende havde fået gennem indførelsen af sin funktionsbeskrivelse i præstekaldets Liber Daticus. Det virker næsten som om, Den indre Mission i løbet af Vibe Petersens embedsperiode helt havde sat sig på på kirke- og menighedslivet i sognet. Indre Missions Samfund i Grindsted opfattede sig tilsyneladende som identisk med menigheden. Indføjelsen i præstekaldets Liber Daticus kort efter den nye præst, pastor K.M. Hørlycks indsættelse i embe-

det er samtidig en stadfæstelse af den vægt, man ville tillægge lægmandsinitiativet i Indre Missions Samfund i tiden fremover.

Grindsted Sogns Hellige

Inden pastor Vibe Petersen i 1900 forlod Grindsted sogn, forærede »Grindsted Sogns Hellige« deres præst en bog af samme navn med deres egne fotografier – som et minde om tiden i Grindsted.⁹¹ Umiddelbart skulle man tro, at vi derud fra kunne danne os et indtryk af, hvem »Grindsted sogns Hellige« egentlig var, dvs. hvem der havde sluttet sig til Indre Mission i Grindsted.

Ud fra vor viden om vækkelsens omfang, er bogens portrætsamling – ca. 40 i alt – langt fra dækkende. Bogen viser en skare af fortrinsvis de mere veletablerede familier i sognet. Der var en klar overvægt af gårdmænd fra sognets umiddelbare og især sydøstlige opland. I sognets vestlige del var den indremissionske vækkelse tilsyneladende ikke slået igennem pga. »Lamborg-folkene«. Fraværet af ungdom skyldes formentlig, at kun en mindre del af de mere veletablerede tilhængerne dvs. kernetilhængerne af Den indre Mission i Grindsted sogn har ladet sig fotografere.

Det er derfor svært at opstille nogen præcis liste over, hvem og hvor mange der havde tilsluttet sig Indre Mission i Grindsted sogn – ud over, at toppen og

midten af det landlige hierarki var velrepræsenteret. Men sikkert er det, at langt større grupper af sognets befolkning end albummets 40 familier kendte sig som hørende til Indre Mission.

Et tegn på, at samtiden har været opmærksom på de forskellige kirkelige retninger er, at en af dem, der gennemførte folketællingerne i 1911 for Nollund, har søgt at opdele sine medborgere i »lutheranere« (landbruger og slagter Jens Moesgaard og landbruger Karl Jensen), »grundtvigianere« (hvor han dog kun mente, der var en enkelt nemlig landbrugeren Niels Kr. Nielsen, Nollund) og »almindelige« folkekirkekristne, heriblandt lærer C.N. Christensen.⁹² Men en sådan dokumentation forekommer kun helt undtagelsesvist.

Et dokumenteret vidnesbyrd om missionens generelt stærke stilling i landsognet er det, at andelsmejeriet »Kildevæld« langt op i 1930'erne klart var domineret af missionske andelshavere, der ønskede, at mejeriet skulle være 'søndags-hvilende' dvs. holde søndagen hellig ved at holde mejeriet lukket om søndagen. Køerne blev ganske vist malket ude på gårdene om søndagen – også på de missionske gårde, men mælken skulle ikke afhentes til mejeriet til trods for, at det betød en ringere mælke kvalitet. Missionen kunne derved diktere, at søndagen skulle holdes hellig over for de grundtvigske/folkelige kredse i sognet. Indre Mission havde faktisk på landsplan

»Vi vil overvære en Aften i Missionshuset lidt ind i det nye Hundredaar. Det er før Mødetid; men Huset er fyldt til sidste Plads. En brusende Sang slaar een i Møde: »Vil du med, vil du med – o sig, vil du med til det himmelske Land.« Mange Trimulanter og Sløjfninger, men ogsaa især fra Kvindesiden klokkerene Stemmer, der virker betagende. Det hele i en Takt, der uvilkaarlig rykker i Benene og ægger til en fejende Tyrolerval. Men nu kommer Talerne, Salmebogen benyttes, og Koralems enkle Toner trænger Følelserne tilbage og bereder Sindene til Alvor.

En Missionær betræder Talerstolen. Han staar saa underlig kantet med Siden mod Forsamlingen. Talen gaar i Førstningen meget regelret, men efterhaanden griber Ordene ham selv. Det er Verdenslivet med alt dets Bedrag og Tomhed og sluttelig evig Pine. Paa den anden Side de helliges Fred, for hvilken Kampen mod Synden er for lidet at regne, og endelig fuld Fred og Hvile i de saliges Boliger. Manden gløder, hans Stemme slaar af og til over, Haaret falder i vaade Lokker ned over Panden, for der hersker en vældig Varme i Lokalet. Endelig slutter han, de fleste er revet med og venter, at noget vil ske; enkelte gamle sidder i stille Bøn.

Vinduerne lukkes op, den kolde Luft trænger ind og danner en tæt Taage over den sammenpakkede Mængde. En Præst, der nu taler, formaar ikke at fortrænge den Stemning, Missionæren har vakt. Sangen er saa løftende stærk. Nu kunde Folk gaa hjem, og en Del skynder sig ogsaa ud, thi det er farligt at opholde sig længere, man kunde blive anholdt og

udspurgt om sin Salighedssag, og det er flovt overfor andre Mennesker, ubehageligt at blive eksamineret, men Flertallet bliver. Mange tæt sammenpakket i Midtergangen. I en tilstødende, mindre Sal holder nogle Sjøv og Grin med det hele. – Paa Bænkene sidder adskillige og ser mørkt hen for sig. Enkelte Mænd og Kvinder gaar fra den ene til den anden, Præsten med sit nye Testamente i Haanden. Nu taler han med en ung Mand, hvis Taarer strømmer ham over Kinderne i en saadan Flom, at det kendes paa Gulvet. Han tager ham om Halsen og hvisker ham trøstende Ord i Øret. Sangen gaar ustandselig. I en Pavse slaar en skrattende, ukultiveret Stemme igen: »Kan du ikke tro det endnu.«, men afbrydes af Sangen: »Dejlige himmelske Eden, frigjorte Sjæles Hjem«. Der staar en ældre Kone med et skønt, rent Ansigt, en ung Pige med Fletning ned ad Ryggen hænger hende om Halsen. De græder begge. Deres Tale kan man ikke høre. Men nu høres den skrattende Stemme igen »Kan du nu tro det, det var da udmærket«.

Fra anden Side lyder en Stemme paa bredt jydsk: »Haa, Dreng, a trouer, do haa faat 'et godt mæ Jesus, a ka si'et aa di Yuen.« Man formaar knap at holde et Smil tilbage. Tæt ved sidder en ung Mand. Han ser ned ad hele Tiden; men kun en enkelt Gang hører man hans Røst: »A trouer aldrig, a ka blyw frelst«. Men nu faar Sundheden Magt over Præsten. Han vil have Mødet sluttet og indbyder de, som har Lyst, til at gaa med i Præstegaarden. Nu er den friske Luft trængt ind, og i det klare Lys knæler alle ned i Tak til Gud«.

gjort søndags-hvilen til sin mærkesag, og det blev gennemført på de egne, hvor Indre Mission stod stærkt.⁹³

Allerede i 1900 blev der ganske vist på en generalforsamling i mejeriet stillet forslag om at få mælken skummet om søndagen i de tre varmeste sommermåneder. Dette blev afslået med en markant indremissionsk stemmeovervægt.⁹⁴ Et kompromisforslag blev vedtaget i 1909 om at skumme mælken lørdag aften før helligdagen i stedet for den efterfølgende morgen – dog på betingelse af, at interessenterne selv besørgede kørslen til mejeriet. Men da det var frivilligt det hele,⁹⁵ og da mælken alligevel blev sammenblandet med den øvrige mælk dagen efter, blev hele effekten ødelagt. De missionske bønder fastholdt – som en symbolsk principalsag – at mejeriet skulle være lukket om søndagen. Guds frygten gik forud for indtjeningen. Først i 1913 blev det besluttet at hente og skumme *al* mælken fra gårdene lørdag aften,

fordi mejeriet havde bedre opbevaringsforhold, men stadig blev den ikke behandlet før mandag morgen.⁹⁶

Endnu i 1924 forkastedes et forslag fra 33 andelshavere om at holde mejeriet i drift alle årets dage med undtagelse af juledag, påskedag, pinsedag og langfredag. Forslaget faldt efter en afstemning blandt andelshaverne på mejeriets generalforsamling. 82 andelshavere stemte imod. Kun 62 stemte for.⁹⁷ Først i 1937 ophævede mejeriet søndagshvilen, fordi det simpelthen var utidssvarende.⁹⁸

Den stædighed, der lå bag missionens dispositioner i mejeriet til trods for den forringelse af mælkekvaliteten, det førte med sig, er i sig selv et slående udtryk for styrken af den indremissionske vækkelse i Grindsted – tal-mæssigt som ideologisk. Der kan ikke være tvivl om vækkelsens resultat: etableringen af et livskraftigt indremissionsk miljø i Grindsted landsogn.

← *Stemmingsbillede fra Missionshuset. Teksten af J.Kr. Nielsen blev bragt i Vejle Amts Folkeblads jule-nummer i 1913. J.Kr. Nielsen fortalte siden, at han havde fået mange bebrejdelser for den, både skriftligt og mundtligt af sine egne dvs. missionsfolkene. Men ifølge redaktør H.V. Kaalunds senere optegnelser om teksten tilføjede Nielsen dog selv – med et lille smil – at det må man jo tage med, når man vil skrive i aviser, og ikke mindst når man vil skrive sandheden. Teksten er dermed også et vidnesbyrd om J.Kr. Nielsens dobbeltstilling som både tilhænger af Den indre Mission og – med denne baggrund – også som kritiker, som var villig til at distancere sig, når det var nødvendigt. Begivenheden i missionshuset »lidt ind i det nye Hundredaar« må formentlig tilskrives pastor Johannes Vibe Petersens embedsperiode.*

Grundtvigianere og »Beckasiner«

Man kan med god ret spørge, hvorfor der skete dette omsving i vækkelsesretningen i Grindsted sogn, hvorfor missionen vandt frem i slutningen af 1880'erne, på bekostning af det grundtvigsk/folkelige? Det er en besnærende tanke, at det skyldtes, at Indre Mission passede bedre til hedehusmændenes nøjsomme og slidsomme liv på heden end grundtvigianismens gårdmandsfolkelighed.

Missionens overlevelsesstrategi tilsluttede sig idealet om 'det ydmyge'. Netop i 1890'erne var de indremissionske vækkelser blandt husmænd og fiskere i Harboøre og deres betydning for missionsfolkenes fremgang dér, blevet kendt over hele landet. Vækkelserne var fremkaldt af en stærkt følelsesladet situation, der var opstået i forbindelse med nogle store drukneulykker i 1892 og 1896. Store grupper af de fattige husmænd og fiskere omvendte sig og markerede dette symbolsk ved at kaste brændevinen – og deres tidligere verdslige levned i rendestenen for derefter at indlede et selvdisciplineret, ydmygt og lykkebringende liv. På grund af disse dramatiske omstændigheder blev omvendelserne i Harboøre angrebet og forsvaret i landets førende aviser. I indremissionske kredse påpegede man,⁹⁹ at jordbunden i det fattige Harboøre ikke egnede sig til andet end den asketiske Indre Mission. Og Indre Mission lagde vægt på de positive sociale konsekvenser, omvendelserne havde fået for fiskersamfundet. Det blev en del af Indre Missions selvforståelse.¹⁰⁰

Grindsteds missionsfolk må utvivlsomt have været påvirket heraf. En tilslutning til det religiøse miljø og dets solidariske fællesskab blev derfor opfattet som redningen for mange af hedeboenderne. Indre Missions samfund kom til at opfylde et behov for et socialt miljø i sognet, og da Indre Mission netop gav en tilværelsesforklaring, der hyldede det spartanske og nøjsomme

liv, hedebonden nødvendigvis måtte føre, og dertil fornægtede ondets rod: dansen, kortspillet og brændevinen, vandt bevægelsen hurtigt tilslutning i bredere kredse. Man kunne argumentere for, at Indre Mission legitimerede, at fattigdom og ringe kår ikke nødvendigvis var udtryk for personligt nederlag, men for at man værdsatte andre værdier i tilværelsen – og var villig til at ofre noget for sagen. Man kan naturligvis ikke afvise, at idealet om det ydmyge også skabte ydmyge kår, men det behøvede absolut ikke at være sådan.

Fremgang og velstand var ganske vist ikke et mål i sig selv, men det blev alligevel ofte det, der legitimerede Indre Missions udbredelse i hedesognet. Pastor Otto Sommers ovennævnte fortælling om Anders Chr. Andersens gudfrygtige og arbejdsomme liv, der udkom i 1898, blev skrevet og tolket ind i denne tradition.

I perioden efter vækkelsernes frembrud opstod – ligesom i Harboøre – utallige historier om forskellen mellem tiden før og efter Indre Missions udbredelse i sognet. Det skete bl.a. i form af omvendelseshistorier, der genfortaltes gang på gang, og dermed nærmest fik mytisk karakter blandt missionsfolkenene. Myterne blev tolkningsramme for hedebondens tilværelsesforklaring: Den hedebonde, der havde fremgang og kom lykkeligt gennem tilværelsen, gjorde dette i kraft af sin omvendelse og sin opgivelse af drikkeriet.¹⁰¹

Ikke mindst på grund af den betydning Indre Mission blev tillagt for af-

skaffelsen af drikkeriet blandt hedebederne, bliver omsvinget i vækkelsernes retning i Grindsted uforklarlig. Det var jo netop den grundtvigske/folkelige bevægelse, der oprindeligt havde afholdenheden på programmet. Den grundtvigsk/folkelige bevægelse kom først netop med et målrettet asketisk program for at forbedre overlevelsesmulighederne i hedesamfundet. Og det grundtvigske ideal om 'den nye tids' selvstændige, demokratiske og fremgangsrigt bonde i den demokratisk/folkelige andelsbevægelse i Grindsted havde haft stor gennemslagskraft i flere af Grindsteds nabosogne: Ølgod, Sdr. Omme og Hoven. Den hede-grundtvigianer, der mødte fremgang, tilskrev utvivlsomt dette netop sit folkelige og landbrugsfaglige engagement.

Selvom vi vel ikke kan afvise, at idealerne om betydningen af den landbrugsfaglige virksomhed med tiden kunne have en selvopfyldende funktion og dermed skabe en kerne af driftige grundtvigske andelsbønder, var det ikke hovedindtrykket i Grindsted sogn. Intet tyder på, at grundtvigianerne i Grindsted sogn som økonomisk gruppe adskilte sig fra missionsfolkene.

Ud fra vor viden om bevægelsernes sociale sammensætning fremgår det klart, at man derfor ikke inden for sognets grænser kan tale om de ofte fremhævede sociale forskelle i de to retningers rekrutteringsmønster,¹⁰² hvor f.eks. Indre Mission særlig vandt tilhængere blandt husmænd, og grundtvigianismen vandt tilhængere blandt

gårdmænd. Begge retninger rekrutterede tilhængere blandt såvel hedehusmænd som blandt de mere veletablerede gårdmænd. De såkaldte engbønder fra de ældre og veletablerede slægter og brugsenheder i sognet var repræsenterede i begge lejre. Gårdejer Niels Nielsen, Modvig, var typisk nok grundtvigianer, mens den store Nielsen-slægt fra Plagborg, var missionsk. En af den grundtvigsk/folkelige bevægelses fremtrædende talsmænd var netop folketingsmand Laust Rasmussen, der som husmand absolut ikke passede ind i den traditionelle opfattelse af den grundtvigsk/folkelige retnings gårdmands-selvforståelse.

Snarere må vi tale om, at bevægelserne nærmest optrådte som to parallelle miljøer. De to kirkelige retninger, grundtvigianismen og Indre Mission, var ikke forudbestemt for bestemte befolkningslag i sognet. Dette billede kendes fra andre lignende undersøgelser.¹⁰³

Vækkelserne spredtes efter helt andre principper. Kombinationen af den rette person (præst, missionær etc.) på rette tid og sted, betød nok en del. Det fremgår af pastor Otto Sommers beskrivelser af de vækkelser, der gennemløb nabosognene i hans embedsperiode:

»I Grindsted-Grene pastorat – ligesom i nabopastoraterne Vorbasse, Hejlsvig og Ansager – var der en stærk pietistisk Indre-Missionsbevægelse ... I Ansager – halvtredie mil vest for Grindsted havde de

for et halvt år siden fået en ny præst, Mads Christian Madsen. ... Hans formand, ... pastor Hoff, ... havde vakt en ikke lille bevægelse. Selvfølgelig blev han i høj grad forgudet af missionfolkene, både i hans eget sogn og i Hejnsvig, Vorbasse og Grindsted-Grene.

Madsen følte sig også straks på »den høje Hest«, han meldte sig ukaldet til at prædike i vore kirker, så snart blot en eller anden af hans tilhængere bad ham derom.

Madsen var af naturen en meget virksom mand og sikkert en ærlig kristen, men han var i den første vækkelses brusen og blev drevet fremad til »nidkærlighed uden forstand« af sine sognefolk. I Ansager herskede der ofte en sand fanatisme og en præsteforgudelse, hvis lige jeg aldrig har set og aldrig ønsker at se mage til. Min nabo-præst mod syd var Christian Petræus i Vorbasse-Hejnsvig, han var en findannet, ydmyg mand, diametral modsætning til Madsen, selvfølgelig var han også i Madsens øjne en »vantrø« mand, og Madsen bredte sig med stor taktløshed i hans sogne.

Mod nord i Sønder-Omme og Hoven sad nuværende provst Thyssen i Ølgod, han var udpræget grundtvigianer og tog sig Madsens »overgreb« let«. ¹⁰⁴

I Grindsteds tilfælde blev pastor Johannes Vibe Petersens embedsperiode (1893-1900) efter alt at dømme af stor betydning.

Vækkelsen fandtes på egnen i 1880'erne og 1890'erne, og den slog ned, hvor der var grobund: hos en tvivlende præst eller en fremsynet lærer, hos de syges pårørende eller hos

de efterladte efter et pludseligt dødsfald, hos en eftertænksom olding eller hos et alvorligt ungt menneske, hos en angrende dronker eller en kriseramte landmand, hos en politisk desillusioneret radikaler eller ... Rekrutteringen synes at være foregået ved, at enkeltpersoner i sognet kom ud for en oplevelse eller fik erfaring, som bragte ham i forbindelse med en af de igangværende vækkelser. Og havde den først fået fat blandt en gruppe mennesker, var der en vis sandsynlighed for, at den ville fortsætte. Det er om ikke en af historiens tilfældigheder, så dog ganske tankevækkende alligevel.

Vækkelsen spredtes ofte først indenfor den enkeltes husstand, så til slægten, siden til naboerne og siden videre ud, hvis de da ikke allerede havde et ståsted et andet sted. Men selv indenfor den samme familie kunne det ideologiske tilhørsforhold få vidt forskelligt udtryk.

Fire hedeboender, brødrene Kristiansen, er netop eksempler på, at samme familie kunne fostre sønner, der drog forskellige konsekvenser af deres tilværelse som hedeboender: Mads og Søren Peter Kristiansen var grundtvigianere og var med forskellige sider af det grundtvigsk/folkelige foreningsarbejde gennem blandt andet Totalafholdsforeningen. Anders og Carl Kristiansen genfindes derimod i Indre Mission,¹⁰⁵ – først og fremmest som engagerede i det, der foregik i Missionshuset. Carl Kristiansen havde eksempelvis været med til at oprette Ynglin-

Mads og Carl Kristiansen blev fotograferet i anledning af deres koner, tvillinge søstrene Mette Margrethe og Ane Marias 80-års fødselsdag. Ved Mads' begravelse i 1940 bemærkede Carl »Det har ingen betydning, hvilken Baas vi staa i i Aandelig Henseende. Mads Kristiansen var Grundtvigianer, jeg Beckasiner, men Gud spørger ikke om Lejre eller Partier, men om Tro eller Vantro«. *Grindsted Dagblad* 1. april 1940, 'Beckasiner' var ment som en morsom omskrivning af tilhængerne af Indre Missions leder indtil 1901, pastor Villh. Beck.

geforeningen i 1894, og blev et fremtrædende medlem af Indre Mission bl.a. som »indleder« i søndagsskolen, formand for Dansk Missions Samfund og medlem af Menighedsrådet for Indre Mission. Endelig var Anders og Carl Kristiansen – senere – med til at opbygge afholdsforeningen Det blå Kors.

Hvor stor forskel var der vel egentlig på brødrenes interessefelt? De følte tilsyneladende alle et behov for at enga-

gere sig i et mere forpligtende bredt foreningsmiljø. Og karakteristisk nok blev afholdengagementet centralt for begge lejre. Alle fire har formentlig hver især været overbeviste om, at netop deres tilhørsforhold til henholdsvis grundtvigianismen eller Indre Mission var den mest naturlige konsekvens af deres liv som hedeboender i Grindsted sogn.

Enkelt personer kunne også springe fra den ene bevægelse til den anden.

Der var eksempelvis gårdejer Niels Lauridsen, der interessant nok havde gjort karriere i begge bevægelser. Mens han i 1880'erne, som ungkarl havde været et fremtrædende medlem af den folkelige bevægelse som både en ivrig skytte, totalafholdsmand, demokrat og andelsmand i Farveriet, blev han i 1890'erne en lige så ivrig foregangsmand inden for Indre Mission.

Pastor Johannes Vibe Petersen beskrev Niels Lauridsen som en mand, der var radikal – imod Estrup og en sikker deltager ved alle politiske møder, men kirken gik han langt udenom. Men efter at hans helt unge hustru blev vakt, og han en nat under et forfærdeligt stormvejr blev rædselsslagen, søgte han næste dag præsten og sagde:

» – Jeg har hidtil været en spotter og en fjende af Gud, men i nat har han vist mig sin knytnæve, og jeg kan ikke fatte, at han skulle elske sådan een som mig«.

Da han fik at vide, at »alt er Naade«, fandt han »Vejen«. ¹⁰⁶ Niels Lauridsen blev omvendt og tilsluttede sig Indre Mission ved vækkelserne i 1890'erne. Og han blev siden en central figur i Indre Missions samfund.

Vi har allerede set, at vækkelserne faktisk opviste en vis geografisk spredning i sognet. Det må være et vidnesbyrd om, at den samhørighed, som slægten og naboerne udgjorde, var en af de udslagsgivende faktorer for tilslutningen til en af bevægelserne. Grundtvigianerne boede karakteristisk

Niels Lauridsen og hustru fotograferet i 1900 i forbindelse med det album over »Grindsted-Grene sogns hellige«, som missionsfolkene forærede pastor Johannes Vibe Petersen ved dennes afrejse fra Grindsted. Niels Lauridsen var i sin ungdom med i »den folkelige bevægelse«, men skiftede retning efter en dramatisk vækkelse i 1890'erne.

nok især i den nordlige del af sognet tættere på det grundtvigske Sdr. Omme, (vi ved faktisk, at Nollund i perioder blev betjent af den grundtvigske præst i Sdr. Omme), ¹⁰⁷ »Fri-missionen« eller »Lamborg«-folkene holdt i sagens natur til i Lamborg i vest-sognet tættere på den ret religiøst mangfoldige Ølgod stationsby. Missionsfolkene, som var med i albummet over »Grindsted

sogns Hellige« i 1901, boede karakteristisk nok tæt på selve byen, i Sønderby, i Hinum, i Dal, i Plaugborg, i Horsbøl og i Morsbøl. Der var ikke »plads« til flere retninger her. Kun Andelsfarveriets første farver, Niels Madsen bosat i Sønderby, som kom fra Slesvig, blev i en folketælling fra 1890 betegnet som »Paptist«, hvilket vel var en fejlskrivning for baptist – næppe for det mere kryptiske 'papist' dvs. katolik. Det var nok under alle omstændigheder et religiøst tilhørsforhold, som han havde medbragt hjemmefra.¹⁰⁸

Når alt dette er sagt, har den enkelte selvfølgelig valgt sit kirkelige tilhørsforhold selv og ud fra sit eget livssyn. Men det korte af det lange må alligevel være, at valget altid afhang af den aktuelle kontekst: økonomisk, socialt, i forhold til familie og nærmiljø, i forhold til markante personligheder inden for vækkelsen og ikke mindst af den måde man tolkede sin egen situation på. Harbørefiskerne har, på grund af den opmærksomhed begivenhederne dér vakte i samtiden, utvivlsomt været et stærkt identifikationsobjekt for 1890'ernes hedeboender i Grindsted.

Laust Rasmussen og jernbanen

Det lille folkelige miljø omkring Demokratisk Forening indtog ikke bare en ledende rolle på det økonomiske plan i Grindsteds andelsforeninger.¹⁰⁹

I Bække-Kredsen er der i denne Tid lidt Røre i Anledning af det forestaaende Folketingsvalg. Der er to Retninger, som ikke rigtig er tilfredse med Kredsens hidtilværende repræsentant, Folketingsmand L. Rasmussen, Grindsted, nemlig Missionen og Agrarforeningen. Fra førstnævnte Side har der været Tale om at opstille Lærer Jensen, Billund, medens Agrarerne, efter først at have gjort et Forsøg med en Mand udenfor Kredsen, nu synes at ville forsøge sig med Gaardejer C. Petersen, Gildbjerg. Petersen har den heldige Egenskab at kunne forene Missionen med Agrarerne, og efter paalidelig Kilde erfarer jeg [referenten], at der er truffen Aftale med de to eventuelle Kandidater om, at kun den, der bedst kan samle Missionens Stemmer, bliver Kandidat paa Valgdagen.

Forleden Dag holdtes et Møde i Vorbasse for at forhandle Lærer Jensens Kandidatur. Paa Forespørgsel erklærede Jensen imidlertid, at han ikke absolut kunde slutte sig til Missionen, men nærmest indtog et Standpunkt, som han kaldte »gammel=grundtvigiansk«. Herefter synes det at være C. Petersen, der har de bedste Kort paa Haanden, hvad det angaar at blive Folketingsmand L. Rasmussens Modkandidat ...

Referatet i Kolding Folkeblad for 12. januar 1898 viser, at Laust Rasmussens grundtvigianisme ikke var lige vellidt i kredsen, og at der opstod en interessant opposition af Indre Mission og Agrarbevægelsen (små-bønder) mod sociale udgifter. I sidste ende ville lærer Jensen ikke stå ved sit kandidatur.

Allerede inden pastor Otto Sommers afrejse fra Grindsted i 1893 var gruppen af borgere blevet forøget med enkelte håndværkere og handlende. Dette må ses i sammenhæng med den omsætningsforøgelse, som landbrugsudviklingen førte med sig. Stående: købmand Oldenburg, snedker Andersen, urmager Gaarde Sørensen, købmand I.H. Sørensen, murer Kr. Præstegaard, postmand Rasmus Hansen. Siddende: skræder N.C. Nielsen, apoteker T.C. Hansen, postmester P.F. Rasmussen, distriktslæge Baker, købmand Niels Thomsen, farver Piper, skræder A. Jørgensen, gårdmand Anders Præstegaard. Der mangler også et par borgere på billedet, nemlig foruden pastor Sommer selv også forstrelærer Jens Kr. Nielsen. De hørte tilsyneladende ikke længere rigtigt med blandt 'borgerne'. Sammenlign med billedet af borgerne side 48.

Frem for alt kom miljøet til at dominere på det politiske plan især gennem husmand Laust Rasmussens mandat i Folketinget (1890-1918).

På et tidspunkt mødte Laust Rasmussen ganske vist modstand blandt missionsfolkene i sin vælgerskare. Det skyldtes formentlig, at han i 1895 havde sluttet sig til Venstre-reformpartiet.¹¹¹ Tilhængere af Den indre Mission opstillede i 1898 lærer Jensen fra nabo-

sognet Grene på bekostning af Laust Rasmussen kandidatur.¹¹¹

Det forblev dog ved hensigten. Husmand Laust Rasmussen var respekteret i hele valgkredsen og forblev da også Bække-kredsens repræsentant i Folketinget helt til 1918 og opnåede for alvor i denne stilling at få gjort opmærksom på Grindsteds eksistens i forbindelse med tidens store jernbanedebatter.

I den lokale demokratiske forening var der dog fortsat – så vidt vides – ingen missionsfolk blandt de fremtrædende medlemmer før et stykke efter århundredskiftet. Intet tyder heller på, at missionen kom til at dominere i Sognerådet i tiden før århundredskiftet i forhold til sin talmæssige størrelse.¹¹²

Selvom missionen stadig udgjorde flertallet blandt sognets bønder, accepterede man altså – formentlig af praktiske grunde – at overlade både det politiske og de økonomiske initiativer til initiativtagere, der egentlig tilhørte sognets mindretal i den folkelige bevægelse.

Der har formentlig ikke været nogen uenighed i den førte politik: at fremme banepleanerne og dermed Grindstedes udviklingsmuligheder bedst muligt.

Tanken om Grindsted som jernbaneknudepunkt i Midtjylland blev formuleret allerede i april 1873, hvor Ribe Stiftamt nævnte muligheden af en jernbane omkring Vejle-Vardevejen, hvorved der kunne skaffes adgang til vestbanen fra de østlige sogne omkring Grindsted.¹¹³

Først den 28. marts 1896 var tiden dog inde til, at folketingsmand Laust Rasmussen kunne foreslå en forlængelse af Egtvedbanen til Grindsted. I 1898 fremkom Laust Rasmussen med et endnu mere vidtgående forslag om »en forlængelse og udvidelse af Grindsted Mergelbane«, hvorved den gøres til »Trafikbane« fra Grindsted til Vandel, ligesom banen også skulle forlænges til Varde. Med udgangspunkt heri

Jens Jensen (Sønderby)	Andelsmejeriet
A Christensen (Filskov)	Andelsfarveriet
Andresen	Træskomand
Andersen	Sadelmager
Chr.[Kr.] Præstegaard	Snedker
Nielsen (Varde)	Manufakturforretn.
Sørine Grønlund	Garn og Broderihdl.
Dagmar Pedersen	Trikotageforretning
Hans Chr. Hansen Pedersen	Maler
S.H. Sørensen	Gjæstgiver
Hans Madsen	Kjøbmand
Sørensen	Kjøbmand
Andreas Andersen	Uhrmager
Vinkel [Wedel]	Snedker
N.Chr. Nielsen	Bager
Marius Pedersen	Herreekviperingsfor.
Kristian Jørgensen	Skomager
Anders Jørgensen	Møller
Kirstine Andersen	Skrædder
Ane Marie Hansen	Modeforretning
Anders Kristensen	Modeforretning
J.P. Jensen	Andelsfarveriet
Jette Kirstine Hansen	Skomager
	Væverske

I 1897 indberettede Grindsted=Grene Sogneråd ved sognerådsformand N. Nielsen og førstelærer J.Kr. Nielsen følgende til Handels- og Industritællingen den 25. maj 1897. De efterhånden realistiske diskussioner i Folketinget om baner til Grindsted har utvivlsomt været med til at fremme interessen for (lands)byen. Selvom Grindsted befolkningsmæssigt ikke var stor, viser erhvervsindberetningen fra 1897, at Grindsted havde tiltrukket en del handlende og håndværkere.

argumenterede Rasmussen for både at føre en bane til Egtved (dvs. en forbindelse til Kolding), til Brande og Moeslund (dvs. en forbindelse til Herning), og endelig til Esbjerg.¹¹⁴

Grindsted by, som den så ud omkring 1901, lige før udviklingen for alvor tog fart, og samme år som Grindsted Borgerforening blev oprettet. Der var tydeligvis ikke meget at komme efter i Grindsted. Huset ved ladeporten i midten er Grindsted Afholds- eller Landbohjem.

Laust Rasmussen arbejdede videre med perspektivet gennem bl.a. Grindsteds Sogneråd. I alt fald kendes et brev fra Sognerådet om forlængelse af den allerede eksisterende Kolding-Egtvedbane til Grindsted.¹¹⁵

Det har nok været svært at forestille sig dengang i 1898, at Grindsted engang i en nær fremtid skulle tælles med i rækken af stationsbyer. Den endelige beslutning om anlæggelsen af baner i fem retninger ud fra Grindsted blev taget ved lov af 27. maj 1908.¹¹⁶ Men der kan ikke være tvivl om, at blot tanker om de nye baneplaner satte sig vari-

ge spor. Grindsted var ved at blive et sted, hvor man med fortrøstning kunne slå sig ned.

Tilflytningen af handlende og håndværkere var begyndt, og dermed var igangsat den selvforstærkende udvikling, der skulle føre til banernes realisering.

Afslutning

I løbet af det 19. århundredes anden halvdel gennemgik Grindsted sogn en bemærkelsesværdig forandring. Ikke blot voksede befolkningen kraftigt,

men der blev i den grad vendt op og ned på samfundet gennem dannelsen af organisationer med både et instrumentelt, ekspressivt og identitetsskabende indhold. To store foreningsmiljøer havde etableret sig: et grundtvigsk/folkeligt og et indremissionsk.

Selvom det, der siden skete i Grindsted sogn med stationsbyens udvikling, var langt mere gennemgribende, kan der alligevel ikke være tvivl om, at de her beskrevne strukturer, der blev etableret i landbosamfundet før århundredskiftet, fik afgørende indflydelse på det, der siden skete i stationsbyen.

4. Kapitel

Bydannelse

»Nu er Grindsted en stor by med alle håndværkere og fuldstændige butikker. Der afstikkes jernbanelinjer både fra nord og syd, øst og vest. Byen skal blive et knudepunkt i Midtjylland og ender måske med at blive Danmarks andet Herning«.

Otto Sommer, Erindringer om Grindsted-Grene Sogne, 1913.

Da Otto Sommer skrev sine erindringer i 1913 – året før jernbanens gennemførelse til Vejle – var Grindsted allerede en »stor« by. I takt med at ryggerne om, at jernbanen skulle komme til Grindsted, blev stadig mere vedvarende og pålidelige, indledtes der en egentlig accelererende bydannelse.¹ Andelsvirksomhederne – især klædefabrikken – udvidede, mejeriet voksede, der var øget købekraft på landet og dermed et behov for en detaljeret handels- og håndværksvirksomhed. Og frem for alt var der muligheder i byggebranchen.

Etableringen af denne første by foregik i en paradoksal situation. På den ene side var de, der kom først, nødt til som minoritet i sognet at tage udgangspunkt i de strukturer, der allerede var etableret: Indre Missions dominans på landet var eksempelvis noget, der ikke sådan kunne røkes ved. På den anden side fik de folk, der kom

først, også mulighed for at starte på en frisk i byen. De kunne ikke blot vælge at slå sig ned de bedste steder, de kunne også være med til at påvirke og udstikke nye retningslinier eller helt enkelt nystrukturere grundlaget for det, byen siden skulle bygge videre på. Et af de første initiativer i den retning var dannelsen af en helt ny organisation af og for de nye borgere.

En borgerforening

Mellem jul og nytår 1901 samledes 23 af Grindsteds nye borgere til et møde på kroen. Det var der ikke noget nyt i. Det havde de gjort så ofte i de forløbne år, når der var noget at drøfte, som de havde fælles interesse i. Det nye var, at de var blevet flere, og at de nu besluttede, at samværet skulle foregå under organiserede former – i en Borgerforening.

Bønder og borgere i fin forening på Borgerforeningens udflugt til Påbøl plantage i 1902. Bønderne kendes tydeligt fra borgerne i klædedragten. Folketingsmand Laust Rasmussen sidder i sit vadmelstøj i borgernes midte. Siden skulle bønderne få en mere marginal stilling i foreningen. Om hjemturen fra Påbøl oplyste Kolding Folkeblad 10. juli 1902, at borgerne gjorde et »Ophold i Sdr. Omme med en lille Improviseret Dans«. Bagest: Skovrider J. Holt, trælasthandler Andersen, gårdejer Ivar Lauridsen, spindemester L. Jeppesen, landpostbud H. Feltendahl Sørensen, karetmager Lytche (Larsen?), urmager Gaarde-Sørensen, en tjenestedreng ved Kr. Præstegaard. Anden række: gårdejer S.P. (Engelbrecht) Kristiansen, frk. Kirstine Eskildsen, ukendt, skomager M. Petersen, læge Mads Melchiorsen, fru skovrider Holt, ukendt, folketingsmand Laust Rasmussen, fru læge Melchiorsen, fru malermester Kaalund, malermester Th. Kaalund, fru K. Hansen, gårdejer P. Chr. Pedersen, kroeger L. Hansen. Tredje række: Væver Hans Nielsen, fru spindemester L. Jeppesen, fru skomager Sofia Petersen, fru gårdejer Sofia Pedersen?, ukendt ansat i Bøllings forretning, farmaceut frk. Møller, fru folketingsmand Else Rasmussen, fru landpostbud A. Feltendahl Sørensen, fru Lise Nielsen, ukendt, fru postmester Dagmar Nielsen, postmester H.J. Nielsen. Fjerde række: Bøllings søstersøn, købmand Bølling, fru Bølling. Forrest: Oluf Holt og Jacob Vilhelm Holt.

Den umiddelbare anledning til foreningsdannelsen var dog en dyb bekymring over den skolegang, deres børn fik hos førstelærer Nielsen sammen med landbobørnene fra sognet. De var sig pinligt bevidste, at skolen var den institution, der havde aller-

størst indflydelse på den næste generations muligheder. Mange af de nye borgere betragtede nok kun deres ophold i Grindsted som midlertidigt, og skulle deres børn nå videre i verden, måtte der ordentlig og også eksamensrettet undervisning til.

Skoler i landkommuner som Grindsted blev administreret som et »landsbyordnet skolevæsen« med hveranden-dags undervisning på store, ikke årgangsdelte hold, og undervisningen gav ikke kompetence til et videre uddannelsesforløb. Apoteker Topp havde allerede på eget initiativ videreført den etablerede tradition for privatundervisning på apoteket, men der var ved at blive for mange børn til, at det kunne fortsætte.² Og da Sognerådet for Grindsted-Grene sogne ikke var interesseret i at ændre sin administration af skolevæsenet ud over det lovpligtige, blev det derfor et af Borgerforeningens første initiativer at oprette en privatskole, hvor borgerne selv kunne bestemme det hele.

Allerede i forbindelse med oprettelsen i 1902 proklamerede Borgerforeningen i *Kolding Folkeblad*, at Privatskolen underviste i almindelige skolefag samt sprog, og at den ville afhjælpe et »længe følt Savn« for beboerne, idet børnene med den nye skole ville få undervisning hele seks dage om ugen.³ Man stilede således klart mod at kunne tilbyde borgernes børn en undervisning, der svarede til den købstadsordnede hverdagsskole.

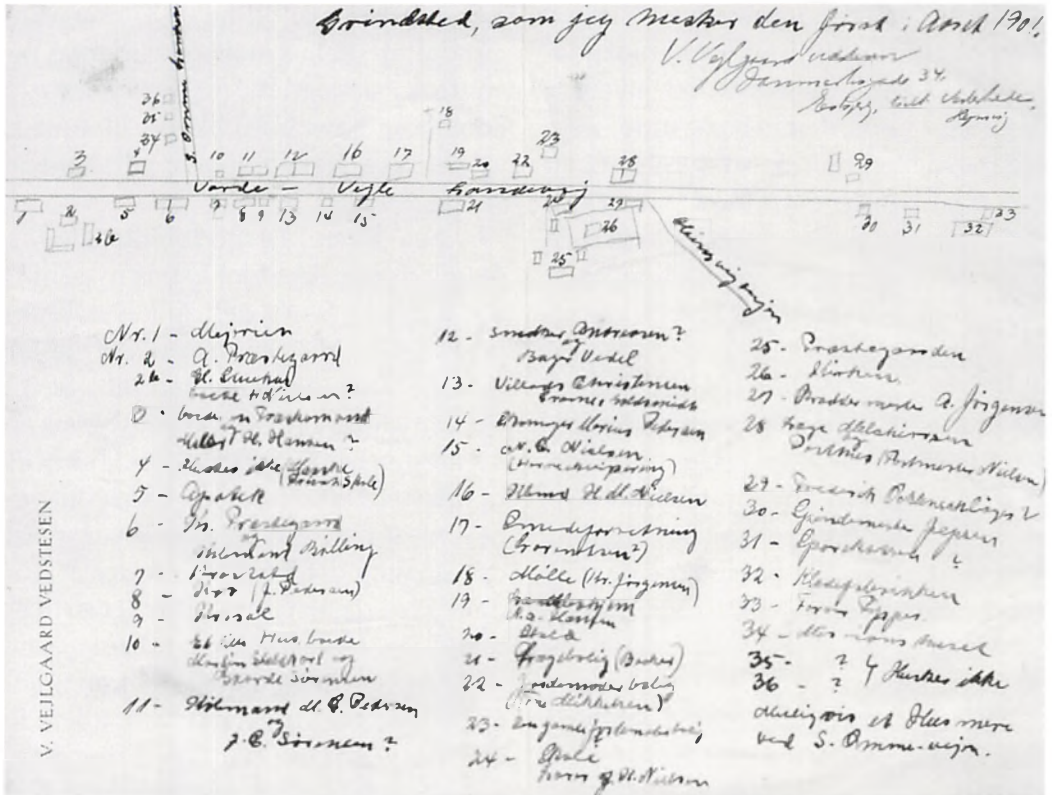
I skolesagen havde de nye borgere interesser tilfælles med de grundtvigske bønder, der tilsyneladende også havde problemer med den eksisterende undervisning. Plantør Mads Kristiansen begrundede endog sin holdning i et brev til førstelærer J.Kr. Nielsen. Han var bange for skolens forkyn-

delse. Det var for tidligt, at børnene begyndte at skelne mellem »troende og vantro« i skoleårene, og bedre blev det ikke af, at hans børn blev drillet med, at de ikke frekventerede missionens søndagsskole.⁴

I det første Borgerforeningsmøde deltog derfor ikke blot byens nye spidser: bager Frans Wedel, apoteker Topp, postmester Nielsen, skræddermester A. Jørgensen, arbejdsmand Jens Severin Christensen (Jens Jannerup), snedkermester Jes Kr. Præstegaard, skræddermester N.C. Nielsen. Også landsognets mest fremsynede mænd var mødt op: sognerådsformand, gårdejer Anders Præstegaard og naturligvis husmand og folketingsmand Laust Rasmussen. Sagen var dem ikke fremmed. Grundtvigske friskoler var allerede oprettet rundt om i landet på den tid.

Borgerforeningen nedsatte et skoleudvalg af interesserede forældre, som skulle arbejde videre med skolesagen. Der var plantør Mads Kristiansens bror, gårdmanden Søren Peter Kristiansen med, sammen med snedkermester Kr. Præstegaard, spinder L. Jeppesen fra Andelsklædefabrikken, gårdejer Anders Præstegaard, og postmester Nielsen.⁵

Sagen med Privatskolen gik i orden. En skoleforening blev stiftet i Borgerforeningens regi, og Sognerådet bevilgede på opfordring af Borgerforeningen 150 kr. til skolen. Der blev lejet lokaler, og som lærer blev ansat den nyuddannede P.J. Petersen. Skolen begyndte undervisningen af borgernes

Kort over Grindsted i 1901 med angivelse af de enkelte huses beboere.

børn i december 1902 – i behagelig afstand fra lærer Nielsen, Kommuneskolen, resten af bybørnene og ikke mindst hovedparten af dem fra landet. Skolen blev dermed en markering af, at der var forskel på folk – og deres børn.

Med oprettelsen af Borgerforeningen i Grindsted var introduceret en organisationsdannelse, som kendes fra andre tilsvarende bydannelser.⁶ Formålet var ret bredt formuleret i foreningens første vedtægter, at

»give Medlemmerne Lejlighed til at drøfte Byens og Egnens Interesser, samt til enhver Tid ad de Veje og ved de Midler, som findes mest hensigtsmæssige, at bidrage sit til de forekommende Spørgsmaals Løsning«.

Altså en klart lokalpolitisk interesseorganisation. Men i tilknytning hertil blev borgernes samvær også institutionaliseret, for foreningens andet virkeområde kom ifølge vedtægterne til at bestå i, at

Skolebillede fra Grindsted Privatskole i 1908. Borgerforeningens børn adskiller sig væsentligt fra kommuneskolens elever i klædedragt. Se side 70. Bagest: frk. Sneum, cand.theol. M. Nielsen, Otto Johansen, Indvård Petersen, Alfred Præstegaard, Holger Hansen, Peter Wedel, H.V. Kaalund, Alfred Jeppesen, Jens Hansen, Poul Melchiorsen, Gude Skjoldborg, Stence Hansen, Marie Præstegaard, Stinne Hansen, Hulda Hansen, Elvine Jeppesen, Gudrun Præstegaard, Herta Kaalund, Elly Nielsen, Ejnar Melchiorsen, Claus Mikkelsen, Gunnar Hansen, Peter Andersen, Henning Skjoldborg, Jens Præstegaard, Aage Præstegaard og Kaj Skjoldborg.

»Foreningen afholder selskabelige Møder i Vinterhalvaaret i dens Lokale 1. og 3. Torsdag i hver Maaned«.

Det omtalte lokale lå på Grindsted Kro.⁷

Foreningen sigtede tydeligvis mod en forening af det praktiske arbejde for byens og egnens ve og vel med det selskabelige. Det var en forening af det instrumentelle og det ekspressive. Borgerforeningens medlemmer var ved at

etablere et nyt sammenhængende miljø i sognet.

Borgerne fortsatte således møderne på kroen – i begyndelsen hver fjortende dag, men fra 1904 hver torsdag i vinterhalvåret. Allerede i maj 1902 havde foreningen 46 medlemmer, og siden fortsatte medlemstilgangen. Ganske vist skulle nye medlemmer godkendes af bestyrelsen, men alt tyder på, at foreningen optog samtlige interesserede.

Det var ikke erfarne bymennesker, der slog sig ned i byen og meldte sig ind i Borgerforeningen. Så godt som alle de første byboere kom oprindeligt fra egnen, men havde typisk nok været bosat i en anden mindre by inden tilflytningen til Grindsted. Og så var de alle ganske unge.⁸ Medlem af Borgerforeningen blev de nye byboere, efterhånden som de bosatte sig i byen. Først og fremmest var der naturligvis byens fåtallige embedsmænd, de selvstændige håndværkere og de handlende. Men med til medlemsgruppen hørte eksempelvis også snedkersvend Laust Skov og arbejdsmand Jens Severin Christensen (Jannerup), der tydeligvis begge regnedes som borgere i Grindsted.

Flere (tolv) af sognets fremskridts-hungrende landmænd fra miljøet omkring Demokratisk Forening optrådte også blandt Borgerforeningens medlemmer.⁹ De var om nogen interesserede i at fremme egnens – og byens – udvikling, og deri havde de afgjort interesser fælles med de nye borgere. Borgerforeningen udvidede faktisk bestyrelsen fra fem til syv medlemmer for at sikre to landboere plads.¹⁰ De 'demokratiske' bønder har tydeligvis – ligesom borgerne selv – kunnet se nytten af en borgerforening. Det var et nyt fælles forum af interesserede mennesker, der kunne tage initiativ til og koordinere helt konkrete projekter i byen og egnen – til fælles gavn.

Talmæssigt var medlemmerne af Borgerforeningen dog stadig et min-

dretal i sognet, og borgerne havde derfor brug for en bredere platform for deres virke. Foruden Borgerforeningen, byggede de derfor i første omgang også klogeligt videre på de allerede etablerede foreninger – især det folkelige foreningsliv, som dog pga. missionens dominans i sognet trængte til nyt liv. Disse foreninger blev derfor naturlige alliancepartnere for de nye byboere.

Demokratisk forening

Den gamle Demokratisk Forening og de nye borgere kom snart til at danne et stærkt politisk bevidst oppositionsmiljø i sognet – et miljø, som skabte et sammenhold blandt dem, der ikke hørte til det missionske flertal på landet.

Demokratisk Forening havde stort set siden sin stiftelse i 1885 siddet på to pladser ud af i alt seks Grindsted-pladser i Grindsted-Grene Sogneråd (twillingsognet Grene havde yderligere tre pladser i Sognerådet indtil 1921). Men Demokratisk Forening havde erobret pladsen som sognerådsformand i århundredets første årti ved gårdejer Anders Præstegaard (1901-1909). Det største aktiv var dog stadig, at Demokratisk Forening var garanten for Laust Rasmussens plads i Folketinget (1890-1918). Skønt de to nævnte tillige var medlemmer af Borgerforeningen, styrkede borgerne afgjort deres indflydelse ved også at melde sig ind i Demokratisk Forening. Derigennem fik

de reelt et stærkt talerør ikke blot i Sognerådet – også i Folketinget.

Både i 1903 og i 1906 søgte Borgerforeningen dog forgæves at få valgt en borger ind som medlem af Sognerådet på Demokratisk Forenings liste. I 1903 afholdt man et enkelt vælgermøde for at fornemme stemningen forud for valget, men videre kom det ikke.¹¹ Ved valget i 1906 blev et af Borgerforeningens respekterede medlemmer, dr. Mads Melchiorsen, opstillet på Demokratisk Forenings liste, uden at opnå valg.¹² Borgerforeningen blev dog indirekte repræsenteret gennem Demokratisk forenings sognerådsmedlemmer.

Den aktive, demokratiske og folkelige tradition, som Demokratisk Forening var udsprunget af allerede i 1880'erne, opblomstrede dog mærkbart tilskyndet af de nye borgeres engagement. Medlemstallet i Demokratisk Forening steg mærkbart i perioden fra 1903 med 54 medlemmer til 1910 med 223 medlemmer.¹³

Folketingsmand Laust Rasmussen var nu som i starten både foreningens samlingspunkt, initiativtager og tillige personificerede han foreningens folkelig/demokratiske identitet. Og i den stilling havde han en forbløffende evne til at skabe tilslutning til sine egne synspunkter.

Han var således hovedmanden bag den Grindsted Fredskreds, der virkede i tilslutning til Demokratisk Forening, men arbejdede for dansk neutralitet. Kredsen rekrutterede sine medlemmer

Grindsted Sogns demokratiske Forening afholdt Onsdag Aften sin aarlige Generalforsamling paa Grindsted Kro.

Formanden, P. Skov, Nollund fremlagde Regnskabet, som godkendtes, og aflagde Beretning for det forløbne Aar. Medlemsantallet var ved Aarets Begyndelse 54, nu 75. Til Bestyrelsen genvalgtes S.P. Kristiansen, Horsbøl, og valgtes i Stedet for Bager Wedel og Købmand J. Pedersen, som ikke ønskede Genvalg, Plantør M. Kristiansen og Postmester Nielsen.

Det vedtoges at afholde Grundlovsfest den 5. Juni ... Under den paafølgende Diskussion udspandt sig mellem N. Lauridsen, Utoft, Folketingsmanden [Laust Rasmussen] og Dirigenten [postmester Nielsen] en længere Jærnbandedebat, som mest havde lokal Interesse, og endelig drøftede man Spørgsmålet om at hæmme Drikkeriet ad Lovgivningens Vej ...

Jærnbanelen stod altid på dagsordenen ved møderne i Demokratisk Forening, og debatten fortsatte lige så naturligt over i det, der fulgte i civilisationens kølvand: alkoholen. Debatten på mødet udspandt sig mellem den nyomvendte missionske gårdejer Niels Lauridsen, der gik ind for alkoholforbud i overensstemmelse med nye tanker inden for Den indre Mission, afholdsmanden Laust Rasmussen, der kun gik ind for personlig afhold, og postmester Nielsen, der som medlem af Borgerforeningen, formentlig har været modstander af såvel kravet om personlig afholdenhed som alkoholforbud. Referatet blev bragt i Kolding Folkeblad 31/12 1903.

1902: 54	1909:
1903: 75	1910: 223
1904: 201	1911: 237
1905: 211	1912: 241
1906: 209	1913:
1907: 180	1914: 250
1908: 180	1915: 400

Medlemstallet i Demokratisk Forening steg mærkbart i århundredets første årti. Tallene er hentet fra generalforsamlingsreferater i Kolding Folkeblad og for 1915 fra Midtjyllands Ugeblad.

blandt Demokratisk Forenings kerne: plantør Mads Kristiansen fra Utoft, Laust Rasmussen, farver Piper, bogholder Karl Hansen, gårdejer S.P. Kristiansen, skrædder A. Jørgensen, og postmester Nielsen. Også denne forening fungerede ved siden af Demokratisk Forening som et lille, politisk diskussionsforum i sognet. En enkelt diskussion nævnes i 1906, nemlig om »Døgnets Politik, navnlig Kolonipolitikens Fare for Virkeliggørelsen af Fredsvennernes Tanker og Ideer«. ¹⁴

Frem for alt blev generalforsamlingerne i Demokratisk Forening en vigtig begivenhed i sognet og i byen. Her samledes man om valg af en bestyrelse på 9-11 mand, her blev man informeret om den aktuelle politiske situation i et obligatorisk folkeligt og politisk foredrag af folketingsmand Laust Rasmussen. Her diskuteredes de seneste (lands)politiske spørgsmål.

Udviklingen i de stadig mere realistiske baneplaner stod altid øverst på dagsordenen i tiden før den endelige

vedtagelse i 1908. Det var et fælles samlingspunkt. Men ved generalforsamlingen på Grindsted Kro i 1903 fortsatte jernbanedebatten naturligt over i en anden stor debat om »gennemførelse af alkoholforbud«. Det, at alkoholen næsten automatisk fulgte i jernbanens kølvand som »civilisationens forbandelse«, var blevet en almindeligt udbredt opfattelse i samtiden. ¹⁵ Flere af Demokratisk Forenings medlemmer var sig dette tydeligt bevidst. Med genoplivningen af Demokratisk Forening i tiden efter århundredskiftet var kun begyndelsen til en grundtvigsk/folkelig renaissance i byen.

Folkelig afholdenhed

Trods forventningen om banens snarlige komme er det alligevel tankevækkende at afholdsforeningen Blå Bånd blev stiftet i sommeren 1902 – før Grindsted rigtig var blevet by. Ganske vist var den 'folkelige' afholdsbevægelse vidt udbredt i Jylland omkring århundredskiftet, men takket være missionen, havde denne foreningsdannelse ikke fået lov til at overleve i Grindsted. Hvorfor afholdsspørgsmålet nødvendig gjorde en ny foreningsdannelse på dette tidspunkt, kan man gisne om ud fra vort kendskab til medlemskredsens sammensætning.

Vi kender navnene på femten af i alt godt fyrrer medlemmer i den nye Blå Bånd-forening. De kom som nævnt især fra de samme kredse som Grindsted

Totalafholdsforening, nemlig blandt den gamle Demokratisk Forenings medlemmer, hvorfor den nye afholdsinteresse kan ses som en genoplivning af den gamle folkelige afholdsinteresse i sognet. Der var gårdejer Jørgen Møesgaard, husmand Søren P. Kristiansen og hans broder, plantør Mads Kristiansen, og dennes søn, husmand Kristian Engelbrecht Kristiansen, Utoft, blev den nye forenings formand. Laust Rasmussens søn, Rasmus L. Rasmussen optræder også som medlem af den nye forening. Netop de fire sidste af disse landmænd var tillige medlemmer af Borgerforeningen. Der var også flere afholdsbevidste borgere – men ikke spidser – fra miljøet omkring Borgerforeningen: Købmand Bølling, arbejdsmand Jens S. Christensen (Jannerup), enkefru Sørine Grønlund, smedemester Søren Elbæk, smed Lorentsen og urmager Gaarde-Sørensen.

Noget kunne også tyde på, at der var ved at blive interesse for afholdsspørgsmålet blandt missionen. I alt fald er der blandt de medlemmer vi kender enkelte missionsfolk, nemlig snedker Eskild Eskildsen, Grindsted, og gårdmand Iver N. Iversen, Dal.¹⁶ Mads Kristiansen noterede 30. juli 1902 med både overraskelse og tilfredshed i et brev til sin kone, at Grindsted Afholdsforening havde fået 11 nye medlemmer og nu havde i alt 45. »Det lader til som Afholdssagen nu tager stærkt fart, selv Missions Folk er med«.¹⁷ Disse missionsfolks tilslutning til afholdssagen er interessant, fordi

»totalafholdssagen« stadig var en markering i opposition til Indre Mission. Indre Mission hyldede af teologiske grunde stadig »mådeholdet«. Men endnu glimrede langt flertallet af de missionske hedeboender og husmænd tilsyneladende også ved deres fravær.

Der havde også været en del diskussion af spørgsmålet i missionske kredse. Den nye afholdsforenings formand Kr. Engelbrecht Kristiansen forholdt sig stærkt polemisk til denne problematik i forbindelse med foreningens et-årsdag 7. marts 1903. »Mådehold« ville efter hans mening kun bidrage til at opretholde drukkenskaben i samfundet:

»Der er een Gang udtalt de haarde Ord, at de »Maadeholdende« er Drukkenskabens rette Advokater, men det er Sandhed, thi dette at alvorlige Kristne og agtede Borgere omgaas med berusende Drikke, gør, at disse bliver holdt mere i Ære, end de ellers vilde ... Man kan saaledes f. Eks. sige, at Afholdssagen frister til Hykleri og Selvretfærdighed. Lad os spørge: Frister ikke Kristendommen endnu mere i den Retning. Jo sikkerlig, hvis man derfor af ovennævnte Grund fordømmer Afholdssagen, maa Kristendommen ogsaa fordømmes«.¹⁸

Det var næppe en tilfældighed, at det blev en afdeling af landsforeningen det Blå Bånd, der genoptog afholdsarbejdet i Grindsted, og at det altså ikke blev en direkte forlængelse af den gamle Grindsted Totalafholdsforening. Dels stod Blå Bånd-bevægelsen allere-

de stærkt i nabosognet Ølgod.¹⁹ Dels sigtede Blå Bånd lidt bredere, fordi organisationen i sin svenske udgave var kristelig, og derfor burde være mere spiselig også for missionen. Kravet om afholdenhed gjaldt kun medlemmet selv, og medlemmerne måtte nyde gærede drikke, vin (som Jesus) og øl – med måde. Man håbede derfor at kunne samle lidt større interesse om afholdsspørgsmålet.

Missionsfolkene fandt sig selvfølgelig ikke til rette i selskabet, og det Blå Bånd vandt ikke større tilslutning blandt dem. Kun var den missionske snedker Eskildsen i længere tid bestyrelsesmedlem i foreningen – formentlig mere af sympati for sagen end for sammenhængen.²⁰ Men Blå Bånd-foreningen har formentlig været årsagen til, at missionen i 1906 dannede en Blå Kors-forening og fortsatte afholdsarbejde i dette regi. De to religiøse grupper i sognet ville tilsyneladende ikke det samme med afholdenheden.

Der har formentlig heller ikke været noget særlig intensivt socialt liv omkring Blå Bånd-foreningen. Der blev annonceret møder den første og tredje lørdag i måneden – ikke på kroen, men på Grindsted Landbohjem,²¹ men foreningen har nok fortrinsvis været identitetsmarkerende. Medlemmerne skulle bære en såkaldt afholdsnål, der stedsse kunne markere tilslutningen til afholdssagen over for omgivelserne.

Hvorvidt sognets afholdstilstand havde ændret sig væsentligt netop med byudviklingen, er vanskeligt at

svare på. Ét er sikkert. Kroen var ved at blive et problem – for nogen. Mens kroen og markederne tidligere havde været et naturligt samlingssted for sognets liv, var den nu ved at blive lidt af en anstødssten i sognet.

Dannelsen af Blå Bånd førte umiddelbart til en skærpelse af sognets alkoholpolitik. Netop i efteråret 1902 fik en beværter fra Kolding en bøde for at have »siddende Gæster til henad 3-Tiden efter den af Politiet anordnede Lukketid«. ²² Og kort efter dannelsen i 1902 søgte foreningen at formå Borgerforeningen til at gøre noget ved det forhold, at »Teltene på Markedspladsen skænkede Spiritus efter Kl. 11«. Borgerforeningens bestyrelse udsatte dog behændigt sagen. Allerede ved sommermarkedet i 1904 fastslog *Kolding Folkeblad* dog, at »Af gøgl var der som sædvanlig nok, men det bør notes, at man ikke saa slet saa mange berusede Personer som tidligere«. ²³ Vi ved ikke, hvor stor indflydelse Blå Bånd foreningen faktisk fik, men den har tilsyneladende straks gjort en indsats for at forandre forholdene på kroen og ved markedet i byen.

Foredrag, skydning og gymnastik

Yderligere et par af de gamle folkelige foreninger genopstod i ny skikkelse ud af eller i tilknytning til miljøet omkring Demokratisk Forening og Borgerforeningen: En grundtvigsk foredragsforening og Grindsted Skytte- og Gym-

nastikforening. Begge foreningsdannelser var primært ekspressive, og dermed kan vi unægtelig tale om, at de kom til at fuldende et brede spektrum og sammenhængende foreningsmiljø blandt de folkeligt sindede på landet, og flertallet af de nye borgere i Grindsted. Kvinderne var nemlig også medlemmer af Grindsted Foredragsforening, og Skytte- og Gymnastikforeningen engagerede også sognets unge.

Foredragsforeningen nævnes første gang i 1903 med en generalforsamling på afholdshotellet. I den følgende tid omtales foreningen forholdsvis hyppigt i *Kolding Folkeblad*, i 1903 med et medlemstal på 53 og i 1904 med 48 medlemmer og med hele 84 i 1909, og vi må formode, at foreningen var begyndt at blomstre.²⁴

Medlemssammenfaldet til de andre foreningsmiljøer var betragteligt. Foreningen havde en del landbomedlemmer fra Demokratisk Forening.²⁵ Der var bl.a. husmand Laust og Ellen Rasmussen, gårdejer Søren Peter Kristiansen, Niels og Johanne Nielsen, Modvig, husmand Oluf Kristensen, Modvig. Men især de nytilflyttede borgere hvor flere selv stammede fra grundtvigske miljøer, satte deres præg på foreningen: bagermester Frans Wedel og hans kone (de kom fra et grundtvigsk landmiljø omkring Anst ved Vejen), skovrider Jens Holt, postmester Nielsen, privatskolelærer M. Nielsen, læge Mads Melchiorson og slagter N.A. Hansen. (Han var opvokset i et grundtvigsk miljø i nabosognet

Sdr. Omme, og havde været på højskole som ung).²⁶ Alt peger på, at sognets ikke-missionske foreningsmiljø simpelthen blev fornyet efter en hensygnende tilværelse ved denne gruppe initiativrige borgeres indsats.

Foredragsmøderne, hvoraf flere var med udenbys foredragsholdere, blev også afholdt på Grindsted Landbohjem – på afstand af kroen. Foredragsforeningen søgte med sine møder at varetage en bred kulturel og oplysende virksomhed i sognet blandt de folkelig/demokratisk interesserede. Borgerforeningen havde ganske vist ofte forsøgt sig med underholdningsarrangementer – for at skabe en ekspressiv ramme i foreningens regi, og bl.a. slagter N.A. Hansen havde gentagne gange foreslået, at man burde have skuespillere til at »læse op« i Borgerforeningen, men mere blev det ikke til. Derimod tog borgerne på en årlig udflugt til grundtvigske samlingssteder: Skibelund krat, Askov og Grønvang ved Vejen, og viste dermed sit grundtvigske tilhørsforhold.²⁷

Foredragsforeningen samarbejdede også med Demokratisk Forening. Til et fælles grundlovsmøde i 1911 med folketingsmand Johs. Jensen som taler kom der faktisk godt 300 mennesker.²⁸ Det var tilsyneladende blevet en fast årlig skik, at de to foreninger holdt et fælles grundlovsmøde i Grindsted Krohave med fællesspisning og bal på kroen. Foredragsforeningen skaffede talerne.

Skydningen havde også hvilet siden 1880'erne, men med det voksende antal Grindsted-borgere – ikke mindst flere nye svende og lærlinge – blev der pludselig behov for foreningen igen. I foråret 1902 blev der ved et møde på Grindsted Landbohjem oprettet en ny Skytte- og Gymnastikforening i byen. Foreningen skulle virke som i 1880'erne med skydning om sommeren og gymnastik om vinteren.

Initiativtagerne til denne nye forening, var næsten alle de kendte folk: Formand var igen folketingsmand Laust Rasmussen (skydningen fandt fra 1901 sted på Laust Rasmussens ejendom),²⁹ slagter og kommende landbohjemsvært N.A. Hansen, Kr. Engelbrecht Kristiansen, der var formand for Blå Bånd, bager Frans Wedel og mejerist Juhl.³⁰

I de første år samlede gymnastikken sig om et hold unge gymnaster, ca. tyve i alt, fortrinsvis unge landmandsønner fra det demokratiske miljø og svende fra byen. Holdet blev ledet af Kr. Engelbrecht Kristiansen selv og farversvend Berg-Petersen fra Andelsklædefabrikken, der havde deltaget i et gymnastikkursus på Askov højskole. Gymnasterne dyrkede i hovedsagen »Hovedspring, Højdespring, Ribbeøvelser og Sidespring«, men ved en opvisning i 1903 blev der også fremvist folkedanse, der også var indstuderet af Kr. Engelbrecht Kristiansen. Netop interessen for folkedansene virkede som en klar tilslutning til en landlig danse-tradition. Søgte Skytte- og Gymnastik-

foreningen mon dermed at genoplive tidligere tiders landbokultur?

Skydningen blev organiseret i en selvstændig skydeafdeling i foreningen. Blandt Skytteafdelingens nye medlemmer finder vi en hel del af byens nye borgere, hvoraf mange også var medlemmer af Borgerforeningen, Foredragsforeningen og Demokratisk Forening. Blandt de mest aktive skytter finder vi N.A. Hansen, apoteker Jeppe Skjoldborg-Petersen, læge Mads Melchiorson, urmager Gaarde-Sørensen m.fl. Men den gamle garde af landmænd dominerede dog foreningen. Vi genfinder flere medlemmer fra den gamle skytteforening, naturligvis Laust Rasmussen, der blev fulgt af sine to sønner, Thomas V. og Rasmus L. Rasmussen. Der var også gårdmændene Anders Præstegaard Jensen og Søren Præstegaard Jensen.³¹

Selvom skydningen ikke længere var en politisk markering som dengang i 1880'erne, bibeholdt Laust Rasmussen samme stemning som førhen. Han var fortsat obligatorisk taler ved foreningens festlige lejligheder: når der var kapskydning om efteråret eller gymnastikopvisning om foråret. Efter vintersæsonen i 1911 omtalte Laust Rasmussen året 1801, »hvordan Folkets Fædrelandskærlighed var vaagnet, saa de kunde forsvare sig som de gjorde, med den usselige Flaade, som vi da havde liggende paa Kongedybet«. ³² Ved sådanne festlige lejligheder var der som regel dans til langt ud på natten.

Der kan ikke være tvivl om, at de første borgere i Grindsted havde valgt eller genopdaget et grundtvigsk/folkeligt ståsted for deres virke i sognet – i opposition til den dominerende Indre Mission på landet.

Kun enkelte mindre foreningsinitiativer tyder på en begyndende selvstændiggørelse i forhold til den grundtvigske ramme. Vi kender faktisk til eksistensen af en – uafhængig – dilettantforening i Grindsted 1906-1908 med forestillinger på kroen i en opvarmet Teatersal og offentligt bal bagefter. Noget nyt var på vej. Apoteker Jeppe Skjoldborg Petersen var, så vidt vides, drivkraften i arrangementerne. Foreningslivet i byen foregik for langt hovedpartens vedkommende som en del af en grundtvigsk/folkelig sammenhæng.

Husflid og ungdomsundervisning

Kun ét fælles arrangement bragte i århundredets første årti borgere og missionen i et konstruktivt samarbejde. I Lamborg var startet en husflidsforening i 1903,³³ og en tilsvarende forening, Grindsted Husflidsforening, blev startet i 1904.³⁴ Ideen med Husflidsforeningen var da også direkte at bibringe byens unge et fornuftigt alternativ til lediggang og tvinge dem væk fra

»Gader, Stræder, og Værtshuse ved at videregive og opøve en Tradition for Hjem-

mehaandværk, der tilmed kunde give økonomisk Udbytte«.

Borgerforeningen arbejdede ganske vist med at starte en Teknisk Skole for lærlinge og andre, men det var ikke rigtigt blevet til noget. Dels havde de unge mennesker to aftener om ugen besat med gymnastik, dels var det vanskeligt at skaffe en tegnelærer.³⁵ Husflidsforeningen blev derfor resultatet.

Initiativet til Husflidsforeningen kom fra forskellige kredse. Både Jens og Kr. Præstegaard stod bag, og det samme gjorde skrædder – efterhånden manufakturhandler – N.C. Nielsen. Lærere var den grundtvigske lærer Andersen fra Lamborg og C.N. Christensen fra Nollund og så virkede også J.Kr. Nielsen fra Grindsted. En landmand var der også i bestyrelsen, nemlig N.Kr. Iversen fra Dal. Både Nielsen og Iversen tilhørte Indre Mission. Førstelærer J.Kr. Nielsen selv var formand for Husflidsforeningen i hvert fald indtil 1909.

Først undervistes der privat i væver Hans Niensens hus, men siden stillede Sognerådet skolen til rådighed. Vi ved ikke, hvem der kom i foreningen, men med foreningens brede baggrundsgruppe må det formodes, at den henvendte sig til et bredt spektrum af byens unge. Sognerådet støttede i øvrigt husflidsundervisningen helt frem til 1909, hvor undervisningen blev indstillet.³⁶

Arbejdet i Husflidsforeningen har formentlig ikke været målrettet nok, så

Borgerforeningen startede alligevel i 1905 en egentlig aftenskoleundervisning, der havde til formål at give de unge mulighed for at forbedre deres skolekundskaber i fritiden. Det blev tre af byens bedre og veluddannede borgere fra Borgerforeningen, der kom til at varetage den første undervisning nemlig privatskolelærer Petersen, forstassistent J. Holt og lægen Mads Melchiorson. Borgerforeningen betalte for undervisningen.³⁷

Det følgende år blev der oprettet et Teknisk Selskab blandt byens håndværkere til at tilrettelægge den fortsatte undervisning.³⁸ Lærerstaben blev suppleret med købmand Marius Schydt, der også var medlem af både Borgerforeningen og den grundtvigske foredragsforening. Byens svende og lærlinge blev undervist gratis fra 12-års alderen i dansk, regning, fysik og tegning tre aftener om ugen.³⁹ Det andet formål med skolen var at involvere alle byens håndværksmestre og arbejdsgivere i Teknisk Selskab for at gøre undervisningen tvungen for samtlige lærlinge og dermed højne håndværkerstandarden i Grindsted. Konstruktionen betød, at lærerstaben blev bredere og kom til at omfatte byens efterhånden mange missionske håndværkere. Teknisk Selskab finansierede nu undervisningen ved private bidrag, tombola og lidt støtte fra Sognerådet.⁴⁰

Disse forskellige ungdomsaktiviteter viser, at byens ideologiske og faglige interesser allerede var begyndt at tilkæmpe sig mulighed for at påvirke

de unge i forskellig retning. De unges fritidsaktiviteter var ved at blive en mulighed for at skifte social status eller at styrke et tilhørsforhold til en given gruppe i byen.

Et forsamlingshus

De mange nye aktiviteter gjorde igen ideen om et forsamlingshus aktuel – et hus, som kunne gøre foreningslivet lidt mere uafhængigt af kroen. Kampen om forsamlingshuset udviklede sig nærmest til en styrkeprøve mellem missionen på landet og det nye 'folkelige' foreningsliv i byen. Missionen var utilbøjlig til at lade de unge få lov til at gøre, som de lystede i et forsamlingshus, men ønskede at kunne fastholde dem i det livsmønster, de selv fandt bedst og rigtigst.

Det var Skytte- og Gymnastikforeningen, der tog spørgsmålet om et forsamlingshus op. Allerede ved foreningens stiftelse i 1902 drøftede man et forsamlingshus, og det »ikke bare for den Gymnasticerende Ungdom, men for Byen og Eggen i det hele«,⁴¹ og kort efter blev spørgsmålet viderebragt til Borgerforeningen, uden at der tilsyneladende blev foretaget noget videre. Skytte- og Gymnastikforeningen arbejdede videre med sagen, og efter en længere generalforsamlingsdiskussion var man enige om, at »der var størst Stemning for at søge bygget et Hus til Gymnastiklokale, der samtidig kunne benyttes som Forsamlingshus til Fore-

Grindsted Landbohjem var oprindelig oprettet i stuehuset til een af ejendommene i Grindsted. Efter 1903 byggede den nye ejer slagter N.A. Hansen en overetage til landbohjemmet, som derefter blev afholdshotel uden bevilling til udskænkning af stærke drikke. Afholdshotellet fungerede derefter som samlingssted for en del af det grundtvigske foreningsliv.

drag og Lignende«. Altså et hus, der kunde danne rammen om et folkeligt grundtvigsk arbejde, ligesom man havde det på landet rundt omkring. Et udvalg med Laust Rasmussen i spidsen, plantør Mads Kristiansen, Utoft, og slagter N.A. Hansen nedsatte sig,⁴² men resultater blev der ikke.

På et stort anlagt møde i januar 1904 blev sagen drøftet. Det var kun lykkedes at samle 1900 kroner ind, og det var efter den bygnings sagkyndige isenkræmmer Kr. Præstegaards mening alt for lidt, hvorfor arbejdet med indsamlingen måtte fortsætte.

Førstelærer Nielsen, der også var med til mødet, greb chancen og tilbød, at han var villig til at yde bidrag og

» – vilde ogsaa virke derfor blandt sine Meningsfæller af Indre Mission paa de Betingelser, at Huset ikke maatte benyttes til Dans eller Dilettantforestillinger, men kun til Gymnastik og opbyggelige Foredrag«.

Sådan blev udtalelsen refereret i det folkelige dagblad *Tiden*, som udkom på Vejen-egnen, og udtalelsen mere end antyder vel, at grundtvigianismen i Grindsted – trods dens ihærdige aktivi-

tet – var i lommen på missionen. Et forsamlingshus i Grindsted kunne tilsyneladende kun blive til noget, hvis det blev drevet på missionens præmisser.

Folketingsmand Laust Rasmussen anførte ganske vist diplomatisk, at han ikke så noget galt i, at ungdommen dansede, men:

» – han ville meget fraraade at binde Ungdommen for stramt; det førte ikke til noget godt Resultat. Naar Missionsfolkene stillede saadanne Betingelser, maa vi vist renoncere paa deres Medhjælp til den Sags Gennemførelse.«

Huset skulle efter hans mening netop kunne anvendes til at dække det nye foreningslivs behov, og der blev derfor nedsat et endnu større arbejdsudvalg af sognets grundtvigianere fra land og by: Gårdejer P. Jensen, Eg, forstassistent Jens Holt, husmand P. Chr. Petersen, farver E. Piper, gårdmand J. Drevsen, postmester Nielsen, gårdejer P. Skov og farversvend Berg-Petersen. Det blev igen – som i 1890'erne – foreslået at anvende skolelodden til forsamlingshuset, men lærer Nielsen frabad sig det nu bestemt.⁴³

Udvalget begyndte igen at arbejde blandt de potentielle bidragsydere, men uden at kunne vinde tilstrækkelig bred interesse. Fra den nyoprettede foredragsforening kunne man ikke yde et egentligt bidrag, men man lod en liste cirkulere rundt blandt medlemmerne.⁴⁴ I Grindsted Skytte- og Gymnastikforening besluttede man at give

50 kroner,⁴⁵ mens spørgsmålet tilsyneladende ikke blev behandlet i Borgerforeningen. Andelsmejeriet »Kildevæld« fik også en henvendelse, men forkastede andragendet om tilskud. Missionen var nok for vægtig her.⁴⁶

Udvalget henvendte sig også til Sognerådet og foreslog, at Sognerådet gav en grund fra skolelodden gratis mod, at skolen fik fri afbenyttelse af huset. Sognerådet nedsatte hertil et udvalg bestående af to tilhængere af Indre Mission, nemlig Jørgen Jørgensen og Anders Skjærhoved Lauridsen og endelig Anders Præstegaard fra den mere folkelige side, men udvalget kom ikke til noget resultat.⁴⁷

Forsamlingshuset blev ikke bygget. Den grundtvigske bevægelse havde en for lille 'kontant' opbakning trods støtte fra mange af byens spidser. Og frem for alt slet ingen opbakning fra missionen – eller Sognerådets missionske flertal. Sagen om forsamlingshuset er så vidt vides første gang det missionske flertal i Sognerådet gjorde sin indflydelse gældende og markerede, hvem der bestemte i byen.

De nye foreninger havde allerede da flyttet en del af deres virke til Landbohjemmet, og her aftegnede der sig en anden løsning. I april 1903 havde slagter N.A. Hansen nemlig købt det gamle Landbohjem af daværende ejer Jes Kr. Jensen [Kr. Præstegaard].⁴⁸ Planen var at omdanne hjemmet til et afholdshotel, dvs. en beværtning med en bevilling, der ikke gav ret til udskænkning af stærke drikke.⁴⁹ Som

Borgergade set fra øst. I 1908 var hovedgaden allerede ved at tage form med enkelte forretningsejendomme i flere etager. En del af hovedgadens ejendomme havde stadig avlsbygninger i baghaven. Til venstre ses det nuværende museum og til højre for møllen skimtes taget af missionshuset Pella.

medlem af en del af de nye foreninger var slagter N.A. Hansen fremsynet i sin investering – og beliggenheden tæt på skoleloddet ville under alle omstændigheder kunne betjene et evt. gymnastik- og forsamlingshus i tilknytning til skolen. Efter overtagelsen af Landbohjemmet i 1903 gik han derfor snart i gang med en gennemgribende ombygning, der primært bestod i at etablere flere mødelokaler og gæsteværelser.

Få år efter fik kommunen dog brug for et gymnastikhus til Kommuneskolen.

Sognerådet nedsatte et nyt arbejdsudvalg med to missionsfolk, Karl Kristiansen og Mathias Kristensen sammen med skotøjsfabrikant Marius Petersen, som vel repræsenterede byen og den Demokratiske Forening. Arbejdet resulterede i, at Gymnastikhuset endelig blev opført i vinteren 1909/10.

Det samme udvalg kom karakteristisk nok til at føre tilsyn med Gymnastikhusets brug, dog med missionsmanden Søren H. Jørgensen i stedet for Karl Kristiansen.⁵⁰ Altså et tilsyneladende bevidst ideologisk sammensat udvalg.

Ved dette udvalg lånte Sognerådet her- efter Gymnastik- og Forsamlingshuset, som det blev kaldt, ud til møder, fore- drag, og hvad der ellers var brug for, og Demokratisk Forening fik – med si- ne to pladser i Sognerådet – ingen ind- flydelse på anvendelsen.

Og Gymnastikhuset fik nu den funktion, som førstelærer Jens Kr. Niel- sen havde tiltænkt det i 1904. Da Grindsted Skytte- og Gymnastikfore- ning i 1911 ansøgte om efter en opvis- ning at måtte lade afholde dans for fore- ningens medlemmer fra søndag efter- middag klokken fire til klokken to mandag formiddag, kunne Sognerådet ikke give tilladelsen.⁵¹ Dagen efter ar- rangementet undlod *Kolding Folkeblad* ikke – måske lidt sarkastisk – at bemærke, at »Gymnastikopvisningen havde Sognerådet intet imod«, men gymnastikopvisningen sluttede med, at både unge og gamle »fik sig en Svingom i Krosalen, da Gymnastikhu- set nægtedes hertil«.⁵²

Skytte- og Gymnastikforeningens af- slutningsfester blev derefter kun for- søgsvis afholdt på Afholdshjemmet – uden større succes.⁵³ Skytte- og Gym- nastikforeningen dansede derfor alli- gevel i Gymnastik- og Forsamlingshu- set, og det til stor fortrydelse for Sog- nerådets missionske flertal, da man fandt ud af det i maj 1912. Sognerådet nedlagde derefter forbud mod dansen, og vedtog endog at forelægge sagen for Kirkeministeriet gennem Skoledi- rektionen.⁵⁴ Så galt gik det ikke, men alene tanken viser, at missionen i

Grindsted sogn var begyndt at gå helt nye veje. Fra at være en indadvendt bevægelse var man begyndt ikke blot at forholde sig til, men også at bekæm- pe det liv, der blev levet i byen.

Afslutning

Der kan ikke være tvivl om, at det gam- le grundtvigsk/folkelige miljø i Grind- sted fik en afgjort opblomstring med byens første borgere. De gendannede og indgik i det gamle folkelige miljø i sognet, og optog en del af de interesse- rede grundtvigsk/folkelige bønder som borgere i Borgerforeningen.

Egentlig er det vel ikke overrasken- de, at de første bogere i Grindsted slut- tede sig til og styrkede det grundt- vigsk/folkelige foreningsmiljø om- kring Demokratisk Forening. Det var fortsat det foreningsmiljø der, modsat den dominerende holdning inden for Indre Mission, var mest engageret i eg- nens – og byens udvikling. Men denne alliance kan nok også ses som en stad- fæstelse af et fælles modsætningsfor- hold til de missionske hedeboender.

Dette forhold er formentlig også for- klaringen på Missionens reaktion mod forsamlingshustanken. Ved at kontrol- lere samlingslokalerne kunne man og- så kontrollere indholdet – mente man.

Hermed er forudsætningerne for den massive indvandring af byboere i århundredets andet årti aftegnet. Hvordan Grindsted tacklede situatio- nen, skal vi se på i næste del.

Del III

Stationsbyen

5. Kapitel

Borgerne

»Dette er overhovedet disse smaa Bysamfundes Styrke, at de har et saa stærkt begrænset Omraade, saa at ukendte Fremmedelementer af mindre solid Karakter ikke kan komme til at udfolde sig. Derfor har saa faa af disse Byer haft Kriser, der svarer til den, Esbjerg maatte gennemgaa i den Tid, da en Del Lykkeriddere gjorde Stedets Økonomi usikker«.

Søren Vasegaard om Hurup i *Jyllands Posten* 3/6 1931

I første kapitel blev givet et øjebliksbillede af det kaos, og den befolknings-eksplosion, der fulgte med gennemførelsen af jernbaneanlæggene rundt omkring Grindsted.

Befolkningsvæksten i Grindsted nåede hele 14% årligt i århundredets andet årti, og der er god grund til at fremhæve, at befolkningsekspllosionen og assimilationen – dvs. indpasningen – af de nye byboere, kom til at præge Grindsted til langt op i 1930'erne.

Det var også en meget ung befolkning, der bosatte sig i byen. Befolkningen var væsentligt yngre end den omgivende landbefolkning. Det var folk i den arbejdsduelige alder. Og så var det mest mænd. Men allerede i 1921 var der et stort antal unge familier med børn i førkonfirmationsalderen. Denne aldersprofil blev dog klart udjævnet i de følgende år, efterhånden som byen voksede til.

	Sognet	Heraf stationsbyen
Landbrug	1711	(167)
Industri og håndværk	1302	(1200)
Handel og omsætning	427	(418)
Transport	296	(279)
Administration og liberale erhverv	230	(213)
Formue, rentenyder	289	(207)
Uoplyst	66	(58)
<hr/>		
Hele befolkningen	4321	(2542)
<hr/>		
Heraf ♂	2167	(1231)
Heraf ♀	2154	(1311)

I erhvervene beskæftigede:

Selvstændige	535	(214)
Funktionærer	277	(260)
Arbejdere	913	(526)

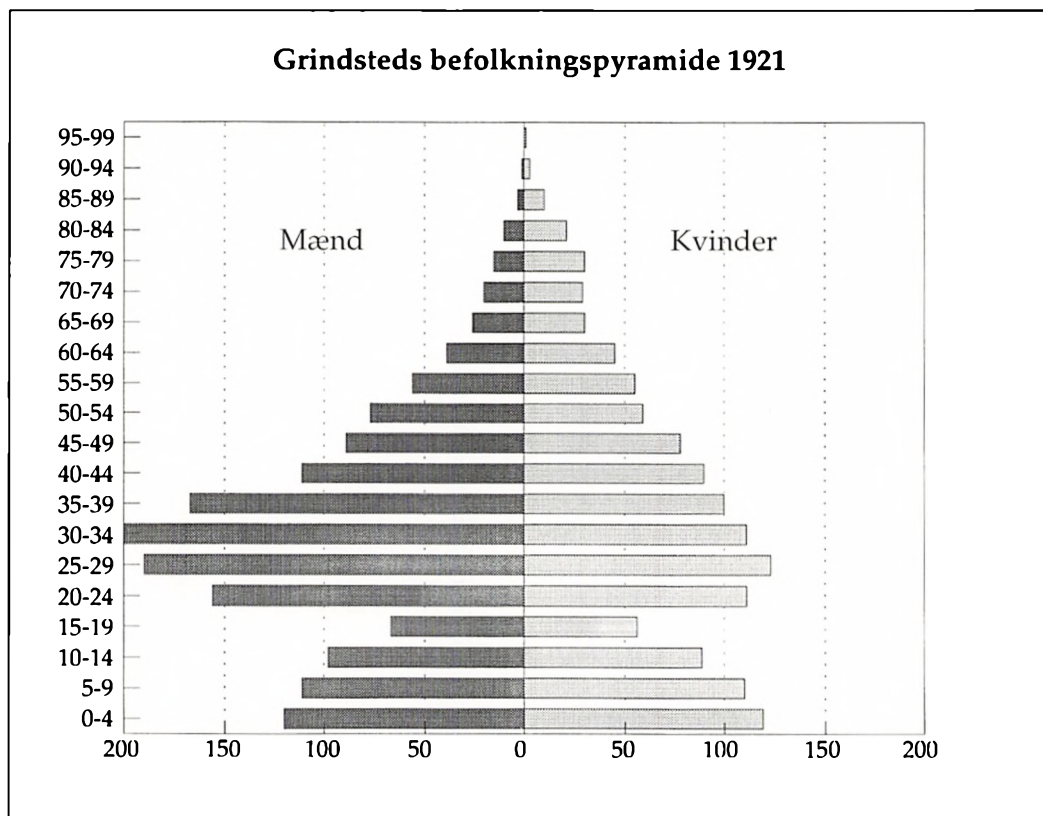
Befolkningens fordeling på erhverv i sognet og i stationsbyen i 1940:¹

Folk af alle slags flyttede til Grindsted. Inden længe var Grindsted blevet et stærkt differentieret bysamfund med en mangesidig erhvervsstruktur. Af Danmarks Statistiks første officielle befolknings- og erhvervsstilling i 1940 på sogneniveau fremgår det klart, at industri og håndværk nu spillede en alt afgørende rolle for byen. Og frem for alt var arbejderbefolkningens antal vokset betragteligt.

I Grindsted stationsby var der muligheder – blot man kunne at begå sig.

Men det var ikke helt enkelt. Stationsbyboerne blev ikke automatisk indlemmet i det nye bysamfund. De allerede etablerede strukturer spillede en stor rolle for dem, der bosatte sig i byen. Nyetablering i byen måtte stedse ske under skyldig hensyntagen til det, der allerede var.

Dertil kom, at langt flertallet af bybefolkningen – måske med undtagelse af akademikerne – lige som landbefolkningen var født i Grindsteds umiddelbare opland.

Folketællingen fra februar 1921 for Grindsted by viser en overvægt af byboere – især unge mænd – i den opfindsomme og produktive alder under 35 (40) år. Tællingen viser også, at byens unge familier havde en del børn i 'færkonfirmations'-alderen, mens ungdomsgruppen tydeligvis endnu er underrepræsenteret.

Entreprenørånden

Det er næppe tilfældigt, at stationsbyerne er blevet betragtet som 'de mange muligheds byer'. Og den måde, den nye bybefolkning faktisk håndterede denne nye situation på, er stationsbyhistoriens anliggende.

Umiddelbart var det ikke givet på forhånd, hvem det kom til at gå godt i byen, med andre ord hvem vandt og hvem tabte i bysamfundet. Gennem hvilke magtforhold? Hvem havde mulighed for at ændre på de eksisterende magtforhold?²

Fremgang, det være sig inden for erhverv eller politik, afhæng af, hvilke ressourcer eller 'kapital', den enkelte kunne mobilisere. Vi skal fortrinsvis være opmærksom på følgende:

Strategisk kapital, som er afhængig af tidspunktet for etableringen i Grindsted.

Kundskabs kapital, som er afhængig af de forkundskaber, uddannelse og erfaring som tilflytteren bringer med sig.

Kulturel kapital, som er afhængig af om tilflytteren taler samme sprog og deler samme værdier som resten af byen.

Social kapital, som er afhængig af tilflytterens evne til at etablere sociale kontakter.

Økonomisk kapital, som er den konkrete formue, som tilflytteren bringer med sig.

Netværkskapital, som er afhængig af, i hvor stor udstrækning tilflytteren kan trække på familie- og vennekredse.³

Det var således ikke enkelt at blive til noget i Grindsted. Man kom ganske vist langt med at komme på det strategisk rigtige tidspunkt med de fornødne evner for handel og håndværk. Men hedebondeånden hvilede over byen. Byens økonomi afhang ganske enkelt af den nye bondeøkonomi. Det var landmændenes købekraft og produktion, der var borgernes næringsgrundlag. Grindsteds offentlige skatteliste for 1925/26 viser, at der var mange velbeslåede gårdmænd, og at de – stadig – stod for en betragtelig del af den betalte skat. Det var dem, der holdt byen i gang. Det kunne enhver se – sort på hvidt. Hvad ville byen være uden dem?

De trykte skattelister fra 1925/26 og årene fremover vidner også om en gruppe driftige forretningsmennesker i Grindsted – folk som det var gået godt. En god kilde til hvilke kvaliteter, der skulle til for at begå sig eller bedre blive en succesrig entreprenør i Grindsted, er de lokale avisers lejlighedstaler af borgerne. Bedst er de senere fødselsdagsomtaler fra tidspunkter, hvor borgeren befinder sig på højdepunktet af deres virksomhed. Aviserne skrev i reglen kun om det positive i personens virke, men de har stedse været bevidste om, hvilke kvaliteter det var vigtigt at fremhæve fra det faktiske livsløb. Særlig tillidsvækkende var det, hvis det fremgik af omtalen, at man besad gode evner i kombination med praktiske erfaringer inden for landbruget – i særlig grad sådanne,

som var knyttede til hedeopdyrknin-
gen.

'Vejen frem' i Grindsted kan måske bedst beskrives gennem andelsbrødrene Præstegaard: Jens (f.1858), Søren (f.1860), Anders (f.1864) og Jes Kr. Præstegaard Jensen (f.1869). De var født i Hejnsvig sogn, men flyttede til Grindsted, Sønderby, hvor faderen Jens Jensen købte og drev en hedegård.

Jens overtog gården i 1887 og drev efter sigende gården mønsterværdigt, dygtigt og økonomisk. Han engagerede sig bl.a. i Skytteforeningen og Demokratisk Forening, men hans hovedindsats lå i de landbrugsøkonomiske foreninger. Således var han i en periode formand for Stilbjerg Mergelselskab, og helt fra 1894 til 1918 var han formand for Andelsmejeriet Kildevæld, hvor generalforsamlingen ganske enkelt genvalgte ham år efter år. Denne post var ganske betydningsfuld, idet de øvrige bestyrelsesmedlemmer i mejeriet i regelen kun sad i to – højst fire år ad gangen.

Jens var i øvrigt også med til at starte den foderstofforening, der siden blev til Grindsted Brugsforening, og ganske betegnende var det også i reglen ham, der blev valgt til dirigent på Andelsfarveriets – senere Andelsklædefabrikens generalforsamlinger. Desuden var han i 1899 medstifter af Slaugs Herreds og Omegns Landboforening. Dette engagement førte til, at Jens Præstegaard blev kreditforeningsrepræsentant i Kreditforeningen af Jyske Landejendomsbesiddere fra 1893-1935, hvilket

nok var en indflydelsesrig stilling i lokalsamfundet, hvor de mange nye landbrug i høj grad var afhængig af belåning. Endelig var Jens Præstegaard forligsmand i aftægts- og tyendesager og afløste Laust Rasmussens far, Rasmus Lauridsen, som kirkeværge i 1892.⁴

Søren Præstegaard kunne opvise en lignende liste. Han var medstifter af Andelsmejeriet Kildevæld i 1890, og han engagerede sig snart i Andelsfarveriet – senere Andelsklædefabrikken, hvor han fungerede som formand lige fra 1902-1942. Endvidere fungerede han som formand for Brugsforeningen lige fra dens oprettelse i 1912 til 1937. Herom skrev avisen i 1930:

»Hver Gang der i de senere Aar har været Generalforsamling i de to Selskaber, melder S.P., at nu vil han ikke være Formand længere, yngre Kræfter skal til, men lige så regelmæssigt protesterer Forsamlingen: 'Søren kan holde mange Aar endnu', og derved bliver det«.

Endelig var Søren Præstegaard også kreditforeningsrepræsentant, nemlig for Vest- og Sønderjysk Kreditforening. Også Søren Præstegaard blev rost for sit landbrug:

»Først og fremmest har han været en Foregangsmand på Landvæsenets Område og enkelte Ældre påstod ... at han ... var den dygtigste Landmand i Slaugs Herred«.⁵

Anders Præstegaard var også oprindelig gårdejer, men fattede hurtigt inter-

Kr. Præstegaards 'altnulig'-forretning ved 'torvet' i Grindsted. Han må have haft sans for, hvor han skulle placere sig for at kunne være fremme i første række ved den fremtidige bybebyggelse. I maj 1902 købte han forudseende en parcel af kroen og kunne dermed slå sig ned med sin butik midt i byen. Førstelærer J.Kr. Nielsen skrev rosende – og præcist – om Kr. Præstegaard i Vejle Amts Folkeblad, Julenummer i 1913. »En anden self made Mand er Byens Matador, K. Præstegaard, der ogsaa har begyndt paa bar Bund. Som Murer og Tømrer var han et rent Jern til at faa noget udrettet, og da han ellers er begavet med Omløb i Hovedet, tjente han saa gode Penge, at han vovede sig til at starte en lille Forretning med Tømmer. Første Aars Omsætning var 7.000 Kr. Snart lagde han sig efter Forretning med Isenkram og Bygningsartikler i det hele, og da Forretningen tiltog i Omfang, opgav han Haandværket. Hans store Pakluise og Tømmerlager dækker nu over et ikke lille Areal; men Omsætningen er ogsaa suarere over end under 200.000 Kr. aarlig«.

esse for handel – særlig hestehandel – og solgte derfor gården. I stedet blev han engageret i Sognerådet, hvor han var medlem fra 1898 til 1909, de sidste otte år som formand⁶ – med undtagelse af 1905, hvor Hans Jacobsen fungerede. Anders Præstegaard blev beskikket i 1910 til sognefoged, og *Kolding Folkeblad* tilføjede i den anledning at:

»Den nye Sognefoged er født den 3. Oktober 1864 og altsaa kun godt 45 år gl. og tilhører den velkendte og ansete Præstegaardske Familie, som tæller flere fremragende Mænd på Egnen«.⁷

Begrebet 'brødrene Præstegaard' er formentlig forklaringen på (Jes) Kr. Præstegaards stærke stilling i Grind-

Billedet forestiller Kr. Præstegaards (med spiret) og skotøjsfabrikant Marius Petersens (med altanen) ejendomme ved torvet – formentlig bygget allerede i 1916. Kr. Præstegaards nye ejendom var opført samme sted som hans ejendom på det foregående billede. Avisen var lidt bekymret over, om beboerne nu også levede op til deres fine placering og skrev i oktober 1918: »Renlighed er en god Ting, og man skal saavidst ikke klage over, at den i almindelighed er for vidtdreven i Grindsted; men naar der paa en 1.ste. Sals Altan til Gaden paa en af Byens fornemste Hjørnebygninger jævnlig hænger Støvask til Tørring, og naar selv de intimeste Beklædningsgenstande flagrer lystigt for Vinden, ja, saa synes man jo nok, det er at gaa vel vidt, og at det var ønskeligt, at denne Tøjtørring kunde blive henlagt til et mere afsides Sted, hvor det mindre vilde støde Skønhedssansen, eller Sansen for det passende«.

sted. Kr. Præstegaard var født i Hejnsvig i 1869 som den yngste bror til andelsbønderne Søren, Jens og Anders Præstegaard. Selv blev han ikke landmand, men kom i lære som både murer, tømrer og snedker og arbejdede herefter som svend i Vejle og Lyngby.

Siden var han fire vintre på højskole, to på Rødkilde, en på Vallekilde og en på Vestbirk, inden han umiddelbart før århundredskiftet slog sig ned som bygningshåndværker, tømmerhandler og

isenkræmmer i Grindsted og blev én af byens rigeste mænd.⁸ En medvirkende faktor var det formentlig, at han ganske forudseende i maj 1902 havde købt et stykke jord af kroen og anlagt sin første isenkræmmerforretning dér, ved den plads der – ved Borgerforeningens indsats – netop blev til 'Torvet' i Grindsted.⁹

Som vi har set, var Kr. Præstegaard altså både én af de første, men absolut også én af de bedst etablerede i Grind-

Familieidyl i Kr. Præstegaards 'borgerlige' dagligstue. To døtre sidder med deres sytøj, mens en anden datter spiller klaver akkompagneret af en søn med violin. En anden søn læser. Familiens efternøler leger med dukker, og forældrene sidder ved vinduet og kigger ud – formentlig ud over torvet. Billedet er fra midt i 1920'erne og er i privateje.

sted, og han blev som sådan også en ret markant person i byen. Han blev en typisk matadorfigur i Grindsted, og ikke mindst af den grund var hans erhvervsinteresser klart sammenfaldende med byens. Kr. Præstegaard overtog da også ret hurtigt formandskabet i Borgerforeningen, og det skønt han blot var 32 år, da Borgerforeningen blev stiftet, og han fortsatte i denne stilling helt til 1923. Kr. Præstegaards stilling som formand for Borgerfore-

ningen kan ses som et udtryk for brødrenes samlede stærke stilling i byen og sognet.

Kr. Præstegaards byggeimperium var utvivlsomt opstået på det rigtige tidspunkt, mens Grindsted By var under opbygning. Det var hans *strategiske kapital*. Allerede før 1910 var han godt på vej med et veletableret byggefirma. Men dertil var det tydeligvis næppe nogen hæmsko at stamme fra egnen og være etableret i et af de rigtige netværk

– helst være født af de rigtige forældre dvs. med et familienetværk.

Det var tydeligvis også ganske godt, at ens familie havde været – og fortsat var, foregangsmænd på heden. Det er en *kulturel kapital*, at man taler samme sprog som og kender sine kunder og samarbejdspartnere fra mere end én side ud fra devisen: 'Selvom han gør sig i byen med de øvrige borgere, er han alligevel én af vore egne'. Kulturel kapital er populært sagt evnen til at stikke fingeren i jorden og fornemme muligheder og grænser hos by- og landbefolkningen.

Og så var det – alt andet lige – heller ikke så dårligt at have en bror i Sognerådet. Om ikke andet kunne det i alt fald lette forretningsgangen for en formand for Borgerforeningen.

Brødrene Præstegaard optrådte som 'brødrene Præstegaard' i en Grindstedsk sammenhæng. Det styrkede det erhvervsmæssige engagement, at være en kendt og tillidsvækkende person. Det er *social kapital*, at man tilmed var god at omgås og formåede at få tingene til at fungere etc. etc. Det var sådanne kvaliteter, brødrene 'klatrede' på. Men forretningsans var naturligvis heller ikke at foragte. På trods af at brødrene Præstegaard ikke var missionske, nød de stor tillid i sognet.

En anden entreprenør Eskild Eskildsen var født i 1878 som næstældste søn af gårdejer Eskild Eskildsen (født 1836, som ved siden af gården også arbejdede som bygningshåndværker for an-

dre). Eskild Eskildsen kom i lære hos Kr. Præstegaard og arbejdede nogle år som svend, indtil han blev gift i 1902 med Ingeborg Margrethe E. i øvrigt en datter af grundtvigianeren Niels Nielsen. Eskild Eskildsen nedsatte sig herefter som mester i byen.¹⁰ Det har formentlig været på grund af denne forbindelse til det grundtvigske miljø, at Eskild Eskildsen kort tid efter giftermålet meldte sig ind i den folkelige afholdsforening Blå Bånd, hvorefter han i 1906 meldte sig ind i den nyoprettede missionske afholdsforening Blå Kors.

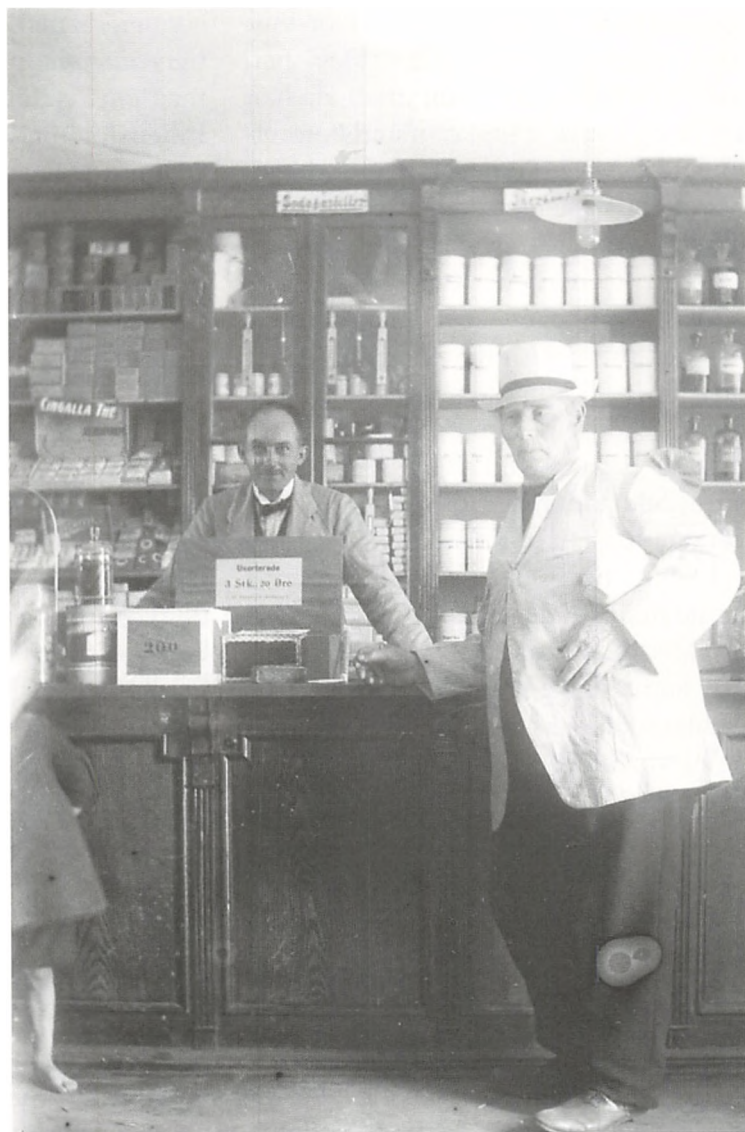
*»Naar Eskild Eskildsen i stor Grad har haft sine Medborgeres Tillid, og har haft og endnu har mange Tillidshværv, beror dette ikke paa hans Talegaver; thi det er sjældnen, han holder Tale, men man har sluttet, at en Mand, der har forstaaet at bestride sine egne Sager til Gavn, ogsaa med Samvittighedsfuldhed vilde bestræbe sig for at røgte andres, og deri er man ikke blevet skuffet ... Til Egnens Storbondeslægter hørte de ikke saasom Pengene ikke havde Tilbøjlighed til at klumpe sig sammen i deres smaa Hede-gaarde; men Sølvrudeparrets Afstamning er ellers god nok. Flid og Samvittighedsfuldhed har været fremtrædende Egenskaber i Slægternes Fortid og præger endnu deres Færd«.*¹¹

Eskild Eskildsen blev én af de mest stabile missionske håndværkere i Grindsted, og tilliden til ham betød, at han blev valgt til Grindsted Sogneråd på Indre Missions liste i perioden 1925-33. Han blev også vurderingsmand for

Kreditforeningen af Grundejere på landet. Et tilhørsforhold til Indre Mission var absolut også en kvalitet, men gjorde ikke det hele, hans kontakflade strakte sig ud over Indre Missions kreds.

Mange af byens erhvervsfolk var i

sin tid ligesom Eskildsen kommet fra landet til byen som lærlinge, og byens vækst havde i den første tid næsten 'båret' dem frem. Der var f.eks. købmand T.C. Oehenschlæger, urmager Andersen og dagvognskusken I.P. Jensen.

Købmand T.C. Oehenschlægers købmandsbutik var missionens foretrukne indkøbssted. Oehenschlæger selv blev en ivrig missionsmand og en respekteret lederfigur i Den indre Missions Samfund i Grindsted.

Den missionske købmand, senere grosserer T.C. Oehlenschläger var født i 1882 i nabosognet Hejnsvig, hvor faderen drev en mindre ejendom. Som ung var han i lære som købmand i Brørup, Brande og Randers, men »allerede som 22-aarig følte han imidlertid Trang til at blive sin egen Mand« og var derfor medstifter af en farvehandel i Horsens. Men »rigtig selvstændig« blev han først i 1906 (kun 24 år gammel), da han købte og overtog en købmandsforretning fra M.C. Pedersen i Grindsted. Denne oparbejdedes til en stor forretning, og overdroges til hans førstekommis V. Fallesen i 1918.

Oehlenschläger fortsatte derefter med at drive en engrosforretning og blev fra 1923 kompagnon med grosserer I.P. Jensen, Grindsted. Samtidig flyttede han selv til Esbjerg for at drive en afdeling dér, for omkring 1930 at vende tilbage til Grindsted.¹²

I den tid Oehlenschläger var i Grindsted, kendes han bl.a. fra Den indre Missions Samfundsråd og flere andre sammenhænge. Købmand T.C. Oehlenschläger kom i missionshuset – og blev også betragtet som missionens førende købmand. Men kulturelt tilhørte han nok gruppen af borgere. På grund af sit missionske sindelag kunne han imidlertid ikke komme i Borgerforeningen.

Smedemester A. Andersen blev født i 1881 på Vestergaarden i Fugdal i nabosognet Hejnsvig, hvor faderen drev landbrug. Hans »hu« stod ikke til landbruget, så han kom i stedet i

smedelære, og fik arbejde i Lem, hvor han også giftede sig. »Men for at eksistere som gift Mand maatte man have noget for sig selv,« og så oprettede Andersen en smedeforretning, først i Løvlund lidt uden for Grindsted, men i 1912 i selve Grindsted.¹³ (Han var da 29 år gammel). Også A. Andersen blev sognerådsmedlem valgt for missionen, ligesom han optræder som bestyrelsesmedlem i en lang række by-foreninger. Inden for missionen tog han sig specielt af F.D.F.-arbejdet.¹⁴

Byens entreprenør-ånd kan også beskrives ud fra bonden og handelsmanden I.P. Jensen, der succesfuldt bosatte sig i byen og med sin virksomhed fik stor indflydelse på byudviklingen. Gårdejer og grosserer I.P. Jensen, også kaldet »Peter Dagvognskusk«, var nok den, der mest lignede prototypen på en 'rigtig' stationsbyentreprenør. Han var født i Randbøl i 1875 og fik interesse for Grindsted gennem sin konsession på dagvognskørselen mellem Vandel og Grindsted i 1906. Han slog sig i den forbindelse ned i Grindsted som gårdmand, men ernærede sig især ved forskellig handelsvirksomhed. Denne virksomhed dannede udgangspunkt både for handel med huder og skind, men også for et større æggepakkeri. I.P. Jensen gik som nævnt i kompagniskab med missionsmanden grosserer T.C. Oehlenschläger, og da denne flyttede til Esbjerg i 1923, fortsatte han Oehlenschlägers virksomheder i Grindsted.

Ligheden med Præstegaard-brødrene er stor. Men de havde ikke særlig

I hjemmet hos I.P. Jensen med hustru og plejedatter. Borgerkabsidealer havde afgjort vundet indpas hos stationsbyentreprenørerne.

meget med hverandre at gøre. I.P. Jensen placeredes i en central position i sognet. Selvom han som entreprenør i Grindsted – af bypolitiske grunde – blev medlem af Borgerforeningen, tilhørte han ikke helt Borgerforeningens kreds, men måske netop derfor var han vellidt, og hans ligefremme karakter vakte tillid hos langt flertallet af sognets landbefolkning.

Et vidnesbyrd om den tillid, I.P. Jensen nød i byen og sognet, er det, at han ikke blot markerede sig ved handel og omsætning, men også, inden for

lokal-politikken. Efter sin indtræden i Grindsted-Grene Sogneråd i 1917 valgtes han til sognerådsformand og fungerede som sådan indtil 1932.

I.P. Jensen kom ikke ofte i missionshuset. I.P. Jensens samtid var – berettiget eller uberettiget ofte i tvivl – om hans konkrete tilhørsforhold. Var han nu også rigtig missionsk, eller var det blot fordi baglandet dér var godt at have? Plejedatteren blev gift med missionsmanden Julius Plagborg fra én af de store indremissionske slægter i sognet.

Interessant er det eksempelvis også, når to af byens ledende borgere bankbestyrer Fr. Thrane og sagfører Erik Licht giftede sig ind i gamle Grindsted-slægter Fr. Thrane med Birthe: Marie Præstegaard – datter af Anders Præstegaard, og sagfører Licht med en datter fra Løvlund mølle – lige uden for sognegrænsen mod øst. Dermed havde de to borgere unægtelig etableret en indgang til et nærmere kendskab til det lokale samfund. Det var en indgang, som bestemt ikke var at foragte i forbindelse med udøvelsen af deres respektive borgerlige erhverv i byen.

En af de vel nok mest ejendommelige og succesrige entreprenører (også målt i betalt skat) i stationsbyen var fra 1924 Grindstedværkets leder Chr. Lundsgaard, der var født i 1891 i Nørre Snede. Hans forcer lå så afgjort i helt andre kombinationer, nemlig i kundskaber, økonomisk kapital og foretagelse. Men selvom han ikke kom fra sognet, var en fjerde baggrund for hans succes, en social formåen der be-

tød, at han i sjælden grad var jævnbyrdig med og vellidt af sine medarbejdere. Han var naturligvis pga. sine erhvervsinteresser med i Borgerforeningen, men udgjorde ikke nogen vigtig figur – og lod sig aldrig integrere i den mere sociale eller ekspressive side af foretagendet. Selvom han snart blev leder af byens største virksomhed, blev han ikke/ønskede han ikke en 'position' i byen. Han identificerede sig ikke med de andre borgere i Borgerforeningen, og han brugte ikke sit medlemskab af Borgerforeningen til noget.

Afslutning

Direktør Lundsgaard blev undtagelsen fra normen blandt dette selektive udvalg af Grindsted-entreprenører. Hovedindtrykket er, at de hver især på forskellig vis baserede deres indflydelse og 'kapital' på forskellige af byens foreningsdannelser og styrkede dermed deres position og virke.

6. Kapitel

Borgerforeningen

»Livet i Grindsted har hidtil haft et vist demokratisk Drag over sig. For faa Aar siden kunde hele Byen med faa Undtagelser, der dog aldeles ikke var udelukket, samles til fælles Selskabelighed. Nu er den for stor til slikt Familieliv. Den gamle Borgerforening formaar ikke nu at samle alle. En Haandværkerforening er oprettet, og Tiden vil bringe andre specielle Foreninger; men for Byens Trivsel er der intet faretruende Moment heri – tværtimod«.

J.Kr. Nielsen i Vejle Amts Folkeblad julen 1913.

Borgerne i Borgerforeningen var ikke pr. definition et fremmedelement i byen eller sognet. Som vi så, kom de fleste selv fra egnen som både Anders og Kr. Præstegaard. Ikke desto mindre begyndte en del af borgerne i Borgerforeningen at adskille sig markant fra resten af borgerne og sognet. Dels markerede de sig mere og mere med særlige 'byinteresser'. Dels var disse byinteresser i stadig højere grad et udtryk for, at der var sket en forvandling med borgerne selv, ikke mindst gennem det sociale og identitetsskabende liv, der blev levet i og omkring Borgerforeningen.

Borgerforeningen

Grindsted Borgerforening blev egentlig prototypen på en mangesidig for-

ening, der indeholdt ikke blot instrumentelle, men også ekspressive og identitetsskabende elementer. Den varetog på én gang en gruppes praktiske interesser, skabte en fællesskabsfølelse og forpligtethed mellem medlemmerne indbyrdes og gjorde dette under en bestemt ideologisk fane. Det at blive rigtig borger i Grindsted blev virkeliggjort med et medlemskab af Borgerforeningen. Medlemskabet af Borgerforeningen betød, at man var optaget i borgernes kreds, dvs. kunne deltage i Borgerforeningens sociale liv sammen med de andre.

Folketingsmand, husmand og afholdsmand Laust Rasmussen havde i Borgerforeningens første tid været Borgerforeningens og landboernes samlingspunkt. Omkring ham udvikledes samarbejdet mellem landmændene og Borgerforeningen om varetage-

se af egnens interesser – og derfor ikke mindst byens. For sin indsats i jernbanespørgsmålet blev Laust Rasmussen Borgerforeningens æresmedlem i 1908.

Alliancen mellem borgerne og bønderne i Borgerforeningen led alligevel et afgørende knæk i 1910, hvor Borgerforeningen besluttede, at man ikke kunne/ville sende en krans som opmærksomhed i anledning af, at folketingsmand Laust Rasmussen hustru skulle begraves. Hele 26 medlemmer af Borgerforeningen – fortrinsvis landmænd – meldte sig ud.

Bag udmeldelsen lå formentlig også, at der var ved at udvikle sig en dybere *kulturforskel* mellem medlemmerne af Borgerforeningen. Foreningen var netop omkring 1910 inde i sin vækstfase, og andelen af funktionærer og handelsmænd var afgjort blevet større. Men de nye borgere befandt sig heller ikke længere så godt hjemme i sognets folkelige/demokratiske foreningstradition som tidligere.

Hvor Borgerforeningen i sit første tiår havde henvendt sig til alle byens borgere, var det nu en mere udvalgt skare, der blev optaget. Forandringerne i Borgerforeningens medlemsrekruttering, må også ses på baggrund af, at foreningen var kommet så grundigt over sin pionertid, at den ikke længere havde behov for at optage og inddrage gud og hvermand blandt borgerne i sit arbejde. Foreningen havde endnu en overskuelig størrelse, og de, der havde dannet foreningen og derfor udgjorde foreningens medlems-

skare, hørte nu med til de mere vel-etablerede borgere. Den indflydelse og den status, de havde opnået gennem Borgerforeningen, var de ikke lige villige til at dele med de nye, yngre og mindre veltilpassede. Foreningen kunne derfor ikke længere være åben.

Det blev derfor nødvendigt med en vedtægtsændring i 1913 nogenlunde samtidig med, at befolkningsekspllosion i Grindsted satte ind. Det blev præciseret, at ønsker om optagelse i Borgerforeningen skulle vedtages af bestyrelsen, men en evt. afvisning kunne forelægges på foreningens generalforsamling. Selvom ingen blev direkte afvist som medlem, har den indirekte optagelsesprocedure nok afholdt nogle personer fra overhovedet at bringe optagelse på tale.

I 1913 vedtog foreningen også begrebet »ekstraordinært medlem« i sine nye vedtægter. Et ekstraordinært medlem havde ingen stemmeret på generalforsamlingerne og derfor ingen formel indflydelse på foreningens anliggender. Borgerforeningen kunne herved tilknytte en gruppe mennesker til foreningen, som man nok gerne så i sit selskab, men ikke ønskede skulle have medlemsværdighed på lige fod med de 'virkelige' borgere. Det var dog de ekstraordinære medlemmer tilladt at komme til foreningens selskabelige arrangementer.

Postarbejder Grunnets samfundsmæssige stilling berettigede ham ikke til ordinær optagelse, men da han var stærkt interesseret i byens udvikling,

omgikkes en del af medlemmerne privat og tillige var konservativ, passede han ind i kredsen, og blev derfor ekstraordinært medlem af foreningen. Han blev siden ordinært medlem. Gruppen af ekstraordinære medlemmer omfattede overvejende de ordinære medlemmers voksne sønner og døtre samt udvalgte svende og kommisser. Der var bl.a. apoteker Skjoldborgs Anna og Kaj, N.A. Hansens sønner Holger og Thorvald, Kr. Præstegaards Gudrun og Alfred og Kr. Præstegaards kommis, Mads Hansen.

Ved lovrevisionen i 1913 tydeliggjorde man også, hvem der overhovedet måtte komme i foreningen. Hvor et ikke-medlem ifølge vedtægterne fra 1902 kunne indføres til Borgerforeningen ved et medlem, kunne der fra 1913 kun indføres udensogns ikke-medlemmer hertil. Ifølge vedtægterne fra 1902 kunne et medlem også indføre et ikke-medlem ved foreningens fester og baller efter aftale med formanden. Dette forandredes til, at kun medlemmer med familie havde adgang, men børn og lærlinge under atten år kunne tages med, når deres forældre eller husbond var til stede. Medlemmernes svende og ansatte over atten år kunne således ikke længere frit komme med til foreningens arrangementer som en del af husstanden.

Der opstod naturligvis fortolkningsproblemer med disse nye og skærpede retningslinier. I 1913 behandledes spørgsmålet om kvindeligt tyendes deltagelse i fester og baller. Og senere i

1914 drøftede man, om kærester kunne være med på lige fod med hustruer og husbestyrinder, og nåede frem til, at kun »officielle« kærester havde ret til deltagelse. Af samme grund indførte Borgerforeningen i 1919 et emblem, så medlemmer kunne skelnes fra ikke-medlemmer.

Borgerforeningen omfattede altså en bestemt 'generation' af borgere og enkelte andre. Man valgte – eller blev udvalgt til – at blive medlem af Borgerforeningen, hvis man passede til den måde foreningen fungerede på – dvs. hvis foreningens medlemmer mente, at de hørte til i deres kreds (og man selv mente det samme).

Samlende for Borgerforeningens virke var et aktivt socialt miljø blandt borgerne. Og kroen var fortsat samlingsstedet for dette sociale liv. I den østre afdeling af kroen var der skænkestue med tilhørende selskabs- og privatlokaler. Det var den »fine« ende, og dér holdt Borgerforeningen til med sine ugentlige møder. Selvom der var alvor bag møderne i Borgerforeningen, havde det også en social funktion for byens herrer at komme regelmæssigt i Borgerforeningens lokaler. Det var en 'klub', hvor man kunne føle sig veltilpas. Der var kortspil – og »sjusser«, som blev leveret fra kroen. Foreningen havde dog besluttet, at der ikke måtte spilles »Højt Spil«, og også at al spil »om Omgange« var forbudt.¹

Med denne formalisering af borgernes samvær skabtes et borgerligt miljø

i Grindsted. Den regelmæssige kontakt mellem medlemmerne betød, at borgerne lærte hverandre at kende, udviklede en *vi-følelse* og dermed en distance til det øvrige bysamfund. Borgerne identificerede sig med foreningen og dens øvrige medlemmer.

Forskellig selskabelighed udvikledes i tilknytning til Borgerforeningen. Særlig populær var de tilbagevendende dilettantforestillinger – ofte efterfulgt af offentligt bal på kroen for at skaffe penge til dette eller hint. »Dilettanteriet« var tydeligvis stærkt medvirkende til at skabe et attraktivt selskabeligt miljø blandt Borgerforeningens medlemmer.

Der var også »gåsegilde« om efteråret, »juletræsfest« for børnene efterfulgt af et vådt »nytårsbal« med spisning og dans for de voksne samt en del andre festligheder i årets løb. Sådanne festligheder var tilrettelagte af foreningens næsten permanente festudvalg, der bestod af foreningens mere festligt anlagte personligheder. Der var snedker Laust Skov, som kunne noget med musikken, skomager Marius Petersen, sagfører Brøndberg-Jørgensen med flere.

Disse arrangementer foregik fra sommeren 1913 i en Teatersal som krojer L. Hansen havde ladet bygge i tilknytning til kroen, for netop at imødekomme et større behov for møder og arrangementer i byens foreninger – herunder Borgerforeningen.² Dermed fastslog kroen sin rolle som 'byboernes forsamlingshus'.

Et tegn på, at en forening har udviklet et ekspressivt socialt miljø, er det at kvinderne dukker op i foreningsmiljøet. Kvinderne var efter Borgerforeningens vedtægter i 1902 kun sekundært knyttede til foreningen: »Medlemmernes Hustruer var selvskrevne medlemmer af Foreningen, dog uden Stemmeret«. Selvom kvinderne havde fået kommunal valgret i 1908, blev et forslag om at valgretten også skulle gælde i Borgerforeningen forkastet endnu i 1909 formentlig med den bagtanke, at kvinderne var repræsenteret gennem deres mænd.

Men 'borgernes koner' var naturligvis velkomne i foreningens arrangementudvalg. De blev genvalgt år efter år: fru Holt, fru Wedel, fru Præstegaard, fru Melchiorson, fru Elbæk, fru Christensen, fru Kirstine Jensen, fru Schiørring og fru Jeppesen. I hele Borgerforeningens virke deltog ikke een kvinde i foreningens generalforsamlinger eller i udvalgsarbejdet – med de selskabelige udvalg som en markant undtagelse. De blev i reglen »Suppleret med det nødvendige antal Damer«.

Om sommeren var Borgerforeningens 'udflugter' velbesøgte – især det efterfølgende bal. I 1913 var der udflugt til Utoft plantage, hvor femten vogne og en mængde cyklister tog afsted med fane og musik i spidsen og vendte hjem igen ved aftenstide til dans på kroen. Og dagen efter kunne man læse i dagbladene, at »Krohaven var oplyst med kulørte Lamper«. Det følgende år – efter at banen til Vejle var

Gennem dilettanten blev borgerne bragt sammen. Her ses flere af de fremtrædende medlemmer af Borgerforeningen: Fru Glavin, apoteker Levin-Hansen, bankbestyrer Thrane, fru Ellen Futtrup, skovridder Holt, fru Stensig, Karen Holt, realskolelærer Voigt, fru Levin-Hansen, landinspektør Hjort Gregersen?, bogholder Kragfelt, fru sagfører Oldager, fru postassistent Grunnet, sagfører Oldager, brugsuddeler M. Jensen, H.V. Kaalund. Billedet er formentlig taget midt i 1920'erne.

ført igennem – tog foreningen toget til Randbøldal og tilbragte hele dagen dér, inden de tog hjem til det obligatoriske bal på kroen.³ I 1919 besluttede foreningen helt at droppe udflugten og nøjes med dans i krohaven, *Grindsted Dagblad* noterede, at der var koncert med musikkorps, og at foreningens ungdom samledes til bal på kroen om aftenen. Orkestrene var Meldgårds eller Tellings orkester fra Vejle.⁴ Selvom foreningens arrangementer kun var for

medlemmer, blev de altid flittigt refereret i dagbladene, så at hele byen kunne følge med.

Det var måske netop grunden til, at Borgerforeningens baller virkede som en magnet på byens unge. Man måtte jo holde sig til, når der endelig skete noget i byen. Så stort var problemet, at Borgerforeningen i 1913 formåede at få byens betjent til at være til stede ved foreningens arrangementer for at hjælpe bestyrelsen med at holde orden

blandt »de Udenforstaaende«.⁵ Den umiddelbare årsag til dette drastiske arrangement har nok været, at byen netop i 1913 var oversvømmet med jernbanearbejdere, men også i den følgende tid nævnes betjenten i forbindelse med festarrangementer.

En anden forklaring på Borgerforeningens arrangement med betjenten var, at der netop i 1913 var blevet øget mistænksomhed omkring det, der foregik i Borgerforeningen. Det førte til, at foreningens regelmæssige mødeaktivitet på Sognerådets foranledning blev afbrudt i en kortere periode i 1913. Begrundelsen var, at den nye beværterlov af 10. maj 1912 præciserede, at de kgl. privilegerede kroer ikke måtte udskænke spiritus for andre end rejssende. Med den i hånden havde især førstelærer J.Kr. Nielsen skabt bevidst tvivl om, hvorvidt Borgerforeningen overhovedet måtte fortsætte sine selskabelige arrangementer på kroen. Så alvorligt var det, at Borgerforeningens formand Kr. Præstegaard blev nødt til at undersøge sagen ved en forespørgsel til Anst-Slaugs Herredskontor, der bekræftede forbudet.⁶ Dermed var der sat en effektiv stopper for Borgerforeningens selskabsliv.

Det var – af oplagte grunde – af stor betydning for Borgerforeningen at finde en ny løsning på kroens udskænkingsstop. Først i november 1914 lykkedes det for foreningen at få en aftale med herredsfogeden om, at Borgerforeningen kunne fortsætte med at afholde sine selskabelige aftener med be-

værtning. Blot dette foregik hos kromand L. Hansen i »Borgerforeningens to mod Gaden beliggende Værelser, som ikke hører med til de offentlige Skænkestuer«, således at udskænkningen i Borgerforeningen foregik ved et »Sluttet Bord«, hvilket ifølge Beværterloven var lovligt. Borgerforeningen skulle blot ansøge Sognerådet herom een gang årligt.⁷ Vi kender kun Borgerforeningens ansøgninger til Sognerådet, ikke det endelige udfald, men tilsyneladende accepterede Sognerådet altså herredskontorets ordning. Sammenkomsterne i Borgerforeningen fortsatte. Men lukningsforsøget i 1913 skulle vise sig kun at være begyndelsen til en sej kamp om udskænkningen på kroen.

Borgerforeningen kæmpede desperat mod at få kroen lukket, men modstanden var indædt, vedvarende og fanatisk – ville nogen mene. Og hvad værre var, den blev stadig stærkere og havde opbakning langt ind i det Sogneråd, der blev valgt i 1917, og som i det hele taget var begyndt at føre en noget strammere linie over for Borgerforeningens selskabsliv.⁸

Da Borgerforeningen søgte om tilladelse til, at der som sædvanligt måtte udskænkes stærke drikke på kroen i februar 1918 i anledning af, at en musikdirektør Jørgensen havde afholdt koncert i Borgerforeningen, fik foreningen pure afslag, og afslaget blev prompte noteret i *Kolding Folkeblad*.⁹

Senere samme år nægtede Sognerådet ligefrem at give tilladelsen til, at

Borgerforeningen afholdt sit traditionelle nytårsbal til ud på de små timer nytårs nat, og det endda på trods af, at andragendet var anbefalet af kredslægen, og at der, som foreningen anførte, ikke var noget sundhedsmæssigt til hinder, som *Grindsted Dagblad* loyalt refererede.¹⁰ Såvel kredslægen som redaktøren af *Grindsted Dagblad* var selv at finde blandt Borgerforeningens medlemmer.

Samme år havde Borgerforeningen også helt opgivet at afholde sit traditionelle juletræ, og det samme gentog sig i 1919, hvor foreningens tidligere indbringende festregnskab også viste underskud.¹¹ Sagen var alvorlig for Borgerforeningen. Sognerådet bøjede sig alligevel den følgende tid, i januar og april 1919 fik foreningen tilladelse til at afholde sammenkomster til klokken ét nat.¹²

Det har formentlig været for at få orden på forholdene, at en del medlemmer af Borgerforeningen forsøgte at samarbejde med missionen om bygningen af et stort og ordentligt hotel til erstatning for kroen i Grindsted med bevilling til spiritusudskænkning. Udskænkningen skulle dog foregå under civiliserede former, dvs. ikke på markedsdage og ikke i forbindelse med ofentlig dans.¹³

Til borgernes store fortrydelse forpurrede lærer J.Kr. Nielsen planerne ved et længere indlæg i *Midtjyllands Ugeblad*. Én af borgerne bag hotelplanerne, Brøndberg-Jørgensen svarede ærgeligt:

» – Jeg sætter som Menneske megen Pris paa Hr. N., men jeg kan ikke dele hans Afholdsopfattelse, som jeg dog tror han mener oprigtigt. Hr. N. er ensidig og fanatisk Afholdsaagitor, men derfor ønsker man jo ikke at Hr. N. stiller anderledes tænkende i Klasse med Drinkere. Det sørgelige ved Hr. N.'s Skrivelser er faktisk at se den Ensidighed, hvormed han farer frem, fordi han har hørt at der kunne være Tale om Køb af Grindsted Kro. Hr. N. vil næppe driste sig til at benægte, at det ikke er en Fordel for selve Afholdssagen at faa Livsvarig Krobevilling ombyttet med fem Aars Spiritusbevilling, thi saa stort et Regnestykke er det muligt for de fleste at forstaa. Den Ledelse, Hotellet faar i den kommende Periode, kan jo ikke være bekendt med, at Hotellets Drift i Moralsk Henseende maa være Tip-Top for at man kan aftvinge blinde Afholdsfolk og Sogneraadet saadan Respekt, at man ikke nægter Fornylse af Bevillingen. ... Vi haaber ikke at Hr. N. skal faa Held til at ødelægge de Forsøg, der bliver gjort for at faa et første Klasses Hotel«. ¹⁴

Samarbejdet med missionen om hotellet lykkedes ikke. Indre Mission købte kroen, nedrev den og byggede et stort og prangende Missionshotel uden udskænkning af spiritus. Dermed var begge byens hoteller formelt tørlagte.

Med missionens overtagelse af kroen blev Borgerforeningens mødelokaler inddraget og foreningens regelmæssige mødeaftener kom dermed i klemme. Borgerforeningen overvejede kraftigt at købe Afholdshotellet eller

Fremskridtsbyen Grindsted er stadig den ypperste med hensyn til Udviklingen, og dette har jo hidtil været sporet i den Kamp, hvorved Afholdsfolkene har smidt Byens Borgere ud af Kroen. Nu er der imidlertid opnaaet den Fordel, at de med Bayerskøl og Spiritus handlende er bleven fritaget for at holde deres Forretning aaben mere end fra 10-11 Formiddag, for saa vidt angaar Grindsted Sogn, idet Politimesteren i henhold til Bemyndigelse i Lov om Politiet udenfor København i overordentlige Tilfælde midlertidig kan nedlægge saadanne Forbud. Et saadant overordentligt Tilfælde er Jærnbaneanlæggene, og Forbudet er nedlagt som gældende indtil videre, altsaa saa længe Jærnbanebygningen ved Grindsted varer – man kan vel antage en 3 a 4 Aar, maaske mere. Og Byens Borgere, der plejer at drikke sig

en Bajer til Maden, bliver vænnet fra; thi man kan jo ikke saadan skrive paa sin Timeseddel '10-11 Spiritus'. Men Banearbejderne, der vel daarligt kan undvære det, og altid har en passende Tid at anvende til Indkøb og Konsumering af Spiritus, kan jo stille sig op Kl. 10 og supplere Beholdningen Kl. 11, og slaar det ikke til, kan Arbejderne jo selv indforskrive sig det rette Fællesskab. Men Fordelen er jo indlysende. Byens Folk vænnes i Praksis til at finde sig i Forbudstanken. Og naar vi herhjemme en Gang faar dette Produkt af 'Frisind', da kan Grindsted By juble, mens Folk andre Steder sukker under det Savn Forbudet medfører: thi Udtrykket 'Banen er det halve Liv og en stor Dram den anden Halvdel, kan da ikke være kendt længere her paa Egnen.

Brøndberg-Jørgensen.

27. august 1914 skrev sagfører Brøndberg-Jørgensen til Midtjyllands Ugeblad og forudså dér, hvad der var i gang i Grindsted på alkoholområdet.

den Teatersal, der hørte til kroen for at omdanne den til en foreningsbygning, men det blev ikke til noget. Salen blev i stedet privat købt af et konsortium af borgere fra Borgerforeningen,¹⁵ der så udlejede salen både til teatersal og til afholdelse af møder.¹⁶ Derved kunne Teatersalens funktion som forsamlingshus i byen fortsættes.

Borgerforeningens møder blev nu fortrinsvis afholdt på Afholdshotellet eller i Teatersalen, og det blev – uoffi-

cielt – næsten lige så frit, som det havde været på kroen. Man henholdt sig stadig til, at Borgerforeningen udgjorde et »sluttet bord«, og som sådan ikke var forpligtet af de af beværterlovens regler, der kun gjaldt offentlig udskænkning.

Også Afholdshotellet kunne yde den beværtning, der var nødvendig, for at Borgerforeningen kunne fungere, og det både i Afholdshotellets egne mindre lokaler og i Teatersalen bag ved

Missionshotellet. Nytårsaften i 1922 afholdt Borgerforeningen eksempelvis fællesspisning af medbragte madkurve i Teatersalen, og »den øvrige servering« blev for et mindre beløb overladt til den nye vært på Afholdshotellet, N.A. Hansens søn Holger Hansen, der selv var medlem af Borgerforeningen.¹⁷ »Den øvrige servering« har formentlig tilfredsstillet Borgerforeningens ønsker. Med dette arrangement med Afholdshotellet fortsatte Borgerforeningen således sit hidtidige foreningsliv. Af foreningens forhandlingsprotokol fremgår det da også, at der udskænktes både øl og snaps ved arrangementerne.¹⁸

Sammenkomsterne blev dog kortvarigt afbrudt i 1923, da politiet i Kolding mente, at udskænkningen var ulovlig. Ifølge foreningens protokol »konfererede« formanden, bankbestyrer Thrane, og næstformanden, tømmerhandler Kr. Præstegaard, med politiet herom, og man undgik mirakuløst »en offentlig Politisag«. Næsten uforstyrret heraf overdrog foreningen i de følgende år fortsat serveringen til Holger Hansen, dog nu med den modifikation, »at der kun maatte udskænkes Øl, Mad og Portvin«.¹⁹ Øllet og portvinen betragtede man åbenbart ikke som stærke drikke.

Af Borgerforeningens forhandlingsprotokol fremgår det, at man stadig ikke var helt tryk ved lovligheden af udskænkningen ved foreningens arrangementer. Det var derfor en lettelse, da en højesteretsdom i 1930 stadfæstede,

Grindsted-Grene Sogneraad er ikke Forlystelsessygt. Som vi meddelte i Gaar nægtede Grindsted-Grene Sogneraad i sit sidste Møde at anbefale nogle andragender om Tilladelse til at afholde nogle selskabelige Sammenkomster til Kl. 1. Det ene af disse Andragender var fra Grindsted Borgerforening, der ønskede at holde Koncert 2. Nytaarsdag. Andragendet var anbefalet af Kredslægen. Sundhedsmæssigt set var der saaledes intet til Hinder, men ved Afstemningen stod Stemmerne lige – 4 mod 4 – og Andragendet fik saaledes ikke Sogneraadets Anbefaling. Koncerten bliver nu slet ikke afholdt.

Sognerådet begyndte i 1918 at stramme linien over for Borgerforeningen. Og Grindsted Dagblad benyttede anledningen til at gøre opmærksom på forholdet den 31. december 1918.

at en Odd Fellowloge i Helsingør lovligt kunne udskænke stærke drikke for logens medlemmer ved møderne. Et medlem af logen medbragte drikkevarerne fra sin forretning og tog det ikke benyttede tilbage uden økonomisk fordel for hverken sig selv eller for logen; gæster i logen betalte intet.²⁰ Borgerforeningen besluttede at kopiere systemet og troede sig derefter ude over udskækningsproblemet.²¹

De vedvarende angreb på Borgerforeningens virksomhed lader sig ikke forklare enkelt. Man kunne forestille sig, at Borgerforeningen var blevet offer for et angreb på kroen, på grund af

Grindsted er en herlig by

Grindsted er en herlig by,
knap den har sin lige,
om dens storhed går der ry,
i det halve rige.

Den er kendt fra Eskelund,
og til Harboøre,
og det er ej uden grund,
som i nu skal høre

Elegante flotte ny,
boder og butikker,
overalt i Grindsted by
langs med gaden ligger

Varerne er overalt
af det bedste mærke.
mel og gryn, kanel og salt
strømpebånd og særke

Og i byens ny hotel,
er der sprit på lager,
hver en træet og tørstig sjæl
gæstfrit vand modtager.

Men da tørsten tit er slem,
er det dog en glæde,
at der også er et hjem,
hvor der sælges væde.

Jorden den er fin og god,
landet er et eden,
revlinger i overflod,
vokser vildt på heden.

Bearbejdningen så let,
går med plov og okse,
sjældent kornet bliver for tæt,
rødknæ kan dog vokse.

Flid og nøjsomhed og tugt,
vokser kun herude,
folk i Grindsted passer smukt,
deres egne stude.

Følger deres fædres skik,
og i de kendte stier,
her al kunst og politik,
kun er narrerier.

Gamle unge store små
ynglinge og piger,
alt hvad krybe kan og gå,
imod Pella higer.

Dér Missionens pengesæk,
bliver fyldt til randen,
thi de tro på Moe og Beck,
som på selve Fanden.

Grindsted er en herlig by,
knap den har sin lige,
mere dog endnu dens ry,
vil med tiden stige.

Se dens fremgang tager fart,
mer end nogen aner,
thi et knudepunkt den snart,
blir' for Jyllands baner.

Se, da bliver Grindsteds jord,
ud til alle sider,
helt belagt med banespor,
og bestandigt glider.

Tog mod øst, mod syd og nord,
ja selv mod vest det higer,
tyve fløjter vist i kor
hele døgnet skriger.

(farver Piper, Grindsted
1912)

Ham, der skrev de vise ord,
havde fremsyn ret i blikket.
Grindsted voksed' og blev stor,
han må have kigget.

Ud i Cypriani bog,
hvor man sine drømme tyder,
og alligevel og dog,
underligt det lyder.

Thi vi synes alle vel,
nogle går så fælt og bander,
over at det ny hotel,
kun har sodavander.

Skal vi dyppet ha' vor tud,
kan det ikke hjemme blive,
derfor må vi flygte ud,
længe leve Give.

(Grindsted efter 1920)

Grindsted-sangen behandler to centrale temaer i Grindsteds historie: en fremskridtsoptimisme symboliseret ved jernbanernes udbygning og en fremskridtspessimisme symboliseret ved tørlæggelsen af byen. Sangen er lidt vanskelig at datere. Det fortælles bl.a., at farver Piper skulle have ophængt sangen på kirkedøren allerede nytårsnat 1900, og at teksten altså skulle have forudsagt udviklingen af Grindsted by ret præcist. Snarere må man forestille sig, at sangen er blevet brugt ved forskellige lejligheder bl.a. i Borgerforeningen, og at der løbende er blevet tilføjet nye relevante vers. Dateringen af forstedelen til 1912 passer med, at det gamle missionshus Pella – vers elleve – stadig var i brug, samtidig med at projekteringen af banerne så småt var i gang. Versene fem og seks må nødvendigvis være tilføjet efter opførelsen af Missionshotellet i 1920 – fomentlig samtidig med tilføjelsen af de sidste fire vers. 'Moe og Beck' i vers tolv henviser til de indre-missionske frontfigurer Carl Moe og Vilh. Beck, der ved flere lejligheder gæstede Indre Missions Samfund i Grindsted.

andre befolkningsgruppers tiltagende hærgen dér, men der stak nok mere under. Meget tyder på, at der af forskellige grunde var ved at danne sig en kraftig opposition mod Borgerforeningens livsstil og normer, og at spørgsmålet om bevillingen til kroen i første omgang blev omdrejningspunktet for konflikten.

Foreningseliten

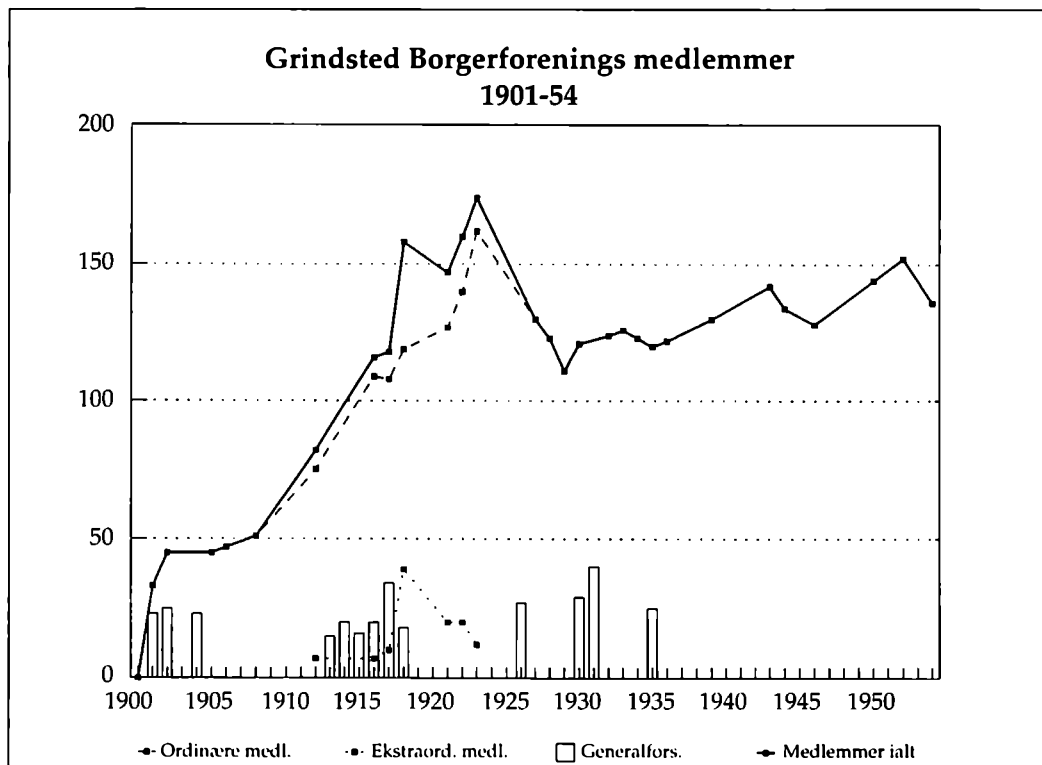
Borgerforeningens position som den først etablerede byforening betød, at denne forening havde et organisatorisk forspring, og derfor fra starten var det førende bypolitiske forum i Grindsted. Derved indtog Borgerforeningen og dens medlemmer en klar særstilling i stationsbyens udvikling. Borgerne havde som nævnt kun ét – stort – problem, at man ikke havde – især politisk – indflydelse, som man havde ambitioner, men var afhængig af skiftende alliancepartnere og organisatorisk opfindsomhed. Alligevel skal vi se, at en stor del af den praktiske side af byudviklingen faktisk blev til ved Borgerforeningens indsats. Det er derfor relevant først at overveje, hvilke borgere der reelt stod bag Borgerforeningen.

Det daglige arbejde – herunder fastlæggelsen af Borgerforeningens initiativer – blev i begyndelsen varetaget af en bestyrelse på syv medlemmer valgt af foreningens midte. Men efterhånden som banepplanerne nærmede sig og byen voksede, blev borgernes særlige

byinteresser mere og mere påtrængende. I juni 1908 vedtog foreningen at udskifte to af bestyrelsens nyvalgte medlemmer, forstassistent Jens Holt og postmester Nielsen, med to håndværkere, bager Frans Wedel og skræddermester A. Jørgensen, formentlig for at styrke foreningens erhvervsengagement.

Bestyrelsen var ganske vist på valg med henholdsvis tre og fire medlemmer hvert halve år, men der var en tendens til, at det var de samme, der opstillede og blev valgt år efter år. Borgerforeningen nedsatte også mindre udvalg til at tage sig af konkrete opgaver og følge sagerne op. Ifølge foreningens vedtægter kunne foreningen inddrage et hvilket som helst medlem til udvalgsarbejdet. Men en undersøgelse af, hvem der faktisk sad i disse arbejdsudvalg, viser, at det i reglen var medlemmer af enten den siddende eller tidligere bestyrelser. Borgerforeningen blev derfor reelt ledet af en meget lille gruppe mennesker. Det var dem, der bestemte i byen. Det drejede sig i 1910'erne om isenkræmmer Kr. Præstegaard, postmester Nielsen, bager Frans Wedel, skrædder A. Jørgensen, spindemester L. Jeppesen, læge Mads Melchiorson, skotøjsfabrikant Marius Petersen og forstassistent Jens Holt. Flertallet var nu veletablerede borgere fra foreningens første tid.

Borgerforeningens højeste myndighed var generalforsamlingen, der blev indkaldt mindst to gange om året. Generalforsamlingen var det forum, hvor

Borgerforeningens medlemmer bestod fortrinsvis af folk, der var flyttet til Grindsted og havde etableret sig dér i tiden før 1920. Det var stort set den samme gruppe, der udgjorde medlemsskaren i de næste mange år. Der kom ikke særlig mange på Borgerforeningens generalforsamlinger, og det var også de samme, der deltog i foreningens udvalg og bestyrelser. Tallene stammer fra Borgerforeningens protokol samt fra diverse avisomtaler.

medlemmerne af Borgerforeningen diskuterede byens anliggender og kom med forslag til forbedringer. Dette udnyttedes specielt i foreningens første tid, hvor generalforsamlingerne var små og velbesøgte nok til at kunne fungere som reelle diskussionsfora. På Borgerforeningens generalforsamlinger mødte i regelen de samme 20-30 mennesker. Det var en stor del af medlemmerne i de første år, men antallet steg ikke i takt med medlemsudviklingen – eller byudviklingen. Tidligt måtte fore-

ningen vedtage, at generalforsamlingen var beslutningsdygtig, blot en tredjedel af medlemmerne var tilstede.²²

Problemet med den ringe deltagelse i generalforsamlingerne blev yderligere aktualiseret i 1912, mens Borgerforeningens selskabelige virke i øvrigt var på sit højeste. *Kolding Folkeblad* kunne således i november 1912 den ene uge referere både fra et vellykket gåsegilde med bordtaler, sange digtede til lejligheden og dans, for den næste uge at referere fra en generalforsamling, hvor

der af foreningens 73 medlemmer ikke var mødt så mange, at forsamlingen overhovedet var beslutningsdygtig:

»Det er forunderligt og beklageligt, saa lidt Interesse Størsteparten af Foreningens Medlemmer viser for Foreningens Anliggender. Når der bydes paa Underholdning, kan man just ikke klage paa Tilslutning, men en Borgerforening har ogsaa nok navnlig andre Formaal end at være selskabelig Forening; disse Formaal er det meget vanskeligt at arbejde for under saadanne Forhold«.

Denne ringe interesse for foreningens politiske arbejde betød, at en stor del af medlemsskaren reelt havde sat sig helt uden for indflydelse på foreningens by-politik. Ved vedtægtsændringen i 1913 blev det bestemt, at enhver generalforsamling var beslutningsdygtig, blot den var lovlig indvarslet.

Borgerforeningen var i det hele taget for en stor del domineret af de første medlemmer. Der kom ganske vist stadig nye til – ialt fald indtil først i 1920'erne, men efterhånden udviste Borgerforeningen det helt typiske foreningsmønster. Medlemstilgangen fortsatte ikke i takt med byudviklingen, og foreningen blev mere selektiv – og lukket – i sin medlemsskare. Nytilflyttede borgere gled, som vi så, ikke automatisk ind i medlemsskaren. Dels befandt mange af de første medlemmer sig efterhånden blandt de mest veletablerede i byen, dels havde foreningen nået en sådan størrelse, at yderligere med-

lemmer egentlig kun ville mindske indflydelsen for dem, der var. Foreningens medlemsbasis kulminerede i midten af 1920'erne, og som det fremgår af omstående diagram over medlemmerne, blev medlemskurven – om ikke klokkeformet – så dog klart udfladiget i foreningens resterende levetid på grund af det stagnerende medlems-tal.

Men – og det er det centrale – der manglede også nogle helt oplagte medlemmer. Frem for alt en stor del af de missionske borgere. Enten ønskede de ikke at have del i det selskabelige liv, der foregik i Borgerforeningen, eller også havde de blot ikke fået meldt sig ind, mens tid var.

Det er formentlig forklaringen på, at der i Grindsted dannedes flere parallelle instrumentelle foreninger af borgere, først og fremmest Håndværkerforeningen i 1911, Grundejerforeningen i 1916 og Handelsforeningen i 1921, hvor andre borgergrupper indtog ledelsesfunktioner. Men også den kreds af de udadvendte landmænd, som egentlig var garanter for Borgerforeningens by- og erhvervs politik i Sognerådet og i den lokale politik i det hele taget, var gledet ud af Borgerforeningen.

Netop i betragtning af at Borgerforeningens medlemsskare var så selektiv, er det alligevel påfaldende – når bortses fra spirituspolitikken – så stor indflydelse foreningen fik på det, der foregik i byen.

Juleudstillingen i Grindsted er i Aar usædvanlig fin. Det ser ud til, at de Grindsted Forretningsfolk denne Gang har gjort sig særlig Umage. En ældre Landboer ytrede i Aftes til os: »Butiksudvalget her bliver større og større for hver Gang, man besøger Byen, nu behøver vi saamænd ikke at rejse til Købstaden for at gøre Indkøb«. – Nej – Grindsted kommer sig.

Grindsted Venstreblad udtrykte 18. december 1916 – kort før jul – stolthed over udviklingen i Grindsted.

Opbygningen af stationsbyen

Når der ikke var andre til at tage initiativer, kunne Borgerforeningen gennemføre de opgaver, som borgerne selv anså som væsentlige for byudviklingen. Sagen var fra begyndelsen uproblematisk. Det syntes at være en hovedregel, at hvis de ting, Borgerforeningen ønskede fremmet, var uskadelige eller af umiddelbar interesse for hele sognet, så var Sognerådet positivt stemt og støttede op om Borgerforeningens initiativer. Til tider fik rådet i sådanne sager nærmest karakter af at være ekspeditionskontor for Borgerforeningens initiativer. Det, der gavnede byens erhvervsinteresser gavnede i sidste ende hele sognet. Der var også absolut en gensidig stolthed over det, der foregik i byen.

En del sager blev løst ved lobbyarbejde hos de relevante myndigheder. Med medlemmernes både brede prak-

tiske erfaring og udadvendte kontaktnet formåede Borgerforeningen at formulere nye ideer og også at få dem gennemført. Foreningen definerede derved byens interesser og kom som sådan til at fungere som en slags selvbestaltet bystyre – med møder på kroen ligesom Sognerådet så længe det varede.

Somme tider benyttede Sognerådet sig ligefrem af, at Borgerforeningens ekspertise gjorde foreningen til et handlekraftigt forum. Sognerådsformand Anders Præstegaard henvendte sig eksempelvis i 1906 som sognerådsformand til Borgerforeningen for at få den til at arbejde hos de relevante myndigheder for, at Grindsted kunne få et tredje marked hvert år.²³ Dertil søgte og fik byens handlende og håndværkere på Borgerforeningens foranledning fra 1909 tilladelse til at holde længe åbent på mejeriudbetalingsdage, hvor bønderne også havde penge.²⁴ Det var også efter et andragende fra Borgerforeningen, at Sognerådet besluttede at støtte en dyrlæge i sognet med klækkeligt beløb om året,²⁵ ligesom Sognerådet i reglen delte interesser med Borgerforeningen i forbedringer af sognets veje.²⁶

Borgerforeningen var faktisk også med i arbejdet med at få jernbaner til Grindsted. I forbindelse med nedsættelse af Jernbanekommissionen i 1905 var også Borgerforeningen særdeles aktiv og nedsatte et selvbestaltet jernbaneudvalg af postmester Nielsen, Kr. Præstegaard, Jens Præstegaard, M. Pe-

tersen, dr. M. Melchiorson, N.C. Nielsen og A. Jørgensen.²⁷ Udvalget supplerede Sognerådets arbejde for sagen.

Selvom Borgerforeningen ikke længere var et fælles forum mellem by og land, kan der alligevel ikke være tvivl om, at byens og de progressive landmænds erhvervsinteresser fortsat var sammenfaldende i betydelig grad, og at de progressive landmænd benyttede sig af borgernes engagement i arbejdet for egnens udvikling.

På endnu ét interessant punkt havde Borgerforeningen fælles interesser med de demokratisk/folkelige bønder på landet, nemlig i spørgsmålet omkring levering af mælk fra mejeriet til byen om søndagen. Det var nødvendigt – især for stationsbyens mange børnefamilier – at købe frisk mælk hver dag på mejeriet. Dét var som bekendt søndagshvilende af religiøse grunde, hvilket betød, at det overhovedet ikke var muligt at købe på søn- og helligdage. Borgerforeningen nedsatte derfor i 1918 et mælkeudvalg, der sendte to mand til mejeriets bestyrelse for at forhandle om mælken.²⁸ Dette førte ikke til noget. Borgerforeningen skulle ikke bestemme, om missionen på landet skulle holde søndagen hellig. Borgerforeningen klagede derfor til ministeriet, der dog videresendte klagen til Grindsted Sogneråd. Sognerådets missionske flertal mente, at sagen var dem uvedkommende, men gik dog ind på at forhandle med udvalget fra Borgerforeningen. Byens problem blev anerkendt og tre ikke-missionske går-

de nærmest byen fik derfor lov til at levere børnemælk på søndage,²⁹ en løsning der ikke indebar, at mejeriet også skulle arbejde de nævnte dage.

Sagen blev imidlertid taget op igen i 1923, fordi der var blevet etableret et mejeriudsalg i Grindsted med mælk fra det grundtvigske nabosogn Sdr. Omme,³⁰ hvorved byen havde fået almindeligt søndagssalg ind ad bagvejen. Og således berøvet en vigtig indtjening – ikke kun om søndagen, men også på alle hverdage, besluttede mejeriet, at der i fremtiden skulle sælges mælk fra en butik midt i byen, dog med dag-gammel mælk om søndagen.³¹ Missionen kunne derved opretholde princippet om søndagshvile på mejeriet.

Praktiske foranstaltninger

I århundredets andet årti hvor Grindsteds befolkning voksede mærkbart, var sognet slet ikke forberedt på konsekvenserne af sin beslutning om banerne. Hedelandsbyen var slet ikke indrettet på denne kraftige invasion af folk, som stod dem fjernt. Sognerådet og de mænd, der i det hele taget havde arbejdet for anlæggelsen af banerne og for Grindsteds inddragelse i et større marked, havde ikke forestillet sig, hvad det var for en udvikling, de satte i gang. De tog ingen initiativer selv. Alt manglede, og der var ingen styring på noget som helst. Anskaffelsen af en

brandsprøjte i 1906 til byen tog Borgerforeningen sig af på foranledning af S.P. Kristiansen, formand for Slaugs Herreds Brandkasse.

Finansierede Borgerforeningen tingene selv, kunne bestyrelsen få gennemført det, den ville, og også som den ville have det. Foruden kontingentet kunne foreningen også skaffe indtægter fra dilettant og tombola, som byens handlende leverede varer til. Sådan var det eksempelvis, da foreningen gav et klækkeligt starttilskud til en reetablering af sognets gamle bogsamling på skolen – mod forventet senere tilskud fra Sognerådet til driften.

Mere kostbart var det at etablere gadebelysning i byen. Her var Sognerådet først klart afvisende, og Borgerforeningen måtte klare det hele selv.³² Men når Sognerådet ikke ville give tilskud, blev byens første gadelygte derfor også Borgerforeningens ejendom. Foreningen måtte derfor stå for vedligeholdelsen og for driften. En lygte-tænder blev hyret, nemlig slagter N.A. Hansen, men det blev i længden for dyrt. Derefter måtte de nærmestboende grundejere stå for lygtepasningen og tændingen. Efterhånden som byen blev større, og ikke alle borgere var med, anså Borgerforeningen det for uretfærdigt, at den alene skulle bære alle udgifterne, og projektet overgik til Sognerådet.

Det var også Borgerforeningen, der tog initiativ til, at der blev lagt en kloak-ledning bag ved husrækkerne nord og syd for byen samt en hoved-

ledning ned til åen.³³ Ville Sognerådet ikke være med, gjorde Borgerforeningen det alligevel, for at Sognerådet så kunne tage over igen, når opgaven var blevet så stor, at den åbenlyst også gjorde nytte uden for borgernes kreds.

Men borgernes største projekt var utvivlsomt ikke bare oprettelsen af Privatskolen, men særligt driften af den. Skønt forældrene til børnene i Privatskolen betalte ca. halvdelen af udgifterne ved undervisningen, slog dette ikke til, og Borgerforeningen måtte gentagne gange træde til med hjælp. Men her som i andre sager søgte Borgerforeningen at presse Sognerådet til at bære så store omkostninger som muligt, ikke mindst fordi Sognerådet sparede penge ved den private undervisning, men også fordi det statstilskud, friskoler kunne opnå, var afhængig af kommunestøtte. I 1905 bevilgede Sognerådet 200 kr. om året eller ca. $\frac{1}{5}$ af budgettet.³⁴ Det følgende år satte Sognerådet beløbet drastisk ned.³⁵ Det slog næsten skolearbejdet i stykker, ikke mindst pga. at skolens første lærer, P.J. Petersen, samtidig rejste.

For at afhjælpe situationen og pga. de store udfordringer – også bygningsmæssigt som skolevæsenet stod overfor i Grindsted, diskuterede Borgerforeningen en mulig sammenslutning af Privatskolen og Kommuneskolen under en sådan form, at der kunne ansættes »en akademisk uddannet lærer«. Formuleringen var en klar underkendelse af den seminarieuddannede og talentfulde førstelærer J.Kr. Nielsen.

Det vedtoges at indbyde Privatskolens bestyrelse samt sognepræsten til et møde for at drøfte sagen.³⁶ Noget videre kom der dog næppe ud af det. I alt fald ved vi, at både Kommuneskolen og også Privatskolen opførte hver sin skolebygning i 1906, den sidste ved private midler.

Finansieringen af Privatskolens drift kom derefter i orden. Det følgende år mødte nemlig to af Borgerforeningens sværvægtede, skotøjsfabrikant Marius Petersen og isenkræmmer Kr. Præstegaard, frem på et sognerådsmøde og fremlagde en ansøgning for Privatskolen om 400 kr. årligt, hvorefter Sognerådet bevilgede 300 kr. Hvilken diskussion, der gik forud, melder sognerådsprotokollen ikke noget om.³⁷

Stykke for stykke erobrede Borgerforeningen byterritorium fra sognets gamle magthavere. Det var ikke en konkret legitim magt, Borgerforeningen besad, men det gik ofte sådan, at det var Borgerforeningen, der tog initiativerne. Det var derfor også Borgerforeningen, man henvendte sig til, når der skulle ske noget i byen – ikke Sognerådet.

Borgerforeningens forhandlingsprotokol vrimler med initiativer. Det var på Borgerforeningens initiativ, at Grindsted allerede i 1902 fik en Bygningskommission og en Sundhedskommission til at udarbejde henholdsvis sundhedsvedtægt og byggevedtægt for byen. Borgerforeningen nedsatte simpelthen kommissionerne og bad derefter Sognerådet om at udpege

to medlemmer hertil.³⁸ Det lykkedes borgerne at få oprettet en telefoncentral,³⁹ mens et elværk måtte vente lidt længere.⁴⁰ Det var også Borgerforeningen, der sørgede for, at byen fik ansat en betjent i forbindelse med den invasion af jernbanearbejdere, der startede i 1912. Borgerforeningens bestyrelse førte selv alle forhandlinger om betjentens ansættelsesforhold og virke med Herredsfogeden. Hvem skulle ellers gøre det? Og det var også Borgerforeningen, der blev rådført om betjentens virke, efter at der i 1913 havde været alvorlige uroligheder med jernbanearbejderne.⁴¹ I 1922 var det igen Borgerforeningen, der korresponderede med Statspolitiet om ansættelse af en statspolitibetjent.

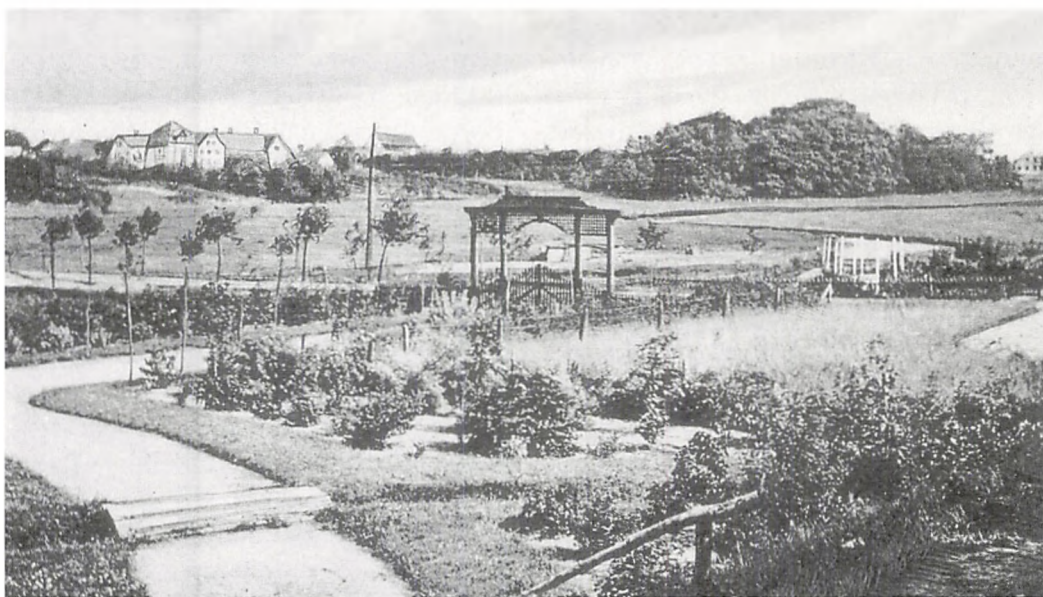
Borgerforeningen tog sig også af forhandlinger omkring jernbanens drift. Den senere skolebestyrer Jens Futtrup, fra Realskolen, henvendte sig i 1915 til Borgerforeningen for at få forandringer i køreplanerne, så de passede bedre til skoletiderne, ligesom Borgerforeningen stod for forhandlingerne med DSB's generaldirektorat om oprettelsen af en godsekspedition ved banen. Borgerforeningen forhandlede sig også frem til ændringer i byens postombæring med direktoratet for postvæsenet, og sørgede for at der blev afholdt retsdage i Grindsted. Endelig blandede Borgerforeningen sig i sygehusets drift og i ansættelsen af læger.

Af stor symbolsk betydning var det nok også, at Borgerforeningen tog ini-

tiativ til at bryde det gamle meddelelsesmonopol i byen. Det var nemlig sædvane, at skolens degn og lærer Jens Kr. Nielsen oplæste, hvad der måtte være af meddelelser i sognet om søndagen i kirkedøren inden Gudstjenesten. Det ville Borgerforeningen have ændret, og ved et møde i marts 1903 meddelte formanden, at han havde talt med pastor Hørlyck og lærer J.Kr. Nielsen om at ophænge en kasse på kirken til bekendtgørelser. Bestyrelsen vedtog at hænge en sådan meddelelseskasse på Landbohjemmet, og overtog tilsyneladende dermed sognets meddelelsesvirksomhed.⁴² Kr. Præstegaard lod fremstille kassen på sit snedkerværksted.

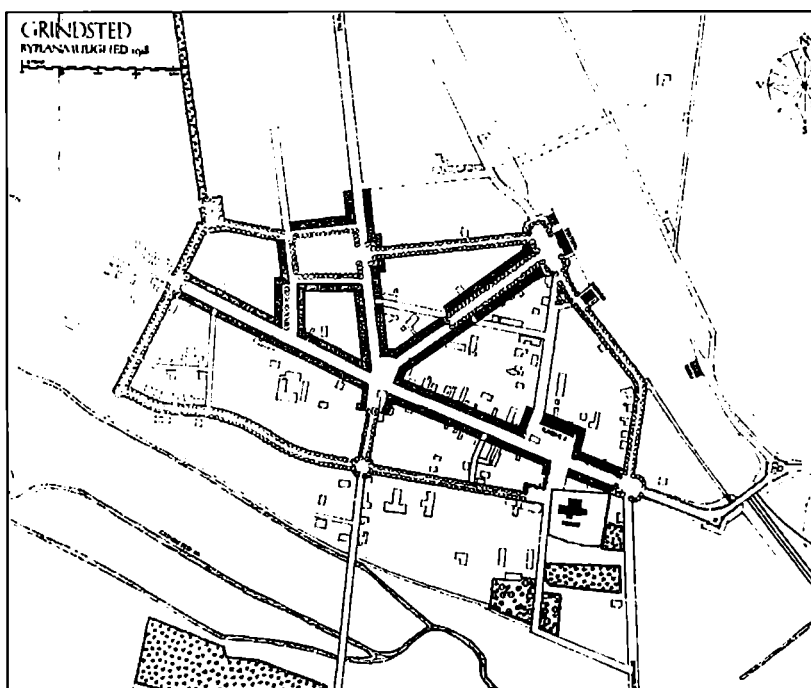
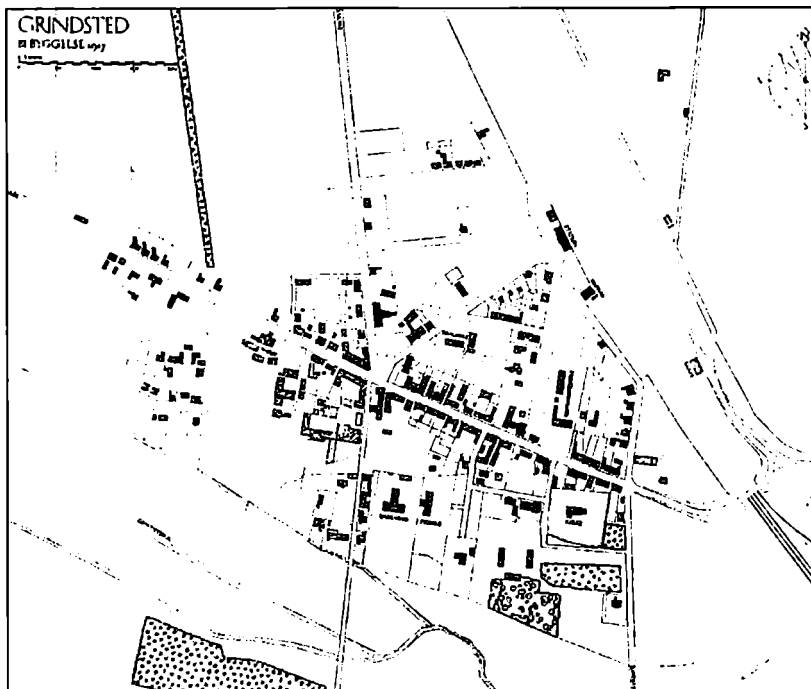
I efteråret 1909 blev det efter en henvendelse fra *Veile Folkeblad* [dvs. *Vejle Amts Folkeblad*] og *Kolding Folkeblad* besluttet at oprette et blad for Grindsted og omegn med selvstændigt navn og til lokalt stof fra egnen.⁴³ Det blev til *Midtjyllands Dagblad* og senere *Midtjyllands Ugeblad*, der blev afløst af *Grindsted Dagblad* i 1918. Avisen blev i 1918 drevet sammen med *Esbjerg Avis. Vestkysten*.

Dermed var det borgerne, der kom til at bestemme over den lokale informationsformidling i byen. Og flere af lokalpressens redaktører eller meddelere var naturligvis medlemmer af Borgerforeningen, og fik dermed også Borgerforeningens vinkel på det, der foregik i byen. Det gjaldt især i byens

Grindsted Anlæg skulle anvendes til afholdelse af friluftsmøder, når lejlighed gav sig, men ellers var det tiltænkt at være et stykke fredfyldt 'kultiveret natur' midt i det hektiske byliv. Anlægget blev foreviget som postkort i 1918 – lige efter etableringen

Bykort over Grindsted 1917 og byplanforslag udarbejdet af arkitekt Kaj Gottlob 1918. Byplanforslaget var fransk inspireret med et centralt beliggende torv, hvorfra der udstrålede fire næsten symmetriske allégader. Syd for torvet og for åen var planlagt et anlæg. Byplanforslaget fra 1918 var tydeligt tilpasset det eksisterende gadenet. Borgerforeningen har formentlig allerede haft kontakt med Kaj Gottlob før 1914. I alt fald foreligger der et mere renyrket byplanforslag fra 1914, og det synes at have været bestemmende for foreningens disposition i forhold til anlæg, torv, beplantning og stationsne placering. Byplanerne er publiceret i Bebyggelsesplaner for landkommuner. Betænkning udarbejdet af Landsforeningens udvalg for Bebyggelsesplaner, 1918.

opbygningsår 1919-22, hvor bl.a. medlemmet Morten Kamphøener virkede som redaktør for *Grindsted Dagblad*. For dem, der ikke abonnerede på bladene, blev der hængt en udstillingsavis op.

Byplanen

Størst udfordring fik Borgerforeningen i arbejdet med selve byens udvikling og udseende. Det var et område, som angik de enkelte borgere meget.

Et vidnesbyrd om Borgerforeningens helt afgørende indflydelse på by-

udviklingen er det, at de enkelte initiativer kan følges i Borgerforeningens protokoller stykke for stykke ned i mindste detalje. Sognerådet var ambivalent. På den ene side anså man udgifter i byen for unødvendige. På den anden side kunne man godt se, at en vel gennemført bybebyggelse var en forudsætning for hele egnens udvikling. Flertallet i rådet var nok dybest set godt tilfreds med Borgerforeningens initiativer.

Borgernes interesser gik videre. Den by, de ville udvikle, skulle være smuk, rigtig og harmonisk og udtrykke et byideal, som var en købstadsbebyggelse.

Blik fra Kr. Præstegaards ejendom ned mod banegårdsområdet, før stationen blev bygget. I 1915 var Torvet ved kroen endnu blot en flad plads midt i byen. Sammenlign med billederne side 143 og 144, der er taget fra samme vinkel. Sammenlign også med det omstående byplanforslag side 141.

Billedet viser en markedsdag i 1919. Om markedet skrev Grindsted Venstreblad 16. sept. 1918, at »Markedet havde i gaar samlet en Mængde Mennesker, hvoraf mange troligt holdt ud til langt ud paa Aftenen. Der var kommet usædvanligt meget Gøgl til Stede, og alt, hvad der kunne, meldte godt besøg. Selvfølgelig var der enkelte Markedsgæster, der nød saa store Kvanta Spiritus, at Slagsmaal og Indsættelse i Detentionen blev Resultatet. Heldigvis var det dog kun Undtagelser. Politibetjent Schmidt meddelte os i Dag, at der bl.a. var anmeldt tre Tyverier af Cykler. En Mand havde mistet 190 Kr., og en Mand fra Agerbæk, der i morges fandt sig selv i Kromandens Lade, uden at vide hvordan han var kommet der, manglede 150 kr.«

se værdig. Det havde de vist med deres egne huse, men hvad var de værd, hvis omgivelserne ikke svarede dertil.

Borgerforeningen tog ihærdigt fat på sognets (manglende) byplanlægning. Allerede i 1902 samtidig med diskussionerne om Privatskolen havde borgerne drøftet muligheden af at opbygge et egentligt parkanlæg – et stykke kultiveret natur midt i det, de tydeligvis regnede med snart blev en stor by. Anlægget skulle også anvendes til afhol-

delse af de friluftsmøder, som ellers blev afholdt i Jens Præstegaards plantage. Borgerforeningen nedsatte et udvalg, der foranstaltede en indsamling blandt byens borgere, købte jord i Jens Præstegaards plantage og dannede en Anlægsforening.⁴⁴ Anlægsforeningen ansøgte optimistisk Sognerådet om midler. Man anså dog et sådant Lystanlæg for at være af for privat karakter til kommunalt tilskud.⁴⁵ Først i 1921, da anlægget var etableret og blev benyttet

Varde Bank var placeret på Rådhusgrunden ved torvet. Snart var »torvet« omgivet af både to- og treetagers forretningsejendomme. Sparekassen satte sig på hullet i husrækken til højre i billedet.

flittigt af bybefolkningen, overgav Sognerådet sig og bevilgede et fast beløb på 200 kr. i fem år.⁴⁶ Man da var borgerne også blevet lidt bedre repræsenterede i Sognerådet. Stykke for stykke udvidede borgerne Sognerådets forpligtelser. Og stykke for stykke udvidede borgerne deres indflydelse på byens anliggender.

Det var nok inspireret af den store udstilling af Landsforeningen Bedre Byggeskik, der blev afholdt i Århus i 1909, at Borgerforeningen begyndte at optage et arbejde for bedre byggeforhold i byen. Udstillingen var et bud på, hvordan god dansk arkitektur kunne

erstatte de ofte interimistisk opførte stationsbybebyggelse.

Der var tilsyneladende nok at gøre i Grindsted. I 1918 gav landsforeningen Bedre Byggeskik en rammende karakteristik af forholdene i Grindsted:

»Det uheldige ved Bebyggelsen af de nye Stationsbyer er som Regel en forvirrende Tilfældighed, og herpaa er Grindsted et Eksempel. Vejenes Retning er tildels ganske meningsløs og upraktisk for Helheden. Udstykningen er tilfældig med store og smaa Grunde mellem hverandre, ofte med meget vanskelige Adgangsforhold, og Grundprisen stiger paa enkelte Steder til det urime-

lige, saa at Bebyggelsen bliver altfor smaa-lig. En- og toetages Huse ligger mellem hverandre med hensynsløse Brandgaavle og med Facaderne snart fremme i Gadelinien og snart tilbage derfor – eller paa skraa«.

Grindsted Borgerforening har formentlig allerede før 1914 haft kontakt med en af Landsforeningens arkitekter, Kaj Gottlob. Han udformede to byplanforslag, hvor det ene gik ud fra mulighederne i 1914, og det andet omhandlede det, der var realistisk i 1918. Hele arbejdet blev trykt i 1918.⁴⁷ Efter planen skulle Grindsted by være smuk, rigtig og harmonisk samlet omkring et stjernetorv, hvorudfra der skulle udstråle

veje, som igen skulle munde ud i mindre pladser og tilmed et anlæg syd for byen. Det er svært at vurdere byplanernes betydning for byen. Meget tyder på, at Borgerforeningen kendte til planerne også før deres publicering.

Vi ved nemlig, at Borgerforeningen netop på den tid arbejdede aktivt ud fra samme tanker, og at foreningen allerede i februar 1913, i anledning af at projekteringen af en stationsbygning var gået i gang, begyndte at interessere sig for at få fremskaffet et ordentligt kort over byen.⁴⁸

I november 1913 henstillede Borgerforeningen således til Sognerådet, at der blev udlagt plads til et torv. Da der

Landmændenes hingst havde sin plads midt på torvet. Nummer to ejendom fra højre er Kr. Præstegaards altmulig-handel, derefter ses kroens stald og lidt tilbage trukket selve kroen.

ikke skete noget, gentog Borgerforeningen sin henvendelse i 1915, hvorefter Sognerådet bevilgede 500 kr. til køb af et stykke jord ud for kroen, dér hvor markedet blev afholdt. Et udvalg under Borgerforeningen blev nedsat til at gennemføre projektet.⁴⁹

På dette tidspunkt var det dog allerede for sent at gennemføre Gottlobs første plan. Bebyggelsen havde allerede indskrænket mulighederne. Skotøjsfabrikant Marius Petersen og Kr. Præstegaard havde allerede sat sig på hver af de vestlige torvehjørner med hver sin monumentale forretningsejendom. Og Varde Bank, der havde etableret en afdeling i Grindsted allerede i 1913, satte sig snart på »rådhus«-grunden midt for på torvet med en anden stor monumental rødstensbygning og en stor muret trappe op til banklokalet på en lav første sal. Bygningen symboliserede med sin centrale placering sin lige så centrale rolle i egnens vækst og udvikling. Det var symbolet på soliditeten selv.

Men der var mange små lokale konger, og langs byens gader og veje opstod efterhånden det ene borgerhus efter det andet. Og torvet – og gaden op mod stationen – blev snart omkranset af to- og treetagers ejendomme.

Den brugerejede Grindsted-Grene Sparekasse derimod satte fra starten tæring efter næring og investerede i en mindre bygning ved torvet – umiddelbart til venstre for Varde Bank.⁵⁰

I *Grindsted Dagblads* referat af et møde i Grindsted Sogneråd fremgår der det så

sent som i 1924 at borgerne havde vanskeligt ved at få gennemført sine synspunkter.

» – *Der forelaa Andragende fra forskellige Grundejere ved Torvet om, at Torvet maa blive brolagt.*

*Der udspandt sig en livlig Diskussion om dette Andragende. Landborepræsentanterne var i Begyndelsen meget træge og uvillige til at gaa med dertil, men efterhaanden som Byrepræsentanterne klart paaviste, at de aldrig var smaalige, naar det gjaldt Landboernes Interesser, og Formanden oplæste for dem, hvor meget Byen gav i Skat, og hvor meget Landet gav (sidste Aar har Byen givet ca. 74,000 Kr. og Landet 49,000 Kr.), tæede de op, og det blev endelig vedtaget at brolægge Torvet, hvis Amtet vil deltage i Udgifterne ved at brolægge den Del af Nørregade, der støder til Torvet«.*⁵¹

Men 'torvet' var ikke et hvilket som helst stykke jord i landsbyen Grindsted – det var stadig bøndernes 'ejendom' midt i byen. Endnu besad bønderne på markedsdage retten til byens mest centrale plads. Det gik ikke altid lige civiliseret for sig, selvom afholdssagen vel fik sat en dæmper på gemytlighederne allerede i århundredets første årti.

Borgerne søgte derfor også at få markedsdagen flyttet bort fra torvet. Efterhånden som der kom flere og flere handlende til byen, aftog markederne dog i betydning som enestående handelsdage.

Netop erobringen af torvet var et af Borgerforeningens afgørende mærkesager over for landboerne. Allerede i 1902 – på et af Borgerforeningens første møder – havde apoteker Topp anført, at Borgerforeningen burde tage sig af den »uheldige Plads hvorpaa Hingstebedækningen fandt sted i Byen«. Det var tydeligvis et problem, at landmændenes heste blev bedækket af den fælles hingst ved kroen – på torvet – midt i byen. Foreningen besluttede sig dog til, at det kunne den næppe gøre noget ved.⁵²

På et møde i Borgerforeningen i 1917 drøftede man bl.a. hvad man skulle gøre ved kroejer L. Hansens mødding, der lå ved 'torvet' lige midt i byen.⁵³

Borgerforeningen påpegede ligeledes i 1917 over for Sognerådet nødvendigheden af, at man i fremtiden udlagde nogle flere pladser i byen, så at byggeriet ikke blev så tæt.⁵⁴ Det skete.

Efterhånden som Grindsted voksede til, og byplanen var realiseret med flere pladser og alléer rundt om i byen, var det også Borgerforeningen, der tog initiativ til at foranstalte renholdelsen af byens gader og pladser. Borgerforeningen påbegyndte beplantning langs byens gader.⁵⁵ Det fysiske rum skulle gøres moderne og rent.

Hvis byplanen skulle gennemføres, var det ikke blot nødvendigt at sikre et større areal til torv i byens midte, men byens veje, specielt den vej, der førte op mod stationen, skulle afstikkes helt nøjagtigt, så at den kom til at ligge helt

symmetrisk som diagonalvej ud fra torvet.⁵⁶ Det blev den også, men da banegårdsbygningen stod færdig i 1916, lå den lige for banelegemet, men skævt for stationsvejen. Sagen var alvorlig, og den skulle løses inden vejen blev tilbygget.

Selvom borgerne var forhandlingspartnere og initiativtagere i spørgsmålet om byplanlægning, var det alligevel Sognerådet, der havde den endelige besluttende myndighed:

*»Sognerådet som nu nærmest har Sagen i sin Haand, er sikkert klar over at saa godt som alle Borgere i denne By ønske denne Sag ført igennem, og vi tvivler ikke om, at i hvert Fald Flertallet af Raadets Medlemmer sympatiserer med dette berettigede Krav fra Borgernes Side og vil saa hurtigt, som muligt forsøge at løse Opgaven tilfredsstillende. Sogneraadet sidder jo i denne Sag, som saa mange andre, inde med den nødvendige Magt, og mange her i Byen venter, at det i det foreliggende Tilfælde vil benytte sig deraf, hvis det bliver nødvendigt, men endnu flere haaber paa en fredelig Overenskomst i al Mindelighed, hvilket vilde være det bedste for alle Parter«.*⁵⁷

Skønt Sognerådet vedtog at udvide stationsvejen, og dermed udjævne skævheden, skete der ikke noget. Stationsforstanderen havde nemlig opsat et stakit, og dermed afgrænset et territorium, der ville umuliggøre, at vejen blev rettet. Stakittet blev først fjernet, efter at folketingsmand Laust Rasmussen havde talt med generaldirektøren

for D.S.B.⁵⁸ Borgerforeningen var særdeles aktiv i disse byplanspørgsmål, og foreningen sendte bl.a. arkitekt Ejner Schiørring til møde i Bedre Byggeskik i København 1921.⁵⁹

Byen – så lille den endog var – adskilte sig nu klart fra bebyggelsen på landet.

Afslutning

Borgerforeningens mænd, og især en lille kerne af dem, udgjorde den gruppe der mere end nogen kom til at præge Grindsted i de afgørende år. De bogstavelig talt strukturerede byen fra grunden, ikke bare rent fysisk gennem arbejdet med byplanen, men også gennem de foreningsinitiativer – og institutioner, der udsprang af Borgerforeningens virke.

Borgerforeningen havde tillagt sig en klart dominerende rolle som borgernes talerør over for Sognerådet og andre myndigheder. Utallige initiativer var udsprungne af Borgerforeningens virke. Men efterhånden som de forskellige aktiviteter voksede og blev mere krævende at administrere, og måske også blev så kostbare, at de krævede et bredere og mere stabilt finansieringsgrundlag, opstod små, nye

instrumentelle foreninger rundt omkring.

Privatskolen blev udskilt i en Privatskoleforening, der opstod en Anlægsforening, en Elværkforening, en Vandværksforening, en Biblioteksforening,⁶⁰ hvor Borgerforeningen i lang tid opretholdt retten til to fødte medlemmer, etc. etc. Og et Teknisk Selskab dannedes i 1906 til under Borgerforeningens opsyn at varetage den tekniske undervisning i Grindsted.

Borgerforeningen fik ofte en del indflydelse på disse foreninger, alene af den grund, at den havde været med til at definere deres eksistensgrundlag, vedtægter og måske også havde været rekrutteringsbase for den første bestyrelse. Men de nye foreningers bredere medlemsbaggrund gjorde det ikke mindst enklere at opnå brugerfinansiering eller – og det var ofte tilfældet, en bedre kommunal finansiering. Borgerforeningen mistede derved det dominerende greb om byudviklingen, som den havde haft i foreningens første år.

Borgerforeningens epoke varede ved til midt i 1920'erne. Det er som om det stadig øgede pres på foreningens selskabsliv skabte problemer. En stadig større del af politikken kom til at dreje sig om, hvordan man kunne sikre byen 'tålelige' udskærkningsforhold.

7. Kapitel

Nye instrumentelle foreninger

Borgerforeningens monopol på at definere borgernes byinteresser blev brudt med de tre nye foreningsdannelser: Håndværkerforeningen af 1911, Grundejerforeningen af 1916 og Handelsforeningen af 1921. Umiddelbart var de tre foreninger blot specialforeninger, der varetog særlige borgergruppers specielle interesser: håndværkernes, grundejernes og de handlendes, fordi disse grupper ikke nødvendigvis var repræsenterede gennem Borgerforeningen. Men meget tyder på, at særlig Håndværkerforeningen kom til at fungere som en ekspressiv og også identitetsskabende byforening parallelt med og måske også i opposition til det, der foregik i Borgerforeningen. Håndværkerforeningen blev talerør ikke bare for håndværkerne, men for de andre mission- og afholdsinteresserede borgergrupper, som ikke var med i Borgerforeningens lag.

Håndværkerforeningen

Grindsted Håndværkerforening udsprang egentlig af Borgerforeningen i

1911, fordi der manglede en foreningsdannelse bag den ekspanderende tekniske undervisning. I 1912 blev Teknisk Skole lagt ind under Håndværkerforeningen og bestyret af et udvalg herfra.¹ Håndværkerforeningen blev hermed både skolens økonomiske og administrative bagland.

Håndværkerforeningens oprettelse var en direkte følge af, at ikke alle byens håndværkere længere blev optaget i Borgerforeningen – af forskellige grunde. Byen havde derfor brug for en forening, der varetog håndværkernes specielle interesser, lokalt som centralt. Ifølge foreningens vedtægter var formålet

*»at give Haandværkere Lejlighed til at samles for at udvikle Meninger og Ideer og at fatte Beslutninger sigtende til Standens vel, samt om muligt i Forbindelse med andre Foreninger at virke for Haandværkernes Opsving, Anseelse, Rettigheder og Interesser«.*²

Håndværkerforeningen var således både en brancheforening, der var indmeldt i *Fællesrepræsentationen for Hånd-*

værk og *Industri*, men var også samtidig en byforening, der ønskede et samarbejde med andre foreninger f.eks. Borgerforeningen om håndværkernes lokale interesser.

Vi må formode, at samtlige byens selvstændige håndværkere var medlemmer af foreningen. I alt fald fremgik det af foreningens vedtægter, at »Adgang til Optagelse staaer Aaben for enhver Haandværker og Industridrivende, Mand eller Kvinde i Grindsted«. Det var en åbenhed, der var fundamentalt forskellig fra Borgerforeningens.

I modsætning til Borgerforeningen blev bredden i medlems sammensætningen stor, både socialt og kulturelt. *Socialt* fordi foreningen så vidt muligt optog alle, der ønskede det, også småhåndværkere, og *kulturelt* fordi Håndværkerforeningen netop også fik de missionske håndværkere som medlemmer: snedkermester Eskild Eskildsen, snedkermester Peder Knudsen Eskildsen, smedemester Anders Andersen, skrædder Bejer-Jensen og fotograf Hans Lund, men også de afholdsfolk, der ikke længere kunne få råderum inden for Borgerforeningen: Urmager Gaarde-Sørensen, murermester Marius Knudsen, m.fl.³ Håndværkerforeningens medlemsrekruttering fra denne anden side af Grindsteds borgerskab er formentlig forklaringen på, at man i Grindsted havde både en Borgerforening og en Håndværkerforening, og ikke én Borger- og Håndværkerforening, som i andre stationsbyer. Om end missionsfolkene ikke udgjorde no-

gen talmæssig stor gruppe i Håndværkerforeningen, fik de alligevel stor betydning for foreningens profil og virke. Det kan derfor heller ikke være helt tilfældigt, at både den missionske landinspektør N.H. Nielsen og den ligeledes missionske overbanemester I.P. Jacobsen begge søgte om optagelse i Håndværkerforeningen, som de tilsyneladende som missionske borgere identificerede sig med. Men i deres tilfælde var det vanskeligt at betegne dem som håndværkere, hvorfor de ikke kunne blive optaget.⁴

Optagelse af nye medlemmer foregik hvert år på foreningens generalforsamling. Som regel optoges samtlige ansøgere, men var man i tvivl, f.eks. om en ansøger var håndværker eller ej, blev det enten afgjort ved bestyrelsens nærmere undersøgelse eller ved afstemning.

Udover opgaven med at varetage håndværkerinteresser kom Håndværkerforeningen således til at fungere som en parallel til Borgerforeningens virkefelt, dvs. den varetog også bredere byinteresser, men altså blot med en anden medlemsprofil som baggrund. Dels søgte den at påvirke beslutningerne omkring byens udvikling gennem en mere tilbageholdende bypolitik. Dels søgte Håndværkerforeningen at skabe et alternativt – og mere afdæmpet borgerligt socialt miljø i byen – end det, Borgerforeningen havde udviklet sig til, for dermed at give plads for de borgere som ikke fandt udfoldelsesrum i Borgerforeningens lag.

Organiseringen af den tekniske undervisning var en stor udfordring for Håndværkerforeningen – alle lokale ressourcer måtte tages i brug. Efter Håndværkerforeningens overtagelse af Teknisk Skole i 1912⁵ blev undervisningen lagt anderledes systematisk an, med undervisning mindst tre aftener om ugen i dansk, regning, frihåndstegning, stereometri og geometri. Man arbejdede stadig på at forbedre undervisningen, og i 1915 afholdt Håndværkerforeningen et møde med Realskolebestyrer Jens Futtrup, »for at tage bestemmelse om Teknisk Skoles Drift for 1915/16«. ⁶ Undervisningen blev udvidet til også at omfatte bogføring, projektionstegning, fagtegnning og samfundslære fem aftener om ugen.

Der knyttedes efterhånden en fast stab af undervisere til skolen. Der var malermestrene Hansen og Egebjerg, arkitekt Schiørring, overbanemester Jacobsen, kommuneskolelærerne Ellehage og Poulsen og landinspektør N.H. Nielsen. Fælles for lærerne var det, at de alle var kendte borgere i byen. De fire sidste – skal vi se – var tillige kendte i Indre Mission og K.F.U.M.-arbejdet blandt unge mænd. De var dertil alle medlemmer af Håndværkerforeningen. Lærerne var tilsyneladende lige så meget personer med lyst til et meningsfuldt ungdomsarbejde som egentlige faglærere.

De fik god kontakt til byens unge. Svende, lærlinge og drenge over tolv år havde adgang til undervisningen, men blandt eleverne på skolen finder

vi i hovedsagen kun lærlinge ansatte hos byens respektive mestre og meget få svende.⁷ Det var ikke altid lige let at få byens lærlinge til at komme til skolen. På et tidspunkt i 1921 gik Håndværkerforeningen derfor ind for at indføre tvungen svendep prøve, fordi det ville »tvinge« de unge til at følge undervisningen. Det følgende år i 1922 valgte Håndværkerforeningen at opsøge de mestre, der ikke sendte deres svende til skolen.

Håndværkerne søgte at knytte Teknisk Skoles elever tættere til sig bl.a. ved at tilbyde dem at måtte komme gratis til de foreningsarrangementer, som Håndværkerforeningen var begyndt at afholde som et alternativ til Borgerforeningens foreningsliv. Udover den egentlige undervisning bidrog skolen herved til at etablere kontakt til håndværkermiljøer, selvom elevernes naturlige hjemsted vel var Svendenes Fagforening efter endt uddannelse.

Dertil holdt Håndværkerforeningen i regelen en større tombola een gang om året med håndværkernes egne produkter som gevinster, men hertil kom en betydningsfuld foreningsstøtte og kommunal støtte.⁸ Arbejdet med Teknisk Skole kulminerede foreløbig i 1918, hvor håndværkerne opførte en Teknisk Skolebygning, der skulle manifestere håndværkernes position i byen og ikke mindst deres uddannelsesniveau. Nogle af foreningens medlemmer mente således, at bygningen både skulle indeholde en læsestue og en op-

holdsstue for eleverne.⁹ Deres ønske om en læsestue fik de gennemført med oprettelsen af K.F.U.M.-bygning i 1923 – en bygning som foreningen i sagens natur havde gode forbindelser til.

Den nye Teknisk Skole-bygning blev mødelokale for Håndværkerforeningen, der derved – modsat Borgerforeningen – fik et samlingssted uden indblanding udefra. Karakteristisk for Håndværkerforeningens interesse i at tage brede bymæssige opgaver op var det, at Grindsted Museum egentlig opstod i skolens kælder, fordi et af medlemmerne, gartner Prip-Petersen, havde fået mulighed for at opstille sin samling dér – foreløbig til glæde for foreningens medlemmer.

Håndværkerforeningen havde ikke et lige så aktivt socialt miljø som Borgerforeningen. Det hang nok for en del sammen med, at håndværkerne var konkurrenter i det daglige, og at de derfor ikke brød sig om at mødes også i fritiden.

Det lykkedes ikke helt for Håndværkerforeningen at knytte medlemmerne tættere til foreningen og derved skabe et borgerligt foreningsmiljø parallelt med Borgerforeningen. Hertil var medlemssammenfaldet med Borgerforeningen antagelig for stort, og dem, der ikke var medlem dér, var for lidt socialt anlagte.

Men de få selskabelige sammenkomster, der alligevel var, var heller ikke så livlige som i Borgerforeningen. Der var ingen dans og intet kortspil. Sammenkomsterne foregik i regelen

som i 1916, hvor »Foreningens medlemmer med Damer blev indbudt til Selskabelig Aften med Gratis Chokolade, Kaffe, Cigarer og Klavermusik«. ¹⁰ Først i 1920'erne søgte man at gøre sådanne sammenkomster til en fast årlig begivenhed i foreningen, bl.a. ved at etablere en regelmæssig »Vinterunderholdning« for foreningens medlemmer. F.eks. var der i 1922 fælles kaffebord, sange af Sangforeningen, musik af elever fra Realskolen (privatskolen) og oplæsning af skolebestyrer Jens Futtrup. Hertil kom juletræssammenkomster, der ofte afholdtes sammen med Borgerforeningen, og en sjælden gang en udflugt.

Omend den selskabelige aktivitet i foreningen var ringe, kunne man alligevel se nødvendigheden heraf. I 1923 foreslog foreningens formand, at man lod afholde en selskabelig sammenkomst »for dog om mulig at få Medlemmerne samlet, idet man sjælden ser dem til Møderne«. ¹¹ Hvis foreningen skulle fungere ordentligt, måtte man nok etablere et mere sammenhængende socialt miljø blandt medlemmerne. Sammenkomsterne fortsatte derfor. Men problemet var ikke dermed løst. I 1925 afholdt man en sommerudflugt til Tønder, og da denne ikke fik nogen stor tilslutning, benyttede formanden lejligheden til »at mane Medlemmerne til ikke at falde i Søvn, men vi maa stadig være mere vaagne, saa vi altid er paa Højde med Udviklingen«. ¹² Alligevel kan der ikke være tvivl om, at foreningen afgjort fungerede som et vigtigt

Grindsted Håndværkerforenings udflugt til Randbøldal i 1912. Egentlig var der ikke stor forskel – på Borgerforeningens medlemmer og dem, der var medlemmer af Håndværkerforeningen – blot udgjorde de to selvstændige, sociale og faglige miljøer. Sammenlign med billedet side 92.

alternativ til Borgerforeningens efter nogens mening lidt for aggressive borgerlige foreningsliv. Karakteristisk nok blev een af de mere vellykkede sociale aktiviteter i Håndværkerforeningen et Håndværkersangkor, der også formidlede mere musiske sociale aktiviteter blandt Håndværkerforeningens medlemmer.

Man får nærmest indtryk af, at foreningen levede et stille liv i hovedsagen omkring administrationen af Teknisk Skole og ved at samarbejde med Borgerforeningen om forskellige by-

spørgsmål: om valgene til Sognerådet, hvor Borgerforeningen jo ikke havde opbakning nok til at opstille egne kandidater,¹³ og ikke mindst omkring afholdelsen af en stor amtsudstilling i 1926.¹⁴

Men uafhængigt af Borgerforeningen arbejdede Håndværkerforeningen eksempelvis for at mindske gøglet ved markederne i byen – et gammelt tema, som visse af foreningens medlemmer allerede havde arbejdet for i andre sammenhænge.¹⁵ Håndværkerforeningen blev initiativforum for de borgere,

der ikke delte Borgerforeningens aktive byliv.

Grundejerforeningen

Grundejerforeningen blev egentlig oprettet ved et møde indkaldt på initiativ af Håndværkerforeningen i 1915. Årsagen var nok at Håndværkerne gerne ville have et forum, som kunne løse de byspørgsmål, som de mente, Borgerforeningen ikke tog sig ordentligt af. »Borgerforeningen varetog ifølge Mødedeltagerne ikke Grundejernes interesser godt nok,« skønt 81% af Borgerforeningens medlemmer også var grundejere.¹⁶ Det var for at få indflydelse på byens fysiske udvikling, at Grundejerforeningen blev dannet, og personerne bag initiativet var derfor groft sagt dem, der ikke havde indflydelse i Borgerforeningen.

Næsten forventeligt kom Grundejerforeningens første bestyrelse derfor til at bestå af missionske og afholdsbevidste borgere, nemlig missions- og afholdsmanden, landinspektør N.H. Nielsen, der blev formand, missions- og afholdsmand, snedkermester Eskild Eskildsen, malermester H. Hansen, der genfindes inden for K.F.U.M. og formentlig også var afholdsmand, men også den radikale grundtvigianer, skrædder og afholdsmand A. Jørgensen og skotøjsfabrikant Marius Petersen, der muligvis var afholdsmand.¹⁷

Efter Grundejerforeningens dannelse kendes den for flere initiativer i by-

en. Først og fremmest var det på Grundejerforeningens initiativ, at byens forskønnelsesudvalg blev oprettet,¹⁸ omend ideen blev gennemført i tilknytning til Borgerforeningen. Grundejerforeningen påtog sig selv flere plantningsopgaver,¹⁹ ligesom den også opstillede flere bænke i byen.²⁰ Også Grundejerforeningen arbejdede for at mindske markedsgølet i byen.²¹

Mere overraskende var det, at det var Grundejerforeningen, der først begyndte at presse på for at få Sognerådet til at bygge et alderdomshjem i 1921, een af de sociale opgaver, som Borgerforeningen ikke interesserede sig for. Hermed markerede Grundejerforeningen sig på linie med Håndværkerforeningen som en forening, der bredt varetog borgernes interesser også sådanne som ikke direkte var grundejerspørgsmål.²² Hertil virkede Grundejerforeningen for udviklingen af byens kloakanlæg – oprindeligt påbegyndt af Borgerforeningen.²³ Grundejerforeningen havde dermed overtaget en del af det bypolitiske initiativ fra Borgerforeningen.

Handelsforeningen

Handelsforeningen blev oprettet i 1921 til at varetage handelstandens interesser. I tilknytning til Teknisk Skole oprettedes i 1922 en Handelsskole af Handelsforeningen for handels- og kontormedhjælpere. Der blev undervist i fagene bogføring, retslære,

dansk, skrivning og regning med lærerne N.C. Ellehage og bagemester Niels Wedel. Men endnu før 1925 var elevtallet sparsomt. Så vidt det kan skønnes, arbejdede denne Handelsforening i et tæt forhold til Borgerforeningen, med hvilken den også delte sin første formand, Kr. Præstegaard.

De fire foreninger

Med dannelsen af Håndværkerforeningen i 1911, Grundejerforeningen i 1916 og Handelsforeningen i 1921 blev Borgerforeningens monopol på at definere den lokale bypolitik brudt. Medlemsammenfaldet mellem foreningerne var ganske vist af naturlige årsager stort: Håndværkerforeningen var for *alle* håndværkerne i byen og Grundejerforeningen for *samtlig*e grundejere, og Handelsforeningen for *samtlig*e handlende, hvorved disse borgergruppers specielle interesser kunne blive varetaget – modsat Borgerforeningen, der *ikke* var for *samtlig*e borgere.

Alligevel var det andre grupper i byen, ikke mindst Indre Mission og afholdsoptionen, der kom til at dominere de nye byforeninger. Af den grund interesserede de nye byforeninger sig også for bredere byanliggender end det, der præcist faldt inden for deres konkrete interesseområde. Man kan næsten sige, at de nye byforeninger kom til at fungere som borgerlige *modforeninger* til Borgerforeningens bypolitik.

Borgerforeningen havde ganske vist allerede samarbejdet eller koordineret sit virke med de andre byforeninger. Ikke blot når forskellige særinteresser vedrørende byplan, erhverv og handel var på dagsordenen, men i det hele taget.

Først i 1920'erne begyndte Borgerforeningens bestyrelse derfor at indkalde alle fire foreningers bestyrelser, når der skulle drøftes fælles byanliggender, f.eks. omkring oprettelsen af et svineslagteri, eller da man begyndte at arbejde for at få en garnison til Grindsted.²⁴ Efterhånden udviklede der sig et konkret samarbejde mellem »de fire foreninger« og det formaliseredes så kraftigt, at de regelmæssigt holdt fælles møder. Magten var dermed overgået fra den enkelte foreningsbestyrelse til dette fælles bestyrelsesforum.

I 1935 foreslog redaktør Christensen fra *Vejde Amts Folkeblad* da også, at pressens repræsentanter ganske enkelt blev inviteret til »de Fællesmøder, de fire Foreningers Bestyrelsesmedlemmer af og til holder, naar der er vigtige Sager på Dagsordenen«.²⁵

Der var ikke udelt begejstring for dette samarbejde. Det gik ud over medlemsindflydelsen i de enkelte foreninger. Karetmager Chr. Larsen påpegede eksempelvis i 1926, at Håndværkerforeningens bestyrelse arbejdede for selvstændigt sammen med Borgerforeningen bl.a. i forbindelse med tilrettelæggelsen af Amdsudstillingen. Han hævdede, at »de menige Medlemmer var bleven holdt uden for alt det-

Borgerforeningens bestyrelse samlet hos bankbestyrer Fr. Thrane i 1941. Fra venstre ses Tomrerhandler Chr. Dalgas, bankfuldmægtig Stensig, bankbestyrer Thrane, sagfører Licht, arkitekt Schiørring, overlæge Lange, redaktør Christensen. Borgerforeningens bestyrelse mistede indflydelse efterhånden som der opstod parallelle byforeninger.

te«, men bestyrelsen kunne kun opfordre til, at medlemmerne mødte op på generalforsamlingerne.²⁶

Særlig på ét punkt var de fire foreninger dog fundamentalt uenige: Spørgsmålet om alkoholnydelsen i sognet. Borgerforeningen praktiserede i sit ekspressive foreningsliv en helt anden selskabelig stil, end de øvrige bypolitiske foreninger, og den anså også en liberal alkoholpolitik i sognet for en nødvendighed for byens fremtidsmuligheder. Det er formentlig årsagen til, at Borgerforeningen ikke formåede at fastholde sin position som den eneste og førende byforening.

Byinteresser i Sognerådet

Vi kan med god ret kalde Grindsted for et *foreningsstyret* samfund. Alligevel var det et problem, at de ikke-missionske borgere ikke havde nogen gennemslagskraft i Sognerådet. Der dominerede landboerne og missionen. Det virker mærkeligt, set i lyset af de nye byboeres engagement og virksomhed og det faktum, at byen allerede i 1917 talte lige så mange indbyggere som landsognet. Hvordan det gik til, kan i virkeligheden bedst illustreres ved en gennemgang af de grupperinger, der figurerede ved valgene til Sognerådet.

Borgerforeningens forsøg på at blive repræsenteret direkte politisk lykkedes i 1909 ved det første sognerådsvalg efter den privilegerede valgrets afskaffelse i 1908. Da blev en af byens første entreprenører, skotøjsfabrikant Marius Petersen valgt sammen med lærer Chr.N. Christensen, Nollund, ved en valgalliance mellem de nye borgere og de mest udviklingsivrige landmænd på Demokratisk Forenings lokalliste. Stemmetallene siger noget om holdningsbalancen i sognet: at Demokratisk Forening formentlig samlede hele ikke-missionen i sit regi. Ved valget i 1909 fik en Indre Missionsli-

ste fire pladser i Sognerådet (221 stemmer) nemlig gårdejer Mathias Christensen, gårdejer Anton Jensen, husmand Karl Kristiansen og gårdejer Søren H. Jørgensen, mens to lokale lister fra Demokratisk Forening fik henholdsvis de to nævnte pladser (109 stemmer) og ingen (47 stemmer).²⁷ Der synes med dette sognerådsvalg at tegne sig en lidt restriktiv linie i Sognerådet, hvilket bl.a. gav sig udtryk i den holdning, Sognerådet indtog over for benyttelsen af kommunens Gymnastik- og Forsamlingshus. Var missionsfolkene mon blevet mere opmærksomme på de utilsigtede virk-

Billedet viser Grindsteds første kommunekontor, der lå for enden af den bygning, hvor sognerådsformand I.P. Jensen drev sit æggepakkeri foruden forskellig handel med huder og skind.

ninger af byudviklingen og derfor begyndt at skærpe deres stemmeafgivning? Marius Petersens sognerådsmandat i 1909 gav kun borgerne helt minimal reel indflydelse i Sognerådet – fortrinsvis via Demokratisk Forenings andet sognerådsmedlem, lærer C.N. Christensen, Nollund.

Bedre gik det ikke ved sognerådvalget i 1913. Borgerforeningen var formentlig godt klar over, at der ikke kunne føres bypolitik, uden at alle byens grupperinger – også Indre Mission – fik indflydelse herpå. I modsat fald ville en del borgere vel stemme sammen med landet.

Valget fandt sted samtidig med at kroens bevillingsspørgsmål var til behandling, og dette spørgsmål fik derfor afgørende betydning. Borgerforeningen indkaldte til et opstillingsmøde med »Byens Foreninger« i kommunens forsamlingshus. Som byens foreninger regnede Borgerforeningen sig selv og den nyoprettede Håndværkerforening, men også »Byens tre Afholdsforeninger«, som det blev udtrykt af Borgerforeningen. Dermed mente man formentlig den gamle Grindsted Afholdsforening (eller muligvis en ikke særlig livskraftig afholdsloge under N.I.O.G.T. som blev oprettet i 1910), afholdsforeningen Det blå Bånd og den missionske afholdsforening Det blå Kors. Afholds-sagen regnedes tydeligvis nu som en vigtig og udslagsgivende interesse i byen, og afholdsforeningerne som repræsentanter for vigtige borgergrupper, som ikke kunne nås på anden må-

de. I alt fald anså Borgerforeningen, at de fem foreninger alt i alt var samlende for de borgerinteresser, der måtte være i byen, men også, at der trods eventuelle modsætningsforhold når alt kom til alt, *var fælles borgerinteresser adskilt fra landet.*²⁸

På mødet blev der opstillet en byliste, hvor skotøjsfabrikant Marius Petersen igen var topkandidat efterfulgt af cementstøber Chr. Christensen fra Det blå Bånd og snedkermester Eskild Eskildsen fra Blå Kors.²⁹ Men kun topkandidaten på bylisten blev (forventeligt) valgt, skønt listen dog havde samlet 94 stemmer. Men der var stadig støtte at hente hos to valgte kandidater fra Demokratisk forening med ialt 140 stemmer med gårdejer Anton Jensen, Morsbøl, og Jørgen K. Nørregård, Urup. En Indre Missions liste havde 209 stemmer og fik valgt gårdejer Mathias Kristensen, Hinum, Søren H. Jørgensen, Eg og lærer Chr. N. Christensen, Nollund, skønt sidstnævnte tidligere var valgt for Demokratisk Forening.³⁰ Altså alt i alt en tiltrængt styrkelse af borgernes position i sognet. Der var blot det problem, at Demokratisk Forening ikke længere ubetinget gik med på borgernes ønsker.

Ved sognerådvalget i 1917 hvor bybefolkningen var lige så stor som landbefolkningen, blev en samlet byliste alligevel klart underrepræsenteret i Sognerådet. Borgerforeningen tog initiativ til at samle bestyrelserne for byens betydningsfulde foreninger til et møde i anledning af det forestående sogne-

Grindsted var vært ved to store midtjyske udstillinger i 1926 og 1936 arrangeret af 'de fire foreninger'. Med de to udstillinger var brede grupper i befolkningen med til at slutte op om Grindsted som fremskridtsby. Billedet er fra 1926.

rådvalg. Det drejede sig formentlig om Borger- og Håndværkerforeningen og den i 1916 oprettede Grundejerforening.

Skønt borgernes hidtidige sognerådsmedlem Marius Petersen mente, at byen havde mange forskellige opgaver at løse, og at det var et argument i sig selv for, »at [by]Befolkningen stod saa samlet som muligt«, var det ikke let. På mødet kunne man nok enes om, at byens objektive interesser havde været stedmoderligt behandlet i det foregående Sogneråds virketid, fordi borgerne kun havde haft een egen repræsentant i Sognerådet. Men det var svært at drage konsekvenser af enigheden.

Foreningsbestyrelserne besluttede derfor at opstille en kompromisliste. Øverst på listen placeredes I.P. Jensen,

der repræsenterede Borgerforeningen, men nød bred tillid, så kom bogtrykker Kr. Kristensen, der dels repræsenterede Borgerforeningen, men tillige var socialdemokrat. Som person regnede man derfor med, at han kunne samle stemmer fra brede kredse i byen. Man sagde senere om ham, at han ikke var rigtig socialdemokrat, men kun blev det, fordi han ville i Sognerådet. Herefter blev købmand T.C. Oehenschlæger opstillet og landinspektør N.H. Nielsen, begge fra Den indre Mission. Borgerforeningens formand Kr. Præstegaard blev placeret som nummer fem på listen, og til sidst kom afholdsmænd, murermester Marius Knudsen, der repræsenterede Håndværkerforeningen. Med denne bredere liste håbede og regnede man med, at

borgerinteresser kunne vinde halvdele af Sognerådets medlemmer svarende til byens andel af sognets vælgere. Bylisten fik ganske vist 220 stemmer og dermed indvalgt tre kandidater, men kandidat nummer et var gårdejer og handelsmand I.P. Jensen, der havde missionske sympatier, bogtrykker Kr. Kristensen blev Borgerforeningens og Håndværkerforeningens mand, men den tredje kandidat, grosserer T.C. Oehlenschläger, repræsenterede de missionske borgere. Tre – geografisk bestemte – landlister fik henholdsvis indvalgt to, een og een med stemmefordelingen 156, 86 og 86.³¹ Trods de tre

mandater var de missionsk sindede borgere altså dominerende, og de kunne altid alliere sig med mulige meningsfæller fra landet – og gjorde det også i mange situationer.

Det hele blev endnu mere kompliceret ved sognerådvalget i 1921. Sognet blev splittet i syv forskellige lister. Først afholdt afholdsmissionsfolkene et møde i Missionshuset med henblik på at opstille en fælles missionsliste blandt borgerne. Mødet endte dog uden resultat, hvilket antagelig skyldtes en begyndende splittelse inden for missionen i bevillingsspørgsmålet, som vi skal vende tilbage til.³² De ledende mis-

Sognerådet var i 1921 samlet til møde formentlig i grosserer I.P. Jensens stue.

Studekøretøj og bil foran købmand T.C. Oehlschlægers butik i Grindsted ca. 1914. Dette billede blev et yndet motiv til at illustrere kontrasterne i Grindsteds udvikling.

sionsfolk foretrak derfor paradoksalt nok at arbejde med byens borgerlige foreninger om opstillingen til valget.

Borger-, Håndværker- og Grundejerforeningerne indkaldte til et fælles bestyrelsesmøde kort efter, hvor man blev enige om, »at bringe en del Kandidater i Forslag evt. i forbindelse med Indre Mission ved et Borgermøde«. ³³ Et sådant møde blev afholdt og der blev opstillet en liste med sognerådsformanden I.P. Jensen som nummer ét, den missionske grosserer T.C. Oehlschlæger blev nummer to, efterfulgt (som stemmesluger) af den tidligere byrepræsentant i Sognerådet, skotøjsfabrikant Marius Petersen, den missionske smedemester Anders Andersen, den radikale

afholdsmand Marius Knudsen og som nummer sidst Borgerforeningens formand Kr. Præstegaard. ³⁴

Flere af de missionsfolk, der var placeret nederst på listen, var netop dem, der gik ind for en restriktiv alkoholpolitik i sognet. De opstillede derfor en selvstændig liste med den missionske afholdsmand smedemester Anders Andersen som nummer et og murermester Marius Knudsen som nummer to, skønt sidstnævnte nok var afholdsmand, men også både radikal og grundtvigsk, og endelig den missionske afholdsmand snedkermester Eskild Eskildsen. ³⁵ Endvidere blev der opstillet fire (topografiske) landlister og een socialdemokratisk liste.

Resultatet blev, at borgerlisten fik tre mandater med sognerådsformand I.P. Jensen i spidsen, efterfulgt af grosserer T.C. Oehlschlæger og fabrikant Marius Petersen med 193 stemmer, mens den missionske smedemester Anders Andersen alene blev valgt på den alternative afholdsliste.³⁶ Missionen dominerede dermed igen det nye sogneråd. Alliancerne og fronterne blev stadig mere og mere indviklede. Formentlig har personkendskabet betydet en del, og de kandidater, der kunne kombinere flere mulige interesser eller kvaliteter, blev ofte nøglepersoner.

Heller ikke i 1925 formåede borgerne at få opstillet en fælles byliste. Bymissionen fik valgt tøermester Eskild Eskildsen på en indremissionsk byliste, og sognerådsformand I.P. Jensen på en venstrebyliste, mens borgerne fik valgt købmand Chr. Thorning fra Borgerforeningen.

Afslutning

Byen var således fortsat i mindretal i sognerådet, og mindretallet var splittet. I hele denne periode var der derfor ikke andet at gøre for de nye byboere end fortsat at virke i deres egne foreninger så vidt mulig til varetagelse og defineringen af de opgaver, som var påkrævet i byen, og som der endnu ikke var præcedens for at varetage i Sognerådet.

Man må derfor i Grindsteds første årtier i vid udstrækning tale om *det foreningsstyrede bysamfund*, hvor foreningerne opfyldte en funktion i tomrummet mellem landbosamfundets 'cigar-kasseøkonomi' og det komplicerede bysamfunds krav til varetagelse af mange forskellige samfundsmæssige opgaver.

8. Kapitel

Nye ekspressive foreningsmiljøer

I takt med at Borgerforeningen lukkede for medlemstilgangen og foreningens tidligere ungdommelige miljø nu bestod af 'satte' borgere, der af forskellige grunde havde forandret selskabsvaner, begyndte der også – ligesom i Håndværkerforeningen – at opstå flere alternative ekspressive miljøer rundt om i byen.

Selskabelige foreninger

Den umiddelbare konsekvens af situationen i Borgerforeningen blev oprettelsen af en Selskabelig Forening uden for Borgerforeningens regi, Grindsted Selskabelige Klub blev stiftet i marts 1919, og dér mødtes de yngre og mere livlige mennesker. Umiddelbart var der god tilslutning til klubbens virke. Allerede samme sommer nævnes 90 medlemmer.¹ Af disse kendes dog kun de første to bestyrelsers sammensætning – ialt otte personer, der også må formodes at have været initiativtagere til foreningen. Det var netop potentielle medlemmer af Borgerforeningen,

fortrinsvis helt unge og nytillflyttede borgere.

Grindsted Sang- og Musikforening blev oprettet i løbet af 1916. I 1917 bestod foreningen af et blandet kor på omkring 30 sangere og et mindre herrekor på 12.² Vi kender ikke noget til foreningens medlemmer, udover at malermester H. Hansen og arkitekt Schiørring og Fr. Nissen blev valgt til bestyrelsen i 1918.³ Der var fra starten tætte forbindelser til Håndværkerforeningen.

Musikforeningen fungerede som en selskabelig forening, både indadtil i forbindelse med øveaftenerne, men også ved talrige koncerter på Afholdshotellet. Fra 1916 nævnes f.eks. en mindre koncert i forbindelse med en oplæsningsaften med den grundtvigske pastor Richter, Vejen⁴ og f.eks. i 1918 fik foreningen tilladelse til at lade afholde offentlig koncert i Krohaven med servering, dog ikke spiritus.⁵ Det kunne også være en »Familie-aften« med kaffebord, hvor en skuespiller underholdt med Åkjærs digte efterfulgt af dans.⁶ Flere selvstændige arrangementer sluttede med bal eller dilettant.

Foreningen kendes også fra talrige små sammenkomster i samarbejde med byens forskellige andre foreninger som f.eks. Dansk Kvindesamfund,⁷ Foredragsforeningen og ikke mindst Håndværkerforeningen. På denne måde fungerede foreningen som et bindeled mellem de forskellige foreningsmiljøer i byen. Efter alt at dømme fortsatte Sang- og Musikforeningen som Håndværkersangkoret.

Loger

Siden 1916 havde enkelte af Grindstedets borgere regelmæssigt besøgt nogle østjyske loger under Odd Fellow-ordenen. Apoteker Jeppe Skjoldborg-Petersen blev medlem af logen Entwistle i Vejle i 1916, men flere fulgte efter ham. Tømmermester Plesner-Bloch og snedkermester Carl Nielsen.⁸ I 1921 var der baggrund for at stifte Odd Fellow-loge James Rightly i Grindsted. Den lejede sig ind i et lokale i Håndværkerforeningens Teknisk Skole, og holdt der sine møder hver fjortende dag, men blandede sig i øvrigt ikke i det offentlige byliv.⁹

Foreningen udviklede sig ret hurtigt og rekrutterede sine medlemmer bredt blandt byens borgere især blandt den gamle Borgerforeningens kerne. En mulig forklaring på, at foreningen netop blev oprettet 1. september 1921 kunne være Borgerforeningens svigtende foreningsliv. I Odd Fellows foreningslokale har man antagelig fortsat

kunnet udskænke stærke drikke for den sluttede kreds foreningen udgjorde, og heller ingen af medlemmerne er kendte som afholdsfolk.¹⁰ Odd Fellowforeningen gik dog i sig selv igen først i 1930, efter at Borgerforeningens selskabelige liv var begyndt at blomstre igen.

Logen var en organisationsform, hvor man opfyldte et behov for et mere aflukket fællesskab i stationsbyen. Mens Odd Fellowforeningen fungerede, var medlemsskabet ret forpligtende, og man må formode, at medlemmerne lærte hverandre at kende på en mere fortrolig måde end i byens øvrige foreningsliv. Ved to begravelser af Odd Fellow-brødrene, apoteker Jeppe Skjoldborg-Petersen og sagfører Brøndberg-Jørgensen, i 1920'erne optrådte Odd Fellow-brødrene således på lige fod med den nærmeste familie. Faktisk bar loge-brødrene kisten.¹¹ Logen fungerede derved som en slags erstatningsfamilie for de stationsbyboere, der ikke havde familienetværk i eller omkring Grindsted.

Modsat Borgerforeningens virke var denne loge-virksomhed således helt uden for de øvrige byboeres indsigt. Virksomheden blev ikke annonceret, og der blev i sagens natur aldrig refereret fra møderne i den lokale presse. Odd Fellow-logen var også lukket i sit medlemsoptag.

Logen var primært en ekspressiv forening, og den var formentlig også et foreningsmiljø, som logebrødrene identificerede sig med. Men det kan

Odd Fellowlogen James Ridgely oprettet 1. september 1921. Bagest fra venstre: Plesne-Bloch, Fred. Bissbjerg, Fr. Thrane, N.C. Nielsen, Carl Nielsen. Foran: H. Nielsen, Chr.Beck, N. Feddersen.

næppe afvises, at logen også fungerede som en uformel politisk organisationsdannelse. Det er umuligt at forestille sig, at man ikke skulle have diskuteret byens anliggender dér.

Odd Fellowlogens lukkethed er formentlig forklaringen på, at Grindsted i 1947 fik en Rotary loge. Medlemmer blev bl.a. de borgere, der ønskede logeformen og faktisk var potentielle medlemmer af Odd Fellowlogen, men på grund af at logen størrelsesmæssigt var afrundet, ikke kunne optages dér. Rotary må derfor betragtes som en ny ekspressiv og identitetsskabende foreningsdannelse etableret af en ny generation af borgere.

Typisk for stationsbyernes småborger-skab er de såkaldte afholdsloger.¹² Vi ved faktisk, at N.I.O.G.T. 'Nordisk independent Order of Good Templars' stod stærkt i Grindsteds nærmeste stationsbyer eksempelvis Ølgod, Vejen og Vamdrup. De spillede en vigtig rolle som et moralsk og trygt samlingssted for dem, der hverken følte sig hjemme i de religiøse bevægelser, borgerlige foreninger eller i arbejderbevægelsen, men som dog alligevel så en værdi i at være tættere knyttet til et sammenhængende foreningsmiljø.

N.I.O.G.T. forsøgte sig flere gange i Grindsted. Første gang N.I.O.G.T. træffes i Grindsted er i 1910 ved et agitationsmøde med en fru L. Vogelius

som taler. Resultatet blev, at der blev indtegnet tolv medlemmer, og en efterfølgende avismeddelelse konstaterede, at logen dermed var sikret. Logen Grindsted Vel optræder i 1910-12 i N.I.O.G.T.s interne tryksager, men derefter hører sporet op. Det kan naturligvis skyldes, at logen har fungeret helt lukket. Logen optræder således formentlig ved opstillingsmødet til Sognerådvalget i 1913.¹³ Men den har næppe haft en kontinuerlig mødevirk-somhed i mellemtiden.¹⁴

Vi hører faktisk ikke mere til sagen før i 1918, hvor en ny logedannelse kan bekendtgøres i *Grindsted Venstreblad*:

»Under N.I.O.G.T. har der i Grindsted eksisteret en Loge, der imidlertid i længere Tid ikke har afholdt Møder, og i det hele taget har ført en hensygnende Tilværelse. For at oprette det forsømte havde et Par af Logens Medlemmer i aftes indbudt til et Møde paa Afholdshotellet, og blandt de Mødte viste der sig en stærk stemning for at faa Arbejdet i Gang. Genaabningen sker om 14. Dage«.

Logen blev da også gendannet – under navnet Hedebloomsten. Men heller ikke denne gang satte initiativet sig varige spor i bylivet.¹⁵ Der har heller ikke kunnet opdrives sammenhængende medlemsoplysninger om logerne. Vi ved kun, at det radikale *Grindsted Venstreblads* redaktør, Aage Jensen, i 1918 var formand for den gendannede loge, og det er oplyst, at gartner Hviids kone

ligeledes var medlem. Sidstnævnte var kendt som medlem af Kirkeligt Samfund i 1919.

En sandsynlig forklaring på Grindstedes manglende N.I.O.G.T.-virksomhed er, at Blå Kors allerede fra 1910'erne var veletableret, og dermed havde fået en slags monopol på at definere afholdssagens mål, midler og metoder. Afholdsbevægelsen i Grindsted blev ganske enkelt identificeret med Indre Mission.

Afslutning

Disse få eksempler på nye ekspressive foreninger giver allerede et lille indblik i, at Grindsted var på vej til at blive et langt mere kompliceret gruppeopdelt samfund med nye – også forpligtende foreningsdannelser.

Erstatningsfamilier kunne man kalde disse ekspressive foreningsdannelser, fordi samværet og fællesskabet var det centrale. Disse foreningsdannelser skal dog sammenholdes med, at de gamle gruppe- og foreningsdannelser omkring de to store religiøse grupperinger og idrætsforeningerne fungerede videre med nye foreningsdannelser i stationsbyen. Hvilket foreningsmiljø, den enkelte havnede i, var ikke nødvendigvis givet på forhånd. Det afhæng af den enkeltes præferencer, men i høj grad også af foreningernes evne – og vilje – til at åbne sig og være imødekommende over for de nye byboere.

9. Kapitel

Idrætsforeninger

»Forleden afholdtes i Grindsted de første egentlige Fodboldkampe i Aar. De overværedes af adskillige Tilskuere. Vi vil gerne med disse Linier lægge et godt Ord ind for Sportssagen. Al Sport er sund. Og de Unge, der dyrker den, fortjener ikke blot almindelig Sympati og Interesse, men ogsaa Støtte – af økonomisk Art. De ældre maa forstaa dette«.

Grindsted Dagblad 17. maj 1918

Idrætten fik hurtigt en magnetisk tiltrækning på de unge mennesker i stationsbyen. De havde fået fritid – langt mere end de havde haft tidligere. Idrætten imødekom en efterspørgsel ikke bare på det instrumentelle plan: ønsket om fysisk udfoldelse. Idrætten opfyldte også en funktion på det ekspressive plan i og med, at foreningerne kom til at fungere som attraktive sociale ungdomsmiljøer.

De unge ville noget andet med deres fritid – og de kom dermed bevidst eller ubevidst også til at provokere det puritanske samfund i Grindsted. Så stærk blev idrætsforeningernes stilling i stationsbyen i 1920'erne, at de mere end noget blev konkurrenter til de øvrige aktiviteter: undervisning, husflid etc., der med gode mænds gode viljer var – og blev – igangsat i Grindsted. Og meget tyder på, at denne idræt også skabte en ny ungdomsidentitet – at den blev en slags modkultur til de fore-

ningsdannelser, der allerede havde etableret sig i Grindsted.

Skytte- og Gymnastikforeningen

Med den kraftige byudvikling i 1910'erne fik Grindsted Skytte- og Gymnastikforening flere medlemmer. Det førte til forandring i aktiviteterne. Foreløbig fortsatte folketingsmand Laust Rasmussen dog som en næsten selvskreven formand og samler.

Gymnastikken var nu blevet fast etableret i foreningen, og i 1913 omtales to ugentlige gymnastikaftener for kvinder og to for »24 raske unge mænd«, under ledelse af gårdejer Rasmus L. Rasmussen, Laust Rasmussens søn.¹ I 1915 nævnes gymnastikken igen, men denne gang var det med maskinsnedker Laust Skov som leder af et herrehold og en frk. Kristiansen, der havde ansvar for damegymnastikken.²

Slagsmål i Grindsted. Under et Bal den 19. f.M. i Grindsted Kro, som afholdtes for Medlemmer af Grindsted Boldklub, trængte en Smedelærling, der ikke er Medlem af Foreningen, og som var meget beruset, sig flere Gange ind i det sluttede Selskab. Han blev de to første Gange vist ud, men da han kom igen tredje Gang og en tilstedeværende Farversvend, der for øvrigt er Sekretær i Boldklubben, havde anmodet ham om at forsvinde, skældte han Farversvenden ud, hvorover denne, der ligeledes var en Del beruset, blev saa vred, at han slog Smedelærlingen først i Ansigtet med sin knyttede Næve og derefter oven i Hovedet med en Ølflaske, hvorved Smedelærlingen fik et stort Hul i Hovedet. Den saarede

blev straks bragt til Sygehuset, hvor han henlaa i 8 Dage, men er dog nu atter rask.

Baade Farversvenden og Smedelærlingen maatte i Gaar i Andst= Slaugs Herreds Politiret, hvor Farversvenden maatte gaa ind paa foruden at betale Smedelærlingen 20 Kr. i Erstatning, at afholde Udgifterne ved Lægehjælpen og Sygehusopholdet for Lærlingen og erlægge 50 Kr. i Bøde. Dog havde han antagelig ikke sluppet saa billigt, hvis ikke Smedelærlingen og dennes Forældre havde frafaldet videre Tiltale mod ham. Smedelærlingen maatte betale i Bøde for Polituorden kun 5 Kr., idet der toges Hensyn til den lidte Overlast.

Livet i den nye Grindstedforening, Grindsted Boldklub, foruroligede tydeligvis den lokale meddeler til Kolding Folkeblad 7. december 1911. Han havde nok selv foretrukket den stemning, der fandtes i den gamle Grindsted Skytte- og Gymnastikforening.

Men siden synes gymnastikaktiviteten i byen at træde i baggrunden. Kun enkelte gymnastikhold nævnes i den følgende tid, f.eks. i 1918 hvor »Byens korpulente Adamssønner« havde dannet et herrehold.³

Hovedindtrykket er, at den gamle Skytteforening ændrede karakter fra en folkelig forening til en mere borgerlig forening med støtte fra bredere lag i byen. Af de gamle medlemmer holdt Laust Rasmussen nok længst ud, nemlig helt til 1920/21, men landboerne dominerede ikke længere blandt de

aktive skytter. Kernen i foreningen bestod nu af skydeinteresserede.⁴

Den gamle Skytteforening var blevet en byforening. En nyhed var begrebet »passivt medlem« til halv pris. Først i 1920'erne var der hele 120 af slagsen.⁵ Årsagen var formentlig, at man påbegyndte fugleskydning i anlægget som et efterårsarrangement for foreningens medlemmer, og de der i øvrigt ønskede en fornøjelig dag sammen med Skytteforeningen. Det var fortrinsvis Borgerforeningens medlemmer, der på denne måde holdt kontakten med

Skytteforeningen vedlige, men også enkelte andre. En detaljeret beskrivelse i avisen i 1921 kan give et lille indtryk af arrangementet:

»Grindsted Skytteforening afholdt i Gaar Fugleskydning i Grindsted Anlæg. Kl. 8 drog Musikken gennem Byens Gader for Kl. 8^{1/2} at standse ved Brøndberg-Jørgensen, der var sidste Aars Kronprins. Derefter gik Prosessionen til Anlægget, og Skydningen tog sin Begyndelse. Fuglekonge blev Købmand Kr. Præstegaard ... Efter Skydning-

Assistent Jensen
 Portør Nielsen
 Sagfører Licht
 A. Præstegaard
 Bankassistent Stensig
 Depotarbejder Øgendahl
 Portør Sindbjerg
 Portør Jørgen G. Kristensen
 Spindesvend Nielsen
 Jørgen Pedersen
 Bankassistent Arnfred
 Handelsmedhjælper Anders Iversen
 Isenkræmmerlærling Verner Gyrberg
 Bankassistent Hansen
 Kontorist Kjær
 Bagermester N.S. Wedel
 Møller Andresen
 Spindemester Jørgensen
 Malermester K. Hansen
 Tømrersvend M. Christensen
 L. Hansen
 Vognmand Mathiasen

Nogle af de førende medlemmer af Grindsted Idrætsforening tilhørte såvel arbejder-gruppen som borger-skabet.

gen samledes Deltagerne i den gl. Krosal til fælles Kaffe bord og Bal«.⁶

Arrangementet faldt helt i Borgerforeningens smag, og det var antagelig årsag til, at Borgerforeningen allerede i 1922 drøftede oprettelsen af et Borgerligt Skydelag uafhængigt af Skytteforeningen.⁷ Det blev ikke til noget, men et resultat var, at Borgerforeningen ganske enkelt overtog Fugleskydningsarrangementet, som herefter blev en årlig tilbagevendende begivenhed på Borgerforeningens program.

I 1923 afholdt både Borgerforeningen og Skytteforeningen hver sin efterårsskyttefest.⁸ Hermed havde selve skyttesagen og måske især det bredere sociale og traditionsrige miljø i Skytteforeningen fuldstændig tabt de fleste borgeres interesse, og den gamle Skytteforening fik et betragteligt medlemsfald. Der dannedes derefter en Salon-skytteforening ud af Skytteforeningen.⁹

Fodbold

Et af de første tegn på, at der var flyttet nye mennesker til Grindsted, var dannelsen af Grindsted Boldklub. Klubben nævnes første gang i 1911 på en særdels uheldig måde – i forbindelse med slagsmål efter et bal i boldklubben.¹⁰

Ligesom i købstæderne blev fodbolden hurtigt en ret populær idrætsgren i Grindsted. Allerede i 1916 havde boldklubben 90 medlemmer, hvoraf

Endnu i 1910 var Grindsted Boldklub forholdsvis beskedent i omfang. Grindsted Boldklub blev i 1918 til Grindsted Gymnastik- og Idrætsforening.

'kun' 50 var aktive.¹¹ Det var dog et betragteligt antal set i forhold til byens størrelse. Og alt tyder på, at klubben blot vandt yderligere tilslutning i de følgende år. Vor viden om denne side af idrætslivet i Grindsted er sporadisk. Modsat byens andre foreningsdannelser har de unge været mindre opmærksomme på at føre deres aktiviteter til protokol. Men det, der trods alt er overleveret, vidner om foreningsdannelser af ret stor rækkevidde i stationsbysamfundet. Resultaterne af fodboldkampene med omegnsklubberne blev dog hyppigt refereret i den lokale dagspresse.¹² Og klubben fik derved stor opmærksomhed.

Omkring 1918 dannedes Grindsted Idrætsforening som en fortsættelse af Grindsted Boldklub. Tanken var antagelig, at denne nye forening foruden fodboldspillet også skulle danne rammen om bredere gymnastikaktiviteter, som derved skulle foregå uden for Skytte- og Gymnastikforeningens regi, men det blev dog fodboldspillet, der kom til at dominere.

Der er ikke bevaret nogen form for medlemsliste i foreningen, men der kan vist næppe være tvivl om, at Idrætsforeningen i hovedsagen hented sine medlemmer blandt byens yngre svende, lærlinge og andre tilflyttere. En oversigt over medlemmer af foreningens bestyrelser i perioden 1919-25 vi-

Grindsted mesterrække træner i juli 1917.

ser ganske vist en noget bredere rekrutteringsflade blandt byens yngre borgere. Det skyldes formentlig, at bestyrelserne udgjordes af foreningseliten, men samtidig er det dog også en bekræftelse af, at Idrætsforeningen henvendte sig socialt bredt til byens unge. Mindst 13 ud af ialt 22 navngivne personer var ugifte, og de befandt sig i hovedsagen i aldersgruppen 20-25 år.

Kun få af disse bestyrelsesmedlemmer er dog kendte fra byens øvrige foreningsliv, nemlig bagermester N.S. Wedel og depotarbejder J.C. Øgendahl, der begge var socialdemokrater, medens sagfører Erik Licht kendes fra en række borgerlige foreninger. Frem for alt er der ingen gengangere fra by-

ens gamle Skytte- og Gymnastikforening. Idrætsforeningen blev startet på helt bar bund – upåvirket af det gamle Grindsted.

Fodboldspillet udviklede sig kraftigst i den nye idrætsforening i løbet af 1920'erne. Interessen var stor, og snart kunne man stille både et første og et andet hold. På et tidspunkt var foreningen endda efter eget udsagn på vej mod Danmarks-mesterskabet.¹³

Som følge heraf brugte Idrætsforeningen næsten alle sine ressourcer på fodboldspillet. En mindre gruppe inden for Idrætsforeningen, nemlig real-skolelærer E. Hansen, socialdemokraterne depotarbejder J.C. Øgendahl og bagermester N.S. Wedel var dog util-

fredse med denne fodbolddominans og søgte derfor i oktober 1922 at samle forskellige gymnastikinteresserede i byen i en gymnastikklub under Idrætsforeningen. Tanken var, at gymnastikklubben skulle være for de lidt ældre mandlige gymnaster, men man overvejede også at samle de helt unge til gymnastik. Det lykkedes at få både et hold af de unge og de lidt ældre i gang med ialt 40 deltagere.¹⁴ Det gik formentlig godt, og det følgende år kunne man konstatere, at gymnastikken havde vundet indpas i foreningen. Det blev i alt fald besluttet, at to af Idrætsforeningens ialt syv bestyrelsesmedlemmer skulle beskæftige sig med organisering af gymnastik og anden idræt, medens de resterende fem bestyrelsesmedlemmer fortsat skulle stå for fodbolden, der altså stadig havde første prioritet.¹⁵

Allerede i 1923 søgtes også dannet en kvindelig idrætsforening, på foranledning af samme J.C. Øgendahl og fru Rigmor Nordberg (datter af J.Kr. Nielsen)¹⁶ Men kvinde-gymnastikken ville ikke rigtig slå an i Idrætsforeningen, for selvom der tilmeldte sig hele 35 kvinder til gymnastikken, var fremmødet, da det kom til stykket, ikke særlig stort,¹⁷ og selv herregymnastikken måtte indstille sit virke i begyndelsen af 1925.

Medens fodboldinteressen således blomstrede, kunne gymnastikken kun vanskeligt klare sig i konkurrencen hermed. I erkendelse heraf skrev Øgendahl derfor ærgeligt til *Kolding Socialdemokrat*:

»Der er i Aar vist en sørgelig Mangel på Interesse for Sport. Vi har ingen Folk, der duer. Men vi kan uddanne nogle, og det er det vi skal. Der er Unge nok, bare vi faar fat i dem«. ¹⁸

Balforening

Fodbolden trak i de unge. Den gav samvær, samspil og sammenhold. Vi ved ikke meget om det daglige arbejde i Idrætsforeningen. Man har antagelig været optaget af træning et par gange om ugen og dyrket en form for klubfællesskab i forbindelse hermed, kun afbrudt af søndagsfodboldkampe – hjemme eller ude.

Af Idrætsforeningens forhandlingsprotokol, der startede i 1927, fremgår det, at der blev trænet alle aftener om ugen både for et første- og et andet hold, seniores og juniors.¹⁹ Klubben deltog også stadig i turneringer inden for Jydsk Boldspilunion, men ikke på samme plan som først i 1920'erne. I stedet arrangeredes en række kampe med lokale klubber, og når disse blev afholdt i Grindsted på byens nye idrætsanlæg ved siden af Anlægget, sluttede et sådant arrangement ofte med bal i byen.

Ballerne blev faktisk en forudsætning for, at foreningen kunne fungere økonomisk. Ved et bestyrelsesmøde i maj 1927 konstaterede man med tilfredshed, at et netop afholdt bal havde givet et godt økonomisk resultat, og det vedtoges derfor snart at lade afhol-

de et nyt bal og en fodboldkamp i den nævnte rækkefølge.²⁰ I forlængelse af klubbens virke udviklede der sig i det hele taget et engageret selskabeligt liv omkring afholdelsen af foreningsballe. Der blev efterhånden altid afholdt bal på kroen, når byens fodboldhold havde spillet en kamp på hjemmebane, eller når der ellers var lejlighed dertil.²¹

Ballerne blev derved den anden, men ikke mindre væsentlige side af Idrætsforeningens virke, og det er formentlig forklaringen på, at Idrætsforeningen i 1927 havde 26 aktive medlemmer – godt to fodboldhold – og 116 passive medlemmer.²² Og der var ingenlunde tale om støttemedlemmer. I forbindelse med at Idrætsforeningen i 1928 afholdt en revy efterfulgt af en fest i Teatersalen noterede *Grindsted Venstreblad* nøgternt:

*»for at overvære Festen maa man enten være aktivt eller passivt Medlem af Idrætsforeningen – det koster kun en Bagatel«.*²³

Et medlemsskab af foreningen var nemlig en forudsætning, hvis man vilde deltage i ballerne i foreningens arrangementer. Når man var medlem af foreningen kunne man nyde spiritus ved foreningens arrangementer. Det havde Borgerforeningen fået ordnet.²⁴ Noget kunne tyde på, at Idrætsforeningen i den henseende fungerede som 'ungdommens borgerforening', dvs. en forening, hvor det i foreningsregi var muligt at forene selskabelighed med nydelsen af berusende drikke.

Så åbenlyst blev Idrætsforeningens foreningsvirksomhed, at livet i Idrætsforeningen blev en af hovedanstødsstenene for Grindsteds missionske kredse.²⁵ Idrætsforeningen fik da også i 1918 mindst ét forbud mod at lade afholde bal til kl. ét på Afholdshotellet.²⁶

Et yderligere tegn på, at der omkring Idrætsforeningen opstod en alternativ ungdomskultur er det, at der også blev dannet en dilettantgruppe i foreningens regi, der stod for underholdningen ved flere af foreningens selskabelige arrangementer.²⁷

Idrætsforeningens baller blev berygtede i byen, og foreningen bragte sig konstant i offentlighedens søgelys, ikke mindst fordi det var velkendt, at der blev udskænket spiritus. Ballerne blev ikke mindre attraktive heraf, og det var en stærkt medvirkende årsag til missionens arbejde for at få kroen nedlagt.²⁸ En større drikkeepisode i 1928 medførte ganske vist en oprydning i medlemsskaren, således at en enkelt fik karantæne.²⁹

Flere af foreningens bestyrelsesmedlemmer søgte således at få styr på foreningen og få gjort idrætten primær i foreningen. En mindre gruppe inden for foreningen arbejdede til stadighed med at oparbejde en gymnastik- og atletikafdeling. Bagermester, socialdemokraten N.S. Wedel stillede således sit eget udstyr: kugler, spyd og diskos til rådighed for foreningen.³⁰ Og i 1928 lykkedes det alligevel at få et gymnastikhold, et motionshold og et juniorhold startet – det sidste i samarbej-

de med lærer Krogsgaard fra Realskolen.³¹ Men lige meget hjalp det. Selvom hele bestyrelsen nedlagde sit mandat i foråret 1929, endte det alligevel med, at to af bestyrelsesmedlemmerne, bagermester N.S. Wedel og Vinding Dalgas trådte ud af bestyrelsen.³² De forsøgte i stedet forgæves at starte en helt ny Grindsted Gymnastikforening med anderledes ordnede forhold. Men *det* fægede ikke blandt de unge.

Splittelsen i foreningen hang tilsyneladende sammen med, at der ikke længere var noget udfordrende sportsligt miljø i foreningen. Antallet af medlemmer, der virkede i det daglige, svarede overhovedet ikke til det antal, der mødte ved festlighederne, og disse festligheder fik derfor ikke en samlende funktion som i andre foreninger. Bestyrelsen fungerede i lige så høj grad som et festudvalg end som en sportslig igangsætter. Splittelsen i Idrætsforeningen i 1929 var ikke til at komme udenom, kun med nød og næppe lykkedes det at få valgt en ny bestyrelse i 1930.³³ Både sportsligt og økonomisk gik det ned ad bakke for Idrætsforeningen.³⁴

Det sportslige initiativ lå nu i andre sammenhænge. I en kritisk omtale af Grindsteds Idrætsliv i 1933 i *Kolding Socialdemokrat* nævnes det eksempelvis, at foreningen havde fået konkurrence. Mens Idrætsforeningen havde kun knap to fodboldhold, var der et hold i K.F.U.M.-regi, to hold i F.D.F.-regi, et for Handels- og Teknisk skoles elever, et motionshold og flere drenge-

hold i Kommuneskolens regi. De unge og drengene var således ikke længere interesserede i at dyrke fodbold i Idrætsforeningens regi.³⁵

Det, der gav Idrætsforeningen dødsstødet, var ikke det sportslige, men at foreningen efterhånden også havde lagt sig ud med den stedlige orkesterforening, der var ledet af Athlet Klubbens formand Ejvind Skov. Man havde benyttet uorganiseret musik ved en festlighed, og det medførte blokade både af byens organiserede musikanter og af Athletklubbens medlemmer.³⁶

Nu kunne man tro, at problemerne i Grindsted Idrætsforening var et enkeltstående eksempel på en foreningsdannelse, hvis virke var blevet forskudt i forhold til den oprindelige målsætning. Det mærkelige er dog, at fænomenet blev gentaget i stationsbyens anden idrætsforening: Grindsted Athletklub. Der var altså tale om et mønster.

Grindsted Athlet Klub

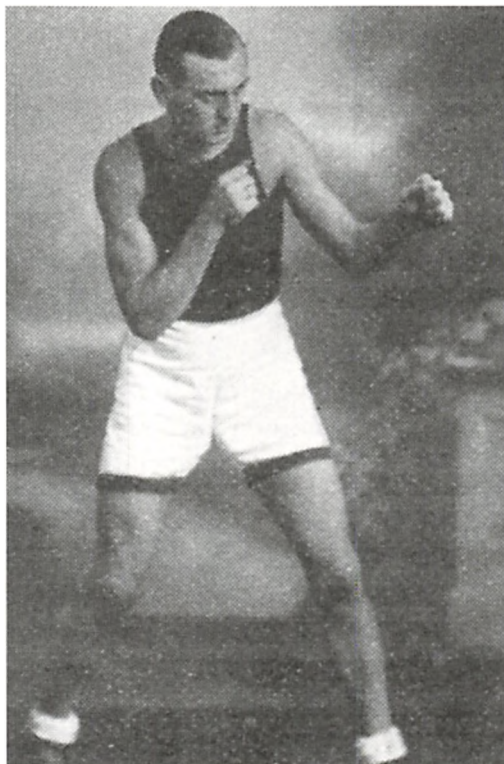
Den utvivlsomt største nyskabelse inden for stationsbyens idrætsliv i 1920'erne og 1930'erne var oprettelsen af Grindsted Athlet Klub i 1926. Formålet med klubben var »at dyrke Boksning og sikkert ogsaa Gymnastik«. ³⁷ Klubben lagde hårdt ud både sportsligt og selskabeligt og blev som sådan et populært indslag i bylivet. Ganske vist udtalte formanden, malermester Carl Rasmussen straks ved oprettelsen, at det var vanskeligt at få

folk til at forstå, at der skulle dyrkes sport – og ikke slagsmål.³⁸ Rasmussen fungerede både som formand, sekretær og træner i foreningen og var dermed hoveddrivkraften i de første år.³⁹

Der findes ikke bevaret nogen form for medlemsliste fra foreningen, men af talrige stævnerreferater fra dagspressen kan det skønnes, at hovedparten af foreningens medlemmer rekrutteredes blandt byens svende og til dels småhåndværkere.⁴⁰

Det skulle dog hurtigt vise sig, at malermester Rasmussens bekymring ikke var ubegrundet. Gymnastik blev der ikke meget af, men i stedet udvikledes der et livligt festliv i tilknytning til foreningen. Det er formentlig årsagen til, at Rasmussen i 1929 besluttede at træde ud af foreningen og ikke kunne overtales til at fortsætte. Han gik sammen med ovennævnte Wedel og Krogsgaard om Grindsted Idrætsforening.⁴¹

Rasmussens oprør skabte dog tilsyneladende ikke de store ændringer i foreningen, og han vendte da også snart tilbage. Selvom han da betingede sig, at der skulle ofres mere energi på det rent sportslige arbejde, og at der som en følge deraf kun måtte afholdes baller i forbindelse med stævner, skete der ingen nævneværdig forandring.⁴² Rasmussen konstaterede i 1931, at medlemmerne mere brugte »Benene end Næverne«.⁴³ Udtalelsen må selvfølgelig stå for Rasmussens egen regning, men ikke desto mindre bekræftes den af det, vi i øvrigt ved om forenin-

En af Grindsted Athleth Klubs gode bokkere, Ejvind Skov, i sin glansperiode.

gen. I 1930'erne blomstrede foreningens selskabelige liv for alvor. Ballerne, der blev afholdt i Teatersalen var populære, hvilket ikke mindst skyldtes, at een af de bedre bokkere, Ejvind Skov, tillige var harmonikaspiller.

Grindsted Athlethklub blev også et populært musiksted i byen. I 1938 arrangerede man en Jazz-koncert under ledelse af »musikdirektør« Ejvind Skov. Og selvom der kun var adgang for medlemmer – det krævede beværterloven – var det dog særdeles let at blive medlem af Athleth Klubben: »Der

er kun Adgang for Medlemmer med Damer«, skrev *Kolding Socialdemokrat* ganske vist i 1938, men »Medlemskort kan forudbestilles senst Fredag ved Telefon 111«. ⁴⁴ I 1930 havde foreningen 27 aktive medlemmer og 195 passive medlemmer. ⁴⁵

Enkelte episoder tyder dog på, at foreningens festrenomé ikke var godt. Ved et karneval i 1934 – umiddelbart efter at byens alkoholforhold og specielt udskænkingsforholdene i festsalen var blevet grundigt endevendt, havde nogle af gæsterne klædt sig ud som henholdsvis »Døden, to Djævle og en Slagter« og lavede i den udklædning et makabert optrin. Så galt var det, at det blev gengivet i byens aviser, og snakken gik livligt. ⁴⁶ Karnevalsdeltagerene må have vidst, hvad de gjorde, og hvilken effekt det kunne få i Grindsteds nypuritanske stationsbysamfund.

Alligevel gjorde foreningen store sportslige fremskridt. I 1941 afholdt man et finsk-dansk boksestævne netop i Grindsted, hvor een af Grindsteds bedste bokser, Dennis Engebæk, kom på landsholdet. ⁴⁷ Foreningen var hævet over byens almindelige idrætsliv.

Grindsted Idrætsforening og Grindsted Athlet-Klub var altså blevet brede sociale miljøer for byens unge mænd. De opfyldte flere funktioner såvel rent sportslige som underholdningsmæssige for de unge førstegenerations byboere.

De nye idrætsforeninger

I 1935 blev situationen helt umulig i Grindsted Idrætsforening. Den måtte lukke. Men lukningen af Grindsted Idrætsforening muliggjorde, at andre foreninger kunne komme i gang. Der var nu plads til en ny foreningsdannelse i opposition til den gamle, og Grindsted Gymnastik- og Idrætsforening så dagens lys i 1935, og med den fulgte flere andre foreningsdannelser.

De, der tog over, havde bl.a. rødder i det grundtvigsk/folkelige miljø og i det socialdemokratiske miljø, men det at de foretrak en ren foreningsdannelse uafhængigt af disse miljøer, er et vidnesbyrd om, at hovedsigtet med foreningsdannelsen var gymnastikinteressen. ⁴⁸ Herefter blev idrætslivet bredere og mere målrettet mod dyrkelsen af forskellige idrætsgrene, der dermed yderligere sigtede mod dannelsen af nye sociale miljøer på tværs af de etablerede skillelinier i stationsbyen.

Fra 1930'erne kender vi flere nye idrætsforeningsdannelser: Bl.a. Grindsted Badmintonklub og Grindsted Damehåndboldklub. Grindsted Svømmeklub blev dannet i 1933 af kommuneskolens nye førstelærer Sørensen, redaktør H.C. Larsen, realskolelærer Krogsgaard, malermester Carl Rasmussen. Disse havde hver især forbindelser til forskellige sider af Grindsteds grupperinger. Svømmeklubben holdt til i et stort, nybygget friluftsbad ved siden af anlægget. Svømmeklub-

ben tilsluttedes Grindsted Gymnastik- og Idrætsforening i 1938.

En tennisklub blev dannet i 1922 med i alt 30 medlemmer. Initiativtagerne var formentlig identiske med den første bestyrelse, nemlig en gruppe yngre borgere, fortrinsvis medlemmer af Borgerforeningen. Den første bestyrelse udgjordes af isenkræmmer A. Præstegaard, der var søn af Kr. Præstegaard, bankassistent Arnfred, assistent Lumholtz, boghandler Oscar Sørensen, realskolebestyrer Jens Futtrup. Fru bankbestyrer Thrane og sagfører Licht var suppleanter, men endvidere nævnes også sagfører Oldager og blikkenslager Carl Feddersen.⁴⁹ Af medlemslisten fra 1928-34 fremgår det, at Tennisklubben også rekrutterede en del af dem, der normalt kom i missionske kredse.⁵⁰

Tennisklubbens aktiviteter blev hurtigt til mere end tennis. I efteråret 1922 afholdtes f.eks. en festlighed på Afholdshotellet, hvori de fleste medlemmer deltog. Her var fællesspisning og »Soirédansante«, ⁵¹ dvs. en god og ufor-

mel lejlighed til at opdyrke et selskabeligt samvær. Men ikke nok med det. Tennisklubben havde også besluttet at lade afholde een månedlig klubaften i vinterperioden på Afholdshotellet – med diskussion og kortspil.⁵² Med tennisklubben var der opstået et nyt bredt ekspressivt miljø blandt byboerne.

Afslutning

Mens Idrætsforeningen og Athletklubben således henvendte sig til de udefra kommende rodløse unge og i begyndelsen fungerede klart i opposition til de etablerede strukturer i sognet, blev anden generations foreningerne anderledes afdæmpede. Samtidig er en holdningsmæssigt bred rekruttering til disse nye foreningsdannelser også et vidnesbyrd om, at idrætslivet i Grindsted ikke længere var segregeret. Idrætslivet var på vej til at blive et sted, hvor skillelinierne i stationsbysamfundet kunne nedbrydes.

10. Kapitel

Det folkelige foreningsliv

»Sidste Vinter var man ofte i vildrede med sig selv med hvad man skulde gøre, thi ofte var der samme Aften flere Møder i forskellige Foreninger. I Tirsdags fandt noget lignende Sted, ... Kan det ikke tænkes, at man under en eller anden Form kan faa et passende Samarbejde mellem de forskellige Foreninger i den tilstundende Vinter«.

Midtjyllands Ugeblad 19. oktober 1916

Mens vi ved en del om de folkelige bevægelser på landet i forrige århundrede, er bevægelsernes udvikling i byerne et mere uudforsket område, som dog ikke desto mindre er af stor betydning for forståelsen af den kirkelige udvikling i dette århundrede. Et vel fungerende kirkeliv i byen forudsatte tilstedeværelsen af et frodigt bagland – et engageret menighedsliv i og uden for kirken. Svigtede det, var det vanskeligt for kirken at nå bybefolkningen. Dagliglivet blev sekulariseret for store dele af bybefolkningen – dvs. adskilt fra kirke og kristendom.

Med stationsbyens udvikling blev kontrasten mellem det landlige brede økonomiske/folkelige/grundtvigske foreningsliv og etableringen af et mere snævert grundtvigsk miljø i byen tydeligt. I det følgende skal det belyses, hvilken forankring det grundtvigske menighedsliv fik i byerne.

Grundtvigianismen

Den begyndende bydannelse, der fandt sted før banerne kom til Grindsted, betød umiddelbart, at grundtvigianismen i sognet fik en voldsom saltvandsindsprøjtning.¹ Inden længe fremtrådte et mønster, hvor en del byboere religiøst valgte at bekende sig til grundtvigianismen – eller i alt fald indgik i et grundtvigsk/folkeligt foreningsliv i modsætning til Indre Mission, som fortsat afgjort dominerede på landet. Den videre hektiske byudvikling, der satte ind i århundredets andet årti, blev imidlertid en helt anderledes udfordring for grundtvigianismen.

Det, der frem for alt fik betydning for grundtvigianernes stilling i Grindsted, var, at byens foreningsudbud var blevet kraftigt forøget. Skønt det eksisterende landdominerede foreningsliv

blot fortsatte sit virke i stationsbyen, var den sociale virkelighed alligevel anderledes. Det grundtvigsk/folkelige foreningsliv var nu blot en del af en langt større vifte af foreninger, som grundtvigianerne også var med i. Det grundtvigske miljø var heller ikke længere et helhedsmiljø, som det havde været i sin helt oprindelige landlige skikkelse. Det grundtvigsk/folkelige miljø mistede helt skytte- og gymnastiksiden af virksomheden, og også det politisk/folkelige arbejde foregik efterhånden i et bredere regi.

Det var i denne situation, at de grundtvigske byboere var nødt til at nytænke indholdet af deres foreningsliv. Grundtvigianismen og den grundtvigsk/folkelige andelsbonde-selvforståelse måtte nødvendigvis tages op til overvejelse. På den ene side skal vi se, at der skete en tilpasning og en ajourføring af foreningslivet mod nye opgaver og sammenhænge. På den anden side skete dette i en ramme, hvor grundtvigianerne søgte at kompensere for byudviklingens forandringer ved ikke blot at fastholde, men også at genoplive nogle fortidige livsværdier – afsondret fra den sociale og kulturelle sammenhæng, de var opstået i.

Privatskolen

Privatskolen – og ikke mindst dens grundtvigske lærerkræfter – blev i nogen grad centrum for et nyt grundtvigsk miljø i Grindsted. Privatskolens

Jens Futtrup var født på Mors i 1887, som søn af en grundtvigsk gårdmand. Begge forældrene havde været på højskole, og i hjemmet samledes egnens folk til aftenmøder for at drøfte kirkelige, folkelige og politiske forhold, og talen om omsorgen for medmenneskers ve og vel var ret fremtrædende. Efter at have arbejdet nogle år hjemme og samtidigt modtaget undervisning i engelsk og tysk hos stedets præst kom Futtrup på Gedved Seminarium og i kontakt med forstander Byskovs livs- og skolesyn. Futtrup fik lærereksamen i 1909 og blev lærer ved Nyborg private Realskole. Men efter et års studieophold i London og et årskursus på Statens Lærerhøjskole blev han i 1914 kun 25 år gammel bestyrer af Grindsted Privatskole.

lærere adskilte sig fra starten både i uddannelse og antal fra Kommuneskolens. De første tre år efter skolens start virkede lærer P.J. Petersen. I hans sted

blev i 1906 ansat cand. theol. M. Nielsen, der var grundtvigianer, i 1907 blev yderligere ansat en lærerinde, frk. J. Holm, og siden i 1909 blev lærer P. Christensen ansat. Skolen havde således i 1910 to lærere og en lærerinde til ca. 40 elever.² Men allerede i 1909 kunne det stolt meddeles, at der nu både var en pøgeklasse, en forberedelsesklasse og en 1. og en 3. mellemklasse på skolen, således at børnene ikke behøvede at blive sendt til købstædernes skoler for at kunne nå videre i verden.³ Flere lærerskift i perioden efter cand.theol. M. Nielsens fraflytning i 1911 gav en vis ustabilitet, og i 1913 var skolen simpelthen ved at lukke med kun 27 elever.⁴

Af afgørende betydning for den grundtvigske bevægelses udvikling i byen var det, at Jens Futtrup blev ansat som skolebestyrer i 1914, og at han personligt købte skolen i 1915 og derved skabte sig fuldstændig frie hænder i skolearbejdet.⁵ Herefter blev skolen ombygget fundamentalt. Fra de tidligere små klasseværelser i Grindsted Mellemskolebygning blev der i 1915 bygget en egentlig hovedbygning – i »gammel stil« – med fire store klasseværelser og en stor vestibule i stueetagen. Der var fysiklokale på loftet, bibliotek, værelser til en lærer og fire værelser til kostelever.⁶ Og over indgangen var der symbolsk anbragt en »opgaaende Sol«.⁷

Skolen stræbte nu efter eksamensret til præliminæreksamen og ansatte i den anledning et bredt udvalg af kvali-

ficerede lærere. Allerede i 1917 fik skolen ret til at afholde præliminæreksamen og kunne kalde sig Realskole.⁸ Der var nu mere end nogensinde opmærksomhed om skolen. Det, der foregik dér, blev et prestige-projekt ikke bare for forældre og lærere, men – ikke tilfældigt – blev det et projekt for byens borgere i det hele taget. Karakterer, examensdatoer etc. blev publiceret i aviserne.

Skolen blev også mere økonomisk uafhængig. Hvor borgernes bidrag før androg to tredjedele, kom det nu helt ned på en femtedel. Eksamensretten betød, at skolen fik både et klækkeligt statstilskud og kommunetilskud. Sognerådet havde nemlig belagt sit obligatoriske tilskud til skolen med en klausul om, at støtten til Realskolen var betinget af, at den stillede en række hele eller partielle fripladser til rådighed. Selvom tilskudet for skoleåret således var betinget af, at »Skolens Ledelse er villig til at uddele Fripladser til ubemidlede Elever i Kommunen ogsaa uden for Grindsted By«,⁹ var det dog kun undtagelsesvis, at landmændenes børn fik en friplads. Fripladserne blev som oftest tildelt de mindre bemidlede borgerbørn.¹⁰

En undersøgelse af, hvilke befolkningsgrupper der i øvrigt benyttede sig af dette tilbud om forbedret undervisning, viser, at foruden især medlemmerne af Borgerforeningens børn,¹¹ var der også sønner og døtre af de fremtrædende missionsfolk – som f.eks. førstelærer J.Kr. Nielsens søn Sigurd.¹²

En betalt undervisning på Realskolen var tydeligvis adgangsbillet til den videre (seminarie)uddannelse, som Nielsen kunne ønske for sin egen søn.

Det var dog ikke alle, der ønskede at komme på Privatskolen. Da Kommuneskolen i 1914 viste sig at være alt for trang, overførte man een klasse til Privatskolen, men dog mod en stor del af forældrenes – og ikke mindst første-lærer J.Kr. Nielsens ønske.¹³ Børnene skulle ikke blandes. Antallet af elever i Privatskolen steg heller ikke i samme takt som befolkningsvæksten.¹⁴ Det skyldes formentlig – ud over det økonomiske, at man med rette betragtede Privatskolens undervisning som anderledes. Privatskolens børn – skal vi se – blev snart sammen med deres lærere socialiseret ind i den grundtvigsk/borgerlige gruppe i byen.

Foredragsforeningen

Futtrup og Realskolen blev for det grundtvigske miljø i byen, hvad lærer Nielsen og Missionshuset blev for missionen. Jens Futtrup pustede nyt liv i Foredragsforeningen, hvorefter medlemstallet steg kraftigt. I 1919 var der hele 179 medlemmer. Foredragsforeningens kernemedlemmer udgjordes i 1910'erne af slagter og afholdsvært N.A. Hansen, Mads Melchiorson, bager Frans Wedel, skovrider Jens Holt og Marie Holt, husmand Laust Rasmussen, husmand Oluf Kristensen, Ane Johanne Nielsen, der var søster til

Laust Rasmussen og gift med Niels Nielsen, Laust Rasmussens søn, Rasmus Rasmussen, men dertil flere af de grundtvigske borgere: arkitekt Ejnar og fru Anna Schiørring, sagfører T.E. Brøndberg-Jørgensen, gartner Hans Prip-Pedersen, tømmerhandler Kr. Præstegaard, Marius og fru Ida Schydt, bankbestyrer Fr. Thrane og endelig skolebestyrer Jens Futtrup. Flertallet af disse grundtvigske borgere var samtidig aktive i Borgerforeningen, dog med undtagelse af Jens Futtrup selv.

Foredragsforeningens program var folkeligt oplysende, og foredragsholderne var ofte grundtvigske præster eller højskolelærere fra omegnen. Særlig vigtige var de såkaldte efterårsmøder på Grundtvigs fødselsdag 8. september, hvor der var flere foredrag i løbet af en enkelt dag tillige med fællesspisning og diskussion. Det var en tradition, som Foredragsforeningen havde overtaget fra de grundtvigske højskoler.

Foreningen lagde et stort arbejde i at stable arrangermenter på benene, men sjældent er der formentlig dukket særlig mange tilhørere op uden for foreningens egen kreds. I 1914 sluttede et avisreferat af et af Grindsted Foredragsforenings arrangementer med:

*»Endnu er der alt for mange Mennesker, der savner Forstaaelse af de Værdier, de gaar Glip af, med at blive Hjemme«.*¹⁵

Det foresvævede tilsyneladende ikke *Midtjyllands Ugeblads* meddeler, at Fo-

redragsforeningens værdier måske ikke sagde flertallet af den nye befolkning så meget. Grundtvigianismen prægede ikke længere bylivet i samme grad som blot få år tidligere.

Mere interesse viste der sig, efter at Foredragsforeningen i 1918 tog initiativ til at afholde en række »Hjemstavnsaftener« med lokale talere. Forstassistent Jens Holt holdt eksempelvis foredrag om »Heden før og Nu«,¹⁶ men også J.Kr. Nielsen blev inviteret til at tale om »Træk af Livet i Grindsted Sogn i gamle Dage«. ¹⁷ Med afholdelse af disse hjemstavnsaftener viste grundtvigianerne også, at de var kommet for at blive. Det var naturligt for dem at sætte sig ind i den nye hjemstavns historiske rødder.

Egentlige fester holdt man ikke i Foredragsforeningens regi, men derimod mindre sammenkomster med musik og måske oplæsning med kaffe. Dog fortsatte foreningen sit samarbejde med Demokratisk Forening bl.a. om det årlige grundlovsarrangement i byen. Samarbejdet blev dog indstillet i 1915, efter at arrangementet var blevet klart partipolitisk domineret. I stedet blev det til en årlig Valdemarsfest i Anlægget.

Ungdomsforeningen

Jens Futtrup søgte fra starten at udbrede dette grundtvigske foreningsliv til en bredere kreds. I foråret 1915 blev

der stiftet en ungdomsforening i Grindsted ved et møde på Privatskolen med højskoleforstander Højrup fra Gedved, hvor Jens Futtrup netop havde afsluttet sin eksamen. Foreningen skulle være et tilbud til byens unge om et mere indholdsrigt samvær i lighed med det, der fandtes inden for Foredragsforeningen. Og formålet med foreningen skulle være ved foredrag og oplæsning at skaffe »Ungdommen nogen Adspredelse«.

Men ren adspredelse var der ikke tale om. Det første foredrag drejede sig om, at det var vanskeligt at finde ud af, hvad der var sandhed, og det blev eksemplificeret i tyskernes og de allieredes forskellige syn på årsagen til verdenskrigen.

Jens Futtrup selv fungerede som den drivende kraft ved flere af møderne, og enkelte arrangementer blev da også afholdt sammen med Foredragsforeningen, bl.a. et foredrag af Jens Byskov, ligeledes fra Gedved Seminarium. Skønt foreningen på et tidspunkt efter sigende havde hele 100 medlemmer og en fest i krosalen, hvor Futtrup talte, havde 90 fremmødte, fungerede den næppe mere end en enkelt sæson. Den indstillede sit virke i 1917, formentlig fordi Jens Futtrup på grund af første verdenskrig kortvarigt blev indkaldt til sikringsstyrken. Men dermed var det grundtvigske ungdomsarbejde ikke opgivet. Det fungerede blot videre uformelt omkring Futtrup og Realskolen.

Dansk Kvindesamfund

En anden og vigtig side af det grundtvigske foreningsliv i Grindsted var dannelsen af en Grindstedafdeling af Dansk Kvindesamfund. Det selvstændige kvindearbejde var stærkt medvirkende til, at de grundtvigske 'husstande' lærte hverandre at kende.

Egentlig startede det allerede i juni 1911, hvor en mindre gruppe af kvinder fra både land og by var gået sammen for at oprette en kvindevalgretsforening for Grindsted og omegn under Landsforbundet for Kvinders Valgret. Foreningsdannelsen var en ny kvindepolitisk markering af, at også kvinderne i Grindsted ønskede at slutte op om kravet om kvindevalgret til Folketinget. De fleste af kvinderne var hustruer til folkene bag Demokratiske Forening og Foredragsforeningen, og det er formentlig også derfor, at folketingsmand Laust Rasmussen blev et selvskrevet medlem af foreningen som sognets markante demokrat.¹⁸

Foreningen engagerede sig ikke i nogen form for lokal politik. Møderne kunne være af oplysende karakter, og f.eks. i 1912 talte Laust Rasmussen:

»om Politik siden 1849, og om at Kvindene skulde til at dygtiggøre sig ved oplysende Foredrag«.

Sådanne foredrag afholdt foreningen fra tid til anden i samarbejde med Foredragsforeningen. Men møderne blev

i reglen afholdt i private hjem, som det blev noteret i protokollen efter et møde i Eg i 1912:

*»Fremmede Talere var ikke til Stede, der diskuteredes lidt om Kvindesagens Betydning og nogle Sange blev sunget og saa til Slut oplæste Bestyrelsesmedlem Fru Ida Danielsen, Uhrup, et Skuespil af Hostrup passende for Kvindesagen«.*¹⁹

Kvindevalgretsforeningen blev overflødiggjort med kvindernes politiske valgret i 1915, men i april 1916 oprettede de samme kvinder en afdeling af Dansk Kvindesamfund, og i bestyrelsen finder vi stort set de samme kvinder og mænd som i Kvindevalgretsforeningen. Af tidens bestyrelsesmedlemmer kendes fru brugsbestyrer Jensen, fru sygehuskasserer Kristine Glavin, fru skovrider Marie Holt, fru murer Laura Thorbensen, fru købmand Karen Thorning, fru arkitekt Anna Schiørring, fru urmager Maren Gaarde-Sørensen, fru slagter Marie Engebæk, fru grosserer Ida Schydt og fru dr. Melchiorsen.²⁰

Kvinderne lagde meget aktivt ud med et arbejde for at skaffe penge til det landspolitiske arbejde og til andet humanitært arbejde gennem afholdelse af bazarer, koncerter og lignende. Man får indtryk af, at der nu var opstået et aktivt miljø omkring foreningen – for byens hjemmegående kvinder. Kvinderne vedtog at afholde medlemsmøde hver måned for at »give Kvinderne Anledning til at sætte sig

Dansk Kvindesamfunds Grindstedafdeling fik indviet en fane i 1930. I den anledning afholdt foreningen en mindre højtidelighed. Men mærkværdigt nok blandede kvinderne sig ikke i den lokale offentlighed.

ind i Dansk Kvindesamfunds Virksomhed og Historie«. ²¹

Ved et af disse møder talte formanden, fru brugsbestyrer Jensen om »Danske Kvinders Fredskæde«, og fru sygehuskasserer Glavin læste op af en »Samfundslære«. ²² Men der kom også forskellige udenbys talere, f.eks. talte Thit Jensen om »Humanitet og Dovenskab«.

Ved en gennemgang af foreningens protokoller må man undre sig over et ret stort antal mandlige talere. I 1919

talte sygehuskasserer Glavin om Kvindesagens Forhistorie 1902-1914, og ved en afslutning på et sykursus blev redaktør Kamphøener, *Grindsted Dagblad*, anmodet om at læse op. *Kolding Socialdemokrat* refererede også lidt overbærende fra det første politiske møde i foreningen i 1924, at de fire store partiers programmer blev *forklaret* kvinderne af de involverede *mænd*. ²³

Selve miljøet omkring foreningen berørte kun et fåtal. I 1919 besluttede foreningen helt at opgive månedsmø-

derne på grund af for ringe tilslutning. Og ved en følgende generalforsamling i 1920 blev det ført til protokols, at fremmødet var dårligt. Formanden, fru Glavin konstaterede, at der, efter at foreningen havde eksisteret i tre og et halvt år, var mange medlemmer, der aldrig havde været med til foreningens arrangementer, og at det derfor ville være godt, hvis man kunne få mere interesse og sammenhold. Medlemskabet var altså for mange blot en ideologisk markering.

Interessen kom med beslutningen om at afholde kurser. I 1918 afholdt foreningen kursus i skræddersyning og i 1921 et almindeligt sykursus og ét i gamle håndarbejder og kjolesyning. I 1925 var der håndarbejde for unge piger og et kursus i henkogning af kød. Og så var der møder og kurser af mere oplysende karakter, f.eks. et mindre sundhedskursus af byens kvindelige læge Asta Oldager med adgang for gifte kvinder, men også realskolebestyrer Futtrup holdt kursus i samfundslære. Det var kurserne, der samlede kvindesagen i Grindsted.

Det kan diskuteres, hvorvidt Dansk Kvindesamfund faktisk fik betydning i lokalsamfundet. I Sognerådet blev de ikke repræsenteret, men de første kvinder i Menighedsrådet, Hjælpekassen og Skolekommissionen blev naturligt rekrutteret via Dansk Kvindesamfund. Man kan nok konstatere, at kvindeforeningen fungerede som et vigtigt kvindesupplement til det grundtvigsk/folkelige miljø i stationsbyen.

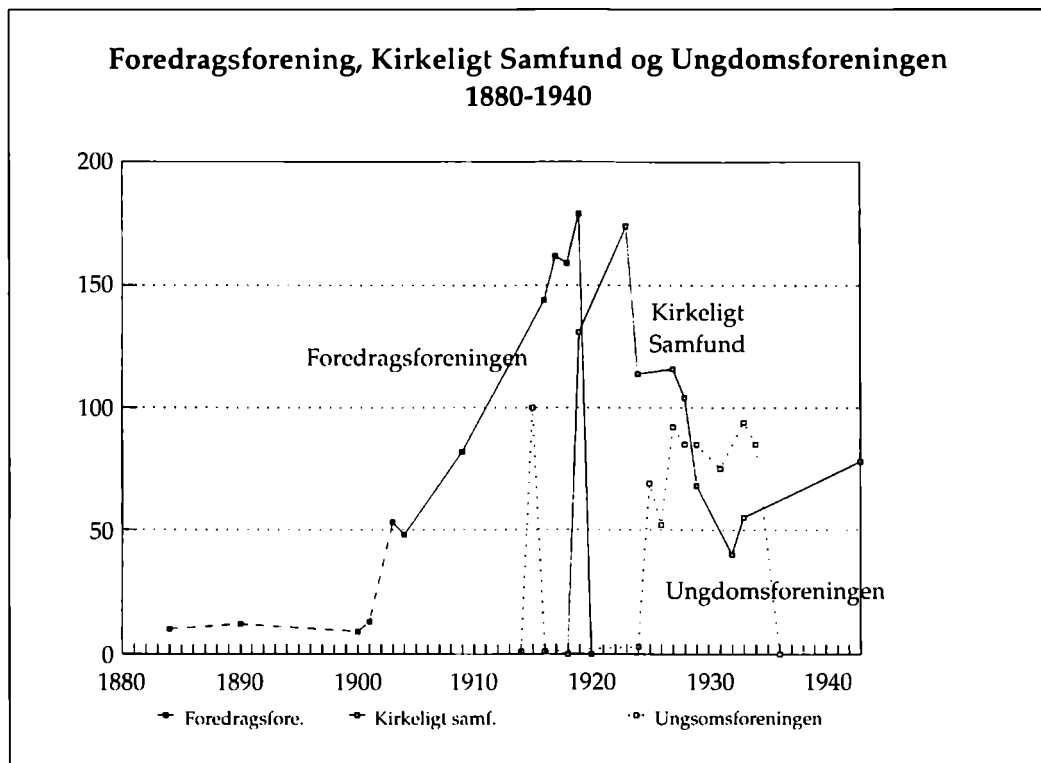
Kirkeligt Samfund

I januar 1919 oprettede flere af Foredragsforeningens medlemmer en kreds af Kirkeligt Samfund, der nu blev borgernes egentlige *religiøse* miljø i opposition til den missionske landbefolkning. Det folkeligt oplysende element blev derved nedtonet i foreningens formål, som var at:

»samle Mænd og Kvinder til Møder om kristelige og kirkelige Spørgsmaal. ... [og] i det hele virke til Kristenlivets Vækst og Styrkelse af den kristelige Fællesskabsfølelse blandt Vennerne af Grundtvigsk Menighedsliv.«²⁴

Foredragsforeningen fortsatte ganske vist, men blev nu bogstavelig talt udkonkurreret af Kirkeligt Samfund. Sognets og især byens grundtvigianere havde dermed valgt en mere kirkelig linie som udgangspunkt for deres fælles virke.

Trods inddragelsen af forholdsvis mange landboere i det første medlems-
tegningsudvalg, lykkedes det alligevel ikke at få nogen markant grundtvigsk tilslutning fra landet i Kirkeligt Samfund. Således viser medlemstilslutningen i foreningens første år, at kun knap en femtedel af medlemmerne var landmænd bl.a. folketingsmand Laust Rasmussen med familie, husmand S.P. Kristiansen og enkelte andre fra det gamle miljø omkring Demokratisk Forening. Foruden de i forbindelse med Foredragsforeningen allerede

Foredragsforeningen, der blev til Kirkeligt Samfund, havde mange medlemmer tilfælles med Borgerforeningen i Grindsted. Ungdomsforeningen opstod ud af dette grundtvigske miljø.

nævnte borgere var der muremester Marius Knudsen, vaskeriejer Berg Petersen, bankbestyrer Fr. Thrane, grosserer J.P. Jensen m.fl. Langt den overvejende del af medlemmerne var gifte, og det var gennemgående den lidt mere etablerede del af borgerskabet, der udgjorde foreningens kerne.

Endelig trak Kirkeligt Samfund utvivlsomt også medlemmer, fordi den som afløser af Foredragsforeningen, blev det eneste oplysende miljø for voksne i byen. Det var måske derfor, at Grindsteds førende socialdemokrater

murer Peter Dam og depotarbejder J.C. Øgendahl, bagermester N.S. Wedel, vaskeriejer Berg-Petersen, baneformand Chr. Christensen, bogtrykker Kr. Kristensen også sluttede sig til foreningen.

At man tog foreningens nye kirkelige profil alvorligt fremgår af, at Kirkeligt Samfund allerede på sit første møde diskuterede muligheden af at tiltrække en grundtvigsk præst til Grindsted for at prædike i kirken en gang imellem. Der blev sammensat en liste over, hvilke præster man kunne tænke

sig. Særlig skolebestyrer Jens Futtrup, arkitekt Ejner Schiørring og fru Ida Schydt havde mange grundtvigske bekendtskaber, man kunne trække på.²⁵ Dermed markerede foreningen sig også som et klart kirkeligt alternativ til Indre Mission. Der var bare ét problem: Kirken var lukket i begyndelsen af 1920'erne pga. ombygningen, og kun med stort besvær fik Kirkeligt Samfund adgang til afholdelse af grundtvigske gudstjenester i Missionshuset, der midlertidigt var indviet som kirkesal.²⁶

Kirkeligt Samfund fortsatte en foredragsvirksomhed i stil med Foredragsforeningens, men dog med en vægtlægning på det mere kirkelige. I 1922 afholdt Kirkeligt Samfund således ti foredrag, ni gudstjenester og som noget nyt fire »Hjemmemøder«. Det var en arrangementsform, der i lighed med Indre Missions Bibel- eller samtalekredse²⁷ skulle styrke hjemmet og sammenholdet blandt de grundtvigske, ved at man i en fortrolig ramme selv fremlagde og tolkede emner, som man kunne forestille sig også havde interesse hos flere af de andre i kredsen.

Med hjemmemøderne blev således etableret et mere intimt socialt miljø baseret på personlige venskaber mellem medlemmerne. Møderne skabte et egentligt religiøst/kirkeligt samfund i byen. Hjemmemøderne har nok formet sig som diskussionsmøder af kristelige, etiske, teologiske og ikke mindst folkelige spørgsmål. Emnerne

for disse møder var f.eks. det første år: Bønnen, Sundor Singh, Kirkelige Love, Kirkelig Frihed, Christen Kold og Vilh. Birkedahl. I 1923 var der hjemmemøder hos urmager Gaarde-Sørensen, hvor pastor Knudsen fra Sdr. Omme talte, et hjemmemøde hos Brøndberg-Jørgensen, hvor fru Schydt selv talte, et møde hos arkitekt Schiørring, hvor murermester Thorbensen talte etc. etc. Alt sammen i en hjemlig atmosfære og ud fra en fælles referenceramme, der antagelig ikke har været til at bryde igennem for udenforstående. Møderne var så vellykkede, at antallet i det følgende år steg til tolv, mens der kun var fire egentlige – offentlige – foredragsmøder. Hjemmemøderne fortsatte derefter regelmæssigt og blev en stadig væsentligere del af Kirkeligt Samfunds virke.

Der lå en klar fare i, at hjemmemøderne kunne blive for lukkede omkring denne mindre kreds af særligt engagerede grundtvigianere, der på denne måde 'satte sig på' grundtvigianismen i sognet. Allerede efter den første sæson var det nødvendigt at pointere, at hjemmemøderne faktisk var for *alle* medlemmerne i foreningen. Så vigtig var beslutningen, at den også blev refereret i *Grindsted Dagblad*:

»Om disse ... Møder førtes en kort Forhandling. Flere havde Ordet for at udtale sig om deres Fortsættelse, idet det understregedes, at disse Medlemssammenkomster i Hjemmene maatte beholde deres Præg af Møder for alle Medlemmer«. ²⁸

Også den følgende sæsson måtte skovrider Jens Holt anbefale yderligere tilslutning til hjemmemøderne blandt foreningens medlemmer. Foreningen havde da 174 medlemmer, men af opslutningen omkring hjemmemøderne kan vi se, at det kun var for de særligt udvalgte. Holts budskab nåede ikke videre ud.

Kirkeligt Samfund var dermed ved at udvikle sig til en måske indforstået – og mere lukket – kreds.

Hjemmemøderne fik en særlig kvindeside i 1923, hvor en sy-kreds inden for Kirkeligt Samfund sammensparede hele 94 kroner til Østerlandsmissionen.

Selvom hjemmemøderne afgjort var blevet en helt central del af Kirkeligt Samfunds virksomhed, stod foreningen i de følgende år også for afholdelse af udendørs folkemøder: både forårsmøder, sommermøder og det traditionelle efterårsmøde blev udvidet til at omfatte flere dage. Antallet af gudstjenester var stadig ni, dvs. ca. én om måneden uden for sommertiden.

Først med dannelsen af Kirkeligt Samfund kan man for alvor sige, at grundtvigianismen var blevet etableret i Grindsted sogn.

Menighedsrådsvalg

Vi kan få et indtryk af de grundtvigske tankers udbredelse i sognet ud fra tidens menighedsrådsvalg. Ved det første rigtige menighedsrådsvalg i 1912 blev der opstillet to lister, en fra

»Den indre Mission« og en fra »Demokratisk Forening og et Par andre Foreninger«. ²⁹ Sidstnævnte liste, der repræsenterede den grundtvigsk/folkelige retning i sognet, opstillede fire personer: Husmand S.P. Kristiansen, der var kendt både fra Demokratisk Forening og Kirkeligt Samfund, gårdmandskone Kirsten Danielsen, der optrådte i Grindsted Kvindevalgretsforening, gårdmandskone Ane Johanne Nielsen, der var søster til folketingsmand Laust Rasmussen, medlem af Kvindevalgretsforeningen og gift med grundtvigianeren Niels Nielsen, Modvig, og læge M. Melchiorson, der var medlem af Foredragsforeningen.

Den missionske liste fik 162 stemmer og tre pladser i Menighedsrådet, mens den anden (grundtvigske) liste fik 76 stemmer og én plads. Venstreavisen *Kolding Folkeblad* konkluderede dog optimistisk, at

»Valget ikke var Udtryk for Styrkeforholdet mellem de to kirkelige Partier i Sognet, idet den grundtvigske Retning formentlig efter det Stemmetal, der raadedes over, maatte kunne faa samme Antal Repræsentanter i Menighedsraadet som Missionen, men det synes at skorte paa Sammenholdet«.

Listen burde ifølge avisen have kunnet samle flere stemmer. ³⁰

Ved det følgende menighedsrådsvalg i 1916 var der fredsvalg, således at Indre Mission fik fire pladser i Menighedsrådet og grundtvigianerne to. ³¹

Billedet blev dog fuldstændig ændret ved det næste rigtige valg til Menighedsrådet i 1922, efter at Kirkeligt Samfund var blevet dannet, og efter at der var opstået problemer med Missionshotellet. Kirkeligt Samfund fik 237 stemmer og fire menighedsrådsmedlemmer, realskolebestyrer Jens Futturup, husmand N.Chr. Riber Poulsen, gartner Hans Prip-Pedersen, og fru brugsbestyrer Kirstine Jensen, medens Den indre Mission kun fik 228 stemmer og andre fire pladser.³²

Kirkeligt Samfund formåede altså nu at samle en effektiv opposition mod Den indre Mission. Valgtallene viser, at selvom Kirkeligt Samfunds kerne var en lille sluttet kreds, havde den grundtvigske retning alligevel fået betydelig fremgang i takt med byudviklingen, og at en del af de fremtrædende borgere foretrak det grundtvigske tilhørsforhold frem for det missionske. Nogle af Kirkeligt Samfunds vælgere har måske endda kun sluttet op om Kirkeligt Samfund for at markere en opposition til Indre Mission.

Kirkeligt Samfund var en ren ekspresiv og identitetsskabende foreningsdannelse. Alligevel er det interessant, at flere institutionsdannelser i byen mere eller mindre udsprang af eller var stærkt forankret i grundtvigianernes kreds. Realskolen har vi allerede nævnt, men bibliotek og læsestue blev de grundtvigske borgeres fælles projekter. Derved knyttedes en ny instrumental funktion til den ekspresive og

identitetsskabende hoveddel af det grundtvigske miljø.

Biblioteket

Endnu mens Privatskolen var ny, tog Borgerforeningen i 1908 initiativ til at reorganisere det bibliotek, der fra gammel tid befandt sig på Kommuneskolen, og som ikke var ført ajour. Borgerforeningen afholdt ganske enkelt en tombola i 1908 til ære for Bibliotekssagen. Tombolaen blev en succes og indbragte ialt 730 kr. Det var en helt uhørt sum i forhold til det budget, sognets gamle »Laanebogsamling« tidligere havde haft.³³ Med denne økonomiske triumf i baghånden satte Borgerforeningen sig helt bogstaveligt på biblioteksarbejdet i byen og nedsatte endda kort efter et udvalg til at foretage det nødvendige ved »Overtagelsen af den i Kommuneskolen værende Samling og Udvidelsen heraf«.³⁴

Udvalget blev sammensat af nogle af Borgerforeningens markante borgere, isenkræmmer Kr. Præstegaard, apoteker Skjoldborg, forstassistent Jens Holt og spinder L. Jeppesen, og udvalget supplerede sig anstændigvis med den missionske købmand T.C. Oehlenschläger og den gamle Lånebogsamlings bestyrer førstelærer J.Kr. Nielsen.

Intet tyder dog på, at de to sidstnævnte fik nogen indflydelse på det håndbibliotek, der blev opbygget samme efterår – endsige siden på selve

Bogsamlingens virke. Med Borgerforeningens overtagelse af Grindsted Lånebogsamling i 1910 og oprettelsen af den selvejende institution Grindsted Sognebogsamling udarbejdedes love- ne således, at Bogsamlingen blev en slags selvejende forening med tilknytning til Borgerforeningen, der fremover leverede to fødte medlemmer af Bogsamlingens bestyrelse. I 1910 var det Kr. Præstegaard og forstassistent Jens Holt.³⁵ Men ved en betaling af én krone årligt kunne man som enkeltperson blive medlem af Bogsamlingen og derved have ret til at låne bøger derfra. Straks efter Borgerforeningens overtagelse af Bogsamlingen var der 73 medlemmer – fortrinsvis gengangere fra Kirkeligt Samfund – og der blev etableret en bogbestand med 320 bd. i alt. Bogsamlingen havde åbent hver mandag og fredag og klarede sig økonomisk ved bidrag fra medlemmerne 41%, mindre tilskud fra stat 12%, kommune 26% og mulkt 20%. Sognerådet blev senere også repræsenteret i bestyrelsen, men Bibliotekets drift blev efterhånden mere og mere en sag for grundtvigianerne og for Privatskolen, hvor Bogsamlingen belejligt også fik lokaler.

Missionen tabte formentlig derefter helt interessen for bibliotekssagen, og det var vel i erkendelse heraf, at første- lærer J.Kr. Nielsen fik bevilget penge af Sognerådet til opbygningen af en børnebogsamling på Kommuneskolen.³⁶ Denne samling kom til at fungere som missionens bibliotek fremover, og det

fortælles, at J.Kr. Niensens kone personligt læste alle Børnebogsamlingens bøger igennem, inden de indgik i samlingen.³⁷ Grindsted havde dermed også fået et ideologisk opdelt biblioteks- væsen.

Sognebogsamlingens afbenyttelse blev på grund af kravet om medlems- skab forbeholdt et mindre udvalg af byens beboere. I 1913 var der kun 32 medlemmer, et medlemstal, der dog holdt sig i de følgende år. Den manglende tilslutning skyldtes formentlig, at der ikke løbende skete en fornyelse i bogbestanden.³⁸ Efterhånden som byen udvikledes, opstod der i flere kredse et ønske om at bedre biblioteksfor- holdene – ikke mindst efter Jens Futt- rups overtagelse af Privatskolen. En ajourført bogsamling var en forudsætning for, at undervisningen kunne gennemføres.

Læsestue

Det var den nystiftede socialdemokra- tiske forening, der blev den egentlige initiativtager til oprettelsen af en læse- stue ved et af foreningen foranstaltet møde i september 1915 om »Aftensko- len og Læsestuen« med biblioteks- og aftenskolemanden, lærer J. Banke fra Esbjerg som indleder.³⁹ Fra den følgen- de tid kendes spredte oplysninger om, at man forsøgte at finde et lokale til en læsestue, men man magtede ikke at gennemføre projektet alene.⁴⁰

Der kom dog først rigtig gang i arbejdet efter et nyt møde på Privatskolen med professor Steenberg, København, hidkaldt på foranledning af bestyrer Futtrup.⁴¹ Steenberg argumenterede for betydningen af et nærmere kendskab til håndbøger, og mødet resulterede i nedsættelsen af et udvalg af tre borgere, dr. Melchiorson, realskolebestyrer Futtrup og fagmanden boghandler Jürgensen. Tanken var, at dette udvalg skulle henvende sig til de af byens forskellige foreninger, der kunne være interesserede, og at man på grundlag heraf dannede et fællesudvalg til oprettelse af en læsestue. Sener kunne man så overveje at knytte Sognebogsamlingen sammen med læsestuen.⁴²

Udvalget indkaldte repræsentanter for Grindstedes snart talrige foreninger til et stort møde, der blev refereret i *Kolding Socialdemokrat*. Referatet af mødet giver et ganske godt billede af de forskellige grupperinger i byen og deres interesse for sagen og ikke mindst af de reelle magtforhold i den foreningsstyrede stationsby.

Efter at pastor Dræbye havde indledt mødet, drøftedes det, hvem der kunne tænkes at ville medvirke. Realskolelærer Kjeldgaard lovede på Ungdomsforeningens vegne, at foreningen nok skulle give støtte, urmager Gaarde-Sørensen lovede for Blå Kors og Håndværkerforeningen at anbefale sagen på den første generalforsamling. Kredslæge M. Melchiorson, der repræsenterede Foredragsforeningen,

»udtalte sin Velvilje og troede sikkert, at denne Forening vilde være med i Arbejdet«.

Kontrolassistent Jens Nielsen meddelte, at Socialdemokratisk Forening

»med Glæde støttede denne Sag baade økonomisk og moralsk«,

men påpegede, at udvalget ikke havde sendt nogen mødeindkaldelse til Murerne, Tømrerne og Arbejdsmændenes Fagforening. Også Afholdsvært N.A. Hansen, der var formand for Jydsk Husmandsforening, ville søge at gøre denne forenings medlemmer interesserede.

Men så var den konkrete velvilje ifølge *Kolding Socialdemokrat* også forbi, for

»Formændene for Borgerforeningen, Landboforeningen, Mejeriet, Mergelbanen, Brugsforeningen og Farveriet d'Herr Kr. Præstegaard, Anders, Jens og Søren Præstegaard havde nu Ordet, men de kunde ikke love noget bestemt med Hensyn til Tilskud fra de respektive Foreninger. Det var nærmest det private Initiativ, der måtte regnes med, ...«

mente de.

Sognerådet var også indbudt, men herfra var der overhovedet ikke mødt nogen, og man regnede da heller ikke med at kunne forvente støtte.⁴³

Efter mødet blev der nedsat et udvalg, der i hovedsagen kom til at bestå

af borgere omkring Foredragsforeningen: Skovrider Jens Holt, bogtrykker K. Kristensen, der nok også repræsenterede socialdemokraterne, og fra Borgerforeningen Dagmar Nielsen, der var enke efter postmester Nielsen, tømmerhandler Kr. Præstegaard, dr. Mads Melchiorson, pastor Dræbye og realskolebestyrer Futtrup. Alt tyder på, at Futtrup blev en hovedperson i det videre arbejde.⁴⁴

Læsestuen blev åbnet i december 1916 med adgang for besøgende hver hverdagsaften fra kl. 19-22. Den blev af praktiske grunde slået sammen med Sognebogsamlingen i 1917 i et lejet lokale, og som bibliotekar fungerede Ingeborg Kristensen.⁴⁵ Samlingen flyttede snart over på Realskolen, hvor der var bedre faciliteter, og hvor realskolebestyrer Futtrup også var til rådighed. Men mens læsestuen var gratis, var Sognebogsamlingen stadig forbeholdt de kontingentbetalende medlemmer.⁴⁶

Sognebogsamlingens og læsestuens økonomi hvilede i hovedsagen på foreningsstøtte fra Foredragsforeningen, Grundejerforeningen, Husmandsforeningen, Arbejds mændenes Fagforening, Socialdemokratisk Forening, Varde Bank, Håndværkerforeningen, Murernes Fagforening og Borgerforeningen, men hertil kom medlemsbidrag og mindre stats- og kommunes-tøtte, der dog ikke forsløg særlig meget i denne sammenhæng. De resterende penge kom ind ved at Sognebogsamlingens bestyrelse lod afholde di-lettantforestillinger og bazarer.

Der skulle mange penge til, og et stort ønske hos bestyrelsen var at gøre bogudlånet gratis. Det forudsatte et større beløb til indkøb af bøger og pleje af den eksisterende bogbestand. På langt sigt kunne private bidrag nok ikke gøre det, og Futtrup appellerede derfor som Bogsamlingens formand til Sognerådet om højere kommunal støtte, ikke mindst fordi den kommunale støtte var bestemmende for statsstøtten. Sognerådet forhøjede derfor sit tilskud til foretagendet fra 100 kr. i 1917 til 260 i 1918, hvorefter udlånet blev gratis. Men stadigvæk spillede forskellige indtægtsgivende arrangementer en stor rolle i Sognebogsamlingens økonomi.

Byens etablerede borgere, håndværkere, handlende og funktionærer, de fleste engagerede inden for Kirkeligt Samfund, var de flittigste bidragydere til Bogsamlingen. Disse bidragydende medlemmer, eller rettere de af dem, der mødte frem på generalforsamlingerne, valgte en bestyrelse, der ikke overraskende kom til at bestå af personer, centrale i byens grundtvigske miljø, nemlig realskolebestyrer Futtrup, bankbestyrer Thrane, boghandler Jürgensen, boghandler Oscar Sørensen, arkitekt Ejner Schiørring, skotøjsfabrikant Marius Petersen med flere. Valgene er tilsyneladende foregået meget enkelt, for heller ikke Sognebogsamlingens generalforsamlinger var velbesøgte. De fem valgte bestyrelsesmedlemmer sad derfor ganske længe. Hertil kom endvidere, at Borgerforeningen stadig havde to

fødte repræsentanter i Bogsamlingens bestyrelse. Først fra 1923, efter at Sognerådets tilskud til Bogsamlingen var vokset, fik også Sognerådet to fødte bestyrelsesmedlemmer.

Blandt bidragyderne til Sognebogsamlingen finder vi imidlertid mange af byens missionske borgere, bl.a. grosserer T.C. Oehlschlæger, overbanemester I.P. Jacobsen, snedkerne Eskild Eskildsen og Peter Knudsen Eskildsen, pastor Dræbye, og skrædder Bejer Jensen, smedemester Anders Andersen og vognmand Jens Chr. Mogenssen. Missionen gjorde dog ikke noget for at få deres fløj repræsenteret i Sognebogsamlingens bestyrelse.

Mere bemærkelsesværdigt var det imidlertid, at der kun var een eneste landmand blandt bidragyderne i 1918, nemlig S.P. Kristiansen, som kendes fra Grindsteds tidlige demokratiske bevægelse. Han var nu blevet gammel og havde dermed fået tid til at deltage i alt det grundtvigske og demokratiske arbejde, der kunne drives op i byen.

På trods af socialdemokraternes velvilje og aktive indsats i Sognebogsamlingens og Læsestuens etableringsfase, formåede de ikke at sikre sig indflydelse på foretagendet. Socialdemokraterne ydede nemlig hovedparten af deres bidrag fælles gennem fag- og partiforeningerne, og kun de personlige bidrag gav indflydelse. Det fælles bidrag bortfaldt derfor i 1920. Depotarbejder J.C. Øgendahl opfordrede i stedet sine partimedlemmer til at tegne sig for et personligt bidrag – stort eller lille – ville

det give stemmeret til Bogsamlingens bestyrelse.⁴⁷ Kun enkelte socialdemokrater havde allerede bidraget, nemlig arbejdsmand Marius Hansen, barber Bruhn-Rasmussen, og karetmager Larsen, men endnu flere meldte sig ind i de følgende år: Arbejdsmand Martin Dahl, depotarbejder Øgendahl, arbejdsmand A. Löf, arbejdsmand Thule Friis, murersvend Peter Dam, Jens Jensen og Johs. A. Frandsen.⁴⁸ De kom efterhånden til at udgøre en ganske stor gruppe. J.C. Øgendahl selv blev som socialdemokrat valgt ind i Sognebogsamlingens bestyrelse i 1925.⁴⁹

Omend gruppen af bidragydere og lånere ikke nødvendigvis var identiske, særlig ikke efter at bogudlånet blev gratis, så tyder bredden i skaren af bidragydere alligevel på, at Sognebogsamlingen blev benyttet af brede kredse i bybefolkningen.

Bestyrelsens vigtigste opgave var bogvalget, og her søgte man at opretholde en bred udadvendt linie. Af gamle indkøbslister til Grindsted Sognebogsamling fremgår det, at bestyrelsen søgte udvalgt et bredt udsnit af leksika, håndbøger og anden faglitteratur og ikke mindst folkeligt oplysende litteratur. Af den bevarede korrespondance fremgår det alligevel, at det i hovedsagen var realskolebestyrer Jens Futtrup selv, der stod for bogvalget. Hans detaljerede lister med bogforslag blev i reglen accepteret. Bogvalget tilgodeså dog ikke i nævneværdigt omfang den litteraturkreds, som faldt i Indre Missions smag.

Først i 1934 fik Sognebogsamlingen en selvstændig bygning, men til trods for et efterhånden klækkeligt kommunetilskud, blev samlingen stadig ledet af den private Biblioteksforening.

Aftenskolen

Oprettelsen af ideologiske ungdomsforeninger som Grindsted Ungdomsforening, D.S.U., K.F.U.M. og K. i Grindsted skete samtidigt med igangsættelsen af en mere målrettet aftenskoleundervisning for de unge. Det blev en mellemting mellem den oplysningsvirksomhed, der foregik i Ungdomsforeningerne og undervisningen på Teknisk Skole. I forlængelse af det omtalte møde i september 1915 om »Aftenskolers og Bibliotekers Betydning«, blev der også nedsat et lidt bredere aftenskoleudvalg, der skulle forberede en aftenskoleundervisning i Grindsted. Malermester Carl Hansen og skolebestyrer Jens Futtrup kom til at repræsentere Teknisk Skole, skotøjsfabrikant Marius Petersen repræsenterede antagelig Borgerforeningen, mens Socialdemokraterne fik to repræsentanter nemlig formanden for Socialdemokratisk Forening kontrolassistent Nielsen og fru Hansen.⁵⁰

Udvalget fik snart et aftenskoleprogram op at stå på grundlag af en optimal udnyttelse af de forhåndenværende lokale kræfter. Foruden en række samfundsoplysende foredrag: realskolelærer Ankjær om kvindesagen, kon-

trolassistent Nielsen om arbejderbevægelsens historie, dr. Mads Melchiorssen om sundhedsvæsen og sundhedstilstand, J.Kr. Nielsen om geologi, hus- og folketingsmand Laurids Rasmussen om vor forsvarsordning var der tillige undervisning i bogføring, dansk og kvindeligt håndarbejde. Aftenskolen blev herved et tilbud til de unge i byen om en slags overbygning på Kommuneskoleundervisningen. Aftenskolen fungerede foreløbig kun i vinteren 1915-16.

Behovet, for at de unge kunne få mulighed for at udvide deres kundskaber fra folkeskolen, førte igen i 1917-18 til, at Sognerådet vedtog at oprette en ungdomsskole for de unge mellem 14-18 år. Det var planen, at der skulle undervises i naturlære, kvindeligt håndarbejde, frihåndstegning og bogføring, og det skulle ske i samarbejde med Teknisk Skole. Foranlediget af disse planer besluttede Håndværkerforeningen, at byens mestre skulle give deres lærlinge fri fra kl. fem eftermiddag to dage om ugen, så de også kunne deltage i denne undervisning, men heller ikke det hører vi mere til.

I 1918 gled initiativet tilbage i foreningsregi. Et udvalg blev nedsat med murermester Marius Knudsen som repræsentant for Grindsteds radikale venstreforening, arbejdsmand og socialdemokrat Marius Hansen og redaktøren for *Grindsted Dagblad* Rud Nielsen.⁵¹ Dette udvalg supplerede sig med repræsentanter for brede kredse i byen: snedkermester Eskild Eskildsen

fra K.F.U.M., postassistent O. Grunnet fra de konservative, P. Moesgård fra Venstrevælgerforeningen, S.L. Sørensen fra Venstres Ungdomsforening, Martin Christensen fra Arbejdsmandenes Fagforening, J. Jensen, der var formand for D.S.U. og portør Nielsen fra Socialdemokratisk Forening.

Ligesom i 1915 var det tanken, at der skulle undervises i almindelige folkeskolefag som dansk, regning og samfundslære. Medens der skulle betales henholdsvis een og to kroner for dansk og regning, var samfundslære gratis. Denne undervisning i samfundslære foregik igen som oplysende foredrag, der bl.a. blev varetaget af realskolebestyrer Jens Futtrup og kommuneskolelærer Poulsen.⁵² Det første møde i samfundslære var ret godt besøgt. Her talte Jens Futtrup om sukkerets historie og sukkertilvirkning og illustrerede dette med lysbilleder. Senere talte den missionske landinspektør Nielsen om »Jordspørgsmålet«, men til den egentlige undervisning mødte kun femten, og den ophørte derfor i februar 1919.⁵³ En aftenskoleundervisning blev forsøgt igen i 1922 på initiativ af Sognerådet, men uden resultat.⁵⁴

Ønsket om at etablere en god ungdomsundervisning i byen mødte bred tilslutning blandt byens forskellige kredse i hovedsagen uden for Borgerforeningen. Ikke mindst arbejderbevægelsen og Socialdemokratiet var aktivt engagerede. Men arbejdet var vanskeligt og mødte ikke overdreven forståelse blandt de unge; der var meget

andet, der trak. Efter disse forsøg overgik aftenskolearbejdet til socialdemokratisk regi. Grundtvigianerne oprettede i stedet en ny ungdomsforening. Byen var tilsyneladende endnu for bredt ideologisk sammensat til, at det fælles ungdomsoplysningsprojekt havde mening.

Endnu en ungdomsforening

Efter succesen med Kirkeligt Samfund først i 1920'erne blev ideen med en ungdomsforening prøvet igen i 1922. Formålet var denne gang ikke blot de unges adspredelse, men at samle dem til foredrag, oplæsning og sang m.m. for derigennem at fremme

»Sammenholdet og Fællesskabsfølelsen mellem de Unge, der på kristelig Grund vil arbejde for al god, sund og folkelig Oplysning«.

Ungdomsforeningen skulle altså være en forening for de unge, der endnu ikke kunne komme med i Kirkeligt Samfund, men som behøvede et tilholdssted i byen, hvor de kunne inddrages i den grundtvigske tankeverden.

Ungdomsforeningen af 1922 fik knap så mange medlemmer som den første ungdomsforening. Skønt der ikke er bevaret nogen medlemsfortegnelse fra foreningen, kan man alligevel danne sig et indtryk af rekrutteringen ud fra medlemsoplysninger i foreningens forhandlingsprotokol. Heraf

Grindsted Realskole fotograferet i 1916 kort efter opførelsen af den nye hovedbygning (th). Her samledes det grundtvigske foreningsliv omkring realskolebestyrer Jens Futtrup's arbejde. I den gamle Privatskolebygning (tv) var der i en lang periode indrettet Sognebogsamling og Læsestue.

fremgår det næppe overraskende, at medlemmerne hovedsagelig blev hentet blandt Realskolens elever især sønner og døtre til medlemmerne af Kirkeligt Samfund.

Gennem realskolebestyrer Futtrup blev de unge elever fra Realskolen hvervet, og Ungdomsforeningen indgik på denne måde som et frikvarter i Realskolens virke. Det er formentlig forklaringen på, at den grundtvigske ungdomsforening også fik medlemmer blandt de missionske borgers børn, der søgte Realskolen. Det gælder bl.a. Tage Nielsen, søn af landinspektør N.H. Nielsen, og T.C. Oehlenschlägers søn, Johannes.⁵⁵

Blandt de kendte menige medlemmer finder vi også flere lærlinge, bankassistenter og kommisser, dog fortrin-

vis ansatte hos de grundtvigske borgere. Endelig møder vi også borgernes tyende. F.eks. sendte bankbestyrer Thrane sin tjenestepige frk. Horsted, postassistent Grunnet sendte frk. Paula Lytcheke, grosserer Schydt sendte frk. Clausager og snedker Bendixen sendte Signe Frøkjær til Ungdomsforeningen. De sidstnævnte tjenestepiger kendes i øvrigt kun, fordi de optræder i protokollen som medlemmer af Ungdomsforeningens kaffeudvalg. Intet tyder på, at foreningen fik fat i byens bredere sociale lag, ej heller sognets yngre landbefolkning.

Ungdomsforeningens bestyrelsesmedlemmer var gennemgående lidt ældre end de menige medlemmer, og en del havde samtidig tilknytning til Kirkeligt Samfund. Især dominerede

Realskolens lærere. De engagerede sig tydeligvis i ungdomsarbejdet ud fra et ønske om at virke for den grundtvigske tankes fortsatte trivsel og vækst ved hjælp af Ungdomsforeningen.

Ligesom i Foredragsforeningen og Kirkeligt Samfund blev Ungdomsforeningens hovedaktivitet i første omgang afholdelse af møder og foredrag. Foreningen begyndte stort med udenbys foredragsholdere. Og flere af arrangementerne blev afholdt sammen med Kirkeligt Samfund, f.eks. »seks grundtvigske Foredrag« i 1923.

Denne foredragsstil synes ikke at have modsvaret medlemmernes behov. I alt fald blev »Medlemmernes manglende Interesse for Foredragene« drøftet på et bestyrelsesmøde i 1924, og man mente næppe overraskende, »at de i langt større Tal end hidtil bør Møde, naar der bydes paa gode Foredrag«. ⁵⁶ På den følgende generalforsamling spurgte et af de ældre bestyrelsesmedlemmer landinspektør Hjort Gregersen »om ikke det var Bestyrelsens Skyld, at der var gaaet saa mange Medlemmer ud af Foreningen«. Der var stort set stemning for at lægge arbejdet i foreningen om.

Efteråret 1923 foreslog realskolebestyrer Futtrup også at indføre hjemmemøder som i Kirkeligt Samfund, »saa fremt der var nogen, der ville aabne Hjemmene for Ungdomsforeningens Medlemmer«, og samtidig besluttedes det at påbegynde en oplæsning af gode bøger. ⁵⁷ Når møderne foregik rundt om i hjemmene hos Kirkeligt Sam-

funds medlemmer, blev den tætte ideologiske forbindelse til byens grundtvigske miljø fuldbyrdet.

Hjemmemødernes form og indhold vandt tilsyneladende mere genklang hos de unge medlemmer. Ved det første hjemmemøde med juletræ hos skovrider Holt mødte »temmelig mange«. Aftenen begyndte med arkitekt Schiørrings oplæsning af »De Seks«, derefter læste formanden realskolelærer Anton Petersen et par digte af Jeppe Åkjær, og siden var der dessert og juletræ. Et lignende møde blev afholdt den følgende måned hos bankbestyrer Thrane. Her talte pastor Emil Clausen om »Ud- og Hjemlængsel« og fremdrog herunder personlige »Erfaringer fra et Ophold i Sibirien«. Ved disse møder var der lagt op til en mere uformel, hyggelig og selskabelig tone. ⁵⁸ Et lille eksempel på den konkurrence, som oplysningsarbejdet fik fra radioen, er det, at underholdningen ved et hjemmemøde hos Nanna Møller foruden kaffe, sang og leg også bestod i et radioforedrag. ⁵⁹

Efterhånden blev flere af hjemmemøderne afholdt på Realskolen, og som en konsekvens heraf besluttede bestyrelsen at afholde møderne regelmæssigt hver fjortende dag med lokale kræfter – fortrinsvis Futtrup – samt at servere kaffe ved disse møder. Hver fjortende dag blev til hver fredag, hvor der var oplæsning og foredrag om forskellige emner for de unge.

At enkeltpersonen Futtrup blev alt-afgørende for miljøet, er hævet over

enhver tvivl. Han fungerede både som oplæser og tekstfortolker. Ved et møde i 1932 læste Jens Futtrup af Kaj Munks meget omtalte skuespil, *Ordet*, og ved det efterfølgende kaffebord »gav Hrr. Futtrup en Redegørelse for Kaj Munks Mening med Stykket«. ⁶⁰ Da pastor Otte fra Brande i 1931 havde holdt foredrag om »Hjemmets Betydning for Ungdommen«, blev der serveret kaffe i Futtrups eget hjem, hvorefter Jens Futtrup selv læste op.

En anden og ikke mindre væsentlig side af foreningens virke blev Ungdomsforeningens selskabelige sammenkomster. En »Sving om« var f.eks. et fast programpunkt efter hver generalforsamling. Disse selskabelige sammenkomster var noget mere populære blandt medlemmerne, og man havde derfor taget højde herfor i foreningens vedtægter. Der måtte kun holdes dans to gange om året, og man måtte kun medbringe bekendte, der boede mindst een mil fra Grindsted, ellers skulle vedkommende meldes ind i Ungdomsforeningen senest sidste mødeaften før den selskabelige sammenkomst.

Ikke sjældent forenedes foreningens selskabelige sammenkomster med dilettantforestilling, opført af foreningens medlemmer. Endelig blev der tradition for at holde en årlig udflugt til et historisk mindesmærke, hvor tiden blev fordrevet med oplæsning, sang og fortæring af den medbragte madpakke.

Futtrup søgte også at indvie de unge i højskolemiljøet – måske for at vække deres interesse for sagen. I 1934 arrangerede han »Højskoledage« i Grindsted. Med forstander Hans Lund i spidsen besøgte hele 134 elever fra Rødding Højskole Ungdomsforeningen og dens medlemmer, og de blev alle indkvarteret privat rundt om i hjemmene. Futtrup brugte anledningen til at arrangere møder og aktiviteter rundt om i byen, og højskoledagene fremstod dermed som et voldsomt grundtvigsk fremstød i Grindsted. ⁶¹

Selvom den frivillige aftenskoleundervisning var ophørt, var der stadig interesse for et mere systematisk oplysningsarbejde blandt de unge. I 1924 blev der således påbegyndt et egentligt studiekredsarbejde for interesserede medlemmer under ledelse af redaktør H.C. Larsen, *Grindsted Dagblad*, i Ungdomsforeningens regi. På programmet stod centrale samfundsspørgsmål. I 1931 var der studiekredse om såvel Andelsbevægelsen som om Karl Marx, ⁶² og i 1933 blev der afholdt en studiekreds om Nazismen. ⁶³ Der var også diskussionsaftener om samfundsspørgsmål. Ved et sådant arrangement i 1930 diskuterede de unge, hvad der talte for og imod spiritusforbud. ⁶⁴

Skønt disse studiekredse og diskussionsaftener var planlagt *for* og ikke *af* Ungdomsforeningens medlemmer, vandt de alligevel efterhånden en noget større genklang end den traditionelle foredragsform. I marts 1932 var der et foredrag om Goethe på Mis-

sionshotellet Grand. Af referatet i Ungdomsforeningens forhandlingsprotokol fremgår det imidlertid blot at »Mødet var som sædvanlig daarligt besøgt«. Det samme gjaldt for forbløffende mange af foredragene, og skønt alt er relativt og bestyrelsens ønsker om fremmøde sjældent blev opfyldt, kunne selv et foredrag af Futtrup i maj 1933 ikke samle tilstrækkelig tilslutning.⁶⁵

I 1932 gav kredsformanden for Grindstedkredsen af D.D.U., De Danske Ungdomsforeninger i en indberetning til hovedkontoret en beskrivelse af aktiviteterne i Grindsted. Efter en kort beskrivelse af foreningens mange aktiviteter konkluderede han beklagende:

»Dog er det som om at de Unge kræver mere og mere af selskabeligt Samvær, men mange Steder er det de Ældre, der giver Tonen an, hvad det angaar«.

Det var ved at blive sådan, at skulle et arrangement samle tilslutning, måtte det kombineres med dans. Efter et foredrag af en af skolens gamle elever, den kendte højskoleforstander Hans Haarder, blev det refereret i protokollen: »Vi fik Kaffe, som sædvanlig, og Aftenen sluttede med 20 Minutters Dans og en Aftensang«. ⁶⁶ Og generalforsamlingen i 1932 kunne også afsluttes ret hurtigt. I forhandlingsprotokollen blev det noteret, at »i Løbet af en halv Time kunde Dansen atter fortsætte«. Ved et juletræsarrangement i 1932

varede dansen til klokken et i Realskolens gymnastiksal, mens der var indrettet kro i omklædningsrummet, hvor der blev solgt varme pølser og juleøl fra fad.⁶⁷ I 1933 blev det alligevel indberettet til D.D.U.s hovedkontor, at:

*»Foreningslivet hemmes en Del af de mange forskellige Sportsforeninger og selskabelige Foreninger med de mange Baller«.*⁶⁸

Skønt foreningen endnu i 1933 havde 85 medlemmer, kneb det efterhånden voldsomt med tilslutningen til møderne generelt, og på foreningens efterårsgeneralforsamling drøftede man helt at ophæve foreningen. Tanken lå fjernt – særlig for Futtrup. Han fremhævede, at »Ungdomsforeningen endnu havde en Mission at opfylde«, og det blev da også besluttet at se tiden an.⁶⁹ I 1935 blev foreningen formelt lukket, men da havde den også ligget stille siden foråret 1934.

Det sidste, vi hører til Ungdomsforeningen, er ganske karakteristisk et større offentligt koncertarrangement i Teatersalen med seminarister fra Jelling. Dansen fortsatte til klokken to, og protokollen konstaterede, at det »var en god Fest, og den havde god Tilslutning«. Blot et par måneder efter var der medlemsmøde med en lærer Thomsen fra Langebjerg, hvor protokollen blot fastslog, at »Foredraget var udmærket, men desværre var der ingen god Tilslutning«.⁷⁰

Krisen i Ungdomsforeningen kan ikke ses uafhængigt af en tiltagende stag-

nation i Kirkeligt Samfunds virke allerede omkring 1930. Det var unægtelig et dårligt udgangspunkt for at videreføre grundtvigianismen til de unge. Men konkurrencen fra det øvrige foreningsliv var også hård. Særlig idrætsforeningerne kunne tilbyde bedre og mere professionelle vilkår end Ungdomsforeningen – og ikke mindst flere baller. Ungdomsforeningens virke blev umiddelbart fortsat i forskellige elevforeningsdannelser på Realskolen.

En anden forklaring var også den enkle, at de unge mennesker, der havde tegnet foreningen, var blevet ældre, og at de fortsatte i den nu mere attraktive Venstres Ungdom. Selvom de to foreninger instrumentelt – i målsætning var forskellige, konkurrerede de altså på det ekspressive plan. Den forening fik volumen, som kunne byde på det bedste program.

Idræt og ungdom

En idrætsforening er instrumentel, hvis dens eneste formål er at forbedre de unges kondition. Den er ekspressiv, hvis en væsentlig del af dens virke og tiltrækning består af samværet mellem medlemmerne, og den er identitetsskabende, hvis et vigtigt formål er at fastholde en bestemt gruppe mennesker i en bestemt sammenhæng. Det var den sidste funktion, der var begrundelsen for oprettelsen af Grindsted Gymnastikforening.

Grindsted Gymnastikforening startede i maj 1929 som et mandligt alternativ til byens øvrige idrætsliv. Foreningens program byggede på afholdenhed og i det hele taget på et mere civiliseret idrætsliv. Foreningens tre initiativtagere havde alle deltaget i byens øvrige idrætsliv, men var kommet til kort dér. Lærer Krogsgaard, der var gymnastiklærer på Realskolen, havde i 1928 været leder af det juniorgymnastikhold, som den anden initiativtager, N.S. Wedel, havde igangsat inden for Idrætsforeningen. Da dette ikke så ud til at kunne fungere, forsøgte Krogsgaard i stedet i april 1929 at få et gymnastikarbejde i gang inden for Ungdomsforeningen, hvor han også havde været bestyrelsesmedlem. Oprettelsen af Grindsted Gymnastikforening i maj blev resultatet. Niels Wedel, der både var en fremtrædende socialdemokrat og selv en af Privatskolens første elever, havde netop i 1929 trukket sig tilbage fra Idrætsforeningen i protest mod det, der foregik dér. Den tredje foreningsstifter, malermester Carl Rasmussen, var også socialdemokrat. Han havde tidligere haft en del med Håndværkerforeningen og specielt Teknisk Skole at gøre, men inden for idrætslivet kendes han som et mere forbeholdent, men meget engageret medlem af Athlet Klubben. Bestyrelsesmedlemmer var i øvrigt en af byens tunge socialdemokrater overportør Iversen, foruden redaktørerne Chr. Christensen, *Vejle Amts Folkeblad*, og H.C. Larsen fra *Grindsted Dagblad*. Lar-

sen var samtidig medlem af både K.F.U.M. og Blå Kors. Den nye gymnastikforening mobiliserede således en del engagerede kræfter i stationsbyen.

Straks ved foreningens oprettelse præciserede stifterne foreningens virkemåde og område i klar modsætning til, hvad der ellers blev tilbudt i byen. Formålet med den nye foreningsdannelse skulle være »at dyrke alle Grene af Idræt, dog særlig fri Idræt og Gymnastik saavel for Mænd som for Kvinder«, og dette skulle ske ud fra grundtanken »En sund Sjæl i et sundt Legeme«. Miljøet omkring gymnastikken skulle være anderledes. Man fandt det nødvendigt at pointere eksplicit, at

»Nydelse af Spiritus ved Foreningens Sammenkomster, Træningstider, Konkurrencer og Lignende er absolut forbudt. Baller er bandlyst inden for Foreningens Rammer ... og da Foreningens Formaal er at skabe en god Moral inden for Idrætten er al Banden og uhøflig Optræden ikke tilladt ved nogen som helst af Foreningens Arrangementer«.

Og så skulle det ikke være idræt alt sammen. Et månedsmøde skulle afholdes den sidste torsdag i hver måned med drøftelser af foreningens anliggender og »Foredrag og Underholdning af lødige Art«. – Det skulle være en sober forening.

Foreningen inddrog heller ikke hvem som helst i sit arbejde. Indmeldelse kunne kun ske efter en enstemmig godkendelse i bestyrelsen og en herpå følgende godkendelse på et månedsmøde.

Men hertil kom, at af foreningens bestyrelses fem medlemmer, var de tre stiftere uudskeftelige, og evt. stedfortrædere for disse kunne kun optages, såfremt de kunne godkendes af den øvrige bestyrelse, og bestyrelsen havde ret til at sætte medlemmer i karantæne eller udelukke dem helt fra foreningens arbejde, dersom de havde udvist dårlig opførsel, forsømt eller skadet foreningens arbejde.⁷¹ Disse vedtægter skabte stort røre og kritik i byens idrætskredse, men lige meget hjalp det. Kun spørgsmålet om stifternes uudskeftelighed blev trukket tilbage.⁷²

Af de få medlemmer, vi kender fra foreningens medlemsskare, var langt størsteparten kendt fra Realskolen og Ungdomsforeningen. Flere af dem havde tilknytning til byens missions- eller grundtvigske afholdskredse.⁷³

Foreningens arbejde kom hurtigt i gang. I maj 1929 anlagde medlemmerne idrætsbaner, hvorefter træningen begyndte. To aftener om ugen var der program for voksne, og een aften var det for børn. Og på månedsmøderne holdt medlemmerne foredrag for hinanden om forskellige relevante emner: Om Ollerup, om de gamle græske og romerske lege.⁷⁴

Det interessante er, at en forening med et sådant program og med så markante borgere bag, trods forbindelsen til Realskolen, Ungdomsforeningen og Socialdemokratiet, ikke formåede at overleve i Grindsted. N.S. Wedel måtte konkludere på foreningens første generalforsamling, at

»bl.a. er den Støtte vi har ventet fra Byen fuldstændig udeblevet, og derfor er vore økonomiske Forhold ikke de bedste. Men ogsaa de Unge har tildels svigtet os«.

Interessen for det restriktive, afholdende og civiliserede idrætsliv mødte altså kun ringe respons. Et forsøg på samarbejde med de øvrige idrætsforeninger i byen blev ikke til noget.⁷⁵

Først i 1931 ved vi, at der i Ungdomsforeningens regi blev oprettet et gymnastikhold på seksten mand,⁷⁶ der altså foretrak at gøre gymnastik i en grundtvigsk sammenhæng fremfor i Idrætsforeningens regi. Det fortsatte i 1932, og snart var der også basis for håndbold.⁷⁷ Men idrætten ophørte sammen med Ungdomsforeningen.

En kvindelig gymnastikforening blev stiftet af realskolelærerinde Maja Petersen med deltagelse af Dansk Kvindesamfund og Ungdomsforeningens damer. Maja Petersen havde allerede i lang tid arbejdet med folkedans i Ungdomsforeningens regi,⁷⁸ og gymnastikken var vel en slags fortsættelse. Formålet var »at udvikle en lægemlig og sjælelig sund og dygtig kvindelig Ungdom ved at øve Gymnastik, Boldspil og anden kvindelig Idræt samt at vække og styrke Interessen derfor«.⁷⁹ Alt i alt langt fra gymnastikforeningens restriktive program. Foreningen samlede fortrinsvis sit virke om et mangesidigt gymnastikliv, med motionsgymnastik og ungdomsgymnastik. I 1933 besluttedes det endvidere at påbegynde

håndbold og tennis og om vinteren folkedans een gang om ugen, formentlig efter den skrantende Ungdomsforening.⁸⁰

Foreningens tilknytning til Dansk Kvindesamfund, Kirkeligt Samfund og Ungdomsforeningen var antagelig forklaringen på, at der ikke udviklede sig noget særligt selskabeligt liv i den Kvindelige Gymnastikforening, men ikke desto mindre har netop gymnastikken være samlende for kvinderne.

De to nye gymnastikforeninger fik stor indflydelse på Grindsteds idrætsliv. Idrætsforeningen brød ganske enkelt sammen, og i 1935/36 skete der ganske langsomt en ny samling af idrætsarbejdet i Grindsted med inddragelse af 'udbryderne' og en del nye ansigter. En ny samlet Gymnastik- og Idrætsforening blev oprettet for at sikre, at både gymnastik og fodbold kunne komme til at foregå »under Forhold og Former, som er værdige for vor By«.⁸¹

Det var de gamle idrætsivrige borgere, nemlig malermester Carl Rasmussen, fra Atlethklubben, realskolelærer Munk, købmand Vinding Dalgas, bankkasserer Stensig, gartner Ejner Jensen, realskolelærer Krogsgaard og brugsudleder Christensen, der stod bag. Det nye initiativ søgte samarbejde med Grindsted Kvindelige Gymnastikforening, der dog i første omgang afslog samarbejde formentlig pga. kvindernes nære kontakt til Dansk Kvindesamfund. Først i 1939 lykkedes det.

Kernen i den nye forenings virke blev gymnastikken, og der blev oprettet flere hold for folk i alle aldre. Omlægningen af foreningens virke betød en forandring i medlemstallet. Nu var man pludselig stærkt interesseret i passive medlemmer, fordi økonomisk støtte fra passive støtte-medlemmer ville gøre foreningen uafhængig af »at ty til Afholdelse af Baller for at skaffe Indtægter«. I 1939 var der 288 aktive medlemmer og kun 54 passive.⁸² Den nye idrætsforening var dog langt den største foreningsdannelse i Grindsted.

Foreningens selskabelige liv havde ændret karakter. Nu var der spisning, taler, smørrebrød, underholdning og debat af foreningens virke, før dansen kom i gang – ofte til levende musik. Til en festlighed i Realskolens samlingsstue mødte ca. 60 af foreningens medlemmer, der blev sunget under ledelse af den nye gymnastikleder Arne Petersen og endvidere forevist »Grindsted-filmen«.

Denne nye foreningsstil og det, at flere af bestyrelsens medlemmer havde tilknytning til byens grundtvigske kredse, betød, at der allerede i 1937 blev indledt et nærmere samarbejde mellem realskolebestyrer Futtrups lokale foredragsvirksomhed, som han altså dermed fandt et nyt forum for at fortsætte trods Ungdomsforeningens lukning i 1935. Fra 1939 overtog den nye Grindsted Idrætsforening ganske enkelt tilrettelæggelsen af foredragene som foreningens kulturelle indslag.⁸³ Ungdomsforeningens tidligere aktivi-

tetsfelt gled over i Idrætsforeningens regi. En sandsynlig forklaring på genskabelsen af den folkelige gymnastik er nok, at krigen nærmede sig, og at dette i sig selv motiverede til sammenhold om et værdibaseret foreningsliv.

Den nye gymnastikinteresse kunne derfor heller ikke holde sig i tiden efter krigen. I 1947 dannedes således kun et damemotionshold, medens hele foreningens øvrige virke igen drejede sig om fodbolden, hvorved den tætte forbindelse til Realskolen og miljøet dér ophørte. Foreningen kom igen i økonomiske vanskeligheder, som den forsøgte at klare ved at arrangere teaterstykker og koncerter. Men ét var der kommet ud af krigstidens samling. Formanden slagteridirektør Hjorth afviste, at foreningen igen skulle gøres til »en Balforening for at klare Økonomien«.⁸⁴

I forlængelse af denne nye Gymnastik- og Idrætsforening opstod også en del specialforeninger med egne bestyrelser. Der var Grindsted Svømmeklub, Skytteforeningen, Grindsted Tennisklub, Grindsted Badmintonklub, Grindsted Damehåndboldklub. Karakteristisk for disse klubber var, at de ikke var socialt eller ideologisk funderede og derfor optog brede medlemskredse i byen. Disse foreninger var med til at udbløde de hårdt optrukne ideologiske fronter i Grindsted.

Men interessant er det også, at der nu blev dannet nye Ungdoms- og Idrætsforeninger i landsognet efter de gamle folkelige principper.

Så tidligt som 1927 kunne Grindsted mønstre en anseelig spejdertrop af blå spejdere. Blå spejdere blev især de ikke-missionske borgeres piger, og troppen holdt til omkring Realskolen.

Spejderne

Realskolen eller kredsen omkring Realskolen igangsatte i 1927 succesrigt en afdeling af Det danske Spejderkorps. Tanken var, at korpset skulle udgøre en sund fritidsaktivitet for de unge mennesker. Ved at danne korpset inden for skolens rammer kunne Realskolen dertil komme ud over de vanskeligheder, der opstod, når de unges sportsaktiviteter kolliderede med skolearbejdet. Skolen selv kunne bedst holde hånd i hanke med den tid, ele-

verne skulle anvende til sport. (Her tænkte skolen nok på den lille gruppe kostelever, men vel også på den stadigt voksende gruppe af tog-elever, der kom rejsende til. Blandt de yngre år-gange var dog stadig langt de fleste by-elever).

Men bagtanken var formentlig også, at Spejderkorpset skulle fungere som små sportsforeninger og herved holde realskoleeleverne fri fra det øvrige idrætsliv – ikke blot det verdslige idrætsliv, men, nok ikke mindre vigtigt, også det efterhånden spændende

friluftsliv, der foregik i F.D.F. og K.F.U.M.-regi andre steder i byen.⁸⁵ Grundtvigianerne ville også skabe et sammenhængende foreningsmiljø for alle aldre, ligesom missionen gjorde det.

Arbejdet kom først rigtigt i gang i 1933, kraftigt bakket op af en kreds af forældre til elever på Realskolen, og i de følgende mange år fungerede både et pige- og et drengekorps i reglen med 20-30 deltagere af hvert køn. Aktiviteterne samledes fortrinsvis om sport og andet spejderarbejde, og det foregik en gang imellem sammen med K.F.U.M. og F.D.F.'erne.

Selvom størsteparten af spejderførerne var kendt blandt Realskolens gamle elever og som medlemmer eller tidligere medlemmer af den efterhånden nedlagte Ungdomsforening, bl.a. Jens Futtrups egne to sønner Hans og Anders, ses der dog ingen anden forbindelse til det grundtvigske foreningsliv i byen end den ramme, som Realskolen udgjorde for arbejdet. Men den var der til gengæld også.⁸⁶

Realskolens elevforeninger

Ungdomsforeningens afløser blev forskellige elevforeningsdannelser omkring Realskolen. Det skyldes umiddelbart, at ungdommens foreningsgenerationer skiftede hurtigere end inden for det almindelige foreningsliv.

Fra 1930'erne kendes »mesterlektiens klub« for de ældre klassetrin, der

holdt klubmøder hver lørdag med oplysende foredrag, film og anden underholdning. Denne elevforening udviklede sig i 1943 til »Grindsted Klubben«, der skulle være bindeled for Realskolens gamle elever i Grindsted og Omegn.⁸⁷ Klubben holdt møde ca. een gang om måneden og havde både et selskabeligt og et oplysende formål. Fra 1943 kendes f.eks. en »Dialektaften«⁸⁸ og oplæsningsaftener med hr. og fru Høirup, Realskolens nye bestyrerpar.⁸⁹

Endelig var der »Mynster-klubben«, hvis virke bestod i, at lægeparret hr. og fru Mynster samlede en kreds af elever fra Grindsted Realskoles ældste klasser til regelmæssige litterære aftener samt diskussion af aktuelle spørgsmål.⁹⁰

Fælles for disse foreningsdannelser var, at de optog det samme medlemsklientel, som før var gået ind i Ungdomsforeningen, nemlig Realskolens elever, og som følge deraf en stor del af de grundtvigske borgeres børn. Disse foreningsinitiativers virke hang meget sammen med de personligheder, der til enhver tid var bosatte i Grindsted. At Mynster-klubben fungerede godt blandt Realskolens unge i Grindsted, beroede for en stor del på fru Mynster, der havde en fortid som skuespiller i København og dermed et stort og anderledes erfaringsgrundlag at trække på i en Grindsted-sammenhæng.

Nu hang ungdomsarbejdet blandt Realskolens elever ikke længere umiddelbart sammen med det grundtvigske menighedsliv eller Kirkeligt Samfund.

Rødderne – eller navlestrengen – var klippet over.

Venstres Ungdom

Mens det grundtvigske miljø på landet allerede i 1880'erne hang sammen med den politisk/demokratiske bevægelse, var denne tætte sammenhæng i nogen grad brudt i stationsbyen. Nok var langt den overvejende del af Kirkeligt Samfunds støtter formentlig tillige blevet medlemmer af Venstre – hvis de da ikke var radikale eller for den sags skyld blevet konservative, men det karakteristiske mønster var netop, at der ikke – længere – var nogen form for automatik.

Måske var det netop adskillelsen fra den praktiske og politiske hverdag, der i nogen grad fratog det grundtvigske miljø sin friskhed og sit engagement som politisk diskussionsforum, og også løsrev den politiske diskussion fra et bredere foreningsmiljø.

Den grundtvigske ungdomsforening og Venstres Ungdom konkurrerede om medlemmerne. Krisen i den grundtvigske ungdomsforening kan som nævnt ikke ses uafhængigt af en genoprettelse af Venstres Ungdom i 1928. Venstres Ungdom havde ligget stille siden 1919, og genoprettelsen foranledigedes umiddelbart af en række agitationsmøder, som Venstres Ungdom i Esbjerg lod afholde.⁹¹ Foreningens bestyrelse blev bredt sammensat af både

venstremænd fra Grindsted sogn og fra de omliggende sogne. Redaktør Chr. Christensen, *Vejle Amts Folkeblad*, blev formand for bestyrelsen sammen med dyrlæge Slyngborg, Edith Præstegaard og Jens Præstegaard, og redaktør H.Chr. Larsen fra *Vestkysten*, *Grindsted Dagblad* blev revisor. Flere af disse er allerede kendt fra miljøet omkring Ungdomsforeningen.

Foreningen lagde ud med en bred folkelig linie med oplæsning og foredrag, politiske som oplysende, og der blev tradition for at lade afholde et politisk kursus om vinteren: socialpolitik, forsvarsspørgsmålet, skatte- og afgiftsspørgsmålet og færøske forhold var emnerne i 1929. Endvidere holdt foreningen grundlovsmøder sammen med Venstrevælgerforeningen i Anlægget. Venstres Ungdom mødte med sine egne talere. I 1929 var det forstander Hans Lund fra Rødding Højskole, og foreningen markerede derved klart en folkelig/grundtvigsk profil.

Men skulle foreningen fungere, måtte det ikke blive politik alt sammen. Foreningen måtte dyrke den ekspressive side for at samle medlemmerne. Dette var formentlig ikke uden problemer, fordi såvel Venstres Ungdom som Venstrevælgerforeningen nu også havde tilhængere af Den indre Mission i medlemskredsen. Alligevel vedtog foreningen i 1929, »at optage Selskabelighed under afdæmpede Former«, som det stod at læse i foreningens forhandlingsprotokol i 1929.⁹² Kort efter,

dvs. i februar 1930, arrangerede foreningen derfor en teateraften i Grindsted Teatersal og afsluttede arrangementet med en »Svingom« for foreningens medlemmer.

Dermed var stilen lagt. Bordet fangede. Efter forhandlingsprotokollen at dømme blev der tradition for afholdelse af sådanne teateraftener, og det foregik tilsyneladende efter samme opskrift:

»Efter Forestillingen var der Kaffe bord i Hansens Sal, hvori 100 Medlemmer deltog. Som Afslutning blev der danset i Teatersalen, der var »stuvende fyldt« med Unge, der morede sig fortræffelig«.

Baller var heller ikke ualmindelige i forbindelse med foreningens øvrige arrangementer. Da den kendte forfatter og hedebonde-kulturhistoriker Salomon Frifeldt talte i 1933, var det danseorkester, der afløste foredraget, nok stærkt medvirkende til hele arrangementets medlemsmæssige succes – Salomon Frifeldts evner ufortalt. Mønsteret gentog sig i 1940, da forfatteren og højskolelærer Jørgen Bukdahl, Askov Højskole, holdt tale. Der deltog 300-400 mennesker – heraf mange udensogns – i det efterfølgende bal. Men Venstres Ungdom afholdt også almindelige udflugter.

Op mod anden verdenskrig ændrede foreningen sit virke og blev mere orienteret indadtil. Der blev afholdt almindelige møder hver fjortende dag, en sommerudflugt, en teateraften, et

folkedanserkursus fik seksten deltagere (en ren ekspressiv foranstaltning). Og så begyndte foreningen et studie-kredsarbejde i Bibliotekets lokaler om forskellige emner. I 1944 drejede kurset sig om »kristelige Spørgsmål«, og kurssets leder var den grundtvigske pastor Knudsen. Dermed byggede Venstres Ungdom videre på den folkelige stil.

Kirkeligt Samfunds konsolidering

Kirkeligt Samfund fortsatte i 1930'erne og 1940'erne sit virke som grundtvigsk og kirkeligt foreningsmiljø i Grindsted. Men tilslutningen til foreningen faldt drastisk. Hvor foreningen i 1919 havde hele 174 medlemmer, var medlems-tallet faldet til 40 (ca. 20 par) i 1932. Selvom der ikke kan gives nogen præcis forklaring på dette medlemsfald, må det dog være oplagt at slutte, at foreningens virke ikke længere modsvarede noget stort behov i bybefolkningen, der havde massevis af andre foreningstilbud. Kirkeligt Samfund vandt ikke længere som førhen bred respons blandt Borgerforeningens og de andre borgerlige foreningers medlemmer som borgernes religiøse alternativ til det landmandsdominerede Indre Mission. Flere tidligere medlemmer må have undladt at forny deres medlemskab, og nye potentielle medlemmer var kun dem, der i forvejen havde en grundtvigsk baggrund. Heller ikke den grundtvigske ungdomsforening havde givet en øget eller

blot en stabil medlemstilgang. Kirkeligt Samfund var ikke en bevægelse i udvikling, men fungerede i hovedsagen videre gennem en lille, men fast kerne af grundtvigske borgere.

Virket drejede sig nu om at tilrettelægge grundtvigske gudstjenester og foredrag, planlægningen af efterårsmøder samt større anlagte offentlige møder på Hansens Hotel, dvs. det tidligere afholdshotel, eller på Realskolen og ikke mindst afholdelsen af hjemmemøder for foreningens medlemmer.

Realskolebestyrer Futtrup betonedede ved flere lejligheder det betydningsfulde i, at det grundtvigske arbejde skulle formidles via hjemmene, og at hjemmemøderne derfor skulle »gøres til et stærkt Led i Kirkeligt Samfunds Arbejde«. ⁹³ Det er imidlertid ikke uinteressant, at Kirkeligt Samfunds medlems-tal netop faldt i midten af 1920'erne, hvor antallet af hjemmemøder klart dominerede Kirkeligt Samfunds virke. Men Kirkeligt Samfund var nok blevet for lukket, og hjemmemøderne ophørte foreløbig i slutningen af 1920'erne.

Møderne fortsatte dog efter alt at dømme uformelt blandt den lille grundtvigske kreds af borgere. Det fortælles, at Futtrup tidligt anskaffede sig en radio, og at han derfor sammenkaldte interesserede grundtvigianere på Realskolen, når der var radioforedrag af kendte foredragsholdere. ⁹⁴

Selvom Kirkeligt Samfund i begyndelsen af 1930'erne igen begyndte at lægge hovedvægten i sit virke på egentlige, åbne foredragsaftener, lyk-

kedes det ikke at få vendt udviklingen. Medlemsskaren udvidedes ikke særlig meget, og der kom kun de samme til møderne. Arkitekt Schiørring, der havde været i foreningens bestyrelse siden 1923, udtalte derfor på en generalforsamling i 1934, »at han havde overvejet at opløse det hele«. Men særlig Futtrup forsvarede det betydningsfulde i, at foreningen virkede som et bagland for det grundtvigske arbejde i kirken, og mente, at der stadig var meget at bygge videre på:

» – Det gjaldt om at være taknemmelige, saa Mismodet ikke skulle dræbe den Smule Liv, der er i blandt os«. ⁹⁵

Situationen blev mærkbart bedret med ansættelsen i 1936 af en grundtvigsk kapellan S.E. Præstholm (1936-42) i Grindsted. Hermed havde foreningen fået et samlingspunkt og behøvede nu ikke længere at være afhængig af sjældne gudstjenester ved udefrakommende præster. Ikke mindst Futtrup havde nu fået et redskab til at drive Kirkeligt Samfund videre. Kapellanen skulle være centrum for det grundtvigske arbejde, og der skulle forsøges med hjemmemøder en gang til. S.E. Præsthols senere erindring om tiden i Grindsted vidner da også om, at kravene til en grundtvigsk præst i stationsbyen ikke var små:

»Futtrup var en streng arbejdsgiver. Jeg kom altså kraftigt under hans indflydelse, fordi jeg blev lærer på skolen [Realskolen],

og han satte mig altså til at holde møder for Kirkeligt Samfund, og jeg skulle holde foredrag, og vi skulle holde møder hjemme, og det gjorde vi også i Jernbanegade, hvor vi dengang boede ... hvad jeg talte om, aner jeg ikke nu, men jeg havde ... nogle emner som jeg i de fleste tilfælde havde fået ordre til at beskæftige mig med af Futtrup«. ⁹⁶

En torso?

I hele dette arbejde var der snart sagt kun ét lyspunkt, nemlig at Futtrup og Præstholm formentlig i slutningen af 1930'erne oprettede en ungdomsforening i den vestlige del af sognet, efter af Ungdomsforeningen i Grindsted gik ind. Foreningen fungerede nærmest som en aflægger af Kirkeligt Samfund i Grindsted og man afholdt adskillige møder sammen. ⁹⁷

Selvom Ungdomsforeningen var nedlagt, fortsatte dens gamle bestyrelse alligevel – med Futtrup og de andre realskolelærere i spidsen – foreningsarbejdet blandt de unge i byen. I 1936 indbød de til en række offentlige, oplysende møder, hvortil der kunne erhverves et samlet adgangsbevis. Møderne vandt tilslutning, og i 1937 indkaldte Kirkeligt Samfund byens sportsforeninger og pressen til et møde om at lade afholde syv-otte foredragsaftener for den – ikke lille – del af ungdommen, der stod i Idrætsforeningen. Futtrup har nok set det som en chance for at formidle sit folkelige ungdomsbudskab videre ud til en bredere kreds,

og da bestyrelsen for foretagendet kom til at bestå af bankassistent Tage Nielsen og malermester Carl Rasmussen, der selv arbejdede meget idealistisk inden for forskellige sider af byens idrætsliv, var et samarbejde oplagt. Man besluttede derfor, at der skulle gøres »flittig Brug af Sangen«, ligesom man også skulle have diskussionsmøder med byens efterhånden fire politiske ungdomsorganisationer.

Det Futtrup kaldte for De unges Møderække omfattede bl.a. møder om Tyskhedens Fremmarch og om Folkeforbundet. Der blev afholdt dialektaftener med deltagelse af forskellige af tilflytterne blandt borgerne, og endelig holdt Jens Futtrup oplæsning af Kaj Munk. Med sangaftener blev der anlagt en folkelig og national linie.

Efterhånden blev det mere aktuelt at kalde denne mødeaktivitet for De danske Møder, og de vandt en ret bred tilslutning. En oplæsningsaften, hvor Futtrup læste op af »Indenfor Murene«, samlede 200 tilhørere, mens en fest med dilettantforestilling dog samlede 300. ⁹⁸ Møderne fortsatte i vinteren 1938/39 og gik, som det fremgik ovenfor, helt over i Idrætsforeningens regi i 1939/40. Møderne blev dog fortsat indholdsmæssigt varetaget af bestyrelsesmedlemmerne i Kirkeligt Samfund.

Med udbruddet af verdenskrigen kom der for alvor gang i sagerne. I oktober 1940 indkaldte syv borgere med Futtrup i spidsen alle byens foreninger til et møde, hvor man blev enige om samarbejde. Mødet var nok inspireret

af de drøftelser, der samme efterår fandt sted omkring Dansk Ungdomsamvirke, hvor Jens Futtrup selv deltog. Det blev alligevel ikke til en afdeling af samvirket i Grindsted, hvilket nok hang sammen med, at K.F.U.M. og K. modsat tilfældet i det øvrige land, var interesseret i et nærmere samarbejde.⁹⁹

I 1941 ved vi, at så godt som alle byens betydningsfulde – kulturelle – sammenslutninger stod bag folkemøderne: Kirkeligt Samfund, K.F.U.M. og K., Grindsted Gymnastik- og Idrætsforening, Venstres Ungdom, D.S.U., Fællesorganisationen, Den radikale Vælgerforening, Konservativ Vælgerforening, Socialdemokratiet og Venstre, Handelsforeningen, Håndværkerforeningen, Grundejerforeningen, Husmandsforeningen, Teknisk Skole, Menighedsrådet, Realskolen, Dansk Kvindesamfund, fagbevægelsen repræsenteret ved Murernes, Tømrernes, Slagteriarbejdernes, Handels- og Kontorhjelpernes, Tekstilarbejdernes og Arbejdsmændenes fagforeninger, Slagteriet Midtjylland, Brugsforeningen, Arbejdernes Samariterforbund, Røde Kors, Landboforeningen, Aftenskolen og pengeinstitutterne. Kun een forening manglede – Borgerforeningen, der nok ikke længere var interesseret i dette brede folkelige arbejde i byen.

Futtrup og kapellan Præstholm blev mødernes henholdsvis sekretær og kasserer. Der var bud efter et folkeligt program i krisetiden. Blandt foredragsholderne kan nævnes både bi-

skop Noack, Hans Lund, Hal Koch og professor Skautrup – foruden naturligvis Jens Futtrup selv. Et vidnesbyrd om Futtrups og Præstholms betydning for samlingen i byen er det, at møderne gik i sig selv igen i 1942, hvor de begge forlod byen. – Den ene for at blive seminarieforstander i Jelling og den anden for at blive provst.

Med ansættelsen af den grundtvigske præst i Grindsted i 1936 blev den grundtvigske virksomhed for alvor et samlingspunkt i byen. Medlemstallet af Kirkeligt Samfund steg og nåede 77 i 1943. En stor del af fremgangen skyldtes nok, at det folkelige foreningsarbejde blev mere »in« med besættelsen. Alligevel kunne denne position ikke fastholdes efter besættelsen. Årsagen var muligvis, at foreningen ikke længere var et dansk oppositionsmiljø midt i Grindsted. Og Grindsted Realskole ofrede ikke længere så stor en del af sit virke på byen som førhen. Hermed mistede grundtvigianismen i Grindsted et af sine væsentlige tilhørsforhold.

Men en anden forklaring er nok også, at Grindsted Aftenhøjskole blev oprettet i 1945/46 som en folkelig oplysningsforening, men uden kirkelig tilknytning.¹⁰⁰ I en status over arbejdet i Kirkeligt Samfund i 1951 udtrykte den grundtvigske kapellan, J.E. Fenger (1946-52), at selvom Aftenhøjskolen varetog det grundtvigske oplysningsarbejde på en forsvarlig måde, så havde Kirkeligt Samfund dog et kristeligt og folkeligt budskab, som var af uvur-

derlig betydning. Og dette budskab måtte man forny og også bringe til de unge familier i byen. Det var lettere sagt end gjort.

Men Kirkeligt Samfund var også trængt fra en anden side: Indre Missions veltilrettelagte foreningsliv og ikke mindst den stadige strøm af missionsfolk fra det umiddelbare opland formåede at sætte missionen i en stærk position. Fenger fandt det især problematisk, at flertallet i skolekommissionen stadig var missionsk domineret, og at det stadig kunne mærkes på skolens valg af lærere.

» – Sagen er, at kaldskapellianiet hér er ikke ganske blottet, men temmelig blottet for lærerstøtte i sognets kommuneskoler«,

og det umuliggjorde helt hans virke. For et kristeligt grundtvigsk arbejde måtte efter Fengers mening, ikke mindst i et ungt tilflyttersogn som Grindsted, have en baggrund i et grundtvigsk lærerhjem, og det havde man da også haft i Futtrups hjem før i tiden. Problemet var i øvrigt blevet yderligere aktuelt, eftersom Realskolen i forbindelse med omlægningen af kommunens skolevæsen ikke længere havde første til fjerde klasse. Alle byens børn, incl. de grundtvigske, var derfor henvist til Kommuneskolen.

Pastor Fengers konklusion på hele denne elendighed var, at hans stilling som grundtvigsk præst var utålelig og ikke holdbar på lang sigt. Det var kort sagt »En torso – en statue uden ben«. ¹⁰¹

Trods det faktum, at det grundtvigske menighedsliv ikke fungerede, styrkede grundtvigianerne alligevel deres stilling i Menighedsrådet i hele mellemkrigstiden. Kirkeligt Samfunds gode valg i 1922 betød, at valgene både i 1926, 1930 og 1934 blev afgjort ligeligt med fire pladser til hver. I 1938 fik Kirkeligt Samfund 277 stemmer (237 i 1922), mens socialdemokraterne fik 183. Missionen fik 340 (228 i 1922). De tre lister fik henholdsvis tre, to og fire pladser, hvilket gav de ikke-missionske lister et flertal. ¹⁰²

Men efter krigen styrkede missionen ganske langsomt sin position igen. Socialdemokraterne kunne ikke opretholde vælgertilslutningen. I 1945 fik de kun 100 stemmer og een plads, og heller ikke Kirkeligt Samfund kunne bevare stemmetallet, 232 stemmer var dog nok til tre pladser. Missionen fik dog 404 stemmer og fem pladser i Menighedsrådet. ¹⁰³ Og denne tendens blev endnu klarere i 1949, hvor missionens stemmetal steg til 535 stemmer. Tilslutningen til Kirkeligt Samfund steg ganske vist, men kun til 283 stemmer, mens socialdemokraterne fik 159. Pladsfordelingen blev den samme. ¹⁰⁴ Sognets gamle missionske strukturer levede og udviklede sig stadig – trods byens og grundtvigianismens gennembrud.

Afslutning

Den helt åbenlyse slutning, man kan drage af det foregående, er, at grundt-

vigianismens udvikling i stationsbyen Grindsted for en stor del afhæng af en enkelt person. Uden en privatskoleleder som Jens Futtrup i en afgørende periode af stationsbyens liv, var virksomheden næppe blevet så bred og grundtvigianismen næppe så etableret i Grindsted.

På den anden side ville grundtvigianismen nok under alle omstændigheder have udviklet sig i Grindsted. Forudsætningerne var der. Byboerne og særlig de, der selv medbragte grundtvigianismen som ideologisk bagage, havde brug for et religiøst alternativ til den missionske landbefolkning.

Vi har fulgt hele processen fra grundtvigianismen som folkelig bevægelse på landet, til den blev veletableret i byen. Det paradoksale er imidlertid, at på trods af eller måske snarere på grund af grundtvigianismens konsolidering, gik den brede virksomhed alligevel tabt for bevægelsen. Det er, som om konsolideringen i sig selv gav problemerne.

At gruppen omkring Kirkeligt Samfund lukkede sig og blev en indforstået grundtvigsk kerne, er kun den ene side af sagen. Den anden side er, at de sam-

menhænge, som opstod omkring det grundtvigske miljø i Grindsted, var så udadvendte, at de nok voksede og drog ny energi og engagement til sagen, men også bidrog til at bringe grundtvigianerne væk, ind i nye sammenhænge og miljøer fjernere fra den ideologiske baggrund. Aftenskolen, idrætten, Biblioteket og politikken bidrog på lang sigt mere til at bringe folk bort fra det grundtvigske miljø end at tiltrække dem.

Men særlig det grundtvigske ungdomsarbejde formåede ikke at lukke sig udadtil. Det folkelige ungdomsarbejde konkurrerede helt åbenlyst med det, der foregik andre steder inden for idræt og oplysning, og frem for alt omkring selskabeligheden. Åbenheden var måske det, der i sidste ende forhindrede miljøet i at fastholde de unge.

Når den ekspressive side af en forenings virke langt kom til at dominere den identitetsskabende side, bliver foreningen sårbar. Medlemmerne forsvandt derhen, hvor det ekspressive miljø var bedst. Grundtvigianismen i sig selv var ikke stærk nok til at kunne fastholde næste generation.

11. Kapitel

Kampen om historien

»Fra at være en gold og øde hedeegn med et ringe befolkningstal og bebyggelse har den udviklet sig til en egn med stor produktivitet og med et stærkt pulserende liv. Grundlaget for denne udvikling er skabt af de seje hedebonder, der med hedeselskabets støtte omskabte dette mørke fastland til en produktiv egn«.

Gårdejer og borgmester A.Chr. Andersen i:
Strejftog gennem Grindsted bys og egns historie, 1963

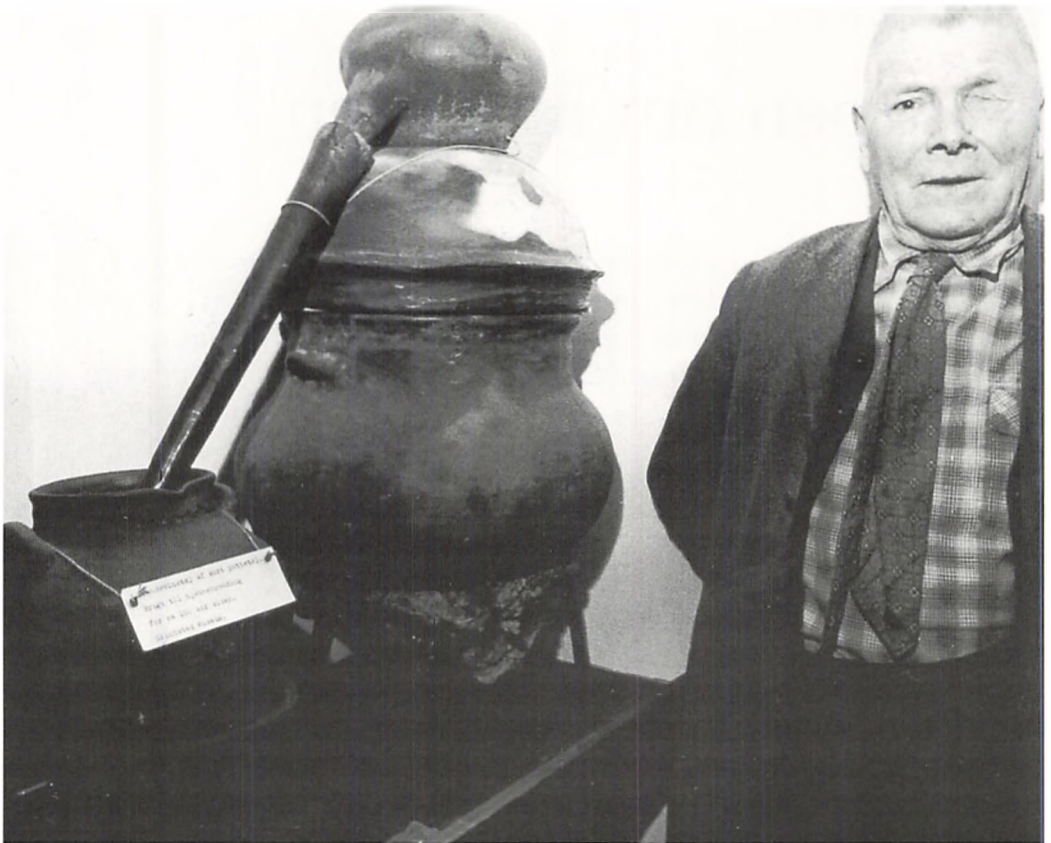
Tilblivelsen eller opretholdelsen af kultur- og/eller mentalitetsforskelle, hænger i høj grad sammen med tilblivelsen af beretningerne om forskellige kultur og mentalitetsforskelle i forskellige grupper, dvs. hvilke tolkninger man lægger vægt på, når historien skal skrives. Inden vi går videre, skal vi derfor først dvæle lidt ved den diskussion af Grindsteds historie, som blev aktualiseret i forbindelse med oprettelsen af Grindsted Museum.

Museet

Initiativet til at beskæftige sig med Grindstedegnens historie startede egentlig i byen blandt de rod- og identitetsløse borgere. Foredragsforeningens »Hjemstavnsaftener« i 1918 og 1919 går umiddelbart forud for tanker-

ne om at oprette et museum i Grindsted til belysning og bevarelse af egnens historie. Der var allerede en museal samling i Grindsted, nemlig gartner Hans Prip-Pedersens samling, som han opbevarede på Teknisk Skole. Prip-Pedersen havde medbragt den, da han flyttede til Grindsted under første verdenskrig. Genstandene stammede altså ikke fra Grindstedegnen, men det var dog en både se- og bevarelsesværdig samling.¹

Det konkrete arbejde med etableringen af Museet blev dog iværksat gennem Borgerforeningen. Som formand for Borgerforeningen forhandlede Kr. Præstegaard med gartner Prip-Pedersen om at få samlingen over i fælleseje, og dermed mente han, at udgifterne ved et kommende museum skulle deles ligeligt mellem Borgerforeningen, Grundejerforeningen og Håndværker-

Brændevinstøj af jydepotteler fotograferet sammen med vejassistent Christensen, der kom til at videreføre museumsarbejdet i Grindsted. Jens Kr. Nielsens kendskab til den traditionelle brændevinsbrænding var yderst detaljeret. »Skønt denne virksomhed var forbudt, og der for Overtrædelse idømtes forholdsvis høje Bøder – fra 30-100 Rdl. eller Fæstningsarbejde et helt Aar – blomstrede denne Industri i Smug i alt fald i Halvtredserne i forrige Hundredår. Kornet Rug, Byg og Boghvede maldedes og bragtes til Mølle. Møllersvenden kendte godt »æ Brindkuen«, men det gik for Sveincæde. Det maledede Korn blandedes med Vand og sættes i en stor Tønde eller Beholder for at »gjøres«. Gæren fandtes i en lille Sjat fra sidste Brænding. Når Massen »ovrede sig«, og man skommede, at denne Proces var forbi, begyndte Destilleringen. Masken anbragtes i en stor Kobberkedel over et Ildsted. Paa Kedelen sættes et noget opad buet Laag, der kunne være brændt Ler, og som kaldtes »æ Dæk«. Øverst i dette Dæksel fandtes en Aabning hvorover en Kobberhat (kunde ogsaa være af Ler) sættes . . . I Hatten fandtes et eller to skraat nedad rettede Rør, hvortil et eller to Kobberør sluttedes. Disse rør kaldtes Piber og skulde gaa gennem en Tønde med koldt Vand »æ Køltynd« og stak noget ud paa den anden Side. Nu fyredes der under Kedelen, og Dampene (Spiritus fordampet ved 78 Gr. C.) steg op i Hatten og derfra ud i Kobberørerne, der blev stærkt afkølede i Svaletønden, saa dampene fortættedes og kom ud i Rørerne i Vædskeform. Denne opsamledes og kaldtes Drink.« . . Lærer Nielsen kendte også flere historier om afsøringen af denne ulovlige brænding: »Niels Eskildsen, Utoft, tjente som Dreng paa den vestligste Gaard i Himmum, og en Aften, han kom hjem fra Heden, fortæller han, at han i en Høj derude havde fundet nogle mærkelige Sager. Folkene sagde intet hertil, men næste dag, han kom i Heden, var Sagerne forsvunden.« Jens Kr. Nielsens foredrag er gengivet i en manuskriptsamling med titlen: Træk af Grindsted Sogns Historie. Indbundne afskrifter til Vejle Amts Folkeblad. 1933, s.62.

En mindesten over Enrico Dalgas blev finansieret ved en indsamling blandt 'Mænd og Kvinder i Grindsted'. Stenen var et af de helt store debattemer i Grindsted i årene 1916-18. Der var ikke uenighed om nytten af stenen, men mere om hvor den skulle stå. Placeringen var tilsyneladende afhængig af, hvad den enkelte forslagsstiller ønskede, at stenen skulle symbolisere. Spørgsmålet, om stenen skulle placeres ved Grindsteds nye viadukt som et vartegn ved indgangen til byen, men med udblik over heden – eller ved jernbanen – var i virkeligheden et spørgsmål om hedeopdyrkingen eller jernbanedriften var den vigtigste forudsætning for byens og egnens udvikling. Andre foreslog at stenen skulle placeres i byens nye anlæg, men andre igen mente at 'naturen' dér var for kultiveret. Stenen kunne også placeres på den centrale plads foran den nye kommuneskole, hvor den

opvoksende ungdom færdedes til daglig. Stenen blev vistnok i første omgang opstillet ved stationen, men er af forskellige grunde flyttet flere gange siden. De fleste jyske stationsbyer havde en Dalgassten. Se side 18.

foreningen.² Et foreløbigt arbejdsudvalg omkring museet blev også sammensat af historisk interesserede borgere: dvs. sagfører Brøndberg-Jørgensen, tømmerhandler Kr. Præstegaard, direktør Martensen fra Klædefabrikken, apoteker Levin-Hansen, kammerråd Nielsen, bankdirektør Fr. Thrane (sup.), murmester Marius Knudsen (sup.).³ Medlemmerne af udvalget var

alle fra Borgerforeningen (sidstnævnte repræsenterede dog Håndværkerforeningen.) Varetagelsen af byens og egnens historie var således foreløbig helt overtaget af byboerne.

27. september 1923 oprettedes Museumsforeningen i forbindelse med een af flere nye hjemstavnsaftener på Afholdshotellet, og i den anledning fremførte lærer Nielsen sit foredrag

Gartner Hans Prip-Pedersen ved sin oldsagssamling.

Billeder af Grindsted Håndværkerforenings 'Bondestue'. Borgernes interesse for og billede af Grindsteds 'bondekultur' er slående. Grundlaget for museet i Grindsted var samlinger som gartner Hans Prip-Pedersen havde etableret. Han indrettede sig bl.a. i Håndværkerforeningens lokaler på Teknisk Skole, inden samlingerne i 1924 blev købt af Borgerforeningen og Håndværkerforeningen til oprettelsen af Grindsted Museum. Gartner Pedersens samlinger indgik ifølge Grindsted Venstreblad 7. maj 1934 siden som en væsentlig del af det nye museum, der blev indrettet i 1934 i afdøde læge Bakers ejendom: »I den forreste Stue ud til Haven findes gammelt Bohave bl.a. et Langbord med Bænke. Alkoveseng osv. Ligeledes er Stuen til Gaden delvis møbleret med gamle Møbler, mens Stuen til Haven er forbeholdt Stensamlingen, Broncesamlingen, der er fremlagt i Glasmontre og Skabe. Her findes ligeledes en enestående Samling af gamle Kulturbilleder, hvis tilblivelse hovedsagelig skyldes apoteker Levin-Hansen. Museet ejer også en meget stor Samling Jydepotter. Paa Loftet var der en stor Samling gamle Brugsgenstande, bl.a. en meget gammel Plov fra Herregaarden Endrupholm og forskellige andre Landbrugredskaber«.

om »Brændevinsbrænding i gamle Dage, specielt her på Egnen«. Foredraget blev bemærket i *Grindsted Dagblad*, hvor referenten var fuldt bevidst om, at problemstillingen næppe var tilfældigt valgt:

*»Med megen Saglighed og paa en egen Maade, der viste, at Hr. Nielsen besad grundigt Kendskab til sit Emne og selv havde brugt Øjne og Øren godt skildrede han, hvorledes hele Brændevinsbrændingen havde gaaet for sig, og gængav en hel Del af de Fortællinger, der knyttede sig til den ulovlige Brænding«.*⁴

Og da »Hr. Nielsen« havde sluttet sit foredrag, hilstes han med kraftige »Haandklap«. Mødet fortsatte med, at apoteker Levin-Hansen viste en del af sine mange kulturhistoriske billeder, som han som amatør fotograf havde optaget på Grindsted-egnen og derfor naturligt betragtede som en del af museets interesseområde.⁵

Foreningens bestyrelse blev sammensat under skyldig hensyntagen til både by og land, mission og grundtvigianisme. Der var apoteker Levin-Hansen, gartner Hans Prip-Pedersen, lærer J.Kr. Nielsen, redaktør H.Chr. Larsen og rentier P. Jensen, Eg, med suppleanterne Jens Futtrup og bankbestyrer Thrane og revisorerne bankbestyrer Jensen og landinspektør Nielsen.⁶

Gartner Pedersens samling – vurderet til 6.000 kr. – blev i 1924 erhvervet til Museumsforeningen, der åbnede

med lokaler i grosserer Schydts ejendom ved møllen.⁷ En træplov blev erhvervet på Endrupholm Herregård,⁸ kraniet af en hval – fundet ved Nymindegab, fik Museet overdraget på foranledning af dyrlæge Bjerregård.⁹ En del oldsager blev købt af lokale:

*»Fra Jernalderen fundet hos Kr. Iversen, Plagborg: 2 stk Urner, 2 Stk. meget medtagne do., nogle Skaar af flere Potter, et Parti brændt og ubrændt Myremalm, Lerstumper, Jerndeale, Bronzestykker (bl.a. en Bronzebøjlemaal fra den romerske Tid, m.m., 1. Stk. Jernkniv og en velbevaret Urne fra et Fund ved Plagborg. Fra Sparwath, Hejnsvig: 3 Hamrer og 3 Økser. Forskellige Fajancesager, en Tepotte, en Kaffe-kande og en Skaal. Et stort Tinfad (stammer fra Herregaarden Engelsholm). En Æbleskivepande af Potteler, udvekslet med Herning Musæum for et Saltkar«.*¹⁰

En runesten var tilfældigt fremkommet i forbindelse med nedrivningen af kirken. Den lå i lang tid på en byggeplads hos murer P. Petersen, men blev overdraget til Museet i 1926 på foranledning af gartnerne Prip-Pedersen og Hviid.¹¹

Utallige velmenende gaver til Museet var med til at gøre behovet for bygninger til registrering og udstilling helt aktuel. Folk ville jo gerne kunne gense det, de havde givet. I maj 1934 kunne Museet indvies i nye omgivelser i afdøde distriktslæge Barkers hus. Og ved siden af byggede kommunen det nye bibliotek.

Historien

Den tredje april 1926 fortæller en notits om Museumsforeningen, at der var nedsat et udvalg til at udarbejde Grindstedegnens Historie. Udvalget kom til at bestå af lærer J.Kr. Nielsen, sagfører Brøndberg-Jørgensen, gartner Hans Prip-Pedersen, redaktør H.C. Larsen, og gårdejer Peter Jensen, Eg. I bestyrelsen sad også S. Levin-Hansen.¹²

Kort tid efter dannelsen af historieudvalget brød konflikter ud i lys lue, og udvalget ophørte med at fungere. Uenigheden fortsatte tilsyneladende i Museumsforeningen det følgende år. I alt fald refererede J.Kr. Nielsen til *Vejde Amts Folkeblad*, at

*»Der udspandt sig nu et længere Ordskifte over Emmet Lokalhistorie, hvoraf resulterede, at Sagen udskiltes fra Museumssagen og overlodes til dem, der kunde have Lyst at arbejde herpå«.*¹³

Lærer Nielsen trak sig helt ud af bestyrelsen i 1928 og lod sig først genvælge i 1932, efter at apoteker S. Levin-Hansen var flyttet til Esbjerg, og grosserer I.P. Jensen var blevet formand for Museumsforeningen.¹⁴

Baggrunden for konflikten var tilsyneladende, at Levin-Hansen og J. Kr. Nielsen var blevet grundigt uenige om, hvad lokalhistorie egentlig var. Begge havde de forsøgt sig med at publicere i forskellige sammenhænge. Levin-Hansen var nået længst ud – ikke mindst takket være sine kulturhi-

storiske fotografier. I januar og februar 1924 havde han således publiceret en lille artikelserie med titlen »Kulturhistoriske Billeder fra vestjyske Hedeegne I-III«, i *Illustreret Tidende*,¹⁵ og i 1925 fik Levin-Hansen ligeledes optaget et par artikler i leksikontidsskriftet *Frem* om »Hedeboere«.¹⁶

J.Kr. Nielsen havde ikke meget til overs for Levin-Hansens historieinteresse, og Nielsen undlod ikke at gøre opmærksom på det i en anmeldelse af Levin-Hansens arbejder i *Vejde Amts Folkeblad*.

Dels var der en del rent faktuelle fejl: billedteksterne var byttet om, og en oplysning om, at kirken oprindeligt lå inde på kirkegården, opfattede Nielsen ikke som nogen nyhed, »da Kirkerne i Hedeegne alle ligger paa Kirkegaarden, og det gør den nuværende Kirke i Grindsted ogsaa« osv. Levin-Hansen skulle ikke komme der som tilflytter med en skråsikker mening om forhold på heden:

»Kun i yderste Betyrk boede Folk i »Spændhus«, som her kaldes Lynghus. Faarefoldene paa Heden var ikke cirkelformede, men altid firkantede, opført af Overfladetørv og med Tag over ved den ene Ende. Særlig formuende kunde have dem opført af Mursten, altsaa lignende et almindeligt Beboelseshus. Faarene gik gerne i Gaasegang til Folden, og derfor førte mange Stier dertil og ikke som meddelt een. I den omtalte Skildring fortælles ogsaa, at Faarene i Folden om Nætterne var under Bevogtning af en Dreng og en Hund. Det-

»Hanne Nielsen i Grindsted ved Spinderøk og Garnvinde«.

»Eneboeren og Særtingen Chr. Mathiesen fra Langelund, staaende uden for sin forfaldne Hytte«.

»Tusindkunstneren foran sit Spændhus«.

te passer næppe. I det sidste Hundredeaar var Bevogtning ikke nødvendig, og i Tiden før, da Ulvene strejfede paa Heden, vilde sikkert ingen udsætte deres Børns Liv ved et natligt Ophold i en enlig Fold paa Heden. Rimeligvis havde man i den Tid slet ingen Fold paa Heden. N«.

»N« stod for Nielsen.

Lærer Nielsen undlod heller ikke at bemærke, at Levin-Hansen ikke selv

havde noget nærmere kendskab til egnen og dens beboere, men nærmest havde et folkloristisk og lidt kuriøst forhold til dem. Det, der først og fremmest stødte Nielsen, var at Levin-Hansen ikke (gen)kendte eller interesserede sig for sine motiver som mennesker, men betragtede dem som (sære) typer. Et vidnesbyrd herom var gentagne alvorlige fejl i gengivelsen af personnavne. Lærer Nielsen antydede også

»Manden i Avtrup«

»Alt ligger huller til bulter«.

S. Levin-Hansen var apoteker i Grindsted fra 1920-29. Han var medstifter og formand for Grindsted Museum 1923-29. Den museale interesse dyrkede han særlig som dygtig fotograf og 'folkelivsskildrer'. Han opnåede at få historiske billeder fra heden og dens beboere optaget i både 'Illustreret Tidende' og leksikontidskriftet 'Frem'. Lærer Nielsen var tydeligt fortørnet over at Levin-Hansen på denne måde drog ud i Grindsteds omegn og gennem sine billeder skildrede ældre Grindstedboere som 'etnografiske' objekter. Levin-Hansens linse sigtede ikke efter »den nye tids bonde«, men fangede særlinge og de hedebrug, hvor alt endnu stod som i »Fædrenes Tid«.

kraftigt, når der var anledning til det, at det ikke var Levin-Hansen selv, men gartner Hans Prip-Pedersen, der havde »Næse« for motiver og mennesker og havde taget initiativ til at få taget billederne.¹⁷

»Noget fjærnere fra Virkeligheden bliver det, naar Hanne Nissen kaldes Hanne Nielsen, og Hans Peeder i Krog er blevet til Jens P. Jensen, Nollund. For de Læsere, der ikke er stedkendt, har Navnene jo mindre

at sige; men for dem, der kender begge Personerne, virker Navneforandringen lidt overraskende«.¹⁸

Nielsens egentlige anliggende var netop, at Levin-Hansens lidt for folkloristiske interesse også betød, at hans fotografiske blik mere havde ramt det atypiske, og at dette let kunne tolkes som typisk af udenforstående læsere, dersom det ikke blev rettet. Nielsen kunne kort og godt ikke klare byboens

distancerede beskrivelse af det 'primitive' hedefolk.

Denne tolkning bekræftes ved læsning af Levin-Hansens andet afsnit i *Frem*. Bl.a. under deloverskrifterne »De Kloge Mænd og Koner« og »Ejendommelige mennesker og sære typer« omtalte Levin-Hansen på næsten Blickersk vis sine vandringer på heden og beskrev, hvordan han bliver inviteret ind hos dens særegne beboere.

» – Spadserer man mod Vest fra Grindsted, saa følger man Aæn, der fortsætter sit Løb ud forbi Varde og videre til Ho Bugt. ... Fjernt derude ligger et typisk gammelt Hede-
hus med Vinduerne tæt under Tagskægget og med usædvanlig højt Dørtrin for den lave dør. ... Der lever Vejmand Kristiansen med sin Kone som nogle af de ældste Udflyttere paa Heden«.

I Loft blev Levin-Hansen budt inden for hos »et herligt gammelt Ægtepar«, nemlig snedker Tusborg og hans kone: »Han er nu op mod de 90, men fuld af Humør og Arbejdskraft«. Alt i nabogården lå derimod »hulter til bulter«. Stuehuset var ganske vist nyt, men »Længerne ser ud, som de kun bliver staaende af gammel Vane«. Men manden dér havde

»det fornøjeligste Ansigt med Haar og Skæg strittende, naar han arbejder i sin Jord, og Øjnene smiler, som var de fulde af Narrestreger. Det er sjældent at finde en saadan Type. Det lune ser man tit, ogsaa Humor, men som Regel dækket af Alvor«.

Og så var der »Tusindkunstneren« Søren Laursen, som også fik besøg af Levin-Hansen og blev forevigt stående lidt ydmygt foran sit »Spændhus«.

»Vi ser ham komme ud af »Spændhuset«. Dette findes almindeligt ved Siden af Gaardene og bruges som Udhus ... Det var Udflytterfolkernes første Bolig, indtil de fik Tid og Midler til at bygge bedre. Det bruges ogsaa som Fæhus. Bygningsmaaden er lige til og ret stærk. Over et spidst, tagformet Skelet af »Spænder« (Staver) lægges Klyne (Lyngtørv), der gaar fra Jord til Tagryg. I Gavlen sættes en dør, og Huset er færdigt«.

Kun af »Naade« fik Levin-Hansen Lov til at fotografere »Eneboeren og Særlingen Chr. Mathiesen«, hvis bygninger lå i ruiner, så Mathiesen derfor i regn- og snevej »redte sit Leje under Bordet, da Taget var saa fuldt af Huller«.

Landsbyspillemanden Hans Krog fik også besøg og blev forevigt på et fotografi stående i sin stue. Og Levin-Hansen havde også fået tilladelse til at fotografere én af hedens nulevende »Kloge Koner« i arbejde, men på betingelse af at billedet ikke blev offentliggjort før efter hendes død. Levin-Hansen beskrev i sin tekst den lidt kunstige situation omkring denne billedoptagelse:

»Da jeg kom til hende, var Familien forsvundet og viste sig ikke, ... Det, at deres Kone og Moder lod sig fotografere som Kvaksalver, vilde de dog ikke overvære«.

Der var et søskendepar i Avtrup, hvor »alt staar endnu som i Fædrenes Tid« kun med trangen til oplysning til forskel. Og så var der naturligvis Zigeunerne som var hedens vagabonderende folkefærd.¹⁹

Man må give Nielsen ret. Det er som om Levin-Hansen har besøgt og fotograferet alle de særlinge i hele Grindstedes omegn, han kunne opdrive. Det var ikke et repræsentativt billede af Grindsted-egnens beboere at formidle videre ud gennem både *Illustreret Tidende* og *Frem* midt i 1920'erne.

Førstelærer J.Kr. Niensens billede af det, der foregik i hedesognet var anderledes. Hedeboenderne tog efter hans mening deres landbrug og landbrugsarbejde alvorligt. De havde fremgang i bedriften til gavn og glæde for sig selv og frem for alt de kommende slægter.

J.Kr. Nielsen fandt et andet forum for sit arbejde. Som lokal skribent i *Vejle Amts Folkeblad* begyndte Nielsen at udgive stadig flere småstykker og artikler af lokalhistorisk art – første gang i julenummeret i *Vejle Amts Folkeblad* i 1913,²⁰ hvor der gengives et gedigent illustreret billede af, hvordan Grindsted så ud, umiddelbart før banerne ændrede det hele. Men i 1933 udgav lærer Nielsen en række dokumentarisk anlagte kronikker i *Vejle Amts Folkeblad*, artikler som blev samlede under betegnelse *Træk af Grindsted Sogns Historie*, ligesom han virkede som flittig meddeler til Det danske sprog og litteraturselskab og til folkemindesamlingen i København.²¹ Der gengav Niel-

sen noget af den viden, han havde erhvervet om Grindstedegnens beboere.

Det er i denne sammenhæng, at lærer Niensens lejlighedsomtaler af hedeboender i *Vejle Amts Folkeblad* for alvor begynder at dukke op. De var skrevet ud fra et personligt kendskab til den enkelte og dennes familie. Historie-dannelsen om hedebondens bedrifter og problemer tog nu sin begyndelse. Der var eksempelvis en udateret nekrolog fra *Vejle Amts Folkeblad* mærket »N« formentlig fra 1920'erne om Søren Bjerre, der blev født i Gesten i 1860. Han slog sig ned i Grindsted som husmand i 1885, efter at han havde giftet sig med den to år yngre Karen fra Give:

»I sine unge Aar var han en grov Karl med gode Kræfter og stor Selvtillid, men en Slave alligevel. Han drak – Saadant maa man ikke fremføre i en Mands Eftermæle; men havde Søren kunnet, vilde han selv have fortalt langt længere ud ... hvordan han havde levet, og benyttet Anledningen til at rose den Frelser, der reddede ham op af »det skidne Dynd«. Han havde den Lykke, at hans Kone Karen holdt af ham og udviste en englelig Taalmodighed. For overordentlig fattigt havde de det jo. Søren var ikke sparsommelig, naar han var ude, og handle vilde han ogsaa. De havde et billede af Frederik den Syvende i forgyldt Ramme. Det byttede han bort mod en Gris en Aften han sad i Grindsted Kro. Der handledes »usjynt«. Søren fik Grisen i en Pose, og han kommer Hjem med den og hælder den ud paa Stengulvet. En elendig Skabning at

se paa. Karen syntes, det var en ren Idiot, og var ked af, hun skulle af med Billedet. Men den slags Handler oplevede hun flere af. En Tid boede de i Nollund, saa fik de en Gaard i Dyvlsrække, som de naturligvis ikke kunde styre, og havnede saa langt ude paa Urup Hede. Stedet kunde ikke føde dem, saa Søren tog Akkordarbejde. I mange Aar var han Sporflytter ved Grindsted Mergelbane. Der skulde tages drøje Tag, men det generede ham ikke. Altid var der Humør, hvor han var med. Endelig kom Tiden, da Søren blev slaaet i Stykker, men det blev en haard Tørn at faa Brændevinen ud. Det gik op og ned. Hvor var han ked af det, hver Gang det gik galt. . .

Endelig oprandt den Stund, da Brændevinen kom helt af Bordet og Biblen kom frem derpaa. Nu oprandt der gode Tider. Bedriften gik fremad, Besætningen forøgedes, og Søren og Karen blev helt holdne Folk. Der er nu en lille Gaard med en smuk Plantage ved, og Husene er fornyet. Mange Aar er gaaet hen med jævnt Arbejde og fornøjet Sind, og Folkene er blevet gamle.

Ud over en Avis og Biblen læste Søren vist ikke meget, og derfor kendte han den nævnte Bog og kunde udenad citere store Stykker. Derfor blev det ogsaa i en paulinsk Vending, han udtalte sin Tilfredshed med sin Tilstand: »At leve er mig Kristus, at dø er en Vinding«.

Den lille Husmand vil blive savnet. Først af Børnene, som han omfattede med stor Kærlighed, og dernæst af Naboer og Kendinge. Han levede en lykkelig Tid, da det gik fremad i baade aandelig og materiel Henseende. N«.

Nekrologen over Søren Bjerre er i indhold og form typisk for Jens Kr. Nielsens pen. Indholdet var utvivlsomt i overensstemmelse med virkeligheden, men det at Nielsen valgte at skrive den, netop som han gjorde, var næppe tilfældig i disse år. Midt i – og som kontrast til – Grindsteds nye 'storbyproblemer' fremvoksede hedebondetilværelsen, som den ultimativt mest nøjsomme, arbejdsomme og ægte tilværelse. Selvom temaet var det samme, at fremgang kom først til hedebonden, når han besluttede sig at aflægge drikkeriet, virker biografierne ingenlunde skabelonagtige. Hver beslutning havde sin særlige forhistorie. Nielsen beskrev blot virkeligheden, som den var, ... eller rettere, som han selv og andre så den.

Men netop derved blev J.Kr. Nielsen forsvarer af hedebondens image. Og egentlig utilsigtet var han gennem sine skrivelser for alvor med til at forme hedeopdyrkeren som 'type'. Indholdet af den beskrevne hedebondetilværelse var sandsynligvis en alvorlig sandhed i mange hedebonders liv, men ved at gentage historien fik den ogsaa en mytisk karakter og kom måske ogsaa til at leve længere end forudsætningerne for dens opståen. Den blev selvforstærkende.

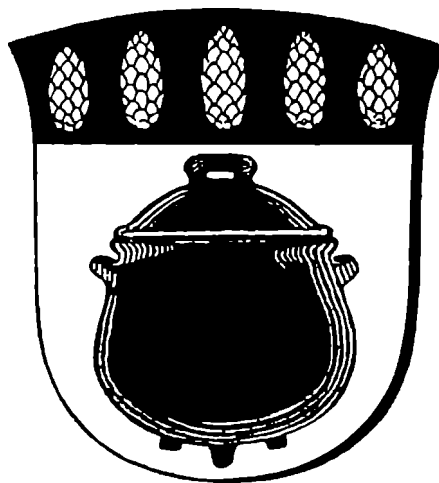
Nielsens engagement i konstruktionen af myten om hedebonden skal nok ses i sammenhæng med hele sagen om Missionshotellet. Netop missionens, skulle det vise sig, fejlslagne engagement heri, er formentlig forklaringen på, at missionen gang på gang legitimerede sig ved at fremhæve forskellen

mellem de ædruelige hedeboenders ordnede liv som en indirekte modsætning til de identitets- og rodløse byboeres sociale elendighed.

Med til historien om historien hører, at Levin-Hansen netop i 1925 – samtidig med at debatten om historieskrivningen fandt sted – var engageret i landsforeningen Den personlige Friheds Værn, der aktivt bekæmpede afholdsbevægelsen. Afholdsbevægelsen blev opfattet som fanatisk og på lang sigt skadelig for byens handels- og erhvervsliv. I dette synspunkt var han een af lærer Nielsens hovedmodstandere.²² De to ting har næppe kunnet skilles ad.

Afslutning

Historiesynet hos de to fløje af Grindstedboere har en videre betydning. Det må både ses som produkt af, og som årsag til de modsætninger, der var – eller kom – i stationsbysamfundet. Selvom Levin-Hansens forhold til »Hedeboerne« næppe er repræsentativt for stationsbyborgerne, vidner det alligevel om en fundamental kommunikationsbrist mellem de nye byboere og den befolkning, der havde etableret sig på heden. Det er næppe en overdrivelse at hævde, at J.Kr. Nielsens historiesyn er formuleret som en modsætning til Levin-Hansens – for at trække i den anden retning: Den typiske hedeboende var efter Nielsens opskrift et yderst flittigt, nøjsomt og også ædrueligt menneske.

I 1947 tog Grindsted Borgerforening initiativ til en konkurrence om et godt slogan for Grindsted by. Den umiddelbare baggrund var, at besættelsestiden var forbi, og at Grindsted stod midt i en rivende vækstperiode. To store arbejdspladser Grindstedværket og andelsslagteriet Midtjylland var i god fremgang, og Grindsted var blevet en rigtig arbejderby. Byen ønskede med sin slogankampagne at skaffe yderligere virksomhed til byen. Alligevel var det ikke det, der blev lagt vægt på. Blandt mange forslag valgtes: »I Hedebondens spor det grønnes og gror«. Kort efter, da Grindsted skulle have udarbejdet et forslag til et byvåben, var det lignende tanker, der lå bag. Blandt flere muligheder bl.a. en kæmpehøj, grantræer og en ældre skål, vedtog byrådet i 1950 på foranledning af redaktør H.C. Larsen, at motivet skulle være en »jydepotte med grankogler«, symbolerne på heden og skoven.²³

Spørger man om, hvilket historiesyn der vandt i sidste ende, må svaret nok være Nielsens. Efterhånden som stationsbyen voksede til, blev behovet for identifikationen med hedeboendeideallet større. Det var hedeboendernes efterkommere, der havde magten i byen.

12. Kapitel

Missionen

»Hammerum herreds magre hedejord, som hidtil kun havde båret lidt hjemmeindustri på de nøjsomme fårs uld, blev alle trikotagefabrikanters eldorado, og statsbanernes diagonaler gennem Jylland skabte ikke blot et trafikknudepunkt i Herning, men også et missionscentrum, og dertil en lang række stationsbyer hvor IM dominerede det kirkelige liv, og resten af befolkningen (rod-løs som den var) til gengæld og i reaktion ofte blev »kirkefremmed«. I stationsbyer og købstæder (mest de jyske) trivedes den missionske fabrikant, håndværkeren som blev en driftig og afgjort privatkapitalistisk arbejdsgiver, mens uldgyden blev en lige så duelig manufakturhandler og endte som indehaver af provinsbyens stormagasin ... «

P.G. Lindhardt (1951) 1978

Selvom Indre Missions forankring lå på landet, begyndte Indre Missions samfund at konsolidere sig i stationsbyen i takt med byens vækst. De missionske landboere så med bange anelser på den byudvikling, de selv havde været med til at skabe forudsætningerne for. De opfattede det tydeligvis som deres opgave at mindske de negative konsekvenser og gøre stationsbyen til et sted, hvor det var trygt at færdes. Men der havde efterhånden også bosat sig en del tilflyttere med indre missionsk baggrund i stationsbyen, og som borgere i byen blev de primus motor i opbygningen af et alternativt miljø i stationsbyen.

I løbet af en meget kort årrække og i tilknytning til Grindstedes *land*-mission

udvikledes en egentlig *by*-mission med sæde for et bredspektret foreningsliv. Når kirkehistorikeren, dr.theol. P.G. Lindhardt beskriver den religiøse udvikling i stationsbyer(ne) som præget af et stærkt indremissionsk borger-skab, er Grindsted således ingen undtagelse.¹ Det er oplagt som P.G. Lindhardt at forklare fænomenet med, at det religiøse liv på landet naturligt slog rod i stationsbyerne. Men er det hele forklaringen? Eller appellerede stationsbyerne – ligesom de amerikanske nybygger-byer – i det hele taget til en ny religiøs intensivering?

I sine stationsbybeskrivelser fremhæver journalisten Søren Vasegaard faktisk gang på gang det mangfoldige religiøse foreningsliv som et særligt

træk ved stationsbyerne. Ikke blot Indre Mission, men også talrige frikirke- og missionsamfund slog sig ned i stationsbyerne. Stationsbyen Ikast havde eksempelvis hele fire forskellige missionshuse,² og det samme billede kendes fra andre stationsbyer.³

Søren Vasegaard var ikke i tvivl om årsagen til fænomenet. Baggrunden var stationsbyens »næsten amerikanske vækst«, og den religiøse intensitet og mangfoldighed opfattede han følgelig som en parallel til den brede amerikanske frikirketradition. De forskellige missionsamfund blev holdepunkter eller tilflugtssteder for stationsbyens mange tilflyttere. Grindsted er ikke atypisk i denne sammenhæng. Indre Mission og en mindre frimenighed (tidligere »Lamborg-folkene«) under Det danske Missionsforbund vandt fodfæste i byen, og tilsammen blev de af ganske stor betydning.

Disse religiøse grupperinger bidrog afgjort til spaltningen af stationsbyen mellem missionen i by og på land på den ene side og resten af befolkningen på den anden.

Missionens svar på byudviklingen blev opbygningen af et stærkt ekspressivt miljø indad til inspireret fra de nye frikirkelige anglo-amerikanske vækkelsesstrømninger (bl.a. metodismen). Disse strømninger kendetegnes ved en ekspressiv forkyndelse fulgt af et socialt forpligtende og engageret kristeligt fællesskab, med stor vægt på at den enkelte førte et rent og asketisk liv.⁴ Den anglo-amerikanske vækkelseskri-

stendom virkede ikke blot inspirerende for Indre Mission og K.F.U.M., den var også af stor betydning for Frimissionen, især efter at den sluttede sig sammen med Det danske Missionsforbund.⁵

Det indre sammenhold blev styrket gennem en aktiv modstand mod meget af det, der foregik i byen. Men modstanden kan ikke bare opfattes som en gold landlig reaktion. Indre Mission ville gennem en aktiv og fremadrettet indsats skabe et alternativ, et bedre og renere bymiljø. Missionens fælles fjende blev – som i Amerika – alkoholen. Meget tyder på, at kampen mod alkoholen blev af symbolsk natur, dvs. samlingspunktet for en kamp mod de uheldige sider af bykulturen, arbejderne og ugudeligheden. Den blev et symbolsk korstog.⁶

Det interessante spørgsmål er, hvordan denne nye udvikling inden for missionen konkret foregik, hvordan fornyedes eller forandredes de mønstre og strukturer, der allerede var vel-etablerede i de lokale indre missionskredse, hvilke drivkræfter var bag den nye udvikling?

Studiet af Indre Mission i Grindsted kan bidrage ikke blot til belysningen af een af Grindsteds betydeligste foreningsdannelser, men også til forklaringen af den centrale kirkehistoriske problemstilling: hvorfor, hvordan og med hvilken forankring kom Indre Mission (og frikirkerne) til at stå så stærkt i stationsbyerne, som P.G. Lindhardt om-talte.

Indre Missions samfund

Trods den gennemgribende udvikling i Grindsteds foreningsliv efter århundredskiftet, skete der ikke nogen syn-derlig forandring af Den indre Mis-sions virke i første omgang. Efter de store vækkelser i 1896 og 1897 var der kommet mere ro over arbejdet. Selvom missionen, så vidt det kan skønnes, re-krutterede sine medlemmer bredt blandt sognets husmænd og gård-mænd, var det dog alligevel i 1901 ved pastor Vibe Petersens fraflytning fra Grindsted fortrinsvis en gruppe gård-mænd, der udgjorde kernen blandt »Grindsted Sogns Hellige«.

Missionens virke samledes omkring missionshuset »Pella«. Her udvikledes det samfundsliv, der var begyndt alle-rede før århundredskiftet omkring Hedningemissionen, K.F.U.M. & K., Kvindekredse, Søndagsskole og lokale Bibelsamtalekredse, men i forhold til førhen var der nu kommet mere ro over arbejdet. Pastor K.M. Hørlyck, der var præst i Grindsted 1901-11, noterede ved sin afrejse om tiden i Grindsted:

»Der har i de 11 Aar jeg har været Præst været særdeles god Kirkegang. Et enkelt Aar var der stærk Vækkelse i begge Sogne [Grindsted og Grene] særligt blandt de Unge Mennesker. Senere har det mere været enkelte Mennesker, der er gaaet over til bevidst Tro«.⁷

Jens Kr. Nielsen antydede senere, at pastor K.M. Hørlyck ikke var nogen

karismatisk leder i Grindsted. Modsat den populære og vækkende pastor Jo-hannes Vibe Petersen, som førstelærer J.Kr. Nielsen senere sammenlignede med en »skrubhøvl« – formentlig på grund af hans pågående stil – , var pa-stor Hørlyck i hans øjne, en »slethøvl«. Han mente dog ikke dermed, at Hørlyck slog af på kravene, men blot at de to var forskellige.

I anden sammenhæng ved vi da også, at K.M. Hørlyck blev betragtet som en god og solid indremissionsk præst, hvilket bekræftes af, at der var vækkel-se i sognet i 1902-03, dvs. i begyndel-sen af hans embedsperiode.⁸

Meget tyder dog på, at præsterne i det nye århundrede kom til at spille en langt mere tilbagetrukket rolle i Indre Missions arbejde. Menighedslivet i Grindsted blev under stationsbyens vækst i langt højere grad båret oppe af engagerede lægmænd.

Byudviklingen medførte også en an-den forandring i Indre Missions måde at virke på. Hvor Menighedsrådet tid-ligere havde været nærmest identisk med ledelsen af Indre Missions Sam-fund, blev missionens eneherredømme dog brudt ved menighedsrådsvalget i 1912, hvor grundtvigianerne fik to pladser, og Indre Mission fik fire.

I første omgang forsøgte missionens menighedsrådsmedlemmer, nemlig tre landmænd, Niels Kr. Nielsen [Plag-borg], Hans Jacobsen og Frederik Niel-sen sammen med førstelærer J.Kr. Nielsen at fortsætte det hidtidige arbej-de inden for Menighedsrådet. Rådet

opdelte eksempelvis sognet i distrikter, som hvert af medlemmerne skulle have et særligt – personligt – ansvar for. Menighedsrådet bestyrede også – med folkekenderen Jens Kr. Nielsen i spidsen – uddelingen af kirkebøssens indhold til sognets fattige, og rådet drøftede endog, hvordan man kunne fremme sparsommeligheden blandt de unge.” Selvom kirkebøssen næppe indeholdt store summer, er det dog alligevel et vidnesbyrd om, at Menighedsrådet ønskede at fortsætte idéen om at knytte kirken og menigheden sammen i varetagelse af et egentligt gensidigt socialt ansvar.

Omend størsteparten af sognets missionske befolkning boede på landet fjernt fra det ‘fremfusende’ byliv og derfor ikke tog del i det, var der dog enkelte, der kunne se, hvor denne byudvikling bar hen. Førstelærer Nielsen boede midt i byen ved skolen – og det nye Forsamlings- og Gymnastikhus – og fra sit hus kunne han derfor til daglig bekvemt følge med i borgernes foreningsliv og i, hvad der i øvrigt måtte foregå i byen. Nielsen anså efterhånden bylivet som en direkte trussel mod det liv, der blev levet blandt den missionske landbefolkning, og han lagde ikke skjul på det.

Selvom J.Kr. Nielsen ikke var centralt placeret i det, der foregik i Missionshuset, fungerede han alligevel som missionens talerør i byen. Dertil besad han flere markante bastioner i kanten af Den indre Missions virke: Menighedsrådet, Kommuneskolen og

Blå Kors. Han var hovedmeddeler til *Vejle Amts Folkeblad* indtil 1928, og så var han i 1922-23 primus motor i det igangværende kirkebyggeri. Førstelærer J.Kr. Nielsen spillede den samme rolle i Den indre Missions Samfund i Grindsted, som lærer Jens Futtrup gjorde det blandt grundtvigianerne, nemlig rollen som organisator og meningsdanner. Hans virksomhed blev omdrejningspunktet for en stor del af missionens virksomhed i stationsbyen.

Kommuneskolen

Ligesom indenfor det ‘grundtvigske foreningsliv’ var missionens sikre bastion i byen også en skole – førstelærer Niensens kommuneskole. Trods byudviklingen slog forandringer i Kommuneskolen kun langsomt igennem. Den fortsatte stort set efter den landsbyordnede skoles principper og med den samme skoleleder, J.Kr. Nielsen selv. Skolen havde stadig til huse i den toklassede bygning, der var blevet opført i 1906, men een ting var forandret eller snarere forøget – børnetallet. Skolens elevtal eksploderede på det nærmeste i løbet af århundredets andet årti, og det vel at mærke med børn af vidt forskellig baggrund, landmandsbørn, arbejderbørn, og en del borgerbørn, som Nielsen på denne måde kom i tæt kontakt med.

I 1910 underviste J.Kr. Nielsen alene de 75 børn i to hold. I sommerhalvåret underviste han første til fjerde klasse i

Førstelærer J.Kr. Nielsen fotograferet i 1905 med sin voksende elevflokk foran Kommuneskolen.

fire dage om ugen, og femte til syvende klasse i de resterende to dage. Om vinteren var det lige omvendt. Da fik de ældste elever mest undervisning, mens de små havde det lettere.

Nielsen mente ikke, at denne udvikling kunne fortsætte. I December 1910 afholdtes derfor et større møde i byen om skolesagen, og i et længere indlæg i *Vejle Amts Folkeblad* sammenlignede Nielsen med Privatskolens undervisning og argumenterede for, at kommunen burde ansætte en ny lærerinde. Den landsbyordnede skole modsvarede ikke længere børnenes behov. Nok kunne han sagtens overkomme undervisningen af skiftevis den store og den

lille klasse, men der var nu så mange børn i de to klasser, at han nødvendigvis måtte foretage en niveauopdeling i hver af klasserne, og det var kun muligt, hvis der blev ansat en lærerinde. Det var efter Nielsens mening både forståeligt og forventeligt:

»at [der] ved en Byskole, som den i Grindsted, hvor et betydeligt Børnetal er fra Hjem, hvor der ikke i nogen væsentlig Grad findes Beskæftigelse til Børnene i de Dage, de ikke gaa i Skole, saaledes som ude hos Landmændene, kommer Ønsket om mere Skolegang ganske af sig selv, og det er jo rimeligt, at en Del af Befolkningen her, der er henvist til at benytte Kommunesko-

len, ogsaa ønsker, at deres Børn kan faa en nogenlunde tidsvarende Skolegang«.

Og argumentet for lærerindeansættelsen ville da også være vanskeligt at afvise for Sognerådet:

»Ligesom Kommunen i en Aarrække med et meget betydelig aarligt Tilskud har understøttet Privatskolen, saaledes at den med en god Klassedeling er i Stand til at holde Hverdagsundervisning hele Aaret om for samtlige Klasser, maatte man tro, at den samtidig havde Raad til ogsaa at bidrage det fornødne til en rimelig Klassedeling i Kommuneskolen«. ¹⁰

Udgangen på skolemødet blev, at man henstillede til Sognerådet at ansætte en forskolelærerinde, således at små og store elever kunne undervises flere dage om ugen, hvilket skete. Men stadig virkede Kommuneskolen efter den landsbyordnede skoles principper.

I 1916 var Kommuneskolens elevtal oppe på 150, dvs. langt mere end der kunne rummes indenfor en to-klasset skoleordning – og ikke mindst en to-klasset skolebygning. ¹¹ Sognerådet investerede derfor – nok influeret af, at Privatskolen lige havde bygget en monumental skolebygning – i en helt ny og moderne skolebygning. Bygningen var tegnet af arkitekt Schiørring og var udført i den bedste »Bedre Byggeskik« stil, med røde stejle tegltage og spidse gavle. Men skønt de ydre rammer var nye, bevarede skolen sit Nielsenske

præg. Over skolens hovedindgang var anbragt en granitoverligger med inskriptionen:

GUDSFRYGT ER VISDOMS BEGYNDELSE

Trods den store tilgang af børn fra byen var skolen stadig i hovedsagen indrettet efter landbobørn og modsvarede klart de skoletanker, der var fremherskende i de missionske kredse på landet. J.Kr. Nielsen selv var garant herfor, og med ham de to nye lærere, der blev ansat samtidig med skoleudvidelsen, nemlig lærerne Chr.R. Poulsen og N.C. Ellehage, der begge – næppe tilfældigt – tilhørte Den indre Mission. De kendes begge snart inden for Blå Kors og K.F.U.M.

Kolding Socialdemokrat noterede da også med en realistisk indlevelse i 1916 i forbindelse med en omtale af den nye skolebygning, at

»I Sogneraadet dominerer Missionen, og begge Skolens Lærere tilhører denne kirkelige Retning. Om den aandelige Paavirkning, Børnene faar i Skolen, er der derfor ingen Tvivl«. ¹²

Kommuneskolens tilknytning til landet fremgik bl.a. af en sag fra 1918, hvor Borgerforeningen forgæves forsøgte at få koordineret Kommuneskolens og Privatskolens ferier. Privatskolens ferier lå tidligt, lige efter eksamen mens »ferievejret var bedst«, medens Kommuneskolens ferier var indrettet efter høsten i august måned. Ordning

gen, stod ikke til at ændre. Kommuneskolen skulle som hidtil tilgodese landmændenes børn.¹³

Jens Kr. Nielsens virke omkring Husflidsforeningen i århundredets første årti må ses som et forsøg på at fastholde kontakten til de unge fra Kommuneskolen også efter, at de evt. havde fundet arbejde i byen. Det blev imidlertid afholdsarbejdet, der skulle blive Nielsens største interesse.

Blå Kors

Lærer J.Kr. Nielsen besluttede i 1906 at danne en Blå Korsforening i Grindsted. Blå Kors havde påbegyndt sin virksomhed på landsplan i 1895, som et kristeligt alternativ til tidens talstærke verdslige afholdsbevægelse, hvortil bl.a. Danmarks Afholdsforening og afholdsforeningen Det blå Bånd hørte. Foruden førstelærer Nielsen selv var møller Jens Kr. Jørgensen medstifter af foreningen. Han var også missionsmand, men blev siden knyttet til Dansk Missionsforbund.

Det missionske afholdsarbejde i Grindsted udsprang nok af et møde i Blå Bånd i 1903, hvor den kendte afholdslæge dr. Thierry talte om »Spiritusnydelsens skrækkelige og ødelæggende Indflydelse på de menneskelige Organer«. Efter foredraget udvikledes forskellige syn på, hvordan sognets afholdsspørgsmål bedst kunne løses, bl.a. om »Spirituskat, Søndagslukning af Beværtninger, Indskrænkning af

Udskænkingsstedernes Antal m.m.«. De afholdsbevidste folk i sognet delte sig i to lejre: en grundtvigsk/folkelig repræsenteret ved Blå Bånd og en missionsk.

Laust Rasmussen gav ved mødet i overensstemmelse med Blå Båndforeningen udtryk for, at beslutningen om afholdenhed nok var efterstræbelsesværdig, men at den alene måtte være et resultat af et personligt valg. Tvangsmidler efter dr. Thierrys plan, førte »som Regel ... til det modsatte af det Tilsigtede«. Rasmussen kunne dog godt gå med til, at kommunerne fik ret til at råde for antallet af beværtningssteder, og han mente også, at bedre oplysning og indførelse af alkohollære i skolerne var en bedre vej at gå for at få befolkningen mere ædruelig.

Missionsfolkene repræsenteret ved pastor Hørlyck og førstelærer J.Kr. Nielsen var derimod ikke overbeviste om, at Blå Båndets virke for personlig afhold ville have nogen effekt. De holdt nu begge på – helt imod Indre Missions tidligere synspunkter¹⁴ – at man skulle søge at hæmme drikkeriet af lovgivningens vej gennem indførelsen af en høj spirituskat og søndagslukningen af beværtninger.¹⁵ Allerede i 1905 bevilgede Sognerådet penge til, at lærer Nielsen kunne indføre en »Afholdslæsebog« i Kommuneskolen for ad denne vej at påvirke børnene.¹⁶

Jens Kr. Nielsen må have været med i den nye Blå Båndforening og forladt den igen i forbindelse med dannelsen af Blå Kors. I et udateret brev til ham,¹⁷

beklagede én af Blå Båndforeningens initiativtagere, plantør Mads Kristiansen, på det skarpeste, at Nielsen ikke blot havde forlædt foreningen, men i

»Til Lærer Nielsen, Grindsted.

Det gør mig hjertelig ondt at De har meldt Dem ud af Afholdsföreningen ikke just for min Skyld, men for Sagens Skyld jeg kan ikke godt lade være at bebrejde Dem dette Skridt. Jeg er tilbøjlig til at Tro at De ikke har seet Afholdssagen fra den rette Side, kun dette tjene mig til en Undskyldning for Dem. Jeg vil dog haabe som mine Børns Lærer, at de vil have saa meget til overs for Sagen, at De ikke vil sætte Sagen i et mørk Lys overfor Børnene, som De derved har gjort overfor vi Voksne, De har derved stadfæstet at denne Sag kan Troende Mennesker ikke være Medlem af.

Som det er gaaget med Afholdssagen gaar det vel med alle vore Borgerlige Sager, undskyld mig denne Tanke det er saa tit bleven en Kendsgærning for mig, det er en af Missionens svage Sider. Tillige har jeg hørt at De var meget ked af at mine Børn ikke kom til Juletræ, jeg vilde gjerne bede Dem undskyldte mig og Børnene dette, dertil var der flere Grunde den væsenlige var dog den, at Børnene havde døjet mange drillerier af disse Børn som gaar i Søndagsskole, de lod dem høre at da de ikke gik i Søndagsskole havde de ikke Lov til at komme til Juletræ jeg tænkte der kunde være noget deri og tilmed var jeg ikke hjemme den Aften, jeg tænker De ogsaa gjerne vilde vide hvorfor jeg ikke lader mine Børn gaa til Søndagsskole, jeg vil i den Anledning fortælle dem en virkelig Tildragelse, som jeg selv har været Vidne til.

Det var i Hejnsvig mens jeg boede der, holdtes der ogsaa Søndagsskole i Trøllund hos Martinus Rasmussen, jeg kom da ogsaa en Dag der for at høre, hvad de opvartede de smaa Børn med, der blev dem Tilspurgt har Du Jesus, og atter til andre blev der sagt du har ikke Jesus, og atter andre du har Jesus, efter som de antog de var fra Vantro og Troende Hjem, ogsaa blev dem paalagt at Omvende sig og omvende deres Forældre, og i deres Skole til daglig gik det saavidt at de brugte det som Leg nogle var Vantroende andre Troende ti denne kamp gik Legen ligesom ogsaa nogle opstille sig som Grundianer [sic] og diskuterede som de forstod det og sang Aandelig Vers dertil, saavidt er det vel ikke gaaget her, men noget som snager deraf har vi baade imellem voksne og Unge og Børn, meget Aandeløs Tøjeri, og Guds Ord bruges meget letsindigt paa mange Maader og mange Steder.

Optag ikke dette som en forfølgelse mod Missionen, men som en Sandhed, derfor saalænge jeg har mine Børn hjemme vil jeg selv undervise dem om Søndagen.

Deres fortrolige Ven, M. Kristiansen«

Det fremgår helt klart af plantør Mads Kristiansens brev til førstelærer J.Kr. Nielsen, at han er træt af det indre missionske splittelsesmageri. Den umiddelbare anledning til brevet var, at lærer Nielsen ikke ville være afholdende sammen med grundtvigianerne i afholdsföreningen Det blå Bånd. Den videre anledning var en frustration over, hvad det var for tanker, de unge fik med hjem fra skolen, at de også kunne risikere at blive opdelt i troende og vantro dér, alt efter hvilket hjem, de kom fra.

øvrigt forårsagede splittelse i alle borgerlige sager.

Det var formentlig spørgsmålet om det ønskelige i et egentligt spiritusforbud, der i 1906 førte til splittelsen af Det blå Bånd. Missionsfolkene gik ud af Det blå Bånd for i stedet i 1906 at stifte en afdeling af Det blå Kors, der fik langt bredere tilslutning blandt missionsfolkene. Dermed havde afholdssagen i Grindsted skiftet farve. Med dannelsen af Blå Kors-foreningen fik lærer J.Kr. Nielsen et massivt bagland for gennemførelsen af sine afholdsidéer.

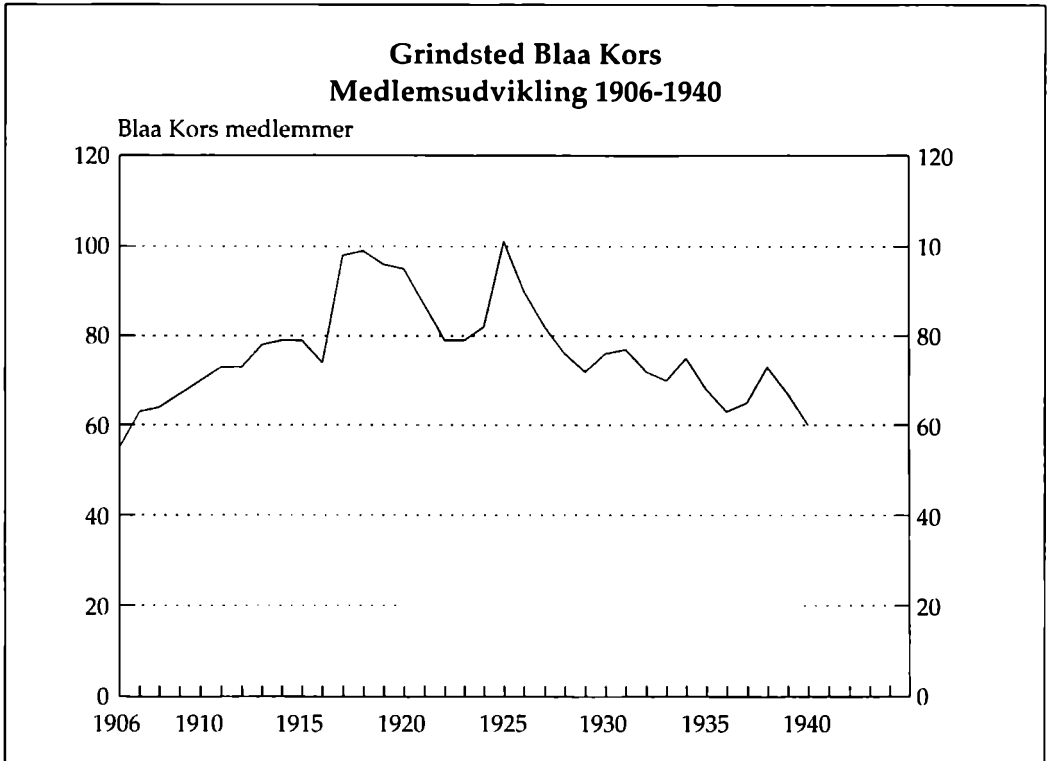
Blå Kors vandt hurtigt mange tilhængere i sognet, fortrinsvis blandt landsognets vakte og ædruelige missionsfolk. I 1906 var der 55 mænd og kvinder, men antallet steg til 70 i 1910.¹⁸ Der var flest gårdmænd, 22 ialt og otte husmænd. Det var missionens kernegruppe, der meldte sig ind.

Opbakning til Blå Kors var ringe i byen. Ud over Det blå Kors' to stiftere finder vi pastor K.M. Hørlyck, der i øvrigt støttede foreningen finansielt, Mette Petersen, ekspeditrice på Andelsfarveriet, murersvend Eli Nielsen, søn af arbejdsmand og væver Hans Nielsen, som optræder både i Husflidsforeningen og i Borgerforeningen. Endvidere var der arbejdsmand Anders Nielsen, skomager I.P. Jensen, mejerist Severin Petersen og bogholder Karl Hansen. De fleste kom oprindeligt fra byens opland. Og så var der hele familien Eskildsen: snedker Eskild

Eskildsen og Peder Knudsen Eskildsen, snedker Lars Eskildsen og sadelmager Martinus Eskildsen, der alle boede i Grindsted. Eskild og Peders far, gårdmand og landsnedker E. Eskildsen i Dal, var også medlem af Blå Kors ligesom hans kone Karen og deres hjemmeboende døtre Maren og Johanne var det. Familien arbejdede også ivrigt for Indre Mission. Snedker Eskild Eskildsen var medlem af Blå Bånd fra 1902-06, men foretrak altså klart Blå Kors, da det blev oprettet. Det samme gjorde også gårdejer Iver N. Iversen og bogholder Karl Hansen, Farveriet.

Det er vanskeligt at udtale sig præcist om årsagen til de enkelte medlemmers tilslutning til Blå Kors, men intet tyder på, at flertallet havde personlige problemer som den direkte anledning. Snarere ønskede man at markere, at man anså alkoholen som et samfunds-
onde, der burde bekæmpes. Men ud over medlemmerne var der tillige en del sympati for sagen hos efterhånden næsten hele den missionske landbefolkning. Det, der adskilte den afholdende sympatisør fra medlemmet, var underskrivelsen af afholdsløftet, og store dele af medlemmerne i Indre Missions Samfund kunne stadig ikke indse nødvendigheden af at binde sig til ekstra løfter for deres levned. Tilhørsforholdet til Indre Missions Samfund var det vigtigste.

En mindre gruppe af ansatte ved banen meldte sig også ind i Blå Kors. Det var overbanemester Jacobsen og kone og portør P. Petersen, som også kom i

Medlemsudviklingen i Blå Kors 1906-40 fulgte nøje konjunkturerne i den samtidige alkoholdebat i Grindsted. Det var stort set de samme samme kernemedlemmer, der optrådte i foreningen i hele perioden. Medlemskurven har alligevel lidt af den karakteristiske 'klokke'-form med initiativfase, virkeperiode og en faldende tendens i medlemstallet forårsaget af en stagnation i medlemsoptaget kombineret med 'naturlig afgang'. Medlemsoplysningerne bygger på Grindsted-afdelingen af Det blå Kors' egne medlemsprotokoller.

Indre Mission. De øvrige medlemmer fra banen havde tilsyneladende ingen anden tilknytning til Indre Missionske sammenhænge: banearbejder P.D. Larsen og hustru, banearbejder Jens Iversen og kone, ekstraarbejder Pagh og baneformand Chr. Christensen. Interessen for afholdenheden på banen skyldes nok primært en generel opmærksomhed i offentligheden på, at det farefulde arbejde ved jernbanen fordrede ædruelighed. Det blev siden,

i 1924, begrundelsen for oprettelsen af en selvstændig afdeling af Jernbanemændenes Afholdsforening i Grindsted,¹⁹ men foreløbig indgik gruppen fra jernbanen altså i Blå Kors sammen med missionsfolkene.

Men hertil ved vi, at Nielsen havde en personlig og nærmest kammeratlig kontakt med mange af de ufaglærte jernbanearbejdere, der kom til byen i 1910'erne, både de ædruelige som arbejdsmand Marius Hansen, og de min-

dre ædruelige. De ædruelige arbejds-mænd foretrak dog at danne deres egen afholdsforening Hedeboerne i 1919 under den socialdemokratiske afholdsforening Verdandi.²⁰ Kun et enkelt medlem, murersvend A. Larsen fik betegnelsen »ikke ædruelig« i protokollen.

»Lærer Nielsen drev Blå Kors selv«, erindrede et ældre Blå-Korsmedlem i 1983. Der var ikke stor medlemsudskiftning i Blå Kors. En fast kerne tegnede foreningen. Udmeldelser skyldtes hovedsagelig bortrejse. Lærer J.Kr. Nielsen selv spillede en absolut central rolle i medlemsrekrutteringen. Det fortælles, at han altid opfordrede sine gamle skoleelever til at gå ind i Blå Kors efter konfirmationen, og ikke sjældent gik han rundt til familier, hvor der var alkoholproblemer, og forsøgte at hjælpe.²¹

Blå Kors' virke var indadrettet. En gang om måneden samledes man om Bibelsamtaler hjemme hos ét af medlemmerne, men enkelte offentlige foredrag blev afholdt i Missionshuset, hvor der også, i alt fald et enkelt år blev holdt juletræ. Ligesom i afholdsforeningen Det blå Bånd solgte Blå Kors også medlems- og tilhængernåle, således at medlemmerne kunne markere deres afholdspolitiske synspunkter overfor deres omgivelser. Foreningen var i øvrigt ikke mere udadrettet end det, J.Kr. Nielsen klarede med sin egen person. Men med Blå Kors i ryggen havde han fået vægt bag sine synspunkter.

Blå Kors og lærer Niensens virke er formentlig forklaringen på, at Grindsted ikke fik nær det samme spektrum af afholdsforeninger, som vi kender fra andre stationsbyer og især fra købstæderne. Blå Kors optog størsteparten af den afholdsinteresse, der var. Der var således ikke længere brug for Blå Bånds virke. Foreningen omtales sidste gang i 1909,²² og de øvrige afholdsforeninger forblev små.

Med dannelsen af Blå Kors kan man med god ret sige, at der skete en mobilisering ikke bare af afholdsfolkene, men af missionsfolkene i det hele taget. Afholdssagen blev det konflikt-punkt, man kunne samles om. Med førstelærer Nielsen i spidsen koncentrerede missionen sig i første omgang om at få stoppet spiritusudskænkningen på Grindsted Kro. For blev kroen lukket for sognets folk, fik man lukket ikke bare for Borgerforeningens selskabsliv, men i det hele taget for det forenings- og selskabsliv, der foregik på kroen, mente man.

»En Myg til en Elefant«

Lærer J.Kr. Nielsen fik chancen for at gribe ind i kroens udskænkningssituation i 1909. Baggrunden var, at Indenrigsministeriets nedsatte alkoholkommission havde slået fast, at en gæstgiveribevilling kun gav ret til at beværte rejsende – ikke lokale, og dertil foreslået i et lovforslag, at en kommunes bevillingsspørgsmål i fremtiden skulle

afgøres ved afstemninger blandt kommunens vælgere. Til støtte for forslaget havde afholdsbevægelsen netop i foråret 1909 igangsat en større underskriftindsamling, som J.Kr. Nielsen naturligt også lod sig engagere i.

I overensstemmelse med Alkoholkommissionen henholdt J.Kr. Nielsen sig til, at loven også måtte gælde i Grindsted. Kroejer L. Hansen kunne derfor efter Nielsens mening ikke fortsætte sin udskærkningsvirksomhed i sognet på lovlig vis, hvis han ikke havde en bevilling til at drive »værtshus-hold« for lokale. For en sikkerheds skyld ansøgte L. Hansen derfor om en »beværterbevilling« ved siden af kroens almindelige »gæstgiverbevilling« for rejsende.

Sognerådets flertal betragtede blot ansøgningen som en stadfæstelse af praksis og anbefalede bevillingen ved et møde i august 1909.²³ Tilhængere af en uændret fornyelse af kroens bevilling var sognerådsformanden Anton Jensen sammen med de to sognerådsmedlemmer fra Demokratisk Forening: skotøjsfabrikant Marius Petersen og lærer Kr. N. Kristensen fra Nollund. Modstandere af bevillingen var de tre missionske sognerådsmedlemmer: gårdejer Mathias Kristensen, husmand Karl Kristiansen, gårdejer Søren H. Jørgensen, der alle ligesom også gårdejer Anton Jensen selv, var valgt på en missionsk liste.²⁴ Resultatet blev, at kroen kunne fortsætte som hidtil. Men Sognerådets beslutning var ikke definitiv. Den skulle godkendes af Amtsrådet i Ribe.

Overbevist om at han havde retten på sin side, gik Nielsen derfor igang med at få ændret beslutningen via de indflydelseskanaler, han rådede over. På Nielsens foranledning henstillede et flertal i Menighedsrådet dvs. de fire missionske medlemmer samt præsten ud af ialt syv medlemmer til Amtsrådet, at beværterbevillingen blev nægtet. Lærer Nielsen gik tillige rundt i sognet og fik den ovennævnte afholdsadresse underskrevet af 362 kommunale vælgere ud af 450 mulige, dvs. af godt $\frac{4}{5}$ af sognets voksne befolkning.²⁵

Sognerådet var fortsat afvisende trods den massive tilkendegivelse fra sognets vælgere.²⁶ Allerede inden henstillingen var afleveret, meddelte sognerådsformanden i *Kolding Folkeblad*,

*»at Sogneraadet intet har foretaget, hvorefter der ikke vil blive den mindste Forandring i Fremtiden at spore«, blot fordi »Degnen« søger at lave en »Myg til en Elefant«.*²⁷

Dermed ville han oplyse folk om, at Sognerådet blot havde stadfæstet hidtidig praksis og at der efter hans mening ikke var nogen 'sag'.

Men det var netop den manglende forandring, der var problemet. Jens Kr. Nielsen fortsatte debatten i *Kolding Folkeblad* og argumenterede med, at det hele tiden havde været ulovligt, at kroen drev beværtning for andre end vejfarende:

»En Beværter kan altså overtræde sin Bevilling i den Grad, at naar han endelig fin-

der det for godt at søge en ny Bevilling, der giver ham større Ret, er det egentlig bare en Formsag med Myndighedernes Tilslutning. De er nødt til at give ham den, thi han er allerede indtraadt i sin nye Rettighed«.

Efter J.Kr. Nielsens mening var det også problematisk, at Sognerådet ikke havde grebet ind for lang tid siden. Han mente, at noget bedre eller snarere sørgeligere bevis for

»Øvrighedens Sløvhed i Tilsynet med Beværtere end Kendsgerningerne her fra Grindsted«,

kunne næppe gives.²⁸

Anton Jensen satte også spørgsmålstegn ved værdien af Nielsens underskriftindsamling. Han beskyldte J.Kr. Nielsen for at være gået hemmeligt til værks og begrundede det med, at lærer Nielsen »skyede med Respekt hvert Hus, hvor der boede et Sogneraadsmlem«, ligesom han heller ikke var blind for at antyde det farlige i den demagogiske indflydelse, J.Kr. Nielsen som førstelærer i Grindsted havde på alle sine tidligere elever blandt sognets landmænd. Anton Jensen påpegede også det umulige i lærer Nielsens ønske om, at kroen kun skulle have sin gæstgiverbevilling fornyet men ikke tildeles nogen beværterbevilling. Det ville i princippet betyde, at alle måtte gå med »Skudsmaalsbog i Lommen«²⁹ for i påkommende tilfælde at kunne dokumentere, om man som

»rejsende« havde ret til at frekventere kroen.

Sognerådets flertal var således fortsat tilhænger af bevillingen trods den massive tilkendegivelse fra sognets vælgere.³⁰ Men der var alligevel kommet så meget ud af J.Kr. Nielsens indsats, at Amtsrådet mod sædvane ikke fulgte Sognerådets indstilling.³¹ Kroen fik herefter påbud om ikke at udsænke stærke drikke for sognets egne beboere.

Alligevel lykkedes J.Kr. Nielsens plan ikke. Særlig Borgerforeningen havde en evne til alligevel at få indrettet forholdene efter deres eget hovede. Foreningen havde sine egne lokaler på kroen og fortsatte derfor mødeaktiviteten på samme måde – i privat regi og altså formelt uden kroens indblanding.

Med beværterloven af 10. maj 1912 blev forskellen mellem »gæstgiverbevilling« og »beværterbevilling« præciseret. Først med den nye beværterlov i hånden indledtes et nyt felttog mod kroen. J.Kr. Nielsen klagede i vinteren 1912/13 forgæves til Herredsfogeden over, at kroen benyttedes af sognets egen befolkning.³² Klagen førte dog til, at kroejer L. Hansen på ny ansøgte Ribe Amtsråd om at få knyttet en beværterbevilling til sin gæstgiverbevilling. Begrundelsen var, at han med en beværterbevilling kunne fortsætte med de funktioner, kroen havde været ramme om siden hans overtagelse i 1901. Kroen var først og fremmest både landevejskro for rejsende og tillige et mødested for sognets landbefolkning, når

de kom til byen. Men hertil var kroen også blevet et kulturelt centrum i den nye by med møde- og selskabslokaler for byens folk, og tilmed havde L. Hansen netop foretaget en udbygning med en teatersal til kroen for at kunne imødekomme disse behov.

»Min Ejendom er godt bygget, og der er i Sommer bygget gode Lokaler til saaledes, at der nu er særlig gode saavel almindelige Lokaler til afholdelse af Møder, Forsamlinger, Foredrag og lignende ... Til Kroen er der ogsaa knyttet en efter Forholdene god Scene, der benyttes meget af Rejsende Selskaber, der hyppigt kommer til Grindsted, da Byen er vokset meget og stadig udvikler sig. Der er et stort Opland og alle Forretninger af betydning findes i Grindsted By, hvor ogsaa Apoteket er beliggende. Der kommer saaledes mange af Sognets Folk til Byen, snart i det ene Ærinde og snart i det andet, ligesom Byen søges meget af Rejsende, der vilde lide en Del ved ikke at kunne samles med Sognets Handlende paa et Sted, hvor de eventuelt kunde nyde en Forfriskning. I Grindsted vil ogsaa i den nærmeste Fremtid en Del Mennesker faa Ophold beskæftigede ved Baneanlægene, der tager sin Begyndelse i den aller nærmeste Fremtid«. ³³

Kort efter at kroer L. Hansen havde indsendt sin ansøgning til Amtsrådet, blev der i februar 1913 afholdt et større møde i Grindsted Gymnastik- og Forsamlingshus indkaldt af »afholdsorganisationerne«. Hermed mente man formentlig den missionske Blå Korsfore-

ning støttet af resterne af Blå Båndforeningen samt en mindre afholdsloge under N.I.O.G.T. Forsamlingshusets sal var propfuld. Ca. 170 mennesker var mødt op, og nogle store referater i både *Midtjyllands Dagblad* og *Vejle Amts Folkeblad* viste, at byens førende personligheder var til stede.

Anton Jensen stod fast på sit tidligere standpunkt. Kroen skulle bevares som samlingssted i sognet.

» – Man burde huske paa, at for en By som Grindsted, hvor der vilde komme saa mange unge Mennesker, var det af Betydning, at man havde et sted at samles i deres Fritid«.

Anton Jensens argumentation blev fulgt op af byens borgere. Skovrider Holt og Kr. Præstegaard mente at tvangsforanstaltninger ikke duede, og at man i stedet skulle gøre det til en skam at vise sig beruset på »offentlig Gade«.

Der blev alligevel, med stort flertal, vedtaget en resolution til Sognerådet om at nægte beværterbevillingen til kroen. Begrundelsen var, at

»en saadan Bevilling vil være til ubodelig Skade for Byens Ungdom og kun kan tjene til at fremme Drikkeriet i Stedet for, at det bør indskrænkes og bekæmpes med alle lovlige Midler«. ³⁴

Resolutionen var udfærdiget med lærer Niensens hånd, men den var der til underskrevet af urmager Gaarde-

Grindsted Kro som den så ud umiddelbart før lukningen i 1919. I den anledning skrev avisen *Kolding Societaldemokrat* 2. oktober 1919: »I den sidste Tid har der været, hvad man kan kalde saadan en jævn god Søgning til Kroen, det var vel nok af den Grund, at Folk vidste, at til første Oktober saa var det forbi med »de smaa Sorte«. Tirsdag Aften var den Sidste, og da gik Bølgerne højt. Ved 10-Tiden var det som en Flok vilde Dyr var kommen Løs, der var en Hujen og Brølen, saa det var frygtelig. Det var næsten værre end en Markedsdag, men det var jo ogsaa en Slags Gravøl Folk var med til«.

Sørensen og cementstøber Chr. Christensen som repræsentanter fra de andre foreningers repræsentanter.³⁵

Bevillingsansøgningen blev afvist i sognerådet. Begrundelse var direkte, at lærer Nielsen, pastor Dræbye, urmager Gaarde-Sørensen og Chr. Christensen på et mødes vegne, frarådede at sagen blev anbefalet.³⁶ Den virkelige årsag til afvisningen var nok, at sognet stod umiddelbart over for et sogneråd-svalg. Blot ugen efter indkaldte de samme afholdsorganisationer sognets

kommunale vælgere til et nyt møde i forsamlingshuset for at opstille en fælles byliste. Borgerforeningen var medindbyder, men formåede ikke at gøre sig tilstrækkelig gældende, hvorfor det sogneråd, der blev valgt i 1913 fik et klart missionsk afholdsflertal.³⁷

En fornyet bevillingsansøgning blev derfor kategorisk afvist. Samtidig søgte også afholdsværten N.A. Hansen om beværterbevilling til afholdshotellet – dog uden ret til udskænkning af spiritus. Sognerådet kunne nok anbe-

fale, men kun på betingelse af, at »kortspil ikke må finde sted i Beværterlokalerne«. Ribe Amtsråd ville ikke være med til sådanne betingelser, hvorfor Sognerådet dog forlangte en erklæring fra N.A. Hansen til underskrift i sognerådsprotokollen alligevel.³⁸ Tilmed blev der også lukket for udskænkning ved sognets marked.³⁹ Men det varede kun kort. Især på markedsdage var det så vanskeligt at skelne mellem »rejsende« og fastboende, at man flere gange var nødt til at give kroen dispensation.⁴⁰

Dermed skulle man tro, at det var lykkedes at få orden både på kroen og afholdshotellet, og at en væsentlig forudsætning for Borgerforeningens og borgernes – efter nogens mening løslupne og våde – samvær i byen dermed var ophørt. Det var ingenlunde tilfældet. Efter et kort afbrud i Borgerforeningens virke, fik foreningen som bekendt en ny ordning: udskænkning for »et sluttet bord«, der var lovlig i beværterlovens forstand. Og de andre foreninger fulgte Borgerforeningens eksempel. Foreningslivet kunne fortsætte,⁴¹ og der kan ikke være tvivl om, at kroen fortsat var et livligt mødested for byens og sognets befolkning.

I folks omdømme blev det i de følgende år mere og mere klart, at kroen udskænkede langt ud over det, den havde bevilling til. Forholdet blev anmeldt i 1919, hvor kroen blev idømt en bøde for at udskænke for ikke-rejsende.⁴² Allerede i efteråret 1919 fremgik det af en ny anmeldelse, at selve sog-

nefogeden Anders Præstegaard skulle have været een af gæsterne. Det kom selvfølgelig frem i den socialdemokratiske presse, at Præstegaard »pimpede« på kroen. Og skønt Præstegaard prompte dementerede bl.a. med begrundelsen, at han var afholdsmand, stod det ikke til at afvise, at også han daglig kom på kroen.⁴³

Missionshotellet

Der måtte altså gøres noget mere drastisk for at få byens beværtningsforhold under kontrol. I 1918 tilsluttede missionsfolkene bag Det blå Kors og til dels de tidligere medlemmer af Det blå Bånd sig derfor et forslag fra en mindre gruppe af Borgerforeningens medlemmer om at bygge et stort hotel. Dette skulle ansøge om bevilling til at beværte sognets beboere med spiritus, men gøre dette på en mere civiliseret måde, end kroen før havde gjort det. I en skrivelse til Sognerådet lovede man således ikke at udskænke spiritus på markedsdage overhovedet og ikke at tillade, at der blev afholdt offentlig dans på hotellet.⁴⁴

Man planlagde i øvrigt at træffe aftale med byens dengang eneste vinhandler, Schydt, om opkøb af hans næringsbevilling til salg af spiritus, hvorved det nye hotel ville blive det eneste sted, hvor der kunne erhverves spiritus i byen. Efter alt at dømme ville hotellet kunne få denne spiritusbeværterbevilling, såfremt missionen og afholdsbe-

vægelsen – der dominerede Sognerådet – ville give foretagendet sin støtte.

For førstelærer Nielsen var tanken om et stort hotel med spiritusbevilling dog både for dyr og for prangende, og hvad værre var, den ville efter hans mening ikke løse byens alkoholproblemer.

»Ak, ja, der gives ikke en eneste Beværtning i det ganske Land uden Indehaveren vil paastaa, at i hans Lokaler gaar det ordentligt og sømmeligt til«,

sukkede Nielsen i avisen.⁴⁵

Næppe upåvirket heraf fortrød de missionske afholdsfolk da også samarbejdet med de ikke-missionske borgere, og i stedet besluttede de selv i sidste øjeblik at bygge det planlagte hotel, men som missionshotel *uden* spiritus.

Planerne kom forbavsende hurtigt op at stå. Et stiftelsesmøde 17. oktober 1918 samlede hele 400, og aktietegningen gik også efter al forventning. Inden oktober var omme udgjorde aktiekapitalen knap halvdelen af det nødvendige.

En mindre gruppe missionske borgere og større gårdejere fra landet, der ikke ville stå tilbage for de øvrige borgere i byen, førte an og kom til at udgøre hotellets første bestyrelse. Det var landinspektør N.H. Nielsen, førstelærer J.Kr. Nielsen, overbanemester Jacobsen, grosserer T.C. Oehlschlæger, købmand Severinsen, gårdejer Mathias Christensen, gårdejer H. Jacobsen, husmand Chr.N. Christensen og plantør

Jensen. Ved den stiftende generalforsamling deltog ganske vist et par borgere, men der blev set fuldstændig bort fra deres forslag, ifølge lærer Nielsen »af frygt for at få den gamle kro tilbage«. ⁴⁶ Planerne voksede, og aktietegningen blev udvidet.

Med sognets afholdende og i hovedsagen missionske landbefolkning som kaudionister realiseredes planerne. Man erhvervede og nedrev Grindsted Kro, og i 1920 stod det nye Missionshotel, hvor kroen før havde ligget.

Hermed blev byens borgere berøvet deres tilholdssted på kroen, og de måtte i stedet nøjes med kroens allerede omtalte teatersal, med mindre de ville underkaste sig restriktionerne på Missionshotellet. Disse var temmelig strenge: Hotellets bestyrelse skulle ifølge vedtægterne påse, at hotellet blev ledet i afgjort kristelig ånd, og der måtte ikke på hotellets grund skænkes spiritus under nogen som helst form, ligesom man ikke måtte spille kort eller tennis, afholde dans eller teaterforestillinger. Bestyrelsen for Missionshotellet ville endvidere bestemme, hvorvidt hotellets lokaler måtte udlejes til møder i byens foreninger.⁴⁷ Inden det var nået så vidt, havde førstelærer Nielsen dog trukket sig ud af projektet for at fortsætte sin egen kamp. Som meningsdanner var han dog klart medansvarlig for projektet.

Alkoholen blev set som roden til de negative og uoverskuelige konsekvenser af byudviklingen. Bylivet bl.a. omkring Idrætsforeningen var blevet helt

De missionske borgere på besøg hos plantør Jensen med datter og frue. I første køretøj sidder forrest grosserer T.C. Oehlenschläger med fru Dorthea. På bagsædet sidder førstelærer J.Kr. Nielsen, købmand Frederik Nielsen, Morsbøl, og fru ostegrosserer Margrethe Severinsen (bagved T.C.Oe.) I næste køretøj sidder forrest fru købmand Fr. Nielsen og ostegrosserer Chr. Severinsen. På bagsædet sidder fru lærerinde Christine Nielsen, Lise Nielsen, (de sidstnævnte hlv. kone og søster til lærer J.Kr. Nielsen) og en ukendt..

ukontrollabelt og lå lysår fra det, der i forbindelse med diskussionen om forsamlingshusbyggeriet i 1909⁴⁸ havde fået missionen til at reagere.

Det var formentlig ikke borgernes konkrete alkoholforbrug, man primært ville til livs, men meget tyder på, at vi i alkoholkonflikten ser mobilisering af nogle dybere modsætninger, at missionen forsøgte at opretholde og evt. styrke den livsform og det fællesskab, som var virkeliggjort i Indre Missions virke på landet.

Det var formentlig en magtkonflikt mellem berettigelsen af værdien af

missionens indadvendte og nøjsomme liv og borgernes stadig omsiggribende byggeri og byliv, der lå bag. Borgerne fik gennem missionens indsats og Sognerådets beslutninger konkret at føle, hvem der bestemte i byen. Alkoholen var blevet omdrejningspunktet for en kulturel modsætning i hovedsagen mellem by og land.

Fallit

Missionshotellet fik ikke den omsætning, som man oprindeligt havde kal-

Billedet viser det missionshotel, som missionen byggede på trods af borgernes planer på den tredje hjørnegrund ved Torvet lige over for Kr. Præstegaards pompøse forretningsejendom. Da det begyndte at gå rigtig galt i 1923, skrev Kolding Socialdemokrat 2. februar 1923 sarkastisk om tilstandene på hotellet, at man for længst var begyndt at raffe med terninger og spille billard igen på Missionshotellet ligesom på den nedlagte kro. »Man skulde synes, at hvad der for Herren var en Vederstyggelighed i 1920 vel ogsaa er det i 1923, men maaske Ejeren er bleven af en anden Mening«. Missionshotellet blev bygget på Kroens plads. Se side 243.

kuleret med. Det viste sig næsten med det samme, at hotellet ikke kunne bære sig selv økonomisk. Sommeren 1922 gjorde Jysk Grundejerkreditforening udlæg i hotel og inventar.⁴⁹

Der blev gennemført flere økonomiske redningsaktioner, der hver gang kostede dyrt for de kautionerende hedebønder. Samtidig rejste Missionshotellets bestyrer, og for at trække besøgende til hotellet så de nye bestyrere sig ikke længere i stand til at holde den sobre atmosfære, der var blevet proklameret ved hotellets oprettelse. I 1923 indså et flertal af hotellets mis-

sionske bestyrelse, at det ville være økonomisk urealistisk at drive Missionshotellet uden en spiritusbevilling.

Til førstelærer Niensens store fortrydelse meldte flere af de missionske borgere fra bestyrelsen sig ud af Det blå Kors⁵⁰ og ansøgte Sognerådet om en beværterbevilling med ret til udskænkning af stærke drikke til Missionshotellet.

Sognerådet var særdeles velvilligt stemt, hvilket ikke mindst skyldtes, at hele fire af rådets ni medlemmer var personligt involverede i hotellets dårlige økonomi; og Borgerforeningens

Sognerådsrepræsentant havde jo hele tiden ønsket en friere adgang til spiritus i stationsbyen. Selv om der samtidigt var indgivet tilsvarende spiritusbevillingsansøgninger fra Afholdshotellets vært, Holger Hansen, og fra Jernbanerestaurationen, anbefalede Sognerådet kun bevillingen til Missionshotellet. Officielt fordi man havde tiltro til, at netop dette hotel evnede at fungere som en respektabel beværtning, men reelt fordi hotellet ikke kunne løbe rundt uden *emeret* til beværtning med spiritus. De øvrige bevillingsansøgninger blev afslået.⁵¹

Førstelærer Nielsen var rystet over sognerådets flertallets favorisering af Missionshotellet i bevillingsmæssig henseende, og med Det blå Kors i ryggen tog han i 1923 initiativ til en protestadresse mod beslutningen. Det lykkedes ham at samle 872 underskrifter dvs. et flertal af sognets befolkning. Sognerådets anbefaling af bevillingen til Missionshotellet blev derfor afvist af Ribe Amtsråd. Nielsens protestadresse var især underskrevet af de missionske afholdsmænd blandt sognets hedeboer, der trods deres egne økonomiske ofre stadig betragtede et spiritusfrit Missionshotel som et vigtigt skridt på vejen mod den en delige tørlæggelse af stationsbyen. Blandt underskriverne var der dog også enkelte modstandere af tørlæggelsen i det hele taget, der blot protesterede mod, at kun Missionshotellet fik bevilling til at beværte med stærke drikke.⁵² Byens udskænkningssituati-

on så derfor foreløbig ud til at blive ved status quo, med tørlagte hoteller og restaurationer. De missionske hedeboer og førstelærer Nielsen havde foreløbig vundet en – om end dyrekøbt – sejr. Men hvad hjalp det, når byboerne fortsat kunne købe vin, spiritus og skattepligtigt øl i detail?

Kirken

Kirkebyggeriet fik i nogen grad samme symbolværdi som opførelsen af det store og værdige missionshotel på kroens plads ved torvet. I Indre Missionske kredse i Grindsted var der et åbenlyst behov for at få Grindsteds lille, gamle, kullede, kvadrestenskirke udvidet eller forandret således, at den reelt opfyldte det kirkebehov, som fulgte i kølvandet på vækkelserne og byudviklingen. Missionen og landet havde en legitim ret til at bestemme, hvad der skulle ske med deres kirke, mente de. Den ny kirkebygning skulle være missionens monument over kristendommens betydning for stationsbyen. Kirken eller »Hedens Domkirke«, som den snart blev kaldt, skulle knejse over det, der var skabt i byen. Den fulde kirke om søndagen skulle vise missionens styrke i sognet.

Det rent praktiske i forbindelse med købet af kirken blev foretaget af en bestyrelse af Menighedsrådet og Sognerådet, hvor Indre Mission havde flertallet. Kirken tilhørte nemlig ikke menigheden, men læge Olav Høgsbro,

Grindsted gamle Kirke inden ombygningen. Lærer J.Kr. Nielsen skrev i Vejle Amts Folkeblad 13. dec. 1915: »Det var Kromanden og Købmanden, der lokkede Løjerne frem i den ellers så skikkelige Landbefolkning. Vore Fædre vandrede om Søndagen fra Kirken hen i Kroen, og under Indflydelse af Kaffe-punchen blev Andagten fra Kirken omsat i Raahed, og Salmesangen ebbede ud i Drikkeviser. . . . Der var ikke meget at stille op. Vel kunne en Gang imellem en behjertet Præst rydde Bulen ... Når ikke flere Hjem gik til Grunde, var dette Kvindernes Fortjeneste«.

København, der i 1902 havde arvet kirken efter sin far.⁵³ Som repræsentant for Menighedsrådet – og missionen – blev J.Kr. Nielsen primus motor i hele kirkerejsningsprojektet. Arbejdet med kirkebyggeriet blev også den officielle anledning til, at J.Kr. Nielsen trak sig ud af Missionshotelplanerne.

Missionens interesse i udvidelsen og ombygning af kirken kolliderede dog i nogen grad med en gruppe borgere fra

Borgerforeningen. Én af borgerne skrev som »Ven af de historiske Minder« et længere anonymt indlæg i *Kolding Socialdemokrat* om vigtigheden af at bevare kirken intakt.

Vennen af de historiske Minder var ingen anden end sagfører Brøndberg-Jørgensen, der tog sagen op med sine meningsfæller i Borgerforeningen og i de grundtvigske kredse. Brøndberg-Jørgensen mente, at den gamle kirke

Grundstensnedlæggelsen til Grindsted nye kirke i foråret 1921. Opførelsen af 'Hedens Domkirke' blev påbegyndt i foråret 1920. I baggrunden ses det nyopførte missionshus. Interessant er det at følge, hvordan flere borgere især Brøndberg-Jørgensen og sygehuskasserer Jørgen Glavin fra Borgerforeningen og J.Kr. Nielsen fra Indre Mission blev mere og mere betænkelig ved nedrivningen af den gamle kirke. Jørgen Glavin meddelte helt enkelt til Nationalmuseet, at der var fremkommet en del kalkmalerier, som nu var gået tabt, og især J.Kr. Nielsen havde rettet sin opmærksomhed mod en del 'skelletter' i kirkegulvet og resterne af »noget uldent Klæde«. Især fremhævede han en mindre ravperle, som én af arbejderne havde fundet i gulvet. Nielsen hæftede sig særlig ved to cirkelrunde kredse på perlen og sammen med perlehullet lignede det et ansigt. Nielsen forestillede sig, at disse fund gik tilbage til før kristen tid. I alt fald tilføjede han at: »Kirken ligger paa en lille »Høj«, der nok kan have været benyttet før Kristendommen tog den i Besiddelse«. Brev fra J.Kr. Nielsen af 5. oktober 1922 og fra Jørgen Glavin til Nationalmuseet 11. juni 1921.

burde bevares som historisk minde, og at der i stedet burde bygges en helt ny kirke.

Og Brøndberg-Jørgensen henvendte sig i den anledning – på vegne af Borgerforeningen – til Nationalmuseet for

at formå ministeriet til at give tilskud til opbygningen af en helt ny kirkebygning.⁵⁴

Selvom Nielsen som historisk interesseret dybest set var enig med Borgerforeningen, var henvendelsen forgæ-

ves. Kirken blev købt. Nedrivningen af halvdelen af den gamle kirke blev iværksat, og snart var byggeriet i fuld gang. Arbejdet blev – på grund af en arbejdsnedlæggelse – gennemført af byens missionske håndværksmestre i perioden 1921-23.

Kirken skulle være en brugskirke, og ved at forene det nye med det gamle, gik fortidens kullede kirke og den nye »Hedens Domkirke« op i en højere enhed som et knejsende symbol på kristendommens betydning for hedesognet og stationsbyen.

Vækkelsesmøder

Indre Mission var en bevægelse i udvikling i og omkring stationsbyen. Ofte var der større eller mindre vækkelser i Grindsted. Særligt intense perioder var vakancen mellem pastor K.M. Hørlycks afgang november 1911 og pastor J.P.R. Dræbyes tiltræden i april 1912, og også i vakancen mellem pastor Dræbyes afrejse i oktober 1919 og pastor Emil Clausens tiltræden i september 1920.⁵⁵ Det var, som om der skete noget særligt, at der var et friere spillerum, når præsten var ude af billedet. Indre Mission i Grindsted var et vækkelsesmiljø i vækst.

Højdepunkterne i det daglige arbejde inden for Indre Mission var flere stort anlagte møder eller længere møderækker i løbet af året. Der var vækkelsesmøder, missionsmøder, fastelavnsmøder, efterårsmøder, hellig-

Bør den gamle Kirke ikke bevares i sin nuværende Skikkelse?

Den stærke Vækst i Befolkningstallet gør, at det gamle Hedesogns Kirke er ved at blive for lille. Ikke nok hermed, men mange synes, den er for fattig. Den har ingen Taarn og den ligger skjult bag Træer og andre Bygninger.

En Kreds af Mænd har besluttet at købe den og bygge den større. Den skal forsynes med Taarn og muligvis ogsaa med Spir. Hvorfor vil man ødelægge dette gamle Fortidsminde? Den gamle Kirke bør bevares i sin nuværende Skikkelse som et historisk Minde om den Tid, der svinder væk. Prisen for den skal være 6000 Kr. Det er ikke mange Penge i vor Tid. Man kunde bruge den gamle Kirke til andre Øjemed, maaske til en Missionsbygning. Den Tid er ikke fjærn, da Kirkegaarden bliver for Lille. Hvorfor saa ikke nu skaffe Plads til en helt ny Kirkegaard og bygge en ny Kirke i Forbindelse med denne. Findes der dog ikke saa megen Pietet overfor Fortidens Kultur, at nogen vil gaa i Brechen for at bevare den gamle interessante Kirkebygning fra at blive ødelagt ved Paaklstring af Taarn og andre grimme Udvækster.

En Ven af de
historiske Minder.'

Kirkesagen blev hurtigt genstand for avisomtale, og den lokale 'Ven af de historiske Minder' benyttede sig af den progressive presse Kolding Socialdemokrat, 30. september 1918, som sit talerør i sagen.

gørelsesmøder og bedeuger. De sidste kunne, som navnet antyder, strække sig over en hel uge med en maratonagtig mødeaktivitet med taler af mange hidkaldte missionærer og andre markante personligheder inden for Indre Mission.

Et vidnesbyrd om Indre Missions stærke stilling på egnen var det, at disse møder samlede virkelig store menneskemasser. I 1914 konstaterede *Midtjyllands Ugeblad* efter afholdelsen af et missionsmøde, at der i den anledning var kommet en »Mængde af Egnens Beboere til Grindsted«,⁵⁶ og i forbindelse med Missionshusets årsfest i 1917, hvor selve formanden for Indre Mission pastor Carl Moe talte, konstaterede *Grindsted Venstreblad* det, som alle vidste, at

*»navnlig benyttede mange Landboere sig af Lejligheden til at høre Indre Missions formand«.*⁵⁷

Inspirationen til disse intensive flerdagsmøder kom fra Keswick i England. Mødeformen var udbredt især i metodistiske kredse, men netop i årtierne efter århundredskiftet blev der også afholdt sådanne vækkelses- og helliggørelsesmøder inden for Indre Mission. De egentlige møder blev i reglen efterfulgt af en aktiv inddragelse af tilhørerne – særlig de udefrakommende og nyvakte eller de søgende, men endnu ikke vakte – og møderne fortsatte ofte i stille samtaler med den enkelte om det personlige forhold til

Gud. Den intensive mødeaktivitet medførte en stadig stigende stemning i vækkelsesaktiviteten, således at den ene personlige vækkelse fulgte den anden, efterhånden som møderne og ugen skred frem.⁵⁸

Størst tilslutning fik et fastelavnsmøde i Grindsted i 1918 med hele 500 deltagere. Her talte både Grenes sogns populære indremissionske lærer Jensen og selve biskop Koch fra Ribe – og ikke at forglemme, Grindsteds pastor Dræbye.⁵⁹ Men allerede samme sommer har vi kendskab til helliggørelsesmøder, der var besøgt af 350 mennesker.⁶⁰ Møderne kom til at præge bylivet også i de følgende år. *Grindsted Dagblad* kunne i 1920 slå fast, at

*»Vækkelsesmøderne i Grindsted har ualmindelig stor Tilslutning ... Det er velgørende i vor urolige fortravlede Tid at mærke Guds Ords Magt over Menneskehjertes«.*⁶¹

Men der var flere konkurrerende vækkelsesmiljøer i gang i Grindsted. Frimissionen afholdt en række »Evangeliske Møder« i Lamborg Missionshus i perioden 1918-1920, og det har formentlig været for, at vækkelsen ikke skulle vinde for stærk tilslutning, at Indre Mission i Grindsted arrangerede en »Missionsuge« derude – i den nybyggede Urup kirke i 1920.⁶²

Tilhængere af Frimissionen var også involveret i flere store vækkelsesmøder i Grindsted i Afholdshotellets sal med afslutning på Torvet,⁶³ den mest

centrale plads i byen. Der forlød rygter om, at man ved møderne både bedrev »tungetale« og »fuldkommenhedslære«, dvs. læren om at kun fuldkomne mennesker kunne opnå frelsen. Rygterne var så vedholdende, at Indre Missions formand pastor Carl Moe i 1920 henvendte sig til to centralt placerede medlemmer af Indre Mission i Grindsted for at få en be- eller afkræftelse på forlydender om, at sådanne møder skulle være foregået i indremissionsk regi. Førstelærer Nielsen svarede klogeligt at

*»Den sekteriske Bevægelse her modarbejdes formentlig bedst ved at tie den ihjel. I det sidste Aars Tid har den ingen Tilgang haft. Forøvrigt er de Paagældende dér IM Venner fra gammel Tid, men da de er Gendøbere, har vi i adskillige Aar intet Samfund eller Samarbejde haft med dem«.*⁶⁴

Henvisningen til gendøberne var møntet på »Lamborg-folkene«. Skrædder Bejer-Jensen fulgte Nielsens forklaring op og henviste til, at møderne ikke foregik i missionshuset, men på Afholdshotellet, og begge svarede samstemmende, at hele denne sekteriske virksomhed var et udtryk for, at menighedslivet i Grindsted trængte til en fastansat indre-missionær.⁶⁵ En sådan kunne være præsten behjælpelig med at imødekomme den store religiøse modtagelighed, der var i byen.

Vækkelserne havde nok tag i omegnens landbefolkning, men det er absolut nærliggende at forestille sig en

sammenhæng mellem den uro og rodløshed i bysamfundet, som fulgte med befolkningsvæksten, og den intensive religiøse aktivitet. Vækkelsesaktiviteten klingede ud igen midt i 1920'erne.

Missionshuset

I det store hele fortsatte Indre Mission sit virke omkring Missionshuset i hovedsagen som samlingspunkt for sognets missionske landbefolkning. Allerede i 1915 blev Missionshuset for lille, og missionen opførte et nyt – lige over for kirken. Missionshuset blev opført i røde sten med tegltag – en tro kopi af Landsforeningen Bedre Byggeskiks modeller for stationsbyarkitektur. Indvendig var der både en stor og en lille sal med faciliteter, og huset kunne derfor imødekomme de behov for mødelokaler, som et vidt forgrenet arbejde satte. Hovedkræfterne i byggeriet var købmand T.C. Oehlschlæger, landinspektør N.H. Nielsen, pastor Dræbye, gårdejer Frederik Nielsen, og Niels Kr. Nielsen [Plagborg].⁶⁶ Missionshusbyggeriet må betegnes som missionens første større byggeprojekt i Grindsted.

Den indre Missions Samfund var den gruppe mennesker, der kom regelmæssigt i Missionshuset. Missions-samfundets økonomi var stadig funderet på bidrag og ikke på medlemsskaber og kontingenter. Der kan ikke tegnes noget præcist billede af medlems-

tilslutningen, fordi der simpelthen ikke eksisterer bidragslister.

Missionssamfundets øverste myndighed blev omkring 1920 et samfundsråd, sammensat af repræsentanter for de forskellige grene af missionens virke i Grindsted: Søndagsskolen, K.F.U.M. og K., Hedninge-missionen, Blå Kors og ikke mindst Indre Missions samtalekredse. I rådet sad snart en overvægt af de nyttilflyttede missionske borgere. Blandt tolv medlemmer af samfundsrådet i 1920 var både kommuneskolelærer N.C. Ellehage, skrædder Bejer-Jensen, landinspektør N.H. Nielsen, grosserer T.C. Oehlenschläger, overbanemester I.P. Jacobsen og fru snedker Eskildsen, mens førstelærer J.Kr. Nielsen først lod sig indvælge i samfundsrådet som repræsentant for Blå Kors i 1921.⁶⁷ Aktive i Indre Mission var bl.a. murer P. Petersen, købmand Carl Petersen, overportør P. Petersen, mejeribestyrer L. Madsen, smed A. Andersen.

Flere kom fra missionske miljøer i andre egne af landet, og havde altså ikke anden tilknytning til Den indre Missions Samfund i Grindsted end et åndeligt fællesskab i tilhørsforholdet til en bestemt kirkelig retning. Alligevel gled de godt ind i miljøet omkring Den indre Mission.

Disse missionske borgere havde et objektivt interessefællesskab med de øvrige borgere i stationsbyen. De afstod dog fra at pleje et tættere fællesskab socialt og kulturelt med dette borgerskab på grund af deres alvorlige en-

gagement i Den indre Missions Samfund, hvor de i stedet deltog i det mere tilbageholdende fællesskab med sognets hedeboender.

Alligevel – eller måske netop derfor – kan vi spore en vis spænding mellem disse to grupper i Den indre Missions Samfund i Grindsted. De missionske borgere var mere udadvendte, og frem for alt gennem missionens store byggeprojekter søgte de at markere sig med samme vægt som de øvrige borgere. De introducerede dermed en ny stil i missionens virke i byen.

De missionske borgeres dominans i Samfundsrådet gav sig også udslag i Indre Missions daglige arbejde. Samfundsrådet koordinerede nemlig missionens virke i stationsbyen bl.a. tilrettelæggelsen af aktiviteterne i Missionshuset, det være sig både de før nævnte større månedsmøder, mindre møder med tilrejsende missionærer og andre talere og endelig bedemøder eller bedeuger. En del af disse møder tog medlemmerne af samfundsrådet ofte selv ansvaret for med det resultat, at de missionske borgere optræder langt hyppigere som indledere ved møderne end deres landlige trossfæller.⁶⁸

Samfundsrådet varetog også egentlige sociale opgaver blandt vennerne af Den indre Missions samfund. Man organiserede sygebesøg hos samfundets syge og gamle.⁶⁹ Man organiserede bøsseindsamlinger for ubemidlede i Grindsted by,⁷⁰ og i 1921 foreslog førstelærer J.Kr. Nielsen en mere permanent ordning, at man »fik en Kasse af

Grindsted Sognekald Grindsted Præstekald har tidligere været et af de mindste i Landet. Sjældent blev en Præst 10 Aar paa Stedet. -- For Tiden er Embedet ledigt og har været det i 3 Maaneder, siden at Opslag er sket ... Af den hurtigt opvoksende Stationsbys Befolkning er kun meget faa hjemmehørende paa Stedet, og de savner derfor den Kontrol, som den offentlige Mening altid udøver paa et Menneske i Hjemstavnen. Det siger da sig selv, at der maa være fuldt Arbejde for en Præst, der er sig sin Gernings Alvor og Ansvar bevidst, og da Kirkeministeren selv har været Præst, skulde man sy-

nes, han maatte have paa Følelsen, hvilke Embeder, der ikke bør henstaa ubesatte i længere Tid. Hvad kan da være Grunden? Er det den rene Efterladenhed? Nogle mener, at Ministeriet først vil have den kirkelige Betjening i Orden til Sønderjylland. Om saa skulde være, kan Ministerens Surrogater for Præster sikkert alligevel ikke benyttes i Grindsted. Der findes for faa Tyskere i Byen, til at en afdanket tysk Præst skulde kunne gøre Fyldest, og de lokale Forskelligheder er saa store, at hverken en Indre-missionær eller en Højskoleforstander vil kunne magte Forholdene ...

'En Grindstedbo' – formentlig lærer J.Kr. Nielsen skrev 23. februar 1920 et åbent brev i Vejle Amts Folkeblad om præstemanglen i 1920. Det, der bekymrede ham, var nok hvor den store religiøse modtagelighed i stationsbyen ville føre folk hen i vacancen efter pastor Dræbye. Samtidig antydede han dog, at præsten skulle kunne favne vidt for at kunne magte stationsbyens mange grupperinger og udfordringer. Bemærkningen om den afdankede tyske præst var nok henvendt på, at i forbindelse med genforeningen af Sønderjylland blev de tyske præster, der virkede i landsdelen, erstattet af danske. Derfor præstemanglen.

hvis Indhold, der skulle hjælpes hvor Nød var til Stede«. Selve indsamlingen kom til at ligge i samtalekredsens regi.⁷¹

Om end det var i det små, søgte missionen dermed at fastholde tanken om, at trossamfundet havde et socialt ansvar i sognet, men så vidt det kan skønnes, udstraktes hjælpen sig dog ikke ud over Den indre Missions egne rækker. J.Kr. Nielsens deltagelse i denne tildeling af almisser til de fattige er bemærkelsesværdig. Han sad som nævnt i sognets fattig- og hjælpekassebestyrelser fra slutningen af 1880'erne

til midt i 1920'erne, hvor han skulle sørge for kommunens almindelige fattighjælp. Ligeledes var han samtidig med til at uddele af Menighedsrådets midler fra kirkebøssen til sognets fattige.⁷² Tildelingskriterierne fra den ene kasse har næppe kunnet adskilles fra den anden.

Endelig arrangerede Samfundsrådet også få selskabelige sammenkomster. I 1920 omtales en samfundsudflugt, men på missionens årsprogram var også både de gamles og de unges juletræ i Missionshuset faste indslag. Menighedsrådet overtog dog de gamles jule-

I Grindsted Lystanlæg afholder som averteret Venstre-vælgerforeningen og Foredragsforeningen i Morgen Grundlovsdagen i Fællesskab Grundlovsfest med provst Nielsen, Brande og Folketingsmand R. Hansen Stavnsbjerg ...

Ogsaa Indre Mission, som i Morgen indbyder til møde i Præstegårdsplantagen, møder med gode Ordførere: Missionær Kynde, Esbjerg, Lærer Jensen, Billund og Pastor Dræbye.

Vi er anmodet om at bede Folk medtage Højskolesangbogen til Mødet.

Af en avisnotits fra Vestkysten. Grindsted Dagblad 4. juni 1918 fremgår det med al tyde lighed, at indremissionsfolkene mente, at grundlovsdagen burde fejres som den folkeligt demokratiske festdag, det var. Men det fremgår også, at man foretrak, at det skete i missionens eget regi. Dette kan vel tolkes som et indicium om, at Den indre Missions samfund i Grindsted reelt fungerede som en semi-politisk foreningsdannelse. Det fremgår – måske bevidst fra redaktørens side – ikke klart af opslaget, om det var Indre Mission, der var gået over til at anvende den grundtvigske Højskolesangbog.

træ i 1923, mens K.F.U.M. overtog de unges.⁷³

I forlængelse af denne mødeaktivitet begyndte Indre Mission også at holde egne Grundlovs møder i Grindsted præstegårds plantage med en missionsk taler – som et tydeligt alternativ til de møder, som Demokratisk Forening holdt sammen med Borgerforeningen i det nye anlæg.⁷⁴

I det daglige arbejde var de lokale samtalekredse nok af størst betydning

for Den indre Missions virke. Der kunne man samles i mindre kredse til sang, bøn og samtaler over Bibelen. Ved samtalemøderne skabtes en mere fortrolig stemning, og den var med til at binde missionsfolkene sammen også privat.

Samtalekredsene fungerede især på landet, hvor Missionshuset jo ikke lå lige om hjørnet. Overbanemester Jacobsen søgte forgæves at starte en Bibelkreds i 1920 blandt personalet på jernbanen,⁷⁵ og i 1921 forsøgte lærer Nielsen også at få dannet samtalekredse i byen blandt borgerne. Han opdelte byen i kredse og tildelte hver af byens samfundsrådsmedlemmer en kreds, som de hver især skulle »varetage paa bedste Maade med Hensyn til Sjælepleje«. ⁷⁶ For at skabe samling i flokken foreslog Nielsen også på et tidspunkt, at landboerne og byboerne besøgte hverandres samtalemøder »for at faa lidt mere Liv i Samtalemøderne«. ⁷⁷ Møderne i byen fungerede dog ikke efter hensigten, og i 1930 kunne missionen konstatere, at der ikke var stemning for Bibelkredse i Grindsted by. Byen havde tydeligvis ikke brug for den samme basisorganisering som på landet. Måske fordi der ikke var langt til det, der foregik i Missionshuset. ⁷⁸

Splittelse

Selvom arbejdet inden for Den indre Missions Samfund tilsyneladende var godt i gang i Grindsted, blev samfun-

Billedet viser byens mere prominente missionsfolk samlet til Bibelkreds på det helt nye missionshotel i 1920. De missionske borgere holdt møderne i Missionshotellets hjørnestue ud mod torvet. Som genbo til Kr. Præstegaards hjørnestue vist s. 117. Fra venstre ses fru manufakturhandler Christiansen, fru Oehlenschläger, dr. Barker, Mette Katrine Plagborg, ukendt, ukendt, manufakturhandler Christiansen, hotelbestyrer Vilh. Sørensen, konen til en kommis ved den missionske købmand Chr. Severinsen, smed A. Andersen (den jyske smed), grosserer T.C. Oehlenschläger og Marie Nielsen. Borgerne er identificeret af fru Marie Thrane, Grindsted.

det alligevel præget af splittelse i begyndelsen af 1920'erne. Det er vanskeligt at få hold på de enkelte elementer i denne splittelse. Den bundede sikkert nok dybest set i, at missionsfolkene i by og på land havde forskellige opfattelser af missionens rolle i bysamfundet.

Dråben, der fik bægeret til at flyde over, var at de missionske borgere med T.C. Oehlenschläger og N.H. Nielsen i

spidsen som bekendt havde engageret sig næsten fanatisk i opkøbet af Grindstedes gamle kro og i opførelsen af det nye og moderne Missionshotel uden spiritusbevilling. Det var de missionske borgeres svar på byens udvikling. Byen skulle gøres til et rent sted, og i denne tanke fulgte landboerne trofast borgerne, der jo også var missionens ledende kredse. Landmændene såvel som borgerne skød store midler i byg-

geriet. Hotellet skulle rejses i 1920 – koste hvad det koste ville, og det gjorde det også.⁷⁹

Da de økonomiske realiteter bag Missionshotellets drift stod lysende klare og bragte de idealistiske missionsfolk på grænsen af ruinen, splittedes Indre Mission. Købmand T.C. Oehlenschläger rejste til Esbjerg, landinspektør N.H. Nielsen døde i november 1923, og førstelærer Nielsen havde allerede forlængst definitivt forladt Missionshotelforetagendet i protest.

En anden side af problemet var det, at Indre Mission havde ændret karakter i den følgende tid og var blev noget mere indadvendt. Indremissionær Peter Hansen var blevet ansat i april 1922 til at tage sig af arbejdet blandt de unge i byen, og han blev snart indvalgt i Missionshusets bestyrelse.⁸⁰ Missionshusets nye bestyrelse påtog sig ikke blot at tilse Missionshusets vedligeholdelse og drift. Fra februar 1923 begyndte den også – og det er det vigtige – at arrangere møderne dér.⁸¹ Snart overtog P. Hansen simpelthen ledelsen af Missionshuset sammen med nogle af dem, der ikke var belastet af Missionshotelssagen. Nu havde Den indre Mission i Grindsted altså to bestyrelser: en missionshusbestyrelse og et samfundsråd. Og i løbet af forholdsvis kort tid i januar 1924 blev det gamle samfundsråd til og med opløst af mangel på indflydelse.⁸²

Der skete en kraftig aktivitetsudvidelse med den nye missionærs 'overtagelse' af de fælles aktiviteter i Mis-

sionshuset. Nu skulle der bl.a. være regelmæssige søndagsmøder i Missionshuset og »Spørgetime« hver tredje onsdag som et supplement til den hidtidige brede mødevirksomhed, og så blev alle møderne annonceret i et nyt søndagsblad.⁸³

Det nye missionshusudvalg gjorde, hvad det kunne for at lægge restriktioner på brugen af Missionshuset til formål, som blev anset for at ligge uden for Indre Missions regi. K.F.U.M. fik eksempelvis ikke længere ubegrænset adgang til at anvende Missionshuset.⁸⁴ Missionær Hansen førte også en hård linie over for sognets grundtvigianere, ikke blot blev deres gudstjenester end ikke nævnt i det nye søndagsblad,⁸⁵ men han nægtede dem også adgang til Missionshuset, skønt de havde fået tilladelse til at anvende Missionshuset til afholdelse af deres grundtvigske gudstjenester under den store ombygning af Grindsted Kirke. Sagen blev først løst ved Menighedsrådets mellemkomst efter at Realskolebestyrer Jens Futtrup havde klaget.⁸⁶

Et vidnesbyrd om splittelsen inden for Indre Missions samfund fremgår af missionær Hansens indberetning om virksomheden i 1923 til Indre Missions hovedbestyrelse:

»Barometeret staar paa Tordenvej og Jordskælv, de Trofaste er i Mindretal.«⁸⁷

Men splittelsen var også et udslag af, at lægmandsforkyndelsen nu for alvor var på vej inden for Indre Mission. Det

var helt tydeligt, at missionær Hansen havde skabt sin egen menighed i og omkring Missionshuset og med den lille trofaste Missionshusbestyrelse omkring sig til gene for såvel et samlende arbejde inden for Indre Missions samfund i Grindsted som for præsten Emil Clausens virke. Splittelsen i Indre Missions Samfund blev først udglattet i foråret 1928, efter at missionær P. Hansen valgte at flytte fra Grindsted.

Pastor Clausen var utilbøjelig til at ønske en ny missionær inden for dørene. Men gårdejer Mads Carlsen, der formentlig har tilhørt missionærens kreds, var af en anden opfattelse. En henvendelse fra Carlsen til Kirkelig Forening for indre Mission om alligevel at få en erstatning for den fraflyttede missionær, har formentlig været årsag til, at Emil Clausen søgte og fik et andet embede.⁸⁸ Inden sin aftræden i juni 1929 skrev pastor Emil Clausen om sine problemer med den stedlige indremissionær i Grindsted i en artikel til *Den indre Missions Tidende* – uden dog at nævne Grindsted direkte. Dermed søgte han at igangsætte en debat om præstens rolle og lægmandsforkyndelsens farer inden for menighederne i de nye bysamfund. Missionærerne missionerede efter Clausens mening ikke længere i »døde« egne, men optrådte nu som lægpræster i byerne i konkurrence med de missionske sognepræster, således at »samfundet« dvs. missionsamfundene blev delte, og nogle tog parti for præsten, andre for missionæren.⁸⁹

»I vor vanskelige Tid bliver det stedse vanskeligere for Indre Mission at samle Folk i aandeligt døde Byer og Sogne om den læge Forkyndelse, og ganske forstaaeligt har da efterhaanden og i stigende Grad Missionærerne fæstet Bo i Byer, hvor der er et større eller mindre Indre Missions Samfund. Men da det ogsaa her – uden for Missionsuger o.desl. – til de regelmæssige Møder er vanskeligt at faa Ikke-Missions Folk i Tale, har dette atter ført til, at Indremissionæren i Stedet for at missionere er bleven Lægpræst for en Kreds af Indre Missions Venner, som ganske vist søger Kirken og dens Nadverbord, hvor en Livets Mand [præsten] prædiker, men uden for Kirken – i Missionshuset – samles om Missionæren og betragter ham som deres Hyrde. Og just her ligger Problemet. Nu kan ganske vist en Missionspræst eller en Indre Mission venligtsindet Præst »sætte sig nederst«, ydmygt og beskedent træde til Side og lade Missionæren styre og lede; men enhver rettænkende Kristen vil dog sikkert finde det underligt, at det ikke er Præsten, men Missionæren, der er Samfundets Præst (Et ganske andet Forhold er det selvfølgelig, hvor Præsten bevidst og afgjort stiller sig uden for Indre Missions Arbejde, maaske endda i afgjort Opposition derimod). Saare let vil det føre til Gnidninger og Misstemning og i flere Tilfælde til det, der er værre, til Strid eller Splittelse, saa Samfundet deles, og nogle tager Parti for Præsten, andre for Missionæren, til tit ubodelig Skade for begge og deres Gerning«.

Emil Clausen publicerede først sit indlæg i *Den indre Missions Tidende* den 23.

juni 1929 efter at han havde sagt farvel til Grindsted 17. juni 1929 – samme uge. Der kan ikke være tvivl om, at hans erfaringer med indremissionærerne stammede fra Grindsted.

Med missionær P. Hansens bortrejse i 1928 genopstod Indre Missions Samfundsråd. Den i forbindelse med Missionshotelsagen omstridte grosserer T.C. Oehlschlæger blev endog valgt til formand for samfundsrådet igen, efter at han i 1930 var vendt tilbage til Grindsted fra sit 'eksil' i Esbjerg. I mellemtiden var der også kommet en tilsyneladende acceptabel ordning med Missionshotellet. De direkte anledninger til splittelsen var dermed overstået, og i de følgende år konsoliderede Indre Mission sig stærkt i stationsbyen ikke mindst gennem et stort ungdomsarbejde.

K.F.U.M.

Nogle af de yngre missionsfolk i byen begyndte at følge den udfordring op, som bylivet gav dem. Samtidig med missionshotelbyggeriet havde de andre planer. Det nye var, at K.F.U.M. og K. inspireret af den karismatiske præst Olfert Richard havde anlagt en helt ny og udadvendt, progressiv stil for Indre Missions unge i København.⁹⁰ Onde tunger ville vide, at det netop var inspirationen fra Olfert Richard, der »lempede Ungdomsbevægelsen ud af Indre Missions Favntag«. Andre men-

te, at han netop formåede at holde på de unge og føre dem til omvendelse.⁹¹

De yngre missionsfolks tanke var at igangsætte et storstilet ungdomsarbejde i Grindsted som et alternativ til byens eksisterende tilbud for byens unge tilflyttere fra landet. I K.F.U.M.'s love fra 1925 slog de fast i § 2, at formålet med virksomheden skulle være:

»at bringe unge Mænd og Drenge til Kristus og hjælpe sine Medlemmer til at leve et Rent og Målbevidst Kristenliv«,

og dette søgte foreningen at opnå ved

»Guds Ord, Bønnen og Samfundslivet«.

Men K.F.U.M. skulle ikke være et ubetydeligt vedhæng til Indre Mission, men fungere selvstændigt. Virkeformen måtte forandres, og tanken var, at værdierne fra Indre Mission kunne fastholdes i alt det nye.

K.F.U.M. begyndte at føre medlemsprotokoller fra 1913. Indtil omkring 1916 var foreningen ganske lille, men medlemstallet steg derefter kraftigt frem mod 1920, hvor foreningen syntes at have fundet et nyt leje. Hovedparten af medlemmerne var unge sønner af missionske landmænd og enkelte missionske byboere, men i midten af 1920'erne voksede antallet af medlemmer, der var beskæftiget i byen, fra én tredjedel til to tredjedele af foreningens medlemmer. De fleste af dem kom dog oprindeligt fra omegnen. K.F.U.M. blev tilsyneladende et miljø,

der kunne fastholde missionsfolkens unge i det kulturelle tilhørsforhold, de var udsprunget af.

Flere af svendene i K.F.U.M. arbejdede hos mestre, der selv havde været med Indre Mission eller haft med K.F.U.M. at gøre. Det gjaldt f.eks. købmand Oehlenschlägers lagerforvalter Jens Jensen, ostegrosserer Severinsens lagerforvalter Asger Frederiksen og smed A. Andersens svend Edvard Sørensen. Mest signifikant tegner gruppen af mejerister sig, tretten var medlemmer før 1926. De må have fulgt deres mestre til foreningen, nemlig mejeribestyrer Jensen og siden mejeribestyrer Madsen, der – næppe overraskende – begge var aktive i Indre Mission.⁹²

Men K.F.U.M.s virke var fortsat indrettet på sognets unge medhjælpere i landbruget. Skiftedagen 1. november blev derfor en årlig anledning til medlemsagitation og velkomstfest.⁹³

Bagved K.F.U.M. og K.s store tilgang af unge medlemmer stod en kerne af borgere og enkelte landmænd fra Indre Mission. De udgjorde også bestyrelsen. Blandt de mest fremtrædende var snedkermester Peder Knudsen Eskildsen, kommuneskolelærer N.C. Ellehage, købmand P.A. Knudsen, postbud Chr. Christensen, overbanemester Jacobsen, købmand Bruhn-Nielsen og murer P. Petersen. Desuden var der gårdejer Johannes Plagborg sammen med broderen Julius Plagborg, der i 1923 flyttede til Grindsted for at blive bankassistent.⁹⁴

Med medlemstilgangen skete der en kraftig udvidelse af K.F.U.M.s virke. I midten af 1910'erne begyndte K.F.U.M. at afholde forskellige kristelige foredrag i Missionshuset for K.F.U.M. og K.'erne. Der var f.eks. syv opbyggelige foredrag om »min Personlighed«, »min Tid«, »mine Venner«, mine Penge«, »min Bibel«, »min Frelser« og »mit Lønkammer«. Talerne var i hovedsagen missionske præster og lærere fra omegnen, men også realskolebestyrer Jens Futtrup.⁹⁵ Efterhånden blev sådanne møder lagt i mere faste rammer, og de fik nærmest karakter af oplysende møder om forskellige emner med lokale såvel som udefrakommende foredragsholdere, som K.F.U.M.-sekretæren fra Ribe. Oplagt var det f.eks., at førstelærer J.Kr. Nielsen talte for de unge om »Kristelig Afhold« i 1925.

K.F.U.M.s to månedlige bibeltimer var den væsentligste side af det daglige virke. De udgjorde godt halvdelen af foreningens møder. Bibeltimerne blev – ligesom samtalemøderne i Indre Mission – afholdt i private hjem hos et ældre medlem. Værterne, der også oftest selv fungerede som indledere ved møderne, var ud over bestyrelsen også ofte mejeribestyrer Madsen, landinspektør N.H. Nielsen og pastor Emil Clausen. I reglen talte man ud fra et bibelstykke og i samtalen opstod næsten patriarkalsk, men også fortrolig kontakt mellem indlederen og det unge medlem af K.F.U.M. omkring det personlige gudsforhold.

I K.F.U.M.s målsætning indgik dog også som § 9, at det var bestyrelsens opgave at tilse, at »et Medlems Liv« ikke stod i åbenbar strid med foreningens formål og love. I så tilfælde skulle medlemmet nemlig advares og eventuelt udelukkes. Medlemsskabet stillede således krav til den enkeltes måde at leve sit liv på. Skønt der ikke kendes eksempler på, at paragraffen overhovedet blev anvendt, må vi formode, at alene tanken må have medført en vis social kontrol blandt medlemmerne.

Alligevel må vi undre os over, at der ikke kom flere af sognets unge landboere til K.F.U.M. i Grindsted. Den fysiske afstand betød nok en del. Landmedlemmerne kom i hovedsagen fra byens nærmeste opland, fra Sønderby og Dal, medens den vestlige del af sognet – fjernest fra Grindsted – bidrog med færrest medlemmer. Men var der også ved at opstå en åndelig afstand til landet? Var K.F.U.M. blevet for udadvendt – for meget præget af bylivet?

Sammensmeltningen af medlemmerne fra land og by fungerede i reglen godt inden for K.F.U.M., og der kendes kun enkelte eksempler på interessemodsatninger. En gruppe unge fra Sønderby og Nollund begyndte at holde private Bibelsamtaler. Og et vidnesbyrd om, at landmedlemmerne var begyndt at gå egne veje er det, at bestyrelsen i 1923 med bekymring kunne konstatere, at »det syntes som om at Tilgangen til Møderne i Grindsted svækkes«. Man opmuntrede derfor de unge om at fortsætte møderne, men i alt fald

een gang om måneden at komme til møder i Grindsted, når der var foredrag eller lignende.⁹⁶ Bestyrelsen var øjensynlig urolig for separatismen, men holdt sig klogeligt i baggrunden.

De omtalte private Bibelsamtaler i Sønderby og Nollund hang utvivlsomt sammen med en ny vækkelsesbølge blandt de unge på landet i 1923 og 24. I 1925 konstaterede man da også på K.F.U.M.s generalforsamling, at

*»Sidste Aar kunne vi berette om Vækkelser blandt de Unge, det kan vi ikke i Aar, men derfor har Gerningen ikke været forgæves«.*⁹⁷

Ved siden af de almindelige møder i K.F.U.M blev Den indre Missions Hedningemission tilknyttet K.F.U.M.s virke, således at Hedningemissionen afholdt et møde hvert kvartal.⁹⁸ Hedningemissionen havde fungeret som en side af Den indre Missions Samfund siden starten på hedningemissionsarbejdet i 1890'erne.⁹⁹ Anført af de missionsske borgere: pastor Dræby, skrædder P. Bejer-Jensen, landinspektør Nielsen, snedker Peder Knudsen Eskildsen, førstelærer Nielsen og lærer N.C. Ellehage organiseredes et langt mere åbent og udadvendt arbejde eksempelvis en større hedningemissionsudstilling i 1919. I forlængelse af denne udstilling oprettedes også en kreds af Østerlandsmissionen af overbanemester I.P. Jacobsen med hele 38 medlemmer.¹⁰⁰ Og denne Østerlandsmissionskreds blev også tilknyttet K.F.U.M. I somme-

ren 1922 afholdt K.F.U.M. bazar til Østerlandsmissionen. Kirkeligt Samfunds sykkreds bidrog hertil. Det er et eksempel på, at der var ved at udvikle sig et interessesammenfald mellem de religiøse grupperinger.

Kristeligt Sangkor blev stiftet ved et møde i Grindsted Missionshus i november 1920. Koret blev blandet, og dets medlemmer var formentlig fortrinsvis hentet blandt K.F.U.M. og K.'ere. Der var øveaften een gang om ugen i Missionshuset, men da K.F.U.M. senere fik egen bygning flyttede sangerne derover en aften om ugen, mod som det blev formuleret, at »Sangforeningen paatager sig at holde Andagt denne Aften«.¹⁰¹ Der skulle være orden i tingene. Siden blev sangaftenerne også annonceret under K.F.U.M.s øvrige virke og indgik hermed i K.F.U.M.s tilbud til medlemmerne på lige fod med de øvrige arrangementer.

De mange unge, der fik arbejde og lærerplads i Grindsted op mod 1920, skabte et behov for at danne en Ungdomsafdeling som en foreløber for K.F.U.M.-arbejdet for drenge mellem 14 og 17 år. Mellem 1919 og 1926 havde Ungdomsafdelingen 30 til 40 medlemmer, hvor den ene halvdel var bymissionens sønner og lærlinge og den anden landmandssønner.

En stor del af Ungdomsafdelingens arbejde foregik sammen med Hovedafdelingen. Det gjaldt bl.a. Bibeltimerne, men hver fjortende dag var der møde rundt omkring i hjemmene ved de mis-

sionske borgere: købmand Bruhn-Nielsen, overbanemester I.P. Jacobsen, kommuneskolelærer Ellehage, mejeribestyrer Madsen, murermester P. Petersen, postbud Chr. Christensen, snedker Peder Knudsen Eskildsen, smed Anders Andersen, tømrer Johannes Eskildsen og tømrer H.Chr. Kjeldsen. Disse private ungdomsmøder var mere udadrettede end de sædvanlige Bibeltimer, men kristendommens forkyndelse lå bag det hele, sagde man. Kommuneskolelærer N.C. Ellehage foredrog eksempelvis om Abraham Lincoln, mens byens egen nye K.F.U.M.-sekretær Mortensen tog emnet »Forsøgelse og Nydelse« op.

Der kunne også være »Frit Samvær ved Sekretæren« eller oplæg om den bedste bog jeg har læst eller almindelig oplæsning: »Mejeribestyrer Madsen læser og fortæller. På Rejse«. Foreningen afholdt endog dilettant med jævne mellemrum og tog på ture rundt i omegnen.

Men det mest interessante var, at Ungdomsafdelingen inddrog idræt i sit arbejde. I 1920 begyndte man at afholde gymnastik to gange om ugen i Forsamlings- og Gymnastiksalen i vintertiden og boldspil om sommeren,¹⁰² og dette arbejde fortsatte. K.F.U.M.s idrætsforening nævnes første gang i maj 1925 med fodbold hver mandag og de fredage, der ikke var fjortendagsmøde. Og så var der fri idræt hver søndag morgen klokken otte. Ungdomsafdelingen forstod på passende vis at indrette sig efter de udfordringer, som ungdommen stod midt i.

Ungdomsafdelingens virke brød således med den tradition, der var herskende inden for Indre Mission i Grindsted. Byudviklingen var en realitet, og det drejede sig om at få det bedst mulige ud af den. K.F.U.M.s aktiviteter for de unge skulle gøres så attraktive, at de kunne måle sig med de øvrige tilbud og fristelser, der var i byen. Kun herved kunne byens ungdom fastholdes og udvikles i den rigtige retning i et ordentligt miljø og med bibeholdelsen af kontakten til Indre Missions samfund og forkyndelse.

Den voldsomme medlemstilgang til K.F.U.M. og den kraftige aktivitetsudvidelse betød, at K.F.U.M.s bestyrelse begyndte at arbejde aktivt med planer om opførelsen af en egentlig K.F.U.M.-bygning til afløsning af de lokaler, foreningen allerede havde til rådighed i Missionshuset.

Sognerådet var tidligt opmærksom på K.F.U.M.'s pladsproblemer. *Kolding Socialdemokrat* bemærkede i 1916 (inden opførelsen af den nye skolebygning) det mærkelige i, at Sognerådet havde solgt den gamle skolebygning til K.F.U.M. til en meget billig pris. Avisens notits bevirkede formentlig, at Sognerådets arrangement med K.F.U.M. gik tilbage.¹⁰³ K.F.U.M. måtte selv arbejde videre. I november 1919 offentliggjorde pastor Dræbye og overbanemester Jacobsen i *Vejde Amts Folkeblad* deres fælles planer om opførelsen af en bygning i lighed med de K.F.U.M.-templer, der voksede op i de fleste købstæder på den tid.

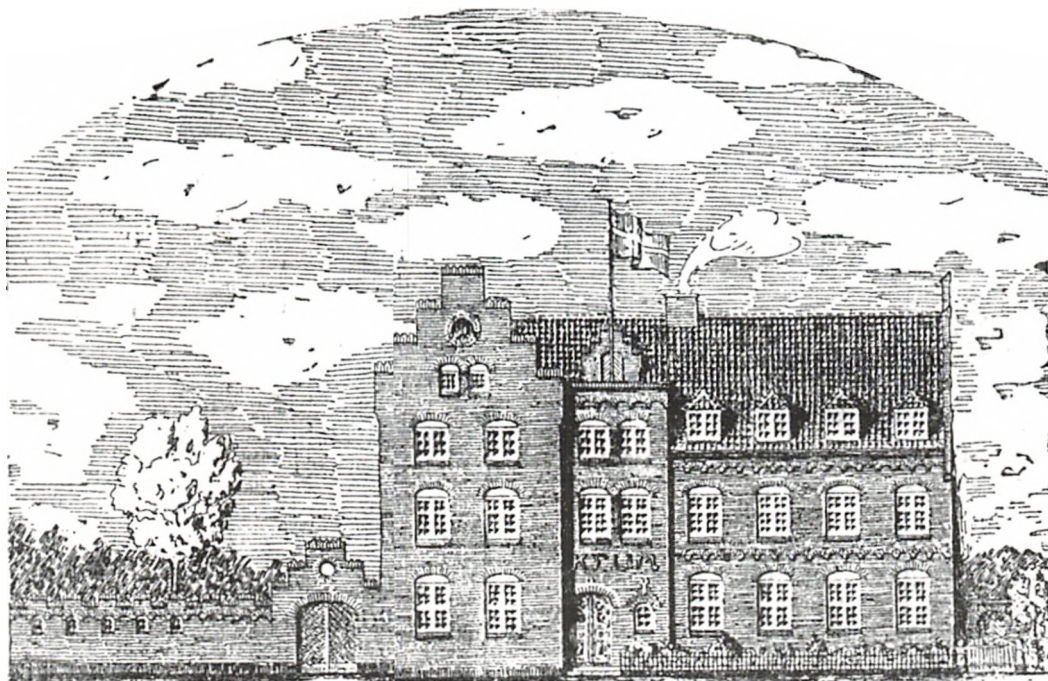
Overbanemester Jacobsen havde tegnet en stor og monumental bygning, og pastor Dræbye argumenterede:

»Der er jo selvsagt i en saa stærkt og hastigt voksende Stationsby Brug for en K.F.U.M.-bygning, hvor den tilstrømmende Ungdom – Haandværkere, Kommis'er, Kontorfolk, Jærnbanefolk, osv. – kan bo og samles under Forhold, der yder Garanti for god Tone, og hvor der ogsaa arbejdes paa at kristenpræge den Ungdom, som færdes der ... Bør vi ikke sætte Ære i, at den ad Aare kan rejse sig som et Vidnesbyrd om, at der dog endnu er en Menighed i Grindsted, der vil gøre noget for sin Ungdom«.

Tegningen var nok inspireret af missionsens store missionshotelplaner, der var oppe i tiden. Missionen skulle vise, hvem der kunne bygge stort og for fremtiden.

Planerne blev ikke realiseret i første omgang, hvilket nok hang sammen med, at pastor Dræbye fraflyttede byen kort efter avisomtalen. Men det var fortsat åbenlyst, at K.F.U.M. virkelig manglede lokaler. De nye aktiviteter blev stadig mere og mere pladskrævende. Missionshuset var både for lille og også mere og mere optaget.

Det var et problem, at K.F.U.M.s virke ikke altid passede sammen med virket i Missionshuset i øvrigt. Efter at K.F.U.M. i 1921 var fremkommet med et ønske om at lade afholde bazar i Missionshuset, drøftede Indre Missions samfundsråd ligefrem at købe en bygning til K.F.U.M. I første omgang

Overbanemester I.P. Jacobsens tegning viser, hvordan han forestillede sig en kommende K.F.U.M.s bygning – hverken mere eller mindre. Billedet er gengivet i Vejle Amts Folkeblad 14. november 1919. Bygningen blev først realiseret i 1923, men da betragteligt mindre. Det hang nok sammen med missionshotellets økonomiske problemer efter Missionshotellets store fallit..

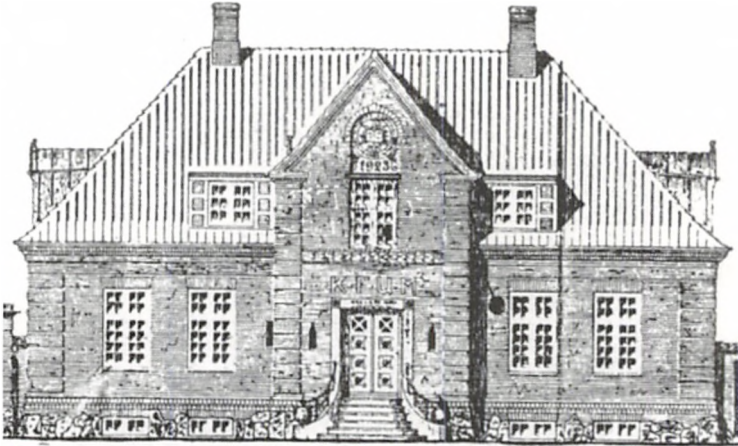
blev bazaren dog henlagt til Missionshotellet,¹⁰⁴ hvor der af oplagte grunde var plads nok. Som medlem af samfundsrådet foreslog overbanemester Jacobsen, at man ganske enkelt lavde en K.F.U.M.-tilbygning til Missonshuset, men den øvrige K.F.U.M.-bestyrelse var betænkelig.¹⁰⁵ Var det for tæt på?

Men missionshotelserfaringerne skræmte. K.F.U.M. påbegyndte derfor bygningen af en mindre K.F.U.M.-bygning med pensionat og foreningslokaler. Den stod færdig i maj 1923. For at markere tilknytningen til kirken og egen fik man en del tiloversblevne kva-

dre fra den gamle kirke og brugte dem som et både åndeligt og fysisk fundament for K.F.U.M.-bygningen.

Det blev ikke mindst påpeget, da pastor Emil Clausen holdt tale i forbindelse med nedlæggelsen af grundstenen til den nye K.F.U.M.-bygning. Efter salmen »Paa Jerusalem det ny« pointerede han vigtigheden af K.F.U.M.s virksomhed i det opvoksede bysamfund:

»Vi lægger ikke Hjørnestenen, men Grundstenen idag. Hjørnestenen er lagt. Der er dyb Symbolik i, at Hjørnestenen

Billede af den noget mindre K.F.U.M.-bygning, der blev rammen om den 'moderne' virksomhed inden for Den indre Missions samfund. I bygningens fundament indgik kvadre fra den gamle Grindsted Kirke og sten fra den gamle Grindsted skole.

stammer fra den gamle Kirke. Der er ogsaa dyb Symbolik i, at en Del af de Sten, der her er brugt, stammer fra den gamle Skole. Det er fra Skolen og Kirken, de unge Mænd kommer. Gud ske Lov, at vi ikke i Dag er samlet for at lægge Hjørnestenen. Den er lagt i Tidernes Morgen og hedder Jesus Christus. Vi er kommet sammen for at lægge en Grundsten, og det vil sige lægge en Sten til de mange Stene, som Huset skal opføres af.

»At de alle maa være eet« er K.F.U.M.s Motto. Men det er ogsaa Jesus eget Ord. Det var det, han bad den stille Nat, før han gik op til Korset for os. Da saa han ud gennem alle Tider. Han vidste, hvad det var for en Krigens og Stridens Verden. Han saa saa meget af Striden og Kivet i den ydre Verden snige sig ind i hans hellig Kirke og Samfund, saa det bedrøvede ham. Da bad han ud fra sit bævendende og skælvende Hjerte »at de alle maatte blive som eet«.

Vi har hørt om, at vi skal være levende Stene. Det er blevet sagt saa indtrængende og klart, at der ikke behøver at siges mere

om det i Dag. Men vi skal ogsaa være Kalk til at binde de levende Stene sammen med. Saa er det da saadan, kære Unge, at I som Regel har mere frit Syn end mange Gamle, der er blevet stive og indbaasede, og at I ikke saa let vil lade Jer »indramme«. Det er vel ogsaa derfor, at det er blevet K.F.U.M.s Motto »at de alle maa være som eet«. Gud give at I Unge paa dette Sted ikke alene maa være »levende Stene«, men ogsaa »Kalken« – Kærligheden – der binder Jer sammen«.

Pastor Emil Clausens tale var gengivet i Grindsted Dagblad 9. maj 1923.

Bygningen blev nu rammen om både K.F.U.M.s Bibeltimer og Ungdoms-afdelingens fjortendagsmøder. Bygningen gav ogsaa mulighed for et mere spontant samvær. Der var skakspil og en læsestue med blade og bøger til fri afbenyttelse. Det var de bøger og blade fra Indre Mission og K.F.U.M., som man ikke havde anskaffet i Sognebogs-samlingen. Der var bl.a.: *De unges Blad*, *Ungdomsarbejde*, *Den indre Missions Ti-*

dende, *Dansk Missions Tidende* foruden en del K.F.U.M.-litteratur. Men der blev også mulighed for at spille bordtennis, og det blev på et tidspunkt så interessant, at K.F.U.M.s bestyrelse måtte henstille, at der kun blev spillet i spisestuen efter klokken otte om aftenen. Der var også et mere organiseret husflidsarbejde.¹⁰⁶

Men blandt K.F.U.M.-bygningens funktioner var pensionatet nok det væsentligste. K.F.U.M. havde allerede i 1912 oprettet et mindre pensionat i Borgergade midt i byen og antaget en pensionatsbestyrelse til at drive det. Pensionatet blev udvidet i 1916 med to opholdsstuer for pensionærerne og det blev flittigt benyttet af »de mange unge Mænd, der kom til Byen«, formentlig både som overnatningssted og som en slags varmestue. Det fortælles, at der på et tidspunkt sov hele 63 personer på een gang i pensionatet.¹⁰⁷ Det var formentlig, mens de store jernbanebyggerier stod på, og mens byggeaktiviteten var mest hektisk i slutningen af 1910'erne.

K.F.U.M.s pensionat fungerede altså som en første kontakt mellem byen og de ny tilflyttede byboere, inden de blev sluset ud i byen. Det var tanken, at K.F.U.M. skulle kunne nå at påvirke dem positivt i denne tid. Men for at benytte pensionatet, behøvede man ikke at være medlem af K.F.U.M. Folk af alle slags boede dér, og det var derfor ikke altid en nem opgave at drive pensionatet. Flere gange blev problemerne diskuteret i bestyrelsen for K.F.U.M.

I marts 1924 kort efter åbningen af den nye K.F.U.M.-bygning, blev det ført til protokols, at

»der trods det gentagne Gange var enkelte Pensionærer paalagt ikke i K.F.U.M. at bruge Eder o.l. dog endnu kunne høres dette«.

Bestyrelsen enedes derfor om, at det ville være bedst, om pensionatets bestyrerinde frk. Pedersen til daglig

»spiste sammen med Pensionærerne, og saafremt dette ikke hjalp, da at bortvise de enkelte Pensionærer, som ikke rettede sig efter Pensionatsbestyrelsen«.

Pensionatet i K.F.U.M.-bygningen skulle være et ordentligt sted med sunde omgivelser, hvor man trygt kunne henvende sig, hvis man savnede et sted at bo i stationsbyen.

Da det allerede et par uger efter blev nødvendigt at nyansætte en pensionatsbestyrer, måtte K.F.U.M.-bestyrelsen igen kraftigt betone det nødvendige i, at den nye bestyrer »spiste sammen med Pensionærerne om Middagen for at holde Andagt«. Det hjalp, og på en følgende generalforsamling i K.F.U.M. kunne det berettes, »at Tonen i Pensionatet er forbedret. De bandende unge Mennesker flyttede heldigvis«. ¹⁰⁸

Men allerede det følgende år, var der igen problemer med K.F.U.M., og bestyreren blev indskærpet at holde nøje øje med, om noget gik i stykker.¹⁰⁹

Trods de gode intentioner om at skabe et godt samlingssted for byens kristelige unge, forblev kombinationen af pensionat og de almindelige K.F.U.M.-aktiviteter vanskelig. Endnu i november 1925 fastslog K.F.U.M.bestyrelsen, at man var nok

*»enige om det ønskelige i at have en Mand hver Aften til at holde Vagt og Andagt, men tvivler paa, at det kan lade sig gøre«.*¹¹⁰

K.F.U.M. havde dog gode erfaringer med deres sociale arbejde for at sikre en social ramme omkring dagligdagen for tørvearbejderne i Fugdal mose.

Endnu en fornyelse skulle karakterisere K.F.U.M. s udadvendte linie, nemlig udgivelsen af *Maanedsbld for KFUK – FDF – KFUM* i december 1924. Bladet blev redigeret af bankassistent Julius Plagborg og udsendt til alle foreningens medlemmer. Her var meddelelser om, hvilke aktiviteter de enkelte foreninger havde på programmet: arrangementer i Missionshuset og gudstjenester i kirken – også de grundtvigske.

Stationsbyen var netop ét af de steder, hvor K.F.U.M. mente at have en særlig opgave. Missionen ville skabe et sammenhængende åndeligt og socialt miljø for alle aldre: Spejder, K.F.U.M.s Ungdomsafdeling, K.F.U.M.s Hovedafdeling, Indre Missions-samfund.

K.F.U.M. levede nu sit eget liv, ganske vist fysisk adskilt fra Missionshuset, men dog med den tætte kontakt

som et stort personsammenfald i leder- og medlemskredsen alligevel gav.

Frivilligt Drenges Forbund

Lærer Niensens søn, Oluf, dannede i 1913 en afdeling af F.D.F. Han samarbejdede med postbudet Ove Christensen og en skrædderlærling Kristian Pedersen. Hvad, der videre kom ud af arbejdet, ved vi ikke, men det blev senere fastslået, at:

*»Man fik fat i et flag og det var noget, der vakte opsigt i gaden naar det lille drengeskorps marcherede gennem byen«.*¹¹¹

Arbejdet lykkedes først rigtigt i 1919-20, hvor F.D.F.s forbundssekretær kom til Grindsted for at undersøge mulighederne for at danne en afdeling.

Det var nok K.F.U.M. og Indre Mission, der havde taget initiativet. Umiddelbart forinden havde Indre Mission nemlig nedsat et F.D.F.-udvalg af tre af de markante missionske borgere: landinspektør N.H. Nielsen, grosserer T.C. Oehlschlæger og overbanemester I.P. Jacobsen.¹¹²

Hensigten med at oprette F.D.F.-kredsen var, at den skulle stå som et mellemlid mellem børnegudstjenesterne, dvs. søndagsskolen og ungdomsafdelingen inden for K.F.U.M. og dermed det indremissionske miljø i stationsbyen.¹¹³ F.D.F.s første bestyrelse kom til at bestå af folk fra Indre Mission og K.F.U.M. nemlig købmand

F.D.F.s orkester i 1925. Drengene rekrutteredes især blandt de missionske borgeres sønner samt et par enkelte grundtvigianerbørn og en radikal. Bagest ?, ?, Børge Storgård, elværksbestyrer Christensens søn, T.C.Oehlenschlägers søn William, Evald Knudsen, Palle Christensen, landinspektør Nielsens søn, ?, smedemester Olsens søn, Kaj Jacobsen, arkitekt Schiørrings søn Olav, søn af købmand Fallesen, Marius Knudsens søn Frede, Tage Søby, lærer Ellehages søn Hugo, ?, Sven Dahlentoft.

Bruhn-Nielsen, landinspektør N.H. Nielsen, kommuneskolelærerne N.C. Ellehage og Chr. R. Poulsen. Lærer Kjeldgård fra den grundtvigske real-skole var også med. Drivkræfter var især N.H. Nielsen og Ellehage, og et tegn på at F.D.F. virkelig var en underafdeling af K.F.U.M., var det, at drengeforbundets bestyrelse altid skulle godkendes dér.

Så tillokkende var denne nye virksomhed, at *Kolding Socialdemokrat* ved arbejdsmand Marius Hansen måtte ad-

vare mod, at den fik tag i for mange af byens unge arbejdersønner. Allerede i forbindelse med F.D.F.s stiftelse omtaltes et F.D.F.-musikkorps, der var hidkaldt fra Vejle, som »et Drengemusik-korps ... med en Del gamle Krigsmelodier«, der havde til formål at henlede hele byens opmærksomhed på stiftelsesmødet i anlægget. Og *Kolding Socialdemokrat* konkluderede afvisende, at

»Trods den dæmpede Tone ... er sikkert ingen Arbejdere i Tvivl om, at F.D.F.s For-

F.D.F. opstillet foran Kommuneskolens hovedindgang i 1927. Øverst står granitinskriptionen »Gudsfrygt er Visdoms Begyndelse«.

maal her som andet Steds vil være at paavirke Børnene i Chauvinistisk Retning«. ¹¹⁴

Der var den alvorlige baggrund for advarslen, at socialdemokraten, savskærer Laust Skov var medindbyder til stiftelsesfesten.

Det var nemlig lykkedes kommuneskolelærer Ellehage at få savskærer Laust Skov stærkt interesseret i F.D.F. Han var, som vi allerede har set, musiker, og kom som sådan rundt omkring i byens foreninger. Tanken om at få mulighed for at starte et eget F.D.F.-orkester var tiltrækkende.

Skov øvede musik en gang om ugen med de unge drenge, og det vakte hverken begejstring hos socialdemokrater-

ne eller hos missionen. Skovs musikkorps blev diskuteret i K.F.U.M.s bestyrelse i 1924. Det var frem for alt problematisk, at de unge mennesker øvede i kirketiden. Det var ikke for drengenes egen skyld. Kirken var de nok endnu for små til at komme i, men værre var det, at musikken forstyrrede gudstjenesten. Bestyrelsen for K.F.U.M. blev derfor enige om at bede F.D.F.s bestyrelse overveje, om ikke man kunne »undgå Søndagsmusikøvelserne i Kirketiden«. Det kunne man tilsyneladende ikke – hvad så end grunden var. Det følgende år blev henvendelsen i alt fald gentaget, og F.D.F. blev igen bedt om »ikke at spille gennem Byen i Kirketiden«. ¹¹⁵ F.D.F.'s blæseorkester fortsatte trods alt med at

fungere ved siden af det øvrige F.D.F.-arbejde.

F.D.F.-arbejdet formåede at engagere byens drenge. Det var ikke mindst ved kommuneskolelærerne N.C. Ellehage og Chr.R. Poulsens virke i F.D.F., at forbundet opnåede sin brede tilslutning blandt Kommuneskolens elever, som ét af de få miljøer, der kunne tilbyde aldersgruppen fra syv til fjorten en ny aktiv og spændende fritid. Indtil et stykke ind i besættelsestiden formåede F.D.F. til stadighed at samle 40-50 drenge, og i 1935 udgjorde hele patruljen ialt 51 drenge under 14 år.¹¹⁶

Gymnastik og fodbold blev en vigtig side af forbundets virke, og efter alt at dømme må F.D.F. helt have overtaget og udbygget den idrætsafdeling, der var startet inden for K.F.U.M. i 1920'erne. Derud over var der almindeligt udendørs spejderarbejde bl.a. opførelsen af en spejderhytte sammen med K.F.U.M.erne.

Tilsammen besatte disse aktiviteter flere af ugens dage for de unge drenge. Tanken hermed var helt tydelig at drage dem ind i missionens foreningsliv. Kærnen i F.D.F.'ernes virke var stadig fjortendagsmøder, og de blev ledet af kendte missionsfolk på skift. Udover lærerne Poulsen og Ellehage bidrog også lærer J.Kr. Nielsen og flere af de missionske borgere bl.a. postassistent F.J. Balsby, smedemester A. Andersen, bankassistent Julius Plagborg m.fl., men der var også bidrag fra andre grupper i byen som f.eks. redaktør H.C. Larsen og realskolelærer Voigt.

Forbindelsen til K.F.U.M. og tilhørsforholdet til Indre Mission blev også synliggjort ved, at andagten blev fastholdt som en ufravigelig afslutning på F.D.F.'ernes gymnastik- og mødeaftener.¹¹⁷ Men andagterne blev dog mere og mere sekundære i forhold til det øvrige virke. Det var et tegn på, at F.D.F. var ved at blive en almindelig spejderforening i Indre Missionsk regi. Et vidnesbyrd herom var det, at medlemsskab i F.D.F. ikke automatisk førte til et videre medlemsskab i K.F.U.M. og K.F.U.M.'s Ungdomsafdeling.

Krise i K.F.U.M.

Succesen i F.D.F. smittede ikke rigtig af på K.F.U.M. F.D.F. kom ikke til at fuldføre rollen som foreløber for K.F.U.M. og dens Ungdomsafdeling, som spejderarbejdet var tiltænkt, da Den indre Mission oprindeligt tog initiativet til oprettelsen i 1920. Mange af F.D.F.'erne gik ud af arbejdet ved confirmationen og flere fortsatte antagelig i byens forskellige idrætsforeninger. De gav større sportslige udfordringer, end K.F.U.M.s ungdomsafdeling gjorde det, og der var ikke andagt. F.D.F.erne valgte formentlig kun at fortsætte i K.F.U.M.s Ungdomsafdeling, hvis man prioriterede den religiøse/kammeratlige ramme for sin fritid højere end f.eks. den sportslige aktivitet. K.F.U.M.s ungdomsafdeling skrumpede derfor ind til 10-15 unge mennesker mellem 14 og 18

år, hvoraf to tredjedele var missionske sønner fra landet.¹¹⁸

I en sådan lille skare var det umuligt at få et sammenhængende arbejde til at fungere, og i midten af 1920'erne blev Ungdomsafdelingen lagt helt ind under K.F.U.M.s Hovedafdeling, således at man nu kun holdt et enkelt månedligt møde for K.F.U.M.s helt unge. Men stadig mødte der kun få til møderne.¹¹⁹ Gang på gang diskuterede K.F.U.M.s bestyrelse problemet. Man besluttede at fastholde to månedlige møder og dertil lade afholde en halvårlig konfirmand- og optagelsesfest. Men lige meget hjalp det. K.F.U.M.s ungdomsafdeling slog ikke igennem i 1930'erne og 1940'erne.¹²⁰ Et naturligt rekrutteringsgrundlag for K.F.U.M. – eller måske for Indre Mission i det hele taget smuldrede.

Sognets nye præst I.O. Sadolin, der i sit tidligere præstearbejde bl.a. i Gilleleje havde vist stor interesse for det kristelige ungdomsarbejde,¹²¹ udtrykte i 1930 sine tanker i *Grindsted Dagblad* om det uforpligtende K.F.U.M.-fællesskab i stationsbyen:

»Vi søger at skaffe de unge Mænd et Hjem i K.F.U.M.s Bygning. Det skal ikke alene være for de unge Mænd, der bor og spiser dér, men for alle unge Mænd, der kommer til Grindsted. Derfor har vi en Dagligstue, Læsestue og Spisestue, hvor de Unge kan læse Blade og Bøger og have det hyggeligt sammen om en Kop Kaffe. – Desuden har vi Foreningsmøder, som alle unge Mænd kan faa Adgang til. Yngsteafdelingen samles dér 1. og 3. Tirsdag i Maaneden. Ho-

*vedafdelingen samles om Torsdagen. Dog ikke den 1. Torsdag i Maaneden. Ved disse Møder prøver vi at lægge gode og skønne Tanker ind i de Unges Sind«.*¹²²

Alt i alt et åbent og indbydende tilbud til byens unge. Men det skulle dog ikke komme til at gå som de aktive og optimistiske missionsfolk havde tænkt sig. Foreningen var en førstegenerations byforening. Når medlemmer meldte sig ud af foreningen af den ene eller den anden grund som f.eks. giftermål eller bortrejse, blev de ikke erstattet af nye medlemmer.

Der var krise i K.F.U.M. Af oversigten over foreningens medlemmer fremgår det, at K.F.U.M. i 1936 'kun' havde 53 medlemmer. Knap halvdelen (femogtyve) var fra landsognet, og vi må konstatere, at foreningens medlemssvigt skyldtes, at K.F.U.M. ikke – længere – formåede at engagere byungdommen i samme omfang som tidligere. Men det medlemstal K.F.U.M. opfattede som et krisetegn, var dog alligevel ganske pænt i forhold til byens øvrige ungdomsaktiviteter.

Ud over medlemsfaldet var også K.F.U.M. kommet ud i en større økonomisk krise, som foreningen allerede i 1929 søgte afværget ved et kreditforeningslån i K.F.U.M.-bygningen. Krisen hang delvis sammen med medlemsfrafaldet, hvorfor kontingentet blev sat op, men det betød blot et yderligere medlemsfrafald. Problemet blev diskuteret ved foreningens generalforsamling i januar 1930. Snedker J. Jen-

sen stillede de andre mødedeltagere det retoriske spørgsmål:

*»Mon vi var tilstrækkelig Ydmyge, da vi ellers ikke kan velsignes af Gud i vort Arbejde«.*¹²³

'Svaret' blev ikke refereret i protokollen.

Den egentlige årsag til den økonomiske krise var dog formentlig, at udnyttelsen af K.F.U.M.-pensionatet ikke var optimal, og pensionatet blev derfor bortforpagtet i 1933. Optimismen havde været for stor først i 1920'erne, mens byvæksten syntes at skulle fortsætte.

Det krisetegn, der bekymrede lærer Ellehage mest, var ikke medlemstallet, men indholdet i K.F.U.M.s virke. Allerede i 1925, mens medlemstallet endnu var højt, havde han ved et bestyrelsesmøde stillet spørgsmålet »Hvad skal vi gøre for at faa mere Tilslutning til vore Bibeltimer«.¹²⁴ Det kunne i følge Ellehage ikke nytte at samle de unge mennesker i K.F.U.M.-regi, hvis det, man samledes om, ikke var noget værd. Særlig bekymrede det ham, at antallet af bibeltimer var faldet. I 1927 påpegede han således, at mens der blot få år tidligere blev afholdt godt 32 bibeltimer om året eller ca. halvdelen af K.F.U.M.s samlede mødeantal, var dette antal mindsket drastisk, hvilket ikke burde være tilfældet i en kristelig forening.¹²⁵

Ellehage trak sig ud af bestyrelsen for K.F.U.M. i 1928 og flere med ham,

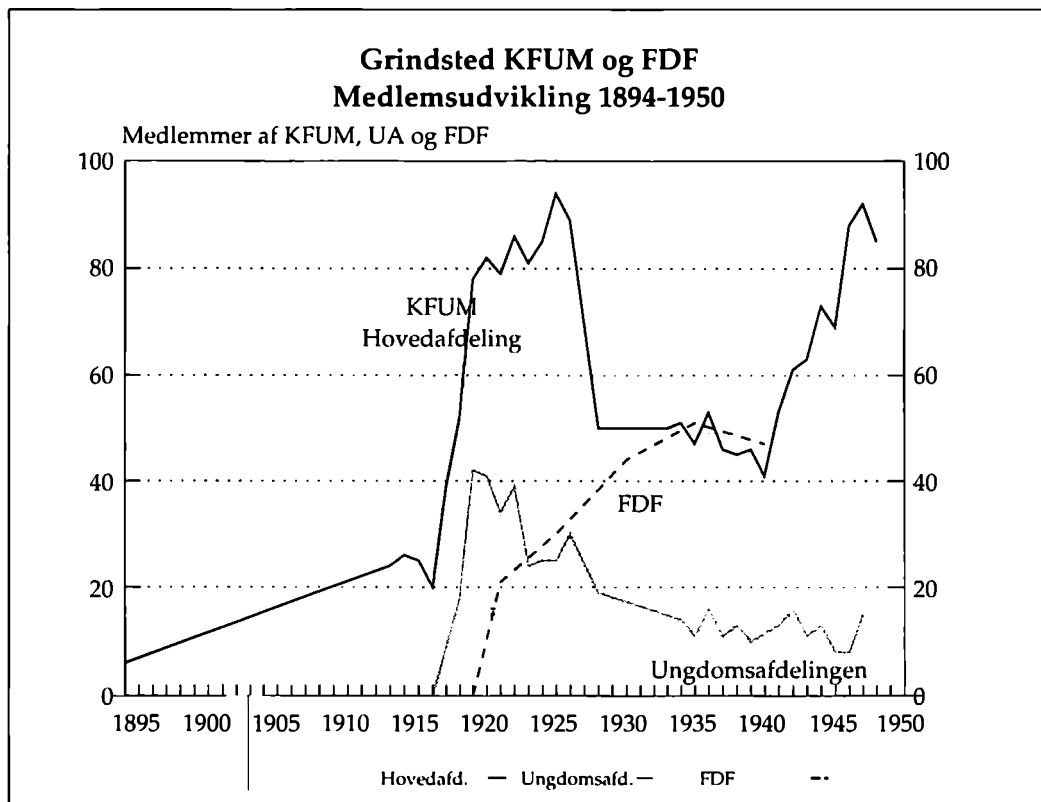
og man kan næsten sige, at K.F.U.M.s bestyrelse med bankfuldmægtig Julius Plagborg i spidsen begyndte på en frisk med at revidere hele foretagenets indhold og økonomi.

Julius Plagborg var som bankassistent i byen og søn af een af de store missionske familier særlig kvalificeret til at føre K.F.U.M. videre. Alligevel fortsatte faldet i Bibeltimerne: i 1926 blev der afholdt 32, hvoraf de 10 nok var i ungdomsafdelingen. I 1928 var der 24, i 1929: 18, 1930: 13, 1932: 10, i 1933: 7, i 1934: 8 og i 1935: 12 og i den følgende tid blev ét månedligt møde med et kristeligt indhold fastholdt.¹²⁶

Der var dermed sket en mærkbar forandring i K.F.U.M.s virke. Bibelarbejdet var ikke længere bærende for K.F.U.M.-arbejdet. Men også indholdet blev forandret. Bestyrelsen for K.F.U.M. besluttede i 1930 at indlede selve bibelmøderne med oplæsning i de første 20 minutter inden selve Bibel-samtalernes begyndelse, for derved at gøre dem mere tiltrækkende,¹²⁷ og så forsøgte foreningen igen at forlægge møderne til private hjem for at få en mere naturlig stemning frem.¹²⁸

Som erstatning for det dalende antal Bibeltimer begyndte K.F.U.M. at opfordre de ikke længere helt unge K.F.U.M.ere til at søge Missionshusets nu månedlige samfundsmøder,¹²⁹ men dette vandt kun ringe respons i K.F.U.M.-kredse.

K.F.U.M.s øvrige mødeaktivitet var foredrag, oplæsning og mere selskabeligt betonet samvær, forandrede der-

Medlemsudviklingen i K.F.U.M.s Hovedafdeling, K.F.U.M.s Ungdomsafdeling og F.D.F. Forskellen mellem medlemstallet i tiden før 1916 og den kraftige udvikling i 1920'erne ses tydeligt. Medlemstallet faldt over hele linien i 1930'erne – formentlig på grund af de interne splittelsestendenser inden for Den indre Missions Samfund. Et vidnesbyrd om Den indre Missions livskraft og evne til at vedkomme de unge anden-generations byboere er, at medlemstallet steg igen i 1940'erne.

imod hverken indhold eller form. Som helhed var det stadig fortrinsvis ældre missionsfolk, der stod for de fleste arrangementer.¹³⁰

I 1930'erne og 1940'erne blev det fortsat et åbent og tilbagevendende spørgsmål, hvad man kunne gøre for at få flere medlemmer og dermed bryde ud af den enklavetilstand, foreningen havde fået i bysamfundet. Midt i 1930'erne påbegyndte foreningen et

studiekredsarbejde om »De nye Religioner: Kommunisme og Nationalsocialisme«,¹³¹ og i 1940 startede en egentlig læsekreds i K.F.U.M., således at K.F.U.M. indkøbte litteraturen, som man så udvekslede hver 14. dag.¹³² På denne måde behøvede K.F.U.M.erne ikke at benytte sognebogsamlingen.

Et møde i 1944 annonceredes under overskriften »Er vi for Snæversynde?« og i 1945 blev afholdt et møde

med titlen: »Hvorfor har de fleste Unge ingen tilknytning til vore Foreninger? Hvad kan der gøres for at faa dem med?«. ¹³³ Vi ved selvfølgelig ikke, hvad der faktisk blev drøftet ved sådanne møder, men det må formodes, at de tilbageblevne medlemmer i fællesskab har forsøgt at pejle sig frem til, hvordan tidens ungdom kunne tænke sig et foreningsliv. Ingen skulle være i tvivl om, at K.F.U.M. fulgte med tiden.

K.F.U.M. søgte også en del gange at genoplive den gymnastik og anden idræt, der var overgået til F.D.F.s regi. Postbud Kr. Kristensen gennemgik derfor et gymnastikkursus hos Niels Bukh på Ollerup gymnastikhøjskole og fik i 1928 tilladelse til at benytte K.F.U.M.-bygningen til gymnastik, dog stadig på betingelse af, at der blev sluttet med andagt hver gang. ¹³⁴ I 1931/32 drøftede man dannelsen af en idrætsforening, men først i 1933 ved vi, at et gymnastikhold under K.F.U.M. trænede to gange om ugen, og snart var der også fodboldhold igang. Succesen må nok til dels tilskrives, at Grindstedts øvrige idrætssliv lå underdrejet først i 1930'erne. ¹³⁵

I 1937 kunne en særlig K.F.U.M.-Idrætsafdeling holde sin egen generalforsamling. ¹³⁶ Men heller ikke dette initiativ skulle leve længe – formentlig fordi byens idrætssliv netop da var blevet vellykket reorganiseret. ¹³⁷ I 1941 måtte en K.F.U.M.-Idrætsforening stiftes på ny, og her blev det stærkt påpeget, at den ånd og tone, som skulle præge foreningens arbejde, måtte være

i overensstemmelse med K.F.U.M.s kristelige grundlag – nok som modsætning til de øvrige foreninger i byen. Men det blev også påpeget, at alle unge mænd – også ikke-K.F.U.M.ere – kunne blive medlemmer.

Samtidig med denne nye idrætsforenings oprettelse satte en ny medlemsfremgang ind i K.F.U.M.-regi, og Idrætsforeningens virke nævnes da også regelmæssigt i de følgende år. Endelig havde K.F.U.M. fået en aktivitet op at stå som kunne fange medlemmerne. Dog blev det fastholdt i foreningens månedsblad, at den anden onsdag i hver måned skulle træningen slutte klokken 20, hvorefter »Vi går alle til fælles Bibeltime på K.F.U.M.«.

Det var ligeledes blevet succesfuldt, at snedkermester J. Jensen i 1933 besluttede at oprette et husflidskursus for unge – også sådanne, der ikke selv var medlemmer af K.F.U.M. Første gang mødte 40 interesserede, og kurset måtte opdeles i flere hold for at kunne gennemføres. Dette kursus udviklede sig i slutningen af 1930'erne og i 1940'erne til et andet af de bærende elementer i K.F.U.M.s virke. ¹³⁸

K.F.U.M. var altså i 1940'erne kommet over sin umiddelbare rekrutteringskrise. Men det var ikke på grund af Bibeltimerne. Den nye opslutning kom først, efter at aktiviteterne var lagt helt ellert delvist om. Verdenskrigen havde dog nok også betydning for det stærkere ideologiske engagement, som K.F.U.M.-arbejdet bød på.

Under besættelsen indledte K.F.U.M.

et samarbejde med byens øvrige ungdomsforeninger om »De danske Møder«. De var lokalt igangsat af realskolebestyrer Jens Futtrup og fungerede som en lokalsærudgave af Dansk Ungdomsamvirke. Skønt »De danske Møder« var stærkt nationalt og tillige grundtvigsk prægede, annonceredes møderne alligevel i K.F.U.M.s månedsprogram på lige fod med K.F.U.M.s øvrige aktiviteter. K.F.U.M.s deltagelse i dette brede samarbejde må tolkes som et yderligere forsøg på ikke at sætte sig uden for de aktiviteter, der optog byens unge mennesker.¹³⁹ Samarbejdet satte sig dog ikke varige spor i K.F.U.M.s arbejde.

Trods 1940'ernes store medlemstilslutning hentedes størsteparten af medlemmerne i K.F.U.M. fortsat på landet. Omkring 1946 viser medlemsfordelingen dog en lidt bredere medlemsrekruttering blandt ufaglærte arbejdere, svende og (små)håndværkere fra oplandet, der nylig var tilflyttet Grindsted.

K.F.U.M. fik ikke nye grupper i tale gennem sit virke, men opnåede dog ved en stadig justering af virket efter byens behov at fastholde en efterhånden stor gruppe af unge mænd i en missionsk sammenhæng i tilknytning til Indre Mission, trods de tilbud og fristelser som bylivet bød på.

Indre Mission i 1930'erne

Pastor O.I. Sadolin, der fra 1929 var præst i Grindsted, skrev ved sin afsked

i 1946 om tiden i Grindsted, at der havde været god kirkegang – ikke mindst i de sidste år dvs. under besættelsen. Sadolin konstaterede dog også, at der ikke havde været de store vækkelser som tidligere. Men helt dødt havde der dog ikke været i menigheden:

»to Gange har der ... været Tilløb dertil, og hvert Aar har de Unge oplevet Helligaandens Besegling paa deres Tro«.

De gamle vækkelsesstemninger fra tidligere tid var ophørt. Men i stedet udbyggede og befæstede Indre Mission i 1930'erne og 1940'erne virksomheden omkring Missionshuset og K.F.U.M.-bygningen.

Den mest grundlæggende side af Indre Missions virke var fortsat Bibelkredsene i private hjem. De stod absolut stærkest på landet, men gruppen af missionske borgere var nu så stor, at der ifølge pastor Sadolin var hele syv sådanne Bibelkredse i Grindsted.¹⁴⁰

Selvom landbefolkningen udgjorde langt hovedparten af sognets missionsfolk, var det alligevel de missionske borgere, der dominerede møderne i Missionshuset. Kun seks af ialt 34 kendte indledere ved de ugentlige samfundsmøder i Missionshuset var landmænd. De missionske kommuneskolelærere J.Kr. Nielsen, N.C. Ellehage og Chr.R. Poulsen og præsterne Emil Clausen og senere Sadolin spillede naturligvis en stor rolle, men en

Fra Foreningerne.

K. F. U. M.s Læsekreds. Bøgerne byttes den 10. og 21. Februar.

K. F. U. K.s Generalforsamling. De afgaaende Bestyrelsesmedlemmer, nemlig Fru Pastor Sadolin, Frk. Bruun Jensen, Gejl, Johannesen og Nielsen genvalgte alle og Frk. Boelund blev nyvalgt.

Regnskabet der blev aflagt af Frk. Gejl, balanceret med Kr. 760,39.

Maanedstidningen kan læses ubetalt gennem Postvæsenet for dem, der maatte ønske det. — Pris i Kr. aarligt.

Maanedsskema for Februar.

—o—

K. F. U. M.

Formand: Gdr. Søren Nissen, Sønderby.
Kasserer: Mejerist Laurs Christensen.

3. Tirsdag Kl. 20. U. A. Møde i Præstegaarden.
10. Tirsdag Kl. 20. Bibeltime. Jacob 5. Kap.
16. Mandag. Fastelavnsmøde ved Pastor Bork Hansen, Lønborg.
Kl. 15,30. Forhandlingsmøde.
Kl. 19,30. Offentligt Møde.
17.—21. Missionsuge (se denne).
24. Tirsdag Kl. 20. Sognemøde ved Forstander Hans Lund, Rødding.
3. Marts Kl. 20. U. A. Møde i Præstegd.
Styrelsesmøde 12. Februar Kl. 20 hos Søren Nissen.

K. F. U. K.

Formand: Fru Pastor Sadolin.
Kasserer: Frk. E. Gejl Lauritsen.

2. Mandag Kl. 16. Y. A. i Præstegaarden.
4. Onsdag Kl. 20. Deltager i Samfundsmødet. Se under „Missionshuset“.
5. Torsdag Kl. 19,30. Alle unge Piger indbydes til Præstegaarden Tag Haandarbejde med.
6. Fredag Kl. 20,30. Styrelsesmøde.
12. Torsdag Kl. 20. Bibeltime indledet af Frkn. Madsen og Gejl. Johs. Aab. 2,1-11. (Bedemøde for Missionsugen).
16. Mandag Kl. 15,30. Forhandlingsmøde indledet af Pastor Bork Hansen, Lønborg. Kl. 19,30. Ungdomsmøde ved samme.
17.—21. Deltager i Missionsugen. Se under „Missionshuset“.
26. Torsdag Kl. 20. Hedningemissionsmøde. Tag Haandarbejde med.

Andre Møder.

2. Mandag Kl. 16. Børnesykkredsen i Præstegaarden.
12. Torsdag Kl. 15. Kvindemøde hos Fru Oehlenschläger.

F. D. F.

- Formand: Postbud Ove Christensen.
(Træffes hver Dag 14,30—15,30).
2. Mandag Kl. 20. Patruljemøde. „Vikinge“
11. Onsdag Kl. 19. Piltemøde.
13. Fredag Kl. 20. Kredsmede.
15. Søndag Kl. 13,30 ved K. F. U. M. „Katten af Tønden“.
27. Fredag Kl. 20. Kredsmede.
Gymnastik Mandag og Torsdag Kl. 19.

Møder i Missionshuset.

- Børnegudstjeneste hver Søndag Kl. 14.
4. Onsdag Kl. 20. Samfundsmøde.
Emne: Vækkelse. Indl. Søren Nissen.
— Omvendelse. Indl. Fru Sadolin.
— Helliggørelse. Indl. Snedker J. Jensen.
— Frigørelse. Indl. T. C. Oehlenschläger.
11. Onsdag Kl. 20. Bibelsamtale.
16. Mandag Kl. 20. Pastor Bork Hansen.
17. Tirsdag Kl. 20. Missionær L. Møllergaard, Aalborg.
18. Onsdag Kl. 20. Samme.
19. Torsdag Kl. 20. Pastor S. Jul. Nielsen, Vorbasse.
20. Fredag Kl. 20. Missionær Chr. Jørgensen, Kjerterminde.
21. Lørdag Kl. 20. Samme.
25. Onsdag Kl. 20. D. M. S. Møde.

Gudstjenester.

1. Søndag. Grindsted Kl. 10. } Præstholm.
Nollund Kl. 14. }
Urup Kl. 10. Sadolin.
8. Søndag. Grindsted Kl. 10. } Præstholm.
Urup Kl. 14. }
Nollund Kl. 10. Sadolin.
15. Søndag. Grindsted Kl. 10. } Sadolin.
Nollund Kl. 14. }
Urup Kl. 10. Præstholm.
22. Søndag. Grindsted Kl. 10. } Sadolin.
Urup Kl. 14. }
Nollund Kl. 10. Præstholm.

Udsnit af 'maanedsskema' i Maanedstidning for KFUM - FDF - KFUK februar 1942. Bladet viser med al tydelighed de mangesidige aktiviteter - for saavel unge som gamle - i de forskellige afdelinger af det, man bredt kunne kalde Den indre Missions Samfund i Grindsted. Det bemærkes, at sognemødet med forstander Hans Lund fra Rødding Højskole er annonceret under K.F.U.M.s aktiviteter. Besættelsestiden skabte således en vis ideologisk samling i byen.

gruppe håndværkere og handlende udgjorde missionens kernegruppe i byen: bl.a. Skrædder P. Bejer Jensen, købmand T.C. Oehlschlæger.

Af *Maanedstidende for KFUK FDF KFUM* som K.F.U.M. udgav, fremgår det, at missionen med tilhørende foreningsdannelser stod for arrangementer næsten hver af ugens dage, for alle aldersgrupper og begge køn – alt sammen omhyggelig tilrettelagt, så de ikke kolliderede med hverandre.

Missionen udgjorde dog ikke længe en samlet interessegruppe udadtil. Ved det forestående sognerådvalg i 1933 vedtoges det ikke at opstille nogen »Sær=liste for Ydre Mission«, hermed mentes formentlig Indre Missions udadvendte interesser i byen, idet man gik ud fra »at de fra Borgernes side tager Hensyn til os«. ¹⁴¹

Spredningen i virksomheden inden for Indre Mission blev efterhånden så stor, at de ugentlige samfundsmøder i Missionshuset blev tappet for kræfter. Gentagne gange drøftede Samfundsrådet, hvad man kunne gøre for at få større tilslutning til møderne, »Da Samfundsmødet skulle være det samlende for hele Samfundet, Unge som Ældre«. Gentagne gange blev det vedtaget, at »henstille indtrængende til Foreningerne og de små Kredse paa Landet at slutte op ved Samfundsmøderne«. ¹⁴² Indre Mission var ikke længere ét samlet miljø, men et helt netværk af miljøer.

Arbejdernes Bibelkreds

En bemærkelsesværdig nyskabelse var i slutningen af 1930'erne oprettelsen af Arbejdernes Bibelkreds. Lærer Ellehage var hovedinitiativtageren. Mange unge faglærte og ufaglærte arbejdere fra omegnen havde efterhånden slået sig ned i Grindsted, og disse unge familier manglede nok – i alt fald efter Ellehages mening – et tilholdssted uden for arbejderbevægelsens regi. Han indbød derfor til møder i sit eget hjem og samlede i regelen en 20-30 mennesker. Om møderne berettede en deltager, slagteriarbejder Michael Habekost, siden hen:

»Vi sang en salme eller to, hvorefter der blev underholdning med musik eller oplæsning – en kaffepause, som fru Ellehage spenderede på os, hvorefter Ellehage holdt en kort andagt«. ¹⁴³

Så vidt det kan skønnes, vandt arbejdet i Bibelkredsen stor interesse i byen. Fra februar 1939 kendes bl.a. et større offentligt arrangement i kirken, og *Kolding Socialdemokrat* berettede nøgternt, at den store kirke var fyldt til sidste plads. ¹⁴⁴

Ganske pudsigt tog socialdemokraterne konsekvensen af Bibelkredsens succes, for i januar i 1940 stod Socialdemokratiets to sognerådsmedlemmer, trafikassistent J.P. Jersild og telefonmontør Chr. Jacobsen, alene som medindbydere til en ny arbejdersgudstjeneste sammen med Arbejdernes Bi-

belkreds og lærer Ellehage.¹⁴⁵ Det store flertal i arbejderbevægelsen var vistnok modstandere af Bibelkredsen.

Bibelkredsen indstillede sin virksomhed under verdenskrigen, men genopstod livskraftigt i 1946 og 1947 med regelmæssige møder og gudstjenester.¹⁴⁶ Bibelkredsen er som sådan et vidnesbyrd om, at mange af byens arbejdere ønskede at bevare et tættere forhold til Indre Mission, men måske også – og det er det interessante – at gruppen af arbejdere blev betragtet og betragtede sig selv som en særlig 'klasse' – selv i indremissionsk regi.

Det danske Missionsforbund

Helt parallelt med Indre Mission virkede Frimissionen, der nu, efter de store vækkelser omkring 1920, også var blevet velkonsoliderede i stationsbyen.

I juni 1926 blev den lille fri-menighed optaget i Det danske Missionsforbund og stadfæstede dermed sin stilling som trossamfund uden for folkekirken. Til forskel fra Indre Missions officielle teologi lagde Missionsforbundet afgørende vægt på genfødslen, »at kun troende genfødte Mennesker har Adgangsret til Guds Menighed og dens Goder, samt at alle virkelig frelste Mennesker ... bør være et i Jesus og høre sammen.«¹⁴⁷ 1920'ernes vækkelser havde ganske vist været omdiskuteret, men i Det danske Missionsfund var man ikke i tvivl om, at det nok kunne gå an:

»De vildledende Lærdomme, som søger at snige sig ind blandt Venneflokket, vil forsvinde som Avner for Vinden. Jo mindre man regner med disse Ting, jo mindre Magt vil de faa. Men Træet skal man kende paa Frugterne, og hvor Aandens Frugt mangler, behøver man aldrig at være i Tvivl om, at der er en forkert Aand med i Spillet. ... Venneflokket nede i Grindsted og Omegn vil Herren nok endnu engang sende en Vækkelse, men anvend kun Kræfter, som vil Syndernes Frelse og Guds Børns Enhed.«¹⁴⁸

I 1930 fik Det danske Missionsforbund sit eget missionshus i Grindsted: »Tabor« på Vinkelvej, hvor der var mødelokaler til 200 og tillige bolig til en missionsær, Johannes Andersen, der havde ansvaret for menigheden.¹⁴⁹

Omkring Tabor begyndte et meget aktivt foreningsliv. Interessant nok blev der afholdt et ungdomsstævne med baptistiske talere. Menigheden havde i 1932 en søndagsskole med deltagelse af 100 børn, og 30 unge holdt møde i Ungdomsforeningen i Tabor hver torsdag. Dér var tillige musikundervisning for »Sang og Musik er et godt Middel til at drage de Unge nær Herren, Evangeliet er i vore Sange, og det er lettere at synge det ind i dem end tvinge det ind.«¹⁵⁰

I 1933 kunne menigheden i Lamborg samle 275 mennesker til en julefest, mens Grindsted menigheden samlede 125, men yderligere 18 blev nyoptaget i menigheden. Tilmed kunne der i 1934 åbnes en Ungdomsskole i Grindsted i

tilknytning til Missionsforbundet med Otto Madsen som leder.¹⁵¹ 1932 blev der tillige åbnet en bog- og musikhandel i Grindsted.¹⁵²

Hvor stor teologisk afstand der egentlig var til Indre Mission, må ligge hen i det uvisse. Tilslutningen til dette andet missionske miljø er formentlig et udtryk for, at ét missionsamfund var for stort i stationsbyen til at kunne imødekomme et ønske om et tættere og mere socialt forpligtende religiøst fællesskab.

Afslutning

Der kan ikke være tvivl om, at Indre Missions virke i Grindsted blev et ty-

pisk eksempel på den stærke stilling, Indre Mission fik i mange stationsbyer. Modsat grundtvigianerne var man langt mere opmærksomme på nødvendigheden af at konsolidere sig og tage byudviklingens uheldige konsekvenser op og forholde sig til dem som en udfordring.

Nok kan man få det indtryk, at missionen blev domineret af en ganske lille kreds af mennesker, men de holdninger, der lå bag Indre Missions virke, deltes stadig af langt den største del af befolkningen. Sammen med Missionsforbundet udgjorde Indre Mission en markant holdningsdannelse i stationsbyen

13. Kapitel

Kampen om alkoholen

»Nu har Gud faaet bygget en Kirke i Grindsted, og det passer sikkert med Folkesagnet, at saa er der en anden Person i Virksomhed for at faa indrettet en Kro ved siden af. Derfor maa vi være paa Vagt«.

Førstelærer Jens Kristian Nielsen, 1922

Det spørgsmål, der frem for alt kom til at kendetegne Missionens forhold til byen i mellemkrigstiden, var spiritussen. Historien om spiritussen drejer sig ikke om spiritussen alene, men også om noget helt andet: om retten til at bestemme over, hvad der skulle ske i byen og på hvilke præmisser. Spiritussen blev ganske enkelt – med rette eller urette – symbolet på det moderne samfunds fordærv, på det, man ikke ville have. Og Missionshotellet blev – så længe det varede – symbolet på de missionske hedebeders sejr over byens selskabsliv. At netop måden at drikke eller ikke drikke på, kunne opdele en bybefolkning i forskellige befolkningslag er også kendt fra Amerika.¹

Lærer Nielsen var ikke i tvivl om årsagen. Stationsbyudviklingen havde forandret livsvilkårene i sognet:

»Da jeg kom til Grindsted for mange Aar siden, erfarede jeg, at det var en brilliant

*Befolkning herude. Uden jeg vidste af det, pløjede Kromanden min Mark gratis. Der er Folk herude, som handler kongeligt, men der er nu alligevel something rotten in Grindsted. Vi har nogle grimme Udvækster, bl.a. Smugkroerne. De, der mest taler om, at vi burde havde dem væk, er vist dem, der besøger dem oftest. Det siges, at hvis vi havde en rigtig Beværtning, vilde de forsvinde. Jeg tror det ikke. Det kan godt være, at Drikkeriet lægger grund til Usædeligheden. Jeg har talt op, at der et bestemt Sted var Dans 6 Gange i September Maaned – og man kan ikke sige, at det gaar lige uskyldigt til. Det gør os Ondt, at de Unge skal gaa til Grunde. Vi lever i en forjaget Tid. Ungdommen jager fra Sportfest til Sportfest, og alt det ustyrlige Onde breder sig«.*²

I 1929 havde Grindsted ingen beværtninger med bevilling til udskænkning af stærke drikke, dvs. spiritus, vin og

øl med en vægtprocent på mere end 2,25 procent (skattepligtigt øl). Efter at Grindsted Kro var blevet nedlagt i 1919 og erstattet af Missionshotellet med den dertilhørende afholdsbevilling. Byens andre beværtninger, Afholdshotellet og Jernbanerestauranten, havde heller ikke ret til udskænkning af stærke drikke.

Smugkroerne

Grindsted var ikke fuldstændig tør-lagt. Man måtte gerne drikke spiritus uden bevilling hjemme og blandt venner i selskabeligt lag, det der i beværterlovens § 1 betegnedes som »sluttet bord«. Og det gjorde man så.

Men al indtagelse af stærke drikke uden for hjemmet og mod betaling var derimod smugkrosdrikkeri og ulovligt. Grænsen mellem lovligt og ulovligt drikkeri var ikke skarp.

En væsentlig forudsætning for drikkeriet i byen var, at enkelte af byens handlende havde næringsbevilling til at sælge stærke drikke i detail. Vinhandler Schydt var den mest markante af disse detailhandlere. Han vendte sig kraftigt imod beværtningernes forbud mod udskænkning af alkoholiske drikke, men satte en ære i at holde sin egen butik åben og velforsynet uden begrænsninger – til fortæring i hjemmet.

Medens Schydt holdt sig til detail-salget, var det f.eks. anderledes med byens ølhandler, N.C. Nielsen, der havde haft bevilling til at sælge øl si-

den 1918.⁴ Det viste sig nemlig, at N.C. Nielsen ikke blot solgte skattepligtigt øl ud af huset, men også til indtagelse på stedet, og det var for en skiftende kundekreds, hvorfor han ikke ifølge beværterloven § 28 kunne dække sig ind under begrebet »sluttet bord«, som var tilladt. I 1921 rapporterede en af de lokale aviser fra en retssag at: »En Ølhandler, der havde haft Beværtning i sit Baglokale, vedtog en bøde paa 50 Kr.«⁵ Det var ingen anden end vinhandler Schydt, der havde anmeldt N.C. Nielsen; han begrundede anmeldelsen med, at han var træt af altid at se på denne smugkrovirksomhed i ejendommen over for Schydts egen vinhandel. Schydt hævdede, at han flere gange havde gjort Sognerådet opmærksom på det ulovlige drikkeri og antydede hermed, at Sognerådet stiltiende havde accepteret forholdet. Sagen var temmelig pinlig, da Schydt også kunne navngive en række gæster: dyrlæge Bjerregaard, handelsagent J.A. Rahbek, landmand Th. Jørgensen, senere biografejer Lysholt og vognmand L. Hansen.⁶

Det forblev ved bøden, og N.C. Nielsen beholdt foreløbig sin bevilling. Alligevel fortsatte han den ulovlige udskænkning indtil 1927, da han efter endnu en tiltale ikke fik sin bevilling fornyet.⁷ Ikke desto mindre lykkedes det alligevel for N.C. Nielsen at få bøder for ulovlig udskænkning både i oktober 1930 og i november 1931.⁸

Ølhandler N.C. Niensens ulovlige beværtning er dog for intet at regne

imod det, vi finder hos købmandsenken Hansine Sørensen. Hun havde i 1923 genoptaget sin afdøde mand, købmand Sørensens næringsbevilling fra før århundredskiftet⁹ og havde påbegyndt en vinhandel i Borgergade. I 1929 hører vi for første gang om gård-drikkeri i forbindelse hermed:

*»Et par Arbejdsmænd havde efter i Dagens løb at have nydt en Del Spiritus, sat sig om i Fru Sørensens Bilgarage, hvor de sad og Sang«.*¹⁰

I 1930 blev Hansine Sørensens søn, Axel Sørensen, tiltalt for at have solgt spiritus, som kunderne nød i butikken. Ved retsbehandlingen i november 1930 forklarede den tiltalte,

*»at det var rigtigt nok, men han var holdt op dermed for et halvt Aar siden, da han godt vidste, at det var ulovligt. Han havde sagt til Kunderne, at de ikke maatte nyde Øllet i Butikken, men det oplystes dog, at han selv havde trukket Proppen af Flasken«.*¹¹

Blot et par måneder efter, i februar 1931, stod han da også igen tiltalt for at have drevet smugkro ved at sælge øl og brændevin i butikken og fra kontoret til tre forskellige mandspersoner.¹² I sommeren 1934 overraskede politiet nogle markedsgæster, da de »indtog en Forfriskning i Enkefru Hansine Sørensens Ejendom ... Øllet blev serveret i Baggaarden, og Sønnen Søren Sørensen serverede«.¹³ Samme år i november rej-

stes i øvrigt tiltale mod tre personer, der havde købt to flasker bajersk øl, som de havde nydt i en garage i umiddelbar nærhed af butikken. Efter alt at dømme drejede det sig igen om Hansine Sørensens garage.¹⁴ I 1942 hører vi om to arbejdsmænd, der hver fik en bøde for at ha-ve drukket øl i Hansine Sørensens gård,¹⁵ og samme år fik en ølhandlerske, antagelig atter Hansine Sørensen, en bøde, »fordi hun havde givet tre Mænd hver en Pilsner, som de havde drukket i Forretningslokalet«.¹⁶

N.C. Niensens og Hansine Sørensens forretninger var nok de mest etablerede smugkromiljøer, men de var dog på ingen måde enestående. Smugkroerne blomstrede især på markedsdage, når folk fra landet mødtes i byen for at købe og sælge, fik penge på lommen og skulle have en dag ud af det. Der var da et stort behov for steder, hvor man kunne sidde i ro og fred og diskutere og måske drikke lidkøb ovenpå en god handel. Mange borgere kunne netop på markedsdagene ikke se det kriminelle i at invitere markedsgæster indenfor til en lille én – som de dog skulle have betaling for. Ud over Hansine Sørensen var der således flere, der havde »åbent hus« på markedsdage. Det fremgår bl.a. af en anmeldelse efter efterårsmarkedet i 1921, hvor det var lykkedes nogle af markedsgæsterne at blive ret berusede. Ved den påfølgende retssag oplystes det, at »Kæferterne skyldtes, at en Vognmand P. havde skænket Varerne for Gæsterne og derved overtraadt Beværterloven«.¹⁷

Spejlægget var en anden af de mere velkendte smugkromiljøer i Grindsted. Og en fru Kirstine Sørensen havde startet et pensionat i byens vestlige udkant, ifølge avisen populært kaldet »den grønne Gren«, fortsatte drikkeriet. Kirstine Sørensen blev tiltalt for at drive smugkro, men benægtede hårdnakket:

*»Det skete kun af og til, at en Pensionær fik en Øl til Maden, men det tjente hun ikke noget paa. Undertiden tog Pensionærerne Venner med Hjem, og det skete, at disse havde Drikkevarer med«.*¹⁸

Intet tyder dog på, at der her var tale om enkeltstående episoder, for efter et vidneudsagn, der gik fru Sørensen imod, accepterede hun en pæn bøde.¹⁹

I 1924 hævdede en medarbejder fra Landsforeningen for den personlige Friheds Værn, at byen havde ikke mindre end 11 faste smugkroer på markedsdage; oplysningerne havde han fra sagfører Licht, Grindsted.²⁰ I en efterfølgende avispolimik om smugkroernes antal og om årsagerne til deres fremvækst kunne førstelærer J.Kr. Nielsen ikke bekræfte antallet, men han hævdede, at hvis nogen skulle vide det, måtte det netop være samme Licht.²¹

Fra forskellige andre retssager ved vi, at der fandt udskænkning sted i en del private hjem. I maj 1927 stod en person tiltalt for i perioden oktober 1926 til marts 1927 at have solgt 15-20 kasser bajere, efter de gamle kasse-

størrelser ca. 1.000 stk.²² Tiltalte var formentlig den ene af de to næringsdrivende, der i følge en anden avis var blevet afsløret for at sælge øl til fortæring på stedet.²³ En fru B. i Vestergade tiltaltes i december 1928 for, »at hun flere Gange mod Betaling havde udskænket Spiritus og Kaffeponche i sin Lejlighed«.²⁴ En arbejdsmand K.N. tiltaltes i 1930 for at have solgt skattepligtigt øl og andre stærke drikke på sin bopæl. Han forklarede i retten, at han »havde købt Øllet efter sine Kammeraters Opfordring, og disse havde betalt Øllet ... Brændevinen havde han aldrig i Huset, men hentede det undertiden til Gæsterne, der fik et Maaltid Mad«.²⁵ I 1934 afsløredes en smugkro, der lå lidt tilbagetrukket på Banegaardsvej, og som beboedes af en arbejderfamilie. Politiet havde i et stykke tid haft mistanke herom og havde derfor holdt huset under opsyn.²⁶ Et par dage efter blev en anden arbejdsmand, Ole Christensen Lund, tiltalt for at have overtrådt beværterloven, antagelig ved også at drive smugkro,²⁷ og det samme blev i 1938 arbejdsmand Arne Sørensen.²⁸ Når en smugkro lukkede, blev den hurtigt afløst af nye.

Drikkefællesskabet var tydeligvis en omgangsform, som hørte byen til. Det var en nødvendig forudsætning for og anledning til, at et socialt samvær overhovedet kunne fungere. De nye byboerne var usikre på hverandre og bylivet og søgte selskab i de mere frigjorte alkoholbaserede fællesskaber, i det sociale drikkeri. Kortspil kendes

som fællesaktivitet blandt høj og lav i byen. Man samledes, hvor der var plads i de små hjem, eller på de mange private pensionater. Ofte havde den anmeldte således i længere tid udskænket øl eller andet mod betaling i sit hjem. At betale for hvad man indtog, var, som vi så, en høflighedserklæring eller en forsikring om, at samværet ikke skulle blive en belastning for den, der lagde lokale til, men det var netop denne betaling, der gjorde et drikkeri blandt venner i selskabeligt lag til en smugkro.

Og havde man ikke adgang til en smugkro, kunne man blot købe spiritus på apoteket som denatureret sprit. Og det endda til »gammel pris« da alkohol solgt til teknisk brug eller som medicin ikke var beskattet. Et »anonymt« indlæg af ovennævnte førstelærer J.Kr. Nielsen i dagspressen maj 1918 – året efter den store brændevinsbeskatning – hentyder til, at en bestemt bænk provokerende anbragt over for byens uhørt prangende apotek altid var befolket med ikke-afholdsfolk, der nød apotekets udsalg af spiritusholdige varer.²⁹

Apotekeren havde den mening, at apoteket faktisk var forpligtet til at sælge denatureret sprit til »Brændsels-, Desinfektions-, og Rensningsbrug – og ikke til Drikkebrug«, og endog havde man tilladelse dertil på søn- og helligdage. Apotekeren foreslog hånende en lap opsat på bænken om at:

*»Hvo som drikker Spiritus
det være sig Pilsner eller Carbidsjus*

*må ej på Bænken sig nedsætte,
Den er jo nok til at sidde paa,
men kun for de ganske, ganske Faa,
Der Afholdssagen højlydt forfægter,
og særligt Apotekets Kogesprit fornægter«.*³⁰

De borgere, der var medlemmer af Borgerforeningen, havde tilsyneladende³¹ fundet en 'acceptabel' måde at løse beværtningsspørgsmålet på ved de regelmæssige medlemssammenkomster.

Møderne foregik i begyndelsen på kroen. Da dette fik en brat ende i 1919 med kroens omdannelse til missionshotel og den deraf følgende tørlæggelse af byen, købte en mindre gruppe borgere fra Borgerforeningen kroens gamle teatersal.³² Tanken var, at denne sal skulle anvendes til møder og arrangementer i byen i stedet for kroen, og Borgerforeningen fik Holger Hansen, værten fra Afholdshotellet, til at forestå serveringen. 'Fidusen' herved var, at denne servering officielt skete uden for byens beværetninger og i privat regi. Udskænkning for foreninger måtte betragtes som udskænkning for et »sluttet« bord i beværterlovens forstand.

Borgerforeningen kunne derfor fortsætte sit hidtidige foreningsliv. Ved en enkelt sag i 1923, hvor Borgerforeningens udskænkningsevne ved møderne i Teatersalen blev anmeldt til politiet, klarede foreningen frisag. For Borgerforeningen udskænkede ikke for andre, end foreningens egne medlemmer.³³

Også det øvrige foreningsliv i byen op- tog som bekendt den samme selskabeli- ghed som Borgerforeningen, og Tea- tersalen blev snart et yndet forsamlings- sted for møder, dans og selskabeli- ge arrangementer i det hele taget. Man henholdt sig til, at medlemskab af en forening var en forudsætning for deltagelse i fornøjelserne i salen. Det var formentlig derfor, at især antallet af passive medlemmer i byens forenin- ger steg kraftigt i 1930'erne. Dette gjor- de sig særligt gældende i Idrætsfore- ningen og Athlethklubben.³⁴

Efterhånden kunne den gamle tea- tersal ikke klare belastningen, og en kreds af borgere støttet af Borgerfore- ningen dannede da et aktieselskab, der i 1931 byggede en ny forenings- og tea- tersal i behagelig nærhed af Afholds- hotellet og dermed af værten Holger Hansen.³⁵

Snart trivedes foreningslivet i den nye sal, men det hele fik dog en brat ende, da politiet i sommeren 1933 skred ind og afslørede, at en række fore- ninger havde solgt spiritus i salen.³⁶ Bl.a. gik det ud over en nystartet »Sel- skabelig Klub« under Slagteriarbejder- nes Fagforening.³⁷

På næsten mirakuløs vis undgik Borgerforeningen igen selv tiltale. Be- styrelsen kunne dog ikke længere være helt uvidende om, at salens anvendelse var problematisk. Foreningen hen- vendte sig derfor igen til politiet i Kol- ding for at få en ordening, således at der fortsat kunne nydes spiritus i salen ved medlemsmøderne. Politiet mente

dog nu, at en sådan henvendelse burde ske formelt, for at man kunne nå til en varig og acceptabel løsning.³⁸ Antage- lig af frygt for en afvisning blev der ikke gjort videre ved sagen.

I 1934 gik det da også galt. Fra det efterhånden velunderrettede politi i Kolding udsendtes en betjent, der tog Borgerforeningens medlemmer incl. Grindsteds egen betjent, Ernebjerg, på fersk gerning ved en klubaften, hvor der var udskænkning af spiritus fra Afholdshotellet. Ernebjerg blev om- gående suspenderet, og Borgerforenin- gens formand, bankbestyrer Thrane, samt tjener Benjamin Hansen, der var bror til afholdsværten, tiltaltes for at udskænke spiritus mod betaling uden næringsbevis. Ved et efterfølgende retsmøde forklarede de tiltalte, at der

»den anden Torsdag i hver Maaned er ble- vet afholdt Kortspilsaftener i Forsamlings- huset [dvs. den nye sal], og at der ved disse Aftener er blevet udskænket stærke Drikke for Foreningens Medlemmer ... Medlem- merne rekvirerer og betaler som paa en al- mindelig Kafé, bortset fra at det er begræn- set, hvad der kan rekvireres, ligesom Pri- serne ligger betydeligt under Kafépriser«.

De tiltalte nægtede sig skyldige i an- klagen og hævdede, at udskænkning- gen fandt sted i salen uden om Af- holdshotellet: Formanden Fr. Thrane bestilte brændevinen og øllet ved købmand Kvist (vinhandler Schydts efterfølger), og når aftenen var slut, opgjorde formanden lageret sammen

Billedet fra 1930'erne viser byens nye forsamlingsaal i umiddelbar tilknytning til Afholds hotellet. Om salens brug rapporterede een af aktionærerne 2. Februar 1931 til landsforeningen Den personlige Friheds Værn. »Der er nu opstaaet noget nyt, idet en pæn Sal er blevet færdig, bygget af et Aktieselskab af Byens Borgere, vi er mange med mindre Aktier, og her kan alle Foreninger, der ønsker det, holde Fester med Spiritus, naar det sker inden for Foreningens Rammer. Det skal være lovligt. Men det mærkelige er, at den er bygget i tTilslutning til Afholdshotellet, hvis Vært har Serveringen, blot maa han altsaa ikke blande de to Ting sammen. Der skal i vor Sal være særligt Service, siges der«.

med tjener, Benjamin Hansen, der så afregnede med Kvist; Hansens fortjeneste var i følge forklaringen fem til seks kroner pr. aften og dertil drikkepenge. Thrane argumenterede for, at Borgerforeningen i modsætning til byens øvrige foreninger var en ret sluttet kreds af borgere – »Det er ikke alle og enhver, der kan komme i Borgerforeningen«, fremførte han helt i overensstemmelse med sandheden – tilgangen og udskiftningen af medlemmerne var ringe, og medlemstallet stod konstant

på 120. Han fremhævede endvidere, at både tjener Benjamin Hansen og købmand Kvist selv var medlemmer. Borgerforeningens udskænkingspraksis kunne derfor efter hans mening ikke betegnes som smugkrovirksomhed.³⁹ Af Borgerforeningens forhandlingsprotokol fremgår det dog, at tjeneren Benjamin Hansen først indmeldtes i Borgerforeningen i 1935, dvs. året efter episoden.⁴⁰ Sagen sluttede for Borgerforeningens vedkommende med, at Thrane blev tildelt en bøde, efter eget

udsagn fordi der var udbetalt drikkepenge til Benjamin Hansen, og fordi udsækningen i foreningen var sket mod betaling.⁴¹

Værre så det ud for den suspenderede betjent Ernebjerg. Han var kommet til Grindsted i december 1921 og var allerede i februar 1922 blevet medlem af Borgerforeningen.⁴² Som medlem af foreningen var han medskyldig i det, som var foregået gennem alle årene, skønt allerede Borgerforeningens ovenfor omtalte sag fra 1923⁴³ burde have givet ham kolde fødder. Kun på et enkelt tidspunkt synes han at have haft betænkeligheder, idet han i 1932 kortvarigt var medlem af afholdsforeningen Det blå Kors, uden at dette dog førte til noget varigt medlemskab.⁴⁴ Efter suspensionen fremstillede han imidlertid sig selv som et uskyldigt offer for Borgerforeningens og specielt formanden, bankbestyrer Thranes virke. I et brev vedrørende sine pensionsvilkår, formentlig udarbejdet i samarbejde med J.Kr. Nielsen umiddelbart efter suspensionen, skrev han om Thrane:

*»Denne Mand forstod, maa man jo med Sorg bekende, at faa mig med til disse Fester og Sammenkomster, hvor Spiritussen flød i stride Strømme, og naar man først har soldet med dem om Aftenen, er det umuligt at anmelde de samme Folk Dagen efter, derfor undlod jeg dette, og Forholdet vedblev at gaa upaaagtet hen i mange Aar«.*⁴⁵

Man skulle tro, at der med denne Sag foreløbig var blevet sat en stopper for

alkoholnydelse i Borgerforeningen, især da den suspenderede Ernebjergs efterfølger, betjent Hansen, blev indmeldt i Borgerforeningen i efteråret 1935.⁴⁶ Dette var dog ingenlunde tilfældet. Allerede ved julegildet i 1935 afslørede nemlig på ny ulovlig spiritusudsækning, og bestyrelsens medlemmer blev tildelt hver en bønde.⁴⁷

Men drikkeriet fortsatte også i byens andre foreninger. I 1935 kendes f.eks. en »Natlig Batalje« i forbindelse med et bal i Idrætsforeningen, hvor der havde været flere berusede personer i forsamlingen.⁴⁸ Det var formentlig umiddelbart før, Idrætsforeningen blev lukket og omdannet. Ved en fest i Håndværkerforeningen i 1942 »havde tre Familier medbragt Spiritus i Teatersalens Lokaler«,⁴⁹ men ofte var det folk udefra, der forstyrrede gemytterne. Ved en Bazar samme sted i november 1935 fik en beruset arbejdsmand tilhold om at forsvinde.⁵⁰

Afholdshotellet nævnes dog fortsat hyppigt som centrum for det almindelige drikkeri i byen. Ganske vist påvises det aldrig direkte, at beruselsen hang sammen med udsækning på stedet, men det antydedes dog af samme lærer Nielsen, at det var kutyme, at kaffen på Afholdshotellet blandedes med medbragt brændevin.⁵¹ Skulle det imidlertid efterhånden være for dyrt at købe den medbragte brændevin, var der også råd for det. Hjemmebryg var bestemt ikke ukendt i miljøet omkring Afholdshotellet.

Billedet viser Grindsted Afsholdshotel i 1917, der var bygget i tilknytning til Grindsted Landbohjem. I en artikel i Vejle Amts Folkeblad 17. september 1928 morede førstelærer J.Kr. Nielsen sig over, at Afsholdshotellet havde skiftet navn til det mindre forpligtende »Hansens Hotel«. Han tilføjede: »Det er en almindelig Antagelse, at man paa Afsholdshotellet i Grindsted har Adgang til at blande sin medbragte Spiritus i den rekvirerede Kaffe og saaledes nyde den i Hotellets Lokaler«.

Afsholdshotellet og den tilknyttede sal blev i det hele taget centrum for byens leben som det eneste »offentlige« forsamlingssted. Ved en retssag i 1938 efter et større slagsmål foran Afsholdshotellet forklarede tre tiltalte således, at »de havde købt tre halve Flasker af en ubekendt Mand, som de havde mødt foran Hotellet«. ⁵² Efter et andet slagsmål i 1941 hævdede en anden, »at han sammen med en Ven (havde) delt en halv Flaske Brændevin i dennes Hjem, og senere paa Aftenen havde faaet en Slurk af en ubekendt Mand – Flasken var etiketteret som lys Pilsner, men hvad der

var i den, vidste han ikke«; dog formodede han, at netop denne væske havde gjort ham beruset. ^{53 54} I 1938 afsløredes da også en mand, der solgte brændevin, formentlig hjemmebryg, for fem kroner pr. halvflaske. ⁵⁵ Andre tre mænd fik i 1942 en bøde for blot at have drukket på Hansens Hotel. ⁵⁶

Selvom der ikke har kunnet findes egentlige beviser for en ulovlig udskænkning af spiritus fra selve Afsholdshotellet ud over det ulovlige arrangement med Borgerforeningen, så kan *alt* drikkeriet omkring hotellet næppe alene skyldes medbragt spiri-

Billedet af Afholdshotellets gård ved siden af den nye sal og skråt over for apoteket er taget ved sommermarkedet i 1923. Stedet var ifølge avisen Sydvestjylland 20. november 1943 blevet et populært samlingssted for drikkeriet i 1920'erne og 1930'erne, og så sent som i november 1943 fik en arbejdsmand en bøde for at have optrådt beruset på gaden efter drikkeri bag hotellet.

tus eller ukendte spiritushandlere foran hotellet. I 1943 var drikkeri og slagsmål da også blevet så stort et problem, at politiet simpelthen lukkede hotellet. Da havde værten ifølge avisen også selv nydt rigeligt af de stærke drikke.^{57 58}

Kampen om alkoholen

Planen om at tørlægge byen fuldstændigt ved opførelsen af det nye hotel lykkedes ikke. Vinhandler Schydt var ikke længere interesseret i at opgive

sin næringsbevilling til at sælge vin og spiritus, når Missionshotellet alligevel ikke ville søge om spiritusbevillingen. Ølhandler N.C. Nielsen fastholdt i lang tid den ham i 1918 tildelte næringsbevilling til salg af skattepligtigt øl, trods intense protester fra førstelærer Nielsen og Blå Kors.⁵⁹ Og Hansine Sørensen genoptog som nævnt sin afdøde mand, købmand Sørensens henlagte næringsbevilling til spiritusalg. Skønt den gamle kro var lukket, kunne man derfor stadig købe både skattepligtigt øl og spiritus i detail rundt om i byen til udskænkning i de

små hjem rundt om i stationsbyen. Det var et problem, især for førstelærer J.Kr. Nielsen. Vor viden om omfanget og karakteren af drikkeriet skyldes da også for en stor del hans indsats og afsløringer.

Da ølhandler N.C. Nielsen i 1927 skulle have sin næringsbevilling til ølsalg fornyet, benyttede J.Kr. Nielsen lejligheden til at tage kampen mod smugkroerne op. Han henvendte sig prompte til Sognerådet og tilrådede i Blå Kors' navn et afslag. Begrundelsen lød:

*»Der er for Tiden ingen Kontrol med Spiritushandelen i Byen, endog paa Søn- og Helligdage træffes berusede Personer paa Gaden, og der maa derfor finde Handel med Spiritus Sted paa Tider, da andre Handlende har lukket deres Butikker«.*⁶⁰

Senere på måneden henvendte Nielsen sig som medlem af sognets Menighedsråd ligeledes til Sognerådet for mere direkte at henlede opmærksomheden på »den overhaandtagende Smugkrotrafik i Grindsted«, idet han anmodede Sognerådet om at rette henvendelse til politiet om at gøre noget ved sagen.⁶¹ Den efterfølgende politiaktion medførte afsløringen af mindst to smugbeværtninger med salg af skattepligtigt øl i større stil, hvoraf i hvert fald den ene var N.C. Niensens. Han fik derfor ikke sin bevilling fornyet.⁶² J.Kr. Nielsen følte sig dog ikke tilfreds, og i 1928 rettede han i avisen en særlig appel til politiet om

at intensivere jagten på smugkroerne. Med slet skjult ironi og et indgående kendskab til lokalsamfundet bemærkede han, at

*»Opdagelsen af dem [smugkroerne] synes ikke at være den stedlige Politibetjents Speciale. Naar en enkelt Gang en Smugkro her har faaet en lille Bøde, er det gerne rene Tilfældigheder, der har afstedkommet »Ulykken«.*⁶³

Resultatet af appellen var dog ikke større end det foregående år: En enkelt smugkro hos omtalte fru B. i Vestergade blev afsløret.⁶⁴ Det følgende år bragte dagspressen J.Kr. Niensens tidligere citerede bemærkning om »grimme Udvekster« om »et bestemt Sted« med dans seks gange i en enkelt måned.

Det sted, Nielsen hentydede til, var den gamle Teatersal, og derfor begyndte Borgerforeningen da også at føle sine interesser stærkt truede. På en lang række områder, både erhvervsmæssigt og kulturelt, var det lykkedes foreningen at gøre Grindsted til en »rigtig« by, men Borgerforeningen fangedes på beværtningsområdet i stationsbyens dilemma: at være underlagt samme lovgivning som og blive administreret sammen med det omgivende landområde, hvis interesser kunne være helt forskellige fra byens. Byen kunne tørlægges, når et flertal i Sognerådet ønskede det.

Siden den første smugkrosag i Borgerforeningen i 1923 havde foreningen derfor drøftet at forsøge at få indført

købstadsforhold. Man interesserede sig særligt for beværterlovens § 9. Den sagde, at når der var en større bybebyggelse i en landkommune, kunne amtet og indenrigsministeriet, efter at Sognerådet havde udtalt sig, stadfæste, at der i sådanne bebyggelser anvendtes de samme regler som for købstæder ved tildelingen af beværterbevillinger. Det betød, at den pågældende bybebyggelse kunne få tildelt et antal beværtninger med spiritusbevilling svarende til maksimalt en beværtning pr. påbegyndt 350 indbyggere (fra 1924 450 indbyggere).⁶⁵ I første omgang opgav man dog at gøre noget ved sagen, antagelig fordi Sognerådets flertal netop havde brændt sig på at liberalisere byens beværtningsforhold for at redde Missionshotellet ud af de alvorlige økonomiske vanskeligheder, der viste sig først i 1920'erne.

I 1927, da J.Kr. Nielsen satte smugkro jagten ind, tog Borgerforeningen spørgsmålet op på ny berettiget foruroliget over, hvad, der kunne ske. Den ansøgte Sognerådet og Ribe amtsråd om at anvende beværterlovens § 9 i Grindsted og tildele byen et antal spiritusbevillinger. Foreningen foreslog selv en bevilling pr. 750 indbyggere, hvilket for en by af Grindsteds størrelse ville betyde, at to beværtninger fik bevilling til udskænkning af stærke drikke, in casu Missionshotellet og Afholdshotellet.⁶⁶

Spørgsmålet var vanskeligt for Sognerådet, der stadig havde 1923-sagen i frisk erindring, og det blev ikke lettere

af, at der efter at Sognerådet havde betænkt sig et års tid, i november 1928 fremkom to modsatrettede 'adresser' angående byens beværtningsforhold.

Den ene adresse var samlet ind på initiativ af afholdsværten Holger Hansen som en støtte til Borgerforeningens andragende om indførelse af § 9. Den udtrykte samtidig et ønske om, at hvis dette medførte, at beværtning med spiritus blev tilladt, så skulle begge byens hoteller have en sådan bevilling. Denne adresse fik 735 underskrifter, hvoraf 74 dog måtte slettes. Den anden adresse var indsamlet på initiativ af første lærer J.Kr. Nielsen. Den gik ud på at udnytte de paragraffer i beværterloven af 1924, der muliggjorde, at spørgsmålet om indførelse af § 9 kunne komme til afstemning i hele kommunen. Nielsens adresse havde 829 underskrifter, hvoraf dog 35 måtte slettes.⁶⁷

Hvem var afholdsfolkene i 1928?

Holger Hansens adresse kan tolkes på flere måder. Adressen indeholdt underskrifter af de personer, der, hvis Sognerådet besluttede at indføre spiritusbeværtninger, da ønskede, at både Missionshotellet og Afholdshotellet skulle have en bevilling. Derfor indeholdt adressen både underskrifter fra folk, der blot ønskede spiritusbeværterbevillingen til byen, og fra folk, der ikke kunne acceptere, at ét af hotellerne (læs: Missionshotellet) fik en bevilling frem for det andet. Flere optræder

da også samtidigt som underskrivere på J.Kr. Nielsens adresse.

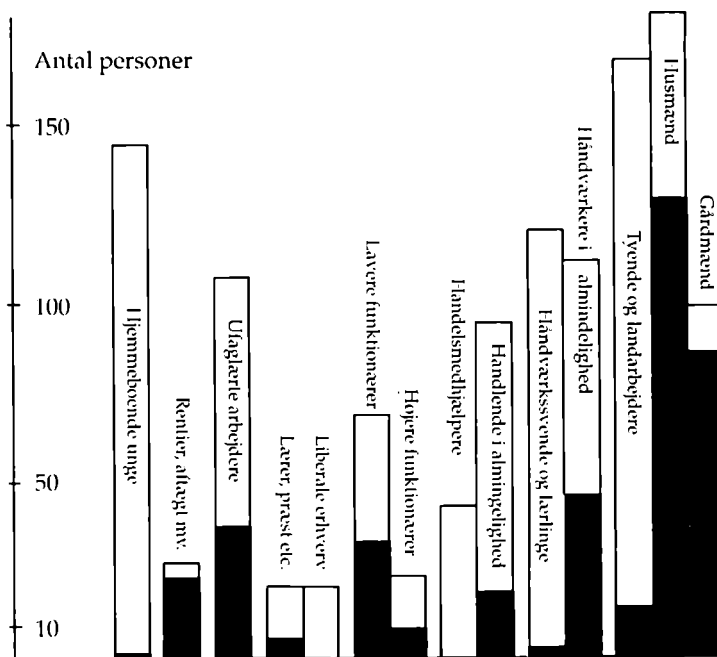
Førstelærer Nielsens adresse er derimod entydig. Det flertal, der skrev under her, ønskede afgjort ikke spiritus på byens beværtninger og krævede spørgsmålet afgjort ved en afstemning i *hele* sognekommunen, en afstemning hvis udfald ingen kunne være i tvivl om.

Af diagrammet over underskriverne af J.Kr. Nielsen adresse kan man se, at hovedparten af sognets afholdsfolk i 1928 var sognets hedeboender, hvoraf husmændene udgjorde den største gruppe. Knap 72% af sognets husmænd var modstandere af spiritusbevillinger til byens hoteller, hvilket er bemærkelsesværdigt, da Missionshotellets dårlige

økonomi netop havde ramt denne gruppe hårdest. Men afholdsfolkene udgjorde dog en endnu større andel af gårdmændene, nemlig 87%. Hertil kom endvidere 85% af sognets gamle: rentiers, aftægtsfolk m.v., der i hovedsagen stammede fra egnen.

Hovedparten af byboerne stod afholdstanken fjernt. Ganske vist var 40% af byens håndværkere afholdsfolk, men kun 19% af de handlende. Underskriverne i byen var i hovedsagen en gruppe missionske borgere. Dertil kom enkelte ikke-missionske borgere, der havde været engageret i byens tre borgerlige, nu nedlagte afholdsforeninger: N.I.O.G.T.-logerne, Grindsteds Vel (1910), Hedeboomsten (1918-19), og den folkelige afholdsforening Det blå Bånd (1902-ca. 1909). End-

Diagrammet over afholdstillhændernes (sort) andel af den samlede befolkning over 25 år (hvid) i 1928 viser, hvem det var, der støttede Jens Kr. Nielsens kamp mod bylivet. Hovedstøtten lå klart på landet. Endda var opslutningen blandt gårdmændene mere massiv end blandt husmændene.

videre støttede 46% af de lavere funktionærer Nielsens afholdsadresse. Det var fortrinsvis den gruppe af jernbanefunktionærer, der oprettede Jernbanemændenes Afholdsforening i begyndelsen af 1930'erne. Endelig havde forholdsvis mange af de ufaglærte arbejdere underskrevet adressen. Et flertal af disse stammede fra omegnen, der jo traditionelt hyldede afholdstanken, medens en mindre gruppe var socialt bevidste jernbanebørster, der i 1918 havde dannet afholdsforeningen Hedeboerne under den socialdemokratiske afholdsorganisation Verdandi (nedlagt i 1920). Blandt de faglærte håndværkssvende havde afholdstanken kun vundet ringe indpas. Endelig var afholdstanken også helt fremmed for borgerne i de liberale erhverv, der så godt som alle var flyttet til Grindsted fra andre og større bysamfund.

Der var således på landet en massiv spiritusmodstand, der med lethed kunne majorisere et afholdsflertal igennem i hele sognet, og denne situation så ikke ud til at skulle blive forandret foreløbig. Ganske vist drøftedes indførelsen af § 9 og tildelingen af én eller flere spiritusbevillinger til byens beværtninger ivrigt i de følgende år – ikke mindst blandt Missionshotellets kaudionister. Der blev således holdt flere store krisemøder på hotellet, hvor et flertal i bestyrelsen, i hovedsagen borgerne blandt bestyrelsesmedlemmerne, anbefalede kaudionisterne at støtte tildelingen af en spiritusbevilling til hotellet, når de stemte til Sognerådet,

og når de i øvrigt blev spurgt i forbindelse med adresser og ved en eventuel kommuneafstemning.

Trods det økonomiske pres var der i hovedsagen kun en positiv indstilling til en spiritusbevilling blandt de missionske borgere og ikke-missionske afholdsfolk fra landet. Missionsmanden og bestyrelsesmedlemmet, grosserer T.C. Oehlenschlæger sagde ved et krisemøde i 1929:

» – *Vi gamle Ejere kan og vil ikke mere, enten der bliver Spiritus eller ej*«.

Missionsmanden, smedemester Anders Andersen fortsatte:

» – *Jeg har været med fra første Færd. Jeg gik med anden Gang med Glæde. Men nu kan jeg ikke mere*«.

Og en tidligere grundtvigsk landmand, S.P. Kristiansen, argumenterede i 1933 med en redegørelse for, hvad han havde måttet betale i indløst kaudion inden for de seneste år, og sluttede:

» – *Faar vi ikke en Ordning paa det [dvs. en spiritusbevilling til Missionshotellet] er jeg snart færdig*«.

Men trods disse frafald fastholdt langt hovedparten af kaudionisterne det oprindelige mål, som det formuleredes på mødet i 1929 af husmand L.P. Larsen, Tusborg:

» – Det gør mig ondt, hvis vi nogen Sinde skulle få Spiritus igen. Det er en Haan mod de, der har ofret saa meget«. ⁶⁸

Den personlige Friheds Værn

De tørlagte hoteller var ikke kun borgernes problem. Med De danske Spritfabrikker i ryggen oprettedes i 1914 landsforeningen Den personlige Friheds Værn, der skulle forsøge at dæmme op for afholdsbevæglens virke. Med en professionel ledelse og en god økonomi kastede foreningen sig ud i tidens afholdsdiskussion. På landsplan virkede foreningen gennem udgivelsen af bladet *Sund Sans. Mod Tvangsstyre. For personlig Frihed*. Lokalt forsøgte den dels at vende opinionen i retning af en liberal holdning til spiritus, dels at medvirke til forandringer de steder, hvor der førtes en restriktiv spirituspolitik. Grindsted var således en oplagt arbejdsmark for foreningen. Det skulle dog hurtigt vise sig, at selv en nok så velorganiseret forening ikke kunne vende stemningen til fordel for alkoholen.

Foreningen startede sit virke i sommeren 1919 med et foredragsmøde, der blev en tordnende fiasko. Byens afholdsfolk, der netop var blevet mobiliseret i forbindelse med købet af kroen, mødte talstærkt op, valgte den missionske grosserer T.C. Oehlenschlæger, en af hovedpersonerne bag bygningen af Missionshotellet til dirigent, og afholdsfolkene kom herefter fuldstændig

til at dominere mødet. Foredragsholderen fra Den personlig Friheds Værn blev i en efterfølgende diskussion imødegået af adskillige af byens aktive afholdsfolk, bl.a. overbanemester Jacobsen, førstelærer Nielsen og flere fra Indre Mission og Blå Kors, fhv. folketingsmand Laust Rasmussen, der tidligere havde været formand for den gamle Grindsted Afholdsforening, og arbejdsmand Marius Hansen fra afholdsforeningen Hedeboerne. Efter et »Leve og Hurra« for afholdsbevægelsen og »Piben fra nogle enkelte Modstandere« sluttede debatten med, at foredragsholderen fik ordet. Han havde dog forlængst indset, »at der for Den personlige Friheds Værn ikke var meget at gøre på disse Egne«, som det hed dagen efter i *Grindsted Dagblads* referat. ⁶⁹

Den personlige Friheds Værn gav dog ikke op, men forsøgte i stedet at gribe problemet anderledes an. I 1924 udsendte foreningen en rejsesekretær, der gennem forhandling med lokale borgere skulle forsøge at få en lokalforening op at stå. Apoteker Levin-Hansen blev det første medlem og blev derfor også Den personlige Friheds Værns udgangspunkt i byen, specielt i hvervningen af medlemmer og tilhængere, hvad der var en umiddelbar forudsætning for, at der kunne komme et arbejde igang.

»Erfaringen viser, at Folk er mere villige til at indmelde sig, naar de ser, at kendte Mænd paa Egnen interesserer sig for Sagen«,

skrev rejsesekretæren til Levin-Hansen, der derefter henvendte sig til to af Borgerforeningens førende forbudsmodstandere, isenkræmmer Kr. Præstegaard og bankbestyrer Fr. Thrane.⁷⁰ Det kom der dog ikke noget ud af, og i sommeren 1925 udsendtes en ny sekretær, Søren Vasegaard. Han prøvede på at få dannet en gruppe og kom herved i kontakt med en lang række af byens borgere.

Af en rapport tilbage til hovedkontoret fremgår det, at opgaven ikke var let: »Det vanskeligste er at faa Borgerne blandt Forbudsmodstanderne til at arbejde sammen«, skrev han, og fortsatte

» – Naar undtages Apoteker Levin-Hansen, der udtrykte sig yderst urbant og høfligt om sine egne Byfæller, saa nærede alle de andre af Byens mere fremtrædende Mænd den høfligste Uvilje mod hinanden paa et eller andet Omraade, saa f.eks. een af de betydeligste Mænd betroede mig, at hvis to af de andre skulle med, saa kunde han ikke være i Vognen ... Det var derfor yderst vanskeligt at manøvrere mellem de mange skjulte Skær, der findes mellem Borgerne. Det synes ikke just i særlig Grad at være partipolitiske Modsætninger – skønt ogsaa dem – men mere en ren menneskelig, karaktermæssig, Undervurdering af den andens – de andres Personligheder«.

Apoteker Levin-Hansen havde henvendt sig til bankbestyrer Thrane om sagen, men havde ikke fået et bestemt svar. Kr. Præstegaard troede, at forbudsiden var i stærk tilbagegang,

men havde ikke noget imod, at der blev gjort noget. Postmester Munch, som var anbefalet af apotekeren, ville gerne være med og anbefalede skovrider Holt, Kr. Præstegaard ville ikke være med, hvis Holt og Munch skulle med, og Thrane anså postmesteren for en latterlig person, som ingen tog alvorlig, efter at han, for at blive valgt ind i Sognerådet, havde meldt sig ind i Socialdemokratiet. Postmesteren betegnede Thrane som en vanskelig mand og Kr. Præstegaard som en skør person osv. osv. Det hele endte med, at Søren Vasegaard traf aftaler med bankbestyrer Thrane, postmester Munch og apoteker Levin-Hansen.

Det tegnede således ikke særligt lyst for Den personlige Friheds Værn i Grindsted. Søren Vasegaard konkluderede imidlertid optimistisk, at missionsfolkene nok var til at komme i tale angående bevillingsspørgsmålet på grund af Missionshotellets økonomiske stilling. Dog bemærkede han, at

»en ældre Lærer Nielsen som Afholdsmand er ganske uimodtagelig for Fornuft. Ja en enkelt Borger hævdede, at Byens Fremtid gik over hans Lig«.⁷¹

Nu da der var kontaktmænd i byen, søgte man at arrangere et nyt møde. Den personlige Friheds Værn inviterede seminarieførstander J. Byskov fra Gedved til et møde, hvortil man skriftligt opfordrede førstelærer J.Kr. Nielsen til at møde op. Ligeledes opfordrede Den personlige Friheds Værn sine

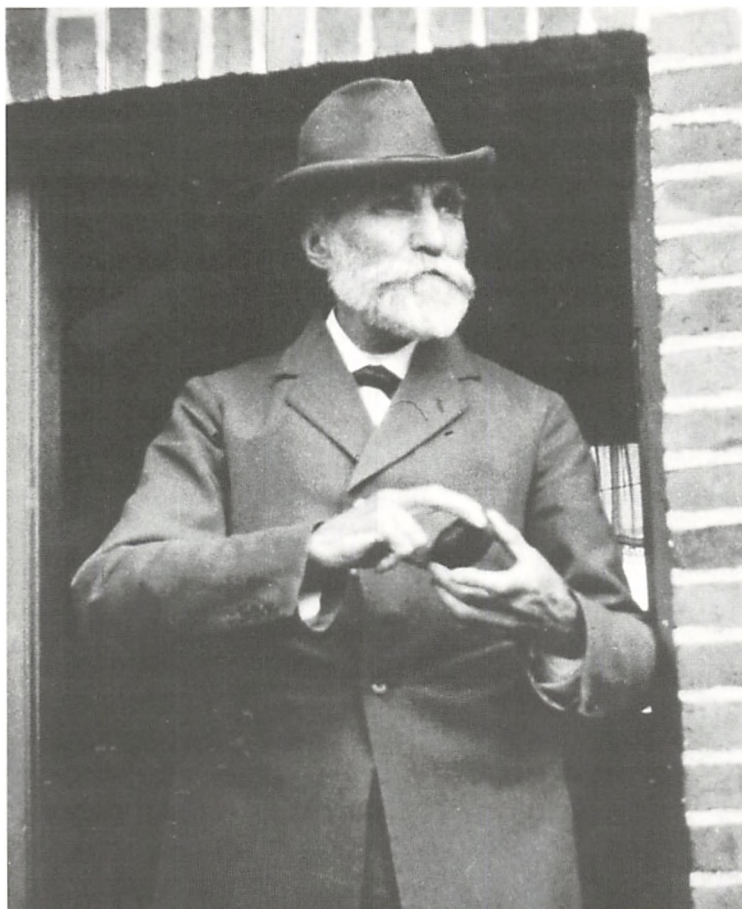
tre repræsentanter til at tage ordet på mødet for herved at skabe baggrund for dannelsen af en lokalafdeling af Den personlige Friheds Værn i Grindsted. Den lokale gruppe var dog ikke så ivrig. Man frygtede,

»at der kun ville blive et lille Mindretal tilbage, da Forretningsfolk o.a., som er afhængige, vil holde dem borte«.

Hertil kom, at man var bange for at puste liv i den lokale afholdsforening,

Det blå Kors, som man påstod var næsten uddød. I stedet ville gruppen hverve medlemmer til Den personlige Friheds Værn ved personlig agitation.⁷²

Det største problem var overhovedet at få medlemmer nok til sammen med Fr. Thrane, Munch og Levin-Hansen at danne en fuldtallig bestyrelse. Den personlige Friheds Værns hovedkontor foreslog, at man inddrog to landmænd, eventuelt en socialdemokrat, men det første blev afvist med, at

Førstelærer J.Kr. Nielsen
1862-1938

»det var ugørligt, da Egnen var missionsk og ingen ville lægge Navn til«.

Skønt en anden udsendt medarbejder fra Den personlige Friheds Værn hævdede at vide, at byens socialdemokratiske forening var stærkt imod alkoholforbudene, lykkedes det heller ikke at få nogen med herfra. I stedet inddrog sagfører Licht og postassistent Grunnet, der tilsyneladende var mere end ivrig for at få tillidshverv.⁷³

Ved det før omtalte møde med By-skov havde foreningen opnået at få 24 medlemmer, men af disse havde kun 11 faktisk betalt kontingent det følgende efterår. Efter store hvervekampagner i slutningen af 1920'erne kunne der dog omkring 1930 opstilles en medlems- eller tilhængerliste med i alt 43 navne, især hentet blandt Borgerforeningens medlemmer. Ud over den allerede omtalte bestyrelse, Munch, Levin-Hansen, Grunnet, Thrane og Licht, hvor de sidstnævnte allerede er kendte fra byens alkoholdebat, optræder også fhv. vinhandler Schydt og dennes efterfølger, vinhandler Kvist, den famøse politibetjent Ernebjerg, agent Aksel Sørensen og mælkehandler Søren Sørensen, der for øvrigt var sønner af smugkrovært Hansine Sørensen, handelsagent Rahbek, biografejer Lysholdt og dyrlæge Bjerregaard, der alle havde været gæster i N.C. Nielsens smugkro i 1921, samt sidst, men ikke mindst værten på Hansens Hotel, Holger Hansen.⁷⁴

Foreningen opnåede aldrig nogen bredere opbakning blandt de af byens

borgere, der ønskede en liberal spirituspolitik. Afholdsfolkene stod så stærkt i byen, og afholdsspørgsmålet var så ømtåleligt, at forbudsmodstanderne blandt bybefolkningen helst undgik at markere deres standpunkt for stejlt. Selv Borgerforeningen, hvor bankbestyrer Thrane var formand, og sagfører Licht var et fremtrædende bestyrelsesmedlem, ville af taktiske grunde helst undgå et samarbejde med Den personlige Friheds Værn.⁷⁵

I 1932 synes det at have været helt galt, den sammensatte bestyrelse fungerede ikke særlig godt. I en rapport fra en af Den personlige Friheds Værns udsendte sekretærer refereredes en samtale med postmester Munch om det lokale arbejde:

» – Kunne der endda blive lidt flere Medlemmer, ... men her er jo ingen, der gør noget. Levin-Hansen skaffer ingen Medlemmer, jeg heller ingen, Thrane tør ikke gøre noget aktivt«.

Den udsendte sekretær for Den personlige Friheds Værn omtalte afværgende de andre medlemmer af lokalforeningen som:

»saa vaade, at de skader mere end de gavner«.⁷⁶

Kort efter trak både Levin-Hansen og postmester Munch sig ud af arbejdet. De blev erstattet af trafikkontrollør From-Petersen, der overtog ansvaret for foreningens opretholdelse. Også

han måtte konstatere, at Den personlige Friheds Værn var en umulighed i byen:

» – Naar herved $\frac{1}{3}$ af Befolkningen er missionsk, og langt de fleste er afhængige af dem igen, forstaar De, at der bliver ikke mange tilbage«. ⁷⁷

Den personlige Friheds Værn var en indplantet organisation, der aldrig slog rod i lokalsamfundet.

Den forsatte kamp

Der skete ikke noget videre i alkoholspørgsmålet i Sognerådet i årene efter J.Kr. Nielsens og afholdsvært Holger Hansens to adresser fra 1928 for og imod Borgerforeningens andragende om indførelse af § 9 i byen. Bevillingsproblemet spillede dog stadig en betydelig rolle i Borgerforeningens bypolitiske arbejde. Officielt fremførte man, at tørlæggelsen af beværetningerne skadede byens erhvervsliv, men der er næppe tvivl om, at truslen mod foreningens selskabelige liv vejede nok så tungt. Den højesteretsdom fra januar 1930, der efter Borgerforeningens opfattelse lovliggjorde foreningsdrikkeriet, gav foreningen nyt mod, ⁷⁸ og sagen blev ikke for alvor taget op igen. Sognerådet blev først rykket for en behandling af § 9-ansøgningen fra 1927, ⁷⁹ og helt overstadigt henvendte foreningen sig i sommeren 1930 til politiet i Kolding. Denne gang var det dog ikke

for at få en ordening på foreningens egne forhold, men med en anmodning om politiets indgriben over for byens smugkroer, hvortil foreningen ikke regnede sit eget virke. ⁸⁰ Man håbede herved at få gang i debatten om årsagerne til og det uønskelige i smugkrøvesenets udbredelse i byen. Dette måtte efter foreningens mening kunne styrke arbejdet for indførelsen af købstadsforhold på beværtningsområdet. Som nævnt førte dette dog ikke til andet end tre smugkrøafsløringer i løbet af 1930 (en hos tidligere ølhandler N.C. Nielsen, en hos Hansine Sørensen og én hos en arbejdsmand K.N.). ⁸¹ Bygningen af den nye teatersal i 1931 må ses som en institutionalisering af foreningsdrikkeriet. Anmeldelserne af foreningsdrikkeriet i Teatersalen i 1933 kom derfor særdeles ubelejligt for foreningen. Man måtte igen gribe til andre midler.

I mellemtiden var der kommet en ny vært, Anker Olesen, på Missionshotellet, og han og et flertal i hotellets bestyrelse ønskede nu igen at prøve at få en spiritusbevilling. Både Anker Olesen og Hansens Hotels vært, Holger Hansen, fremkom derfor med hver sin bevillingsansøgning til Sognerådet om ret til udskænkning af stærke drikke. Begge hoteller ville, såfremt de fik bevillingen, forpligte sig til helt eller delvis at lukke for spiritusudskænkningen på markedsdage og ikke at lade afholde offentlige baller. ⁸²

Borgerforeningen håbede nu, at det nok skulle lykkes for Missionshotellets

bestyrelse at få de missionske landboere og et flertal i Sognerådet i tale.

Til støtte for ansøgningen fremkom Borgerforeningens formand, bankbestyrer Thrane, der også sad i Sognerådet, med et nyt forslag om indførelse af Beværterlovens § 9, således at der tildeles byen en bevilling for hver påbegyndte 1.500 indbyggere. Dette ville stadig betyde to bevillinger, men på grund af byens indbyggerantal (godt 2.000 indb.), ville det mindske risikoen for en yderligere bevilling. Thrane accepterede endvidere en kommuneafstemning, men mente af taktiske grunde, at kun byboerne skulle stemme herom. Venstrebyrepræsentanten, bankbestyrer Jensen, sluttede sig hertil, og det samme gjorde den radikale afholdsmand Marius Knudsen, fordi, som han sagde, en fortsat tørlæggelse af byen ikke længere nyttede, når de unge blot købte spiritussen i detailhandelen alligevel. Det samme mente socialdemokraten, arbejdsmand Thule Friis, medens Socialdemokratiets anden repræsentant, afholdsmanden banearbejder Jørgensen, modsatte sig. Alle Venstres fire landrepræsentanter modsatte sig også. Thranes forslag om en § 9-afstemning i byen faldt, og man blev i stedet enige om at lade gennemføre en kommuneafstemning med deltagelse af såvel land- som bybefolkningen. Som et kompromis enedes man dog også om, at land og by skulle stemme hver for sig, således at man ved sammmentællingen kunne danne sig et præcist skøn over, hvordan alkoholmodstanden var

fordelt, idet man dermed kunne få bekræftet, om der overhovedet var basis for at lade § 9 gælde for Grindsted.⁸³

Afstemmingsbilledet fulgte nøje det billede, der kunne tegnes efter J.Kr. Nielsens adresse fra 1928. Afholdsfolkene fandtes stadig helt overvældende på landet (425). De var dog gennemgående lidt mere positive over for Missionshotellet end over for Hansens Hotel, omend ikke meget. Trods Missionshotellets dårlige økonomi og hedeboernes engagement heri og uanset byens smugkroer forblev afholdsmodstanden på landet urokkelig. I byen var der derimod langt flere, der foretrak en bevilling til Missionshotellet og Anker Olesen (355) frem for til Hansens Hotel og værten Holger Hansen (248). Forskellen skyldes sikkert for en stor del de missionske borgere, der var involverede i Missionshotellets økonomi og ikke ville støtte Holger Hansen. Måske skyldtes det også Holger Hansens dårlige rygte i det hele taget. Alligevel var der mange i byen (255), der helt afviste spiritusbevillingerne.

Flertallet for spiritusbevillingen i Grindsted by medførte, at banearbejder Jørgensen ombestemte sig til alligevel at ønske § 9 indført i Grindsted, dog nu kun med en bevilling for hver påbegyndt 3.000 indbyggere, hvilket kun ville indebære en bevilling til Missionshotellet i lang tid fremover.⁸⁴ Købstadsreglerne kunne derfor vedtages af et knebent Sognerådsflertal, der kun tog hensyn til flertallet i byen. Omtrent

	Missions- hotellet		Missions- hotellet & Anker Olesen		Hansens Hotel		Hansens Hotel & Holger Hansen	
	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej
Land	117	425	122	421	93	447	88	444
By	354	255	355	249	322	279	248	330
Ialt	471	680	477	670	415	720	336	774

Afstemmingsresultat fra kommuneafstemningen i 1933 om indførelse af § 9. Grindsted Venstreblad 17/11 1933.

samtidigt lovede bestyrelserne for byens foreninger, Håndværkerforeningen, Borgerforeningen, Grundejerforeningen, Handelsforeningen og Fællesorganisationen at arbejde for større ædruelighed og bekæmpe smugdrikkeriet i byen.⁸⁵ Indførelsen af § 9 blev derpå vedtaget i Amts rådet, men lige da det så ud til at skulle lykkes, afvistes ordningen i august 1934 i Handelsministeriet. En tungtvejende årsag var formentlig, at ingen anden end J.Kr. Nielsen i august 1934 havde udarbejdet en længere redegørelse for, hvordan Sognerådet havde tilsidesat landsognets mening. Redegørelsen var underskrevet af flere afholdende landmænd.⁸⁶

Umiddelbart efter faldt også Borgerforeningens arrangement i Teatersalen til jorden, og i desperation indledte Sognerådet en håbløs retssag mod Handelsministeriet, som foreningen tabte ved Østre Landsret.⁸⁷ Der var ikke noget at gøre. Landboerne kunne fortsat fastsætte reglerne for bylivet. Situationen forandredes heller ikke

nævneværdigt i de følgende år. I 1941 forelå igen en ansøgning til Sognerådet fra hotelvært Anker Olesen om bevilling til udskænkning med stærke drikke. Denne ansøgning foranledigede igen en afstemning, og igen afvistes ansøgningen. Afvisningen var ganske vist mindre på landet end i 1933, men det skyldtes lavere vælgertilslutning. Derimod var byboernes afvisning af bevillingen til Missionshotellet steget kraftigt i faktiske tal (413 i 1941 mod 255 i 1933), hvilket antagelig skyldtes tilflytning fra landet til byen.

	Missions- hotellet	
	Ja	Nej
Land	81	315
By	565	413
Ialt	646	728

Afstemmingsresultatet om spiritusbevilling til Missionshotellet i 1941. Vejle Amts Folkeblad 25/6 1941.

Øl eller underskud

Der findes manganen tørlagt Plet
midt paa den jydskede Hede,
hvor efter Pilsnere man kan
forgæves gaa og lede.

En saadan Plet er Grindsted By.
I den man finder ikke
Øl eller Brændevin, saa lidt
som andre stærke Drikke

Selv en Turist kan ikke dér
faa Spiritus at købe.
Thi Alkohol en anser man
for, rent ud sagt en Svøbe.

En enkelt Pilsner, siger de,
i Fristelse kan lede
og Masser af Elendighed
i flere Slægtled sprede.

Men da til Sommer Grindsted skal
ha' Industriudstilling,
saa ønsker man alligevel
en Spiritusbevilling.

For Gæsterne vil nødig kun
ha' Børnemælk og Kaffe.
Saa hvis man vil ha' Folk dertil,
maa man lidt andet skaffe.

Og vel er Alkohol en slem
og ond, berygtet Herre.
Men Underskud i Kassen er
trods alt dog endnu værre.

Ærbødigt⁹¹

Arbejderbevægelsen var splittet i afholdsspørgsmålet. Trods nedlæggelsen af afholdsforeningen Verdandi i 1920 var der endnu i 1928 overvejende modstand mod en liberal spirituspolitik i Grindsted. I forbindelse med første-lærer J.Kr. Nielsens store underskriftindsamling til Sognerådet om ikke at tildele nogen af byens beværetninger spiritusbevilling, før der havde været afholdt en kommuneafstemning herom, besluttede Fællesorganisationen at støtte dette synspunkt ved på foranledning af murer Martin Dahl at indsende en henstilling til kommunen om at lade afholde kommuneafstemning om spørgsmålet, velvidende, at spiritussen dermed ville blive afvist.⁸⁸

Men meningene var delte. I 1933 skrev Fællesorganisationens forretningsudvalg under på en henstilling til Sognerådet om indførelse af § 9 i Grindsted by, men underskriften måtte dog demteres.⁸⁹

I 1935 havde stemningen imidlertid vendt sig. Fællesorganisationens forretningsudvalg havde igen underskrevet en henvendelse fra Borgerforeningen om at gøre Grindsted til købstad i beværetlovens forstand. De socialdemokratiske afholdsmænd murer Jørgensen, overportør Iversen og arbejdsmand Marius Hansen protesterede, men uden held. Et af de socialdemokratiske medlemmer af Sognerådet, banearbejder Jørgensen, ændrede dog mening formentlig som en konsekvens af, at de socialdemokratiske afholdsfolk var i klart mindretal blandt de me-

Sognerådet i Grindsted gav undtagelsesvis dispensation fra udskænkning forbudet i 1936 i forbindelse med den store amtsudstilling. Kroen, der var indrettet på udstillingsområdet, var bevidst opført som en 'Hedekro', og serveringen i 'bondefolkedragter' spillede bevidst på symbolikken om kroen som en naturlig del af hedebondesamfundet.

nige medlemmer. En efterfølgende kontrolafstemning i Socialdemokratiet viste 63 for spiritusbevillinger til byen og 11 imod.⁹⁰ Den afholdsmodstand, der havde været i foreningen med oprettelsen af Verdandi og Jernbanemændenes Afholdsforening, vandt ikke større genklang blandt hovedparten af Socialdemokratiets medlemmer.

Udskænkningssituationen i Grindsted blev først ændret i oktober 1951, efter at bybefolkningen var blevet en del større.

Ved en ny afstemning om spiritusbevilling til Hansens Hotel og hotellets nye vært, P. Storgaard, blev bevillingen vedtaget med et pænt flertal.

På trods af, at landet næsten havde bevaret sin modstand fra afstemnin-

gen i 1941, 278 i 1951 mod 315 i 1941, og at nej-sigerne i byen igen var vokset i tal (534) ved tilflytning af afholdsfolk fra byens opland, udgjorde modstandernes samlede andel af de afgivne stemmer nu kun en mindre del. Væksten i bybefolkningen havde tilført byen så mange nye afholdsmodstandere, at afholdsflertallet på landet ikke længere kunne opveje det.

En følgende afstemning i december måned om spiritusbevilling til Missionshotellet Grand blev derfor også vedtaget med et endnu større flertal pga. en lav vælgerdeltagelse. Spiritusspørgsmålet var blevet afgjort med tildelingen af bevillingen til Hansens Hotel.

	Holger Hansen		Missions-hotellet Grand	
	Ja	Nej	Ja	Nej
Land	117	425	122	421
By	354	255	355	249
I alt	471	680	477	670

Afstemningsresultatet fra afstemningerne om spiritusbevilling til byens to hoteller i 1951. Vejle Amts Folkeblad 24/10 1951, 12/12 1951.

Afslutning

Udefra betragtet og set på afstand i tid virker borgernes og især Borgerforeningens forsøg på at få liberaliseret bærerforholdene ikke alarmerende. Nok var der problemer med drikkeriet rundt om i byen, men de forholdsregler, der blev taget, virker som om afholdsfolkene ville skyde spurve med kanoner.

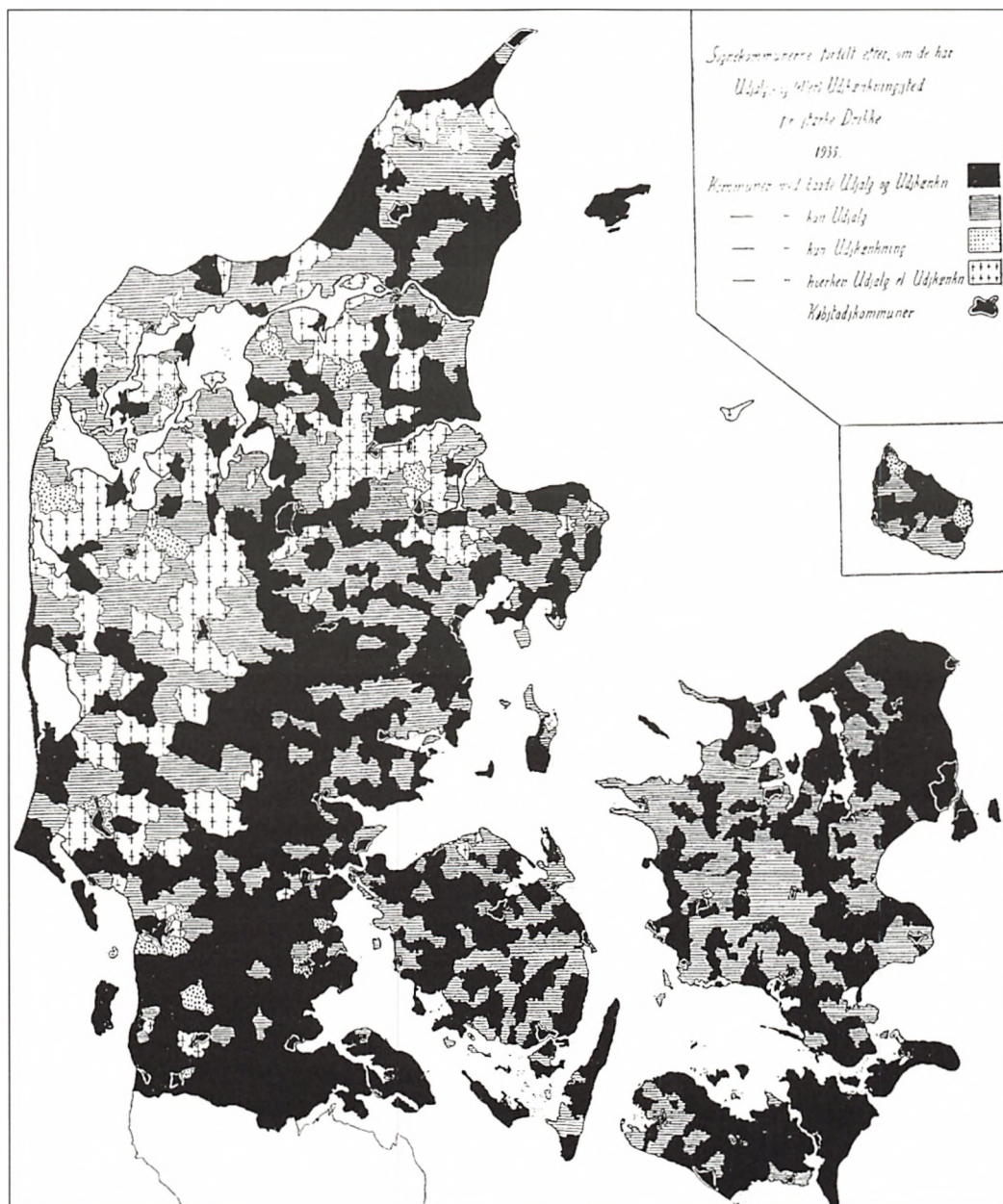
Et er sikkert, hvis man ville drikke – og det ville mange – kunne der altid findes råd herfor, og det uanset om man boede i et tørlagt sogn eller ej. Provokerende kunne man argumentere for, at lukningen af den offentlige spiritusudskænkning havde den helt stik modsatte virkning, nemlig etableringen af nye drikkemiljøer i hjemmene – både uden for offentlig indsigt, kontrol og normale lukketider.

Et spørgsmål er det dog, hvorvidt omfanget af drikkeriet faktisk var så stort, som problemet blev gjort til af landbefolkningen og omtalte lærer J.Kr. Nielsen? Forbruget af stærke drik-

ke var jo i forvejen lavt som følge af 1917-beskatningen. Fakta var at det var den missionske landbefolkning, der definerede problemet og angav tørlæggelsen som den eneste løsningsmulighed – og det holdt de fast ved.

Meget tyder således på, at den danske lokal-forbudsbevægelse mere fik betydning som en 'kulturel manifestation' gennemført af det, man kunne kalde Grindsteds traditionalister. Det var en antiby bevægelse mere end en egentlig anti*alkoholisk* bevægelse. Alkoholkonflikten var symbolsk og kan bedre forstås som et led i en magtkamp mellem by og land, om hvem der havde retten til at bestemme, hvad der var den rigtige måde at leve på. Det var en magtkamp, som foregik overalt i stationsbyerne på den tid.

Det er faktisk tankevækkende, at forbudsbevægelsen var stærkest i de mest uudviklede og tyndest befolkede egne af landet, dér hvor forbruget i forvejen var lavt pr. indbygger og i det hele taget. Det var områder langt fra købstadsbebyggelsen i Østjylland og på øerne og langt fra hovedstaden. Stationsbyudviklingen fremmede den slags konflikter. Kampene var derfor, som vi så det i eksemplet Grindsted, hårdest i de nye byer på landet, der kunne majoriseres af landboerne, og ikke som i de gamle købstæder kunne bestemme over sine egne anliggender. Det tog mere end et par generationer, før det følelsesladede modsætningsforhold ophørte. Grindsted var heller ikke enestående på dette område.

Grindsted var langt fra enestående hvad angår torklægning. Store områder af landet uden for købstæderne var enten fritaget for salg eller udskænkning af stærke drikke – eller begge dele. Det var fortrinsvis i de fremvoksende stationsbyer, at torklægningen for alvor blev et konfliktpunkt. Kortet fra 1935 viser »Sognekommunerne fordelt efter, om de har Udsalg- og (eller) Udskænkningsssted for stærke Drikke«. Kortet indgår i »Bidrag til Belysning af Alkoholproblemet i Danmark, udg. af Kommissionen af 1934 angaaende Alkoholspørgsmålet, København 1938, s.58.

14. Kapitel

Arbejderbevægelsen

» – Enhver ægte Grindstedborger har absolut Tro til sin By's Fremtid og side-stiller den allerede med Herning. Hvornaar dette naas, vil Tiden vise, men at Byen vil vokse sig stor, er der ikke Tvivl om. En af Betingelserne: En virksom og dygtig Befolkning er til Stede, en anden: Banerne kommer i en nær Fremtid, og Omegnen, som ser noget fattig ud, er ikke saa fattig endda. Der er Rigdomme baade i Moserne og i Heden. Det gælder om, at der er arbejdsvillige Hænder til at drage dem frem«.

Vejle Amts Folkeblad 3/9 1915

Sammenligner man Grindsted med et par andre kendte stationsbyer, Vejen¹ og Vamdrup,² er det umiddelbare indtryk, at arbejderbevægelsen stod meget svagt i Grindsted. Forklaringerne herpå kan være mangfoldige: at Grindsted som stationsby var yngre end de andre byer, at arbejderbefolkningen var forholdsvis mobil, at Grindsteds arbejdspladser var forholdsvis små, at arbejdskraften kom fra omegnen, hvor der ikke var tradition for faglig organisering, og at der følgelig i Grindsted var et tættere forhold mellem arbejdsgiver og arbejdstager, eller ganske enkelt at arbejderne i Grindsted lagde deres energi i andre organisationer – eller helt andre steder.³

Spørgsmålet om, hvorvidt og hvordan det alligevel lykkedes at udvikle en helt ny 'socialdemokratisme' med

en ny samfundsopfattelse, der tog særlige hensyn til arbejderne krav og behov i Grindsted, er derfor interessant. Vi skal kigge nærmere på, hvordan de forskellige arbejdergrupper fungerede, og hvem og hvad der gjorde, at arbejderbevægelsen i Grindsted blev, som den blev.

Arbejdsmændene

Af Grindsteds borgerlige aviser får man det indtryk, at en af byudviklingens helt utilsigtede konsekvenser var udviklingen af en arbejderbefolkning og ikke mindre alvorligt også en arbejderbevægelse i Grindsted.

Jernbanearbejderne var den første og største arbejdergruppe. De kom til Grindsted ved anlæggelsen af byens

Hjemmegjort bolig for en jernbanearbejder i Grindsted i 1917. I forgrunden ses en »tud« til regulering af vandstanden i en af de vandingskanaler, der blev anlagt omkring Grindsted å i sidste halvdel af det 19. årh. Ifølge Kolding Socialdemokrats journalist Georg Leth, Grindsted, var »Bopælen for mange ... træskuret eller tipvognen, kosten bestod af stegt flæsk – stegt på en gammel skovl som blev benyttet som stegepande, og så lod man solen om resten. Når flæsket var stegt, nød man det, og det blev skyllet ned med hvidtøl eller brændevin. Enkelte af banearbejderne var endda så hårdhudede, at de også brugte karbid i brændevinen«.

jernbaner i årene 1913-1919, men fortsatte siden under første verdenskrig arbejdet i omegnens store tørvemoser ved den tørvegravning, som anlæggelsen af jernbanerne havde gjort rentabel.

Bane- og tørvearbejderne kom til at præge byen både på grund af deres antal, men også ved deres væremåde. Det var som oftest enlige mænd, der havde medvirket ved udbygningen af landets øvrige jernbaner og nu kom til Grindsted som et af de sidste steder, hvor der

var arbejde at få. I 1914 var der alene beskæftiget 80 mand ved anlæggelsen af banen til Vejle, mens der samme efterår var omkring 100 mand ved Trolldhede-Koldingbanen.

Jernbanearbejderne bosattes i baraker og spiste i marketenderier. Et indtryk af disse primitive forhold kan vi få af en avisomtale af en brand i marketender Jensens barakker, der lå ved baneanlægget. Her brændte otte sæt madrasser, fyre tæpper og noget tøj tilhørende jernbanearbejderne.⁴ Men

andre banearbejdere boede i simple, hjemmegjorte huse.

Og da jernbanebyggeriet var slut, var der plads i tørvene. Tørvemoserne efterspurgte helt den samme arbejdskraft som jernbanerne: enlige, midaldrende, ufaglærte mænd. I alt 225 sådanne fik i 1918 arbejde i Fugdals Mose,⁵ og de levede under de samme primitive forhold i barakker. Også her tilberedtes maden af en marketender. Maden gav i 1920 anledning til strejke blandt arbejderne.⁶ I maj 1919 var der 150 mand i gang i Utrup mose i den vestlige del af sognet, og her var boligproblemet så stort, at tre af arbejderne bosatte sig i en jordhule.⁷

Grindsted Venstreblad refererede netop fra Utrup mose i 1918, at der var iv-

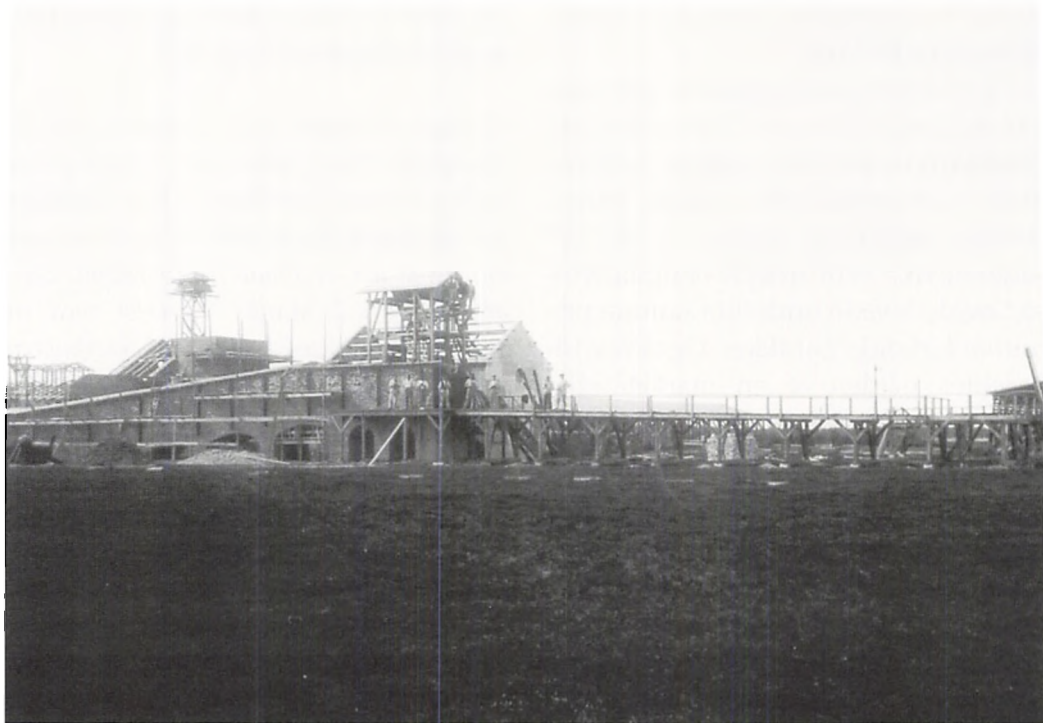
rig aktivitet i den ellers ufrugtbare mose i Grindsteds vestlige del:

»Længe før man naar Moserne, ses de mange ny Træbarakker, der er rejst rundt om i det brune Landskab. I disse Barakker bor Mosearbejderne. Her er saaledes rejst én, hvori der er Plads til 25 Mand. Den er inddelt i 2 Mands Værelser med en stor fælles Spisesal. En Arbejderhustru forestaar Madlavningen, og Selskabet, der driver dette Mosebrug, sørger for Proviant«.

Aviserne konstaterede også, at »det slet ikke [var] så små Summer,« der ved tørvegravningen kommer hedens beboere til gode, og de forstod nok, hvad deres tørvejord var værd.⁸

Tørvearbejderne i Fugdals tørvfabrik.

Benzolfabrikken havde baseret sin produktion på de 'rigdomme' der – stadig – fandtes i heden dvs. lyng og atter lyng, og på de gode transportforbindelser, som Grindsted's jernbanen net udgjorde i 1919. Man talte om, at prominente folk som H.N. Andersen, prof. Bulmann, ingeniør Alex Foss og bankdirektør Glückstadt var med i projektet, og at de – som de første – havde øjnet mulighederne i Grindsted. Det ville givetvis have kunnet betale sig at udvinde benzol under første verdenskrigs varemangel. Men inden det hele rigtigt kom i gang, var det blevet normale tider, og der blev følgelig ikke spundet megen guld af lyngen. Der var så vidt vides ikke lokale penge med i projektet.

»Fra saa godt som alle Landets Egne strømmer der Arbejdere herind, og nægtes kan det ikke, at der kan tjenes en god Sommerløn. – Mange Arbejdere bryder op fra deres Hjemegn med Hustru og Børn og drager til Moserne i Jylland. De allerfleste Arbejdere har Akkord med Selskaberne, der giver 2¹/₂-3 Kr. pr. Tusind Tørø. Skal de tillige sættes i Stuver, betales 3 Kr. og 60 Øre pr. Tusind. Men de Arbejdere, der ikke bor i Barakkerne, men køber Kost og Logi hos

private, maa ogsaa betale 4 Kr. pr. Dag. Trods dette kan der alligevel tjenes 15 Kr. netto pr. Dag, men der maa ogsaa slides haardt«.⁹

En anden arbejdsplads med ufaglært arbejdskraft var Lyngmelsfabrikken. Lyngmelsfabrikken fremstillede som navnet antyder »mel« af lyng. Melets foderværdi skulle være lige så stor som havrens, og når det blev blandet

med melasse, var det et velegnet hestefoder. Fabrikken startede i sensommeren 1918, fordi verdenskrigen gav gode eksportmuligheder til Tyskland. Allerede samme efterår var hele 28 mand beskæftiget med at skære lyng på heden.¹⁰ Fabrikken fungerede, så længe der var mangel på hestefoder på grund af første verdenskrig, og måtte derfor indstille sin virksomhed i sensommeren 1919 efter krigens ophør. Da havde fabrikken 30 ansatte.¹¹

Planlægningen af en Benzol-fabrik påbegyndtes i efteråret 1918, hvor der skulle produceres svovlsyre, benzol og tjære. Og råvarerne var hedelyngen. Det var efter sigende den første fabrik af sin art i Danmark, og hele fabriksanlægget var meget bekosteligt. Man talte om, at prominente folk som H.N. Andersen, prof. Bulmann, landstingsmand og ingeniør Alexander Foss og bankdirektør I. Glückstadt var med. De havde – endelig – fået øje på mulighederne i Grindsted. Antallet af beskæftigede forblev dog begrænset. Produktionen kom givetvis aldrig rigtig i gang, fordi efterspørgslen efter produkterne mindskedes med verdenskrigens afslutning.¹² I efteråret 1921 blev hele anlægget tilbudt kommunen, som dog var uinteresseret.¹³

Alt i alt faldt behovet for ufaglært arbejdskraft med banernes færdiggørelse og Benzolfabrikkenes lukning og den afmatning, der begyndte at præge samfundet som helhed i 1920'erne. En stor del af arbejderne drog hen, hvor der var nyt arbejde at få, men en del af de

ufaglærte arbejdere slog sig dog ned i Grindsted for at blive. Her var lige så godt som andre steder, i alt fald var der tørvearbejde at få i tørvsæsonen: forår og sommer.

Det billede, vi får af den ufaglærte arbejdskraft i byen efter 1921-folketællingen i februar, er en smule fortegn. Den arbejdskraft, der overvintrede, var ofte unge forsørgere. Det fremgår dog af folketællingen, at de ufaglærte kom fra vidt forskellige egne af landet, mange var født på landet, men ofte angav de en bymæssig bebyggelse som sidste bosted. De lokale ufaglærte arbejdere optræder ikke i folketællingen som tørvearbejdere, men som »beskæftigede i landbruget«.

Svendene

Det heftige aktivitetsniveau, især de mange – og til tider også – store byggearbejder før og samtidig med banernes udbygning, trak en del svende fortrinsvis fra byggefagene til Grindsted. Det var gennemgående lidt yngre folk uden familie, og en stor del af dem kom fra stationsbyer i Syd- og Midtjylland. En anden del havde tidligere haft arbejde i købstæderne eller endog i hovedstaden. Disse svendes geografiske mobilitet var påfaldende stor. Også svendene tog simpelthen derhen, hvor der var ordentligt arbejde at få, og blev dér så længe det kunne betale sig. Men enkelte kom for at blive. En del af svendene logerede i den første tid hos

deres mestre, som det også havde været skik i byens traditionelle landhåndværk. Forholdene mellem svend og mester var ikke præget af et umiddelbart modsætningsforhold, da mange svende ikke betragtede sig selv som »arbejdere«. Flere af håndværksmestrene tog endda deres svende med i de byforeninger, de selv var medlemmer af, og indlemmede dem herved i deres eget miljø.

Murermester Kr. Jørgensen, der selv havde været svend i Grindsted hos murermester Marius Knudsen, fortalte senere om arbejdsforholdene i byen i den første tid, efter at byggeriet for alvor var kommet i gang:

»Da jeg i 1908 kom til at arbejde hos Knudsen, beskæftigede han 20-30 Svende, deriblandt nogle Københavnere, som ikke altid var lige morsomme at arbejde sammen med. Da der ikke var noget Pensionat i Byen, fik 18-20 af os Kosten hos Sørine«,

dvs. murermester Knudsens kone.¹⁴

Men med den voldsomme stigning i svendenes antal og deres brede rekruttering kunne det gamle forhold ikke bevares. Svendenes tilknytning til deres mestre blev mere distanceret, og svendene indgik i andre foreninger, lige fra selskabelige foreninger, idrætsforeninger til mere faglige foreninger.

Efterhånden bosatte en del af svendene sig på lejede værelser og på de private pensionater, der skød op i byen. Det var dog ikke altid let for de efterhånden mange svende at skaffe sig

en bolig, og det var ikke blot et problem for dem – også for byen. Med en sådan boligsituation var det umuligt at lokke folk til Grindsted. *Grindsted Dagblad* beskrev problemet i 1919:

»Der klages ... En herværende Haandværker har udtalt til os, at det var meget vanskeligt for Haandværkerne at faa Folk her til Byen. Det er ikke af Hensyn til Lønnen, thi den bliver i de fleste Tilfælde betalt efter Københavns Priskurant, men det er paa Grund af Bolignøden. Det er ganske umuligt at opdrive et Værelse. Ligeledes er Kosten paa Byens respektive Pensionater saa »Pebret« med Hensyn til Prisen. Det er saaledes forstaaeligt nok, at der virkelig burde gøres noget for, at der kan skaffes Logis og Kost for de tilrejsende Arbejdere.

Vor Hjemmelsmand udtalte, at der også havde været Planer fremme om, at Haandværksmestrene selv skulde bygge Logis- og Pensionathuse, hvor deres Folk kunde bo for en rimelig Pris, men Initiativet manglede endnu. Vel er Grindsted en By med store Fremtidsmuligheder, det staar klart for enhver, men den maatte ikke staa sig selv i Lyset og skræmme Folk bort, der maaske havde Lyst til at prøve at arbejde sig frem her i Byen. Derved hæmmer den sine egne Udviklingsmuligheder, og vil gaa i Stampen i Stedet for at komme fremad.

Byens Fremtid vil til Dels afhænge af, om man har Blikket vendt udad, mod den store Verden, og indad, om der ikke der skulde være Brøst og Savn, der trænger til Lægedom og Helse«. ¹⁵

Fagbevægelsen

Det er blandt denne ophobning af unge mænd, at Grindsteds første fagbevægelse opstod. Mens der i de lidt ældre stationsbyer og i købstæderne var et udbygget fagforeningsnet, der sikrede svendenes levevilkår, stod Grindsted endnu helt på bar bund. Men højkonjunktoren under første verdenskrig og manglen på arbejdskraft i Grindsted skabte snart en stærk forhandlingsposition – med eller uden fagforening.

Den første fagforening i Grindsted blev først i 1909 en afdeling af Tømrer- og Snedkerforbundet. Organiserings-tanken var da endnu uhørt hos de lokale håndværksmestre, og de første organiseringsforsøg skulle da også blive en fuldstændig fiasko. Foreningen fik kun otte medlemmer og døde hen i maj 1909. Den næste organisering kom året efter den 20. juni 1910. Tømrer- og Snedkerforbundets formand fra København var hidkaldt for at forsøge at få en overenskomst i stand med byens mestre. Men uden resultat. Foreningen havde da ni medlemmer, som dog snart efter øgedes til fjorten.¹⁶

Den nye fagforening var efter alt at dømme meget aktiv og indkaldte i september 1910 samtlige mestre til et møde. Der mødte kun én mester, som endog ikke selv havde svende ansat. Fagforeningen udpegede derfor et par repræsentanter til at forhandle med mestrene og få dem til at give lønforhøjelse, men det resulterede blot i, at

mestrene afskedigede svende, der var medlemmer af fagforeningen. Fagforeningen besluttede derfor at strejke, bl.a. hos mestrene Jens Andersen og den missionske tømrermester Eskild Eskildsen, og det hele blev annonceret i *Kolding Folkeblad* i september.¹⁷

Hvad så ... ? Lykkedes det at vinde sagen, ville det medføre fundamentale forandringer på Grindsteds arbejdsmarked i tiden fremover, netop nu, hvor der var penge at tjene i byen. Det var meget at miste for mestrene og måske ikke så meget at tabe for svendene. De kunne altid finde arbejde andre steder, og flertallet af de strejkende har formentlig forladt byen, da vinteren nærmede sig.

Strejken førte tilsyneladende umiddelbart til en modorganisering. Mestrene havde nemlig samtidig været samlet til et møde og havde vedtaget, at »Ingen af dem vilde underskrive nogen Overenskomst eller genantage de strejkende Svende,« og et brud på vedtagelsen skulle medføre bøde.¹⁸ Over for dette var der ikke meget at stille op. Svendene forsøgte at holde ud og anmodede i slutningen af november 1910 Tømrer- og Snedkerforbundet om ekstraunderstøttelse i anledning af julen, fordi det kneb hårdt for de strejkende at klare dagen og vejen.

En indberetning fra maj 1911 til forbundet viste imidlertid, at der efterhånden kun var fire organiserede tømrersvende tilbage i byen,¹⁹ mens der i folketællingen i februar kun var nævnt tre, som var »arbejdsløse paa Grund af

Strejke«. Det var en lokal hjemmeboende tømrrersvend (spinder Jeppesens søn Kristen) og to familieforsørgere – fra det midtjyske område, men ikke fra Grindsteds umiddelbare opland. Af samme folketælling fremgår det også, at der var en del uorganiserede tømrrer- og snedkersvende i arbejde, deriblandt snedker Eskildsens egen hjemmeboende søn, mens en anden snedkermester Jens Hansen Andersen havde hele fem arbejdende svende boende hos sig. Dertil var der to familieforsørgere iblandt de arbejdende svende. Strejken var således langt fra total.

I juni 1911 erkendte Tømrrer- og Snedkerforbundet, at strejken var helt tabt, men først i november sluttede strejken ved, at den sidste strejkende fraflyttede byen for at søge arbejde andetsteds.²⁰ Foreløbig mislykkedes organiseringsforsøgene, fordi mestrene stod sammen, og fordi adgangen til den ny uorganiserede arbejdskraft var god, og fordi byggeriet i byen endnu var overskueligt. Svendene var ikke mange nok.

Det gik bedre for Murerforbundet, der oprettede en afdeling i 1912 og skrev overenskomst med murermestrene i foråret 1913. Situationen på byens arbejdsmarked var på dette tidspunkt ved at blive hektisk pga. store byggearbejder, og det satte svendene i en bedre forhandlingsposition. De undersøgte simpelthen, hvor høj timelønnen var i nabo-byen Vejen og sørgede for, at den tilsvarende sats også blev betalt i Grindsted.²¹

Succesen blandt murerne opmuntrede nok tømrrerne til at forsøge igen, og i juni 1914 genoptog tømrrerne deres faglige virksomhed i byen.²² De gennemførte i efteråret 1914 en blokade mod en af byens tømrrermestre, P. Plesner-Bloch, fordi, som de anførte i *Kolding Socialdemokrat*, »to Svende ikke havde faaet deres tilgodehavende Overskud udbetalt«. Blokaden omfattede en hel byggeplads, og den blev støttet aktivt af Murerforbundets afdeling i Grindsted. Men samme efterår omtaler *Kolding Socialdemokrat* flere episoder rettet mod den samme mester.²³

Denne strejkevirkosomhed og udsigten til en stor byggeaktivitet medførte imidlertid, at murer- og tømrrermestrene måtte stå sammen. De meldte sig derfor ind i Centralforeningen for Murer- og Tømrrermestre i september 1915.²⁴ Dette medførte, at landsoverenskomsten kom til at gælde i Grindsted – i første omgang dog kun hos de organiserede mestre. Medlemskabet var ikke dækkende, men omfattede dog et bredt udsnit af både missionske og ikke missionske mestre. Grindsted havde fået et organiseret arbejdsmarked.

Murersvendenes organisatoriske styrke voksede med byens udbygning, og organiseringen var ikke mindst tilskyndet af stigende leveomkostninger og især boligsituationen. I februar 1917 strejkedes på et krav om en timeløn på 65 øre, hvilket var lidt over landsoverenskomsten på daværende tidspunkt. Murermestrene kom i et dilemma og

blev nødt til at ansøge Centralorganisationen om særlig tilladelse til at betale mere, »fordi der ellers efter al rimelighed vil blive Mangel på Murersvende i Grindsted«. Der blev dog ikke givet tilladelse til at give mere end 62,5 øre, som da også blev accepteret af murersvendene. Men da havde strejken også varet fra slutningen af februar til midt i april.

Strejken fik de sidste uorganiserede mestre til at samarbejde, og i 1918 endes samtlige mestre om en fælles mindstetimeløn på 90 øre.²⁵ Alligevel indledte svendene en længerevarende strejke i 1919. Murerarbejdsmændene nedlagde først arbejdet for at få en timeløn på 120 øre, mens mestrenes tilbud lå på 105 øre. Virkningerne forplantede sig til også at omfatte murersvendene, der ønskede 129 øre, mens de var blevet tilbudt 122 øre.²⁶ Strejken blev total og hæmmende for enhver byggeaktivitet i byen, hvilket antagelig skyldtes, at organisationsgraden var blevet ret høj blandt bygningsarbejderne, men også at der stadig var arbejde at få andre steder. De hastigt stigende lønninger skyldtes inflation efter verdenskrigens afslutning.

Efter at alle murersvende, alle murerarbejdsmænd og de fleste tømrersvende havde forladt arbejdet og flere også byen,²⁷ og murermestrene havde fået at vide af deres centralorganisation, at der ikke måtte finde nogen lønforhøjelse sted, var der ikke meget at gøre. Mestrene forhandlede alt det, de kunne, for at få de tilbageværende

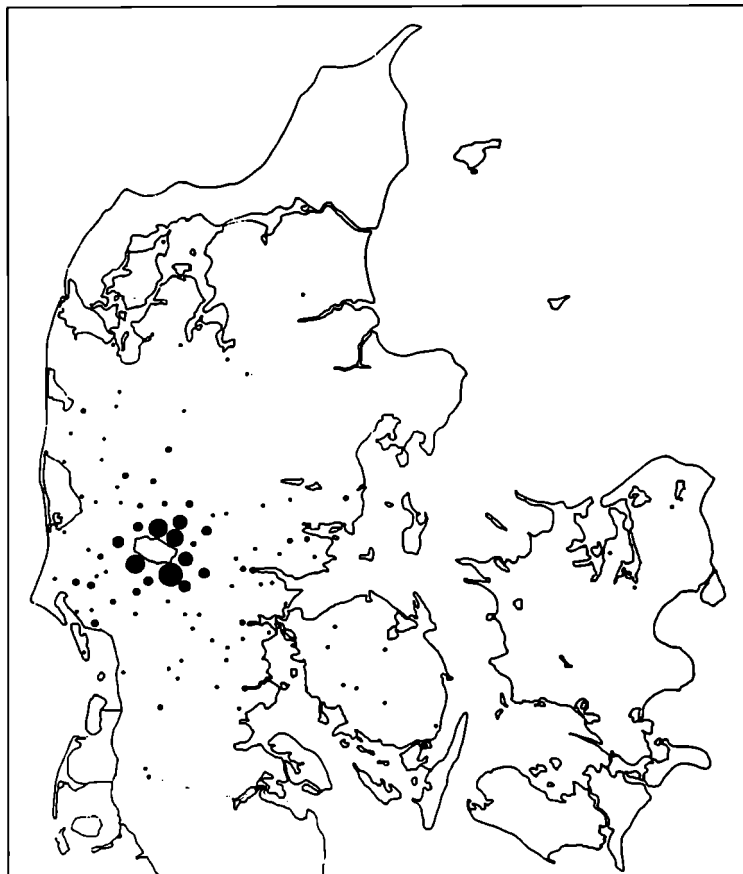
svende til at gå i arbejde og ikke sætte byen helt i stå.

På et møde i den lokale Murer- og Tømrermesterforening drøftedes det endda at kontakte ingen anden end førstelærer J.Kr. Nielsen for at få denne til at mægle mellem mestrene og de svende, der endnu var i byen. For hvis lærer Nielsen ikke kunne få svendene i arbejde, hvem kunne så? Mestrene noterede i deres forhandlingsprotokol:

» – da enkelte af Svendene af og til Mand og Mand imellem har ytret Tilbøjelighed til at gaa i Arbejde igen, saafremt en passende Henvendelse til dem skete, vedtoges det, at Foreningen anmoder Lærer Nielsen om at henvende sig til de respektive Fagforeningers Afdelinger her i Byen for at faa Svendenes bestemte Stilling hertil.«²⁸

Men planen lykkedes ikke. Vi ved ikke, om det skyldtes, at førstelærer J.Kr. Nielsen ikke *kunne* eller ikke *ville* påtage sig opgaven. Strejken fortsatte i alt fald foreløbig, men ikke uden problemer. På et tidspunkt i løbet af sommeren 1919 forlød det i Murer- og Tømrermesterforeningen, at en mester havde taget flere svende i arbejde i forbindelse med opførelsen af Grindsteds nye Benzolfabrik og det til en timeløn af 135 øre. Det blev da også prompte anmeldt til Murermestrenes Centralorganisation.

Det forlød også, at flere af svendene selv »fuskede« ved at udføre arbejde på egen hånd, hvilket mestrene søgte at forhindre ved at forhandle med de

De ufaglærte arbejdere kom i hovedsagen fra egnen. En mindre del, især de, der arbejdede inden for jernbanebyggeriet eller med tørvegravningen, havde dog været vidt omkring. Efter Henning Mørch: Vandringerne til Grindsted [1964], Landsplanudvalgets sekretariat 1967.

leverandører, der leverede materialer til svendene. Og så viste det sig, at »bade Svende og Arbejdsmænd var beskæftiget, dels hos Byens Borgere, dels i Tørvemoserne, hvor Lønningerne var højere«.

Langt om længe i november var mestrene blevet møre og gik med til en lønforhøjelse, der for nogle faggruppers vedkommende lå hele 20 øre over landsoverenskomsten for juni 1919. Dette blev dog ikke accepteret af arbejdsgiverforeningen. På dette tidspunkt var 'byggeboomet' i Grindsted

dog ved at stilne af, og svendenes glansperiode var dermed forbi.²⁹

Denne lange strejkeperiode illustrerer med al tydelighed svendenes geografiske og faglige mobilitet. Var der ikke acceptabelt arbejde at få i Grindsted, kunne man blot tage af sted. Mange kunne skaffe sig et andet måske ufaglært, men muligvis alligevel bedre betalt arbejde i tørvemoserne eller simpelthen selv sætte noget igang. Grænsen mellem svend og mester var fleksibel. I maj 1920 konstaterede Mesterforeningen eksempelvis, at en lici-

tation over byens nye Varde Bankbygning på torvet var gået til svendene Chr. Dalgas og Højbjerg, og påpegede, at de selvfølgelig skulle udmeldes af fagforeningen og indmeldes i Mesterforeningen.³⁰

Resultatet af strejken i 1919 blev murerens sidste sejr på arbejdsmarkedet i Grindsted i lang, lang tid fremover.

Omkring 1920 blev byggeriet afmatet. Byens befolkningstal stagnerede, og 1920'ernes krise satte byggeriet helt i stå. Hvor der ved kulminationen omkring 1920 efter sigende var hele 98 medlemmer af Murerens Fagforening i byen, faldt dette tal kraftigt i løbet af 1920'erne til seks bosiddende svende i sommeren 1925, hvoraf fire endog arbejdede i nabobyen Sdr. Omme. Af samme grund ansøgte murerne kommunen om at igangsætte bygningen af et alderdomshjem, fordi dette ville skabe arbejde.³¹ I foråret 1926 nævnes dog et medlemstal på 26.³²

En af fagbevægelsens hovedopgaver i 1920'erne blev at sikre arbejde til de svende, der var. Således støttede fagforeningen ikke-fastboende svende med rejsehjælp til at søge hen, hvor der var arbejde at få.³³ Og man tog kampen op mod de uorganiserede svende, der efter alt at dømme var blevet et større problem, efter at krisen havde mindsket behovet for arbejdskraft betydeligt.

Både inden for Murerens Fagforening og inden for Tømrernes- og Snedkernes Fagforening dukkede proble-

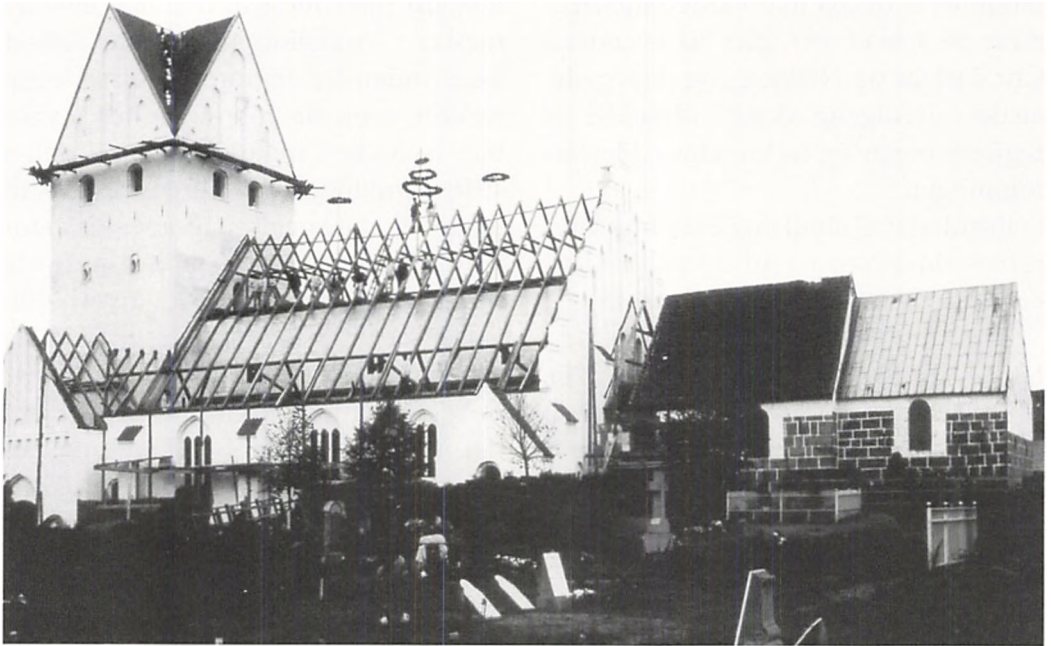
met op med mellemrum hos enkelte mestre. Problemerne kunne oftest løses inden for fagforeningernes egne rækker, men da foreningernes styrke blev svækket, måtte man tage den i 1918 oprettede Fællesorganisation til hjælp. Fagbevægelsen øvede også stor kontrol med, om den nyligt indførte otte-timers arbejdsdag blev overholdt. Problemet var stort både blandt de uorganiserede og fagforeningernes egne medlemmer.³⁴ Men lige meget hjalp det. Murersvendenes forhandlingsposition var afgørende svækket med 1920'ernes stagnation i byggeriet. Og det blev ikke bedre af, at mestrene i byen fandt ud af simpelthen at gøre arbejdet selv.

Efter nogle problemer med murersvendene i forbindelse med ombygningen af kirken i 1920 overtog mestrene arbejdet og overflødiggjorde dermed helt murersvendene.³⁵ Forlyden-der ville dog vide, at

*» – mestrene var så kedeligt missionske, at de ikke ønskede svende, som måske bandede og drak bajere, så derfor slog de hellige mestre sig altså sammen og byggede kirken alene«.*³⁶

Om end alle mestrene ikke var missionske, er historien god og muligvis også sand. Arkitekten fremhævede i alt fald – i anden sammenhæng – siden, at

» – Ånden på byggepladsen var noget helt enestående. Murermestrene delte arbejdet

Grindsteds håndværksmestre stod selv for opførelsen af Hedens Domkirke i 1920'erne til de arbejdsløse håndværks svendes store fortrydelse.

imellem sig og arbejdede som svende. Hovedentreprenøren, murermester Marius Knudsen, kørte endda sand. Og de sang salmer, medens de murede. Den vennesele tømrermester Plesner-Bloch klarede smukt de vanskelige, vindskæve tagflader».³⁷

Mestrenes byggeaktivitet kan, som vi så, også tilskrives, at mestrene også manglede arbejde til sig selv. Disse økonomiske motiver bag mestrenes aktion var nok tungtvejende. I 1925 kendes et tilsvarende eksempel fra bygningen af slagteriet. Her lockoutedes både murerarbejdsmænd og svende antagelig pga. en lønkonflikt, og murermestrene arbejdede selv videre

som svende.³⁸ Efter en kort glansperiode mens Grindsteds byggeboom var på sit højeste, var der ikke meget at gøre for den faglærte arbejderbevægelse i Grindsted.

Arbejdsmændenes Fagforening

Der blev også oprettet en fagforening blandt de bane- og tørvearbejdere, der kom til egnen. Arbejdsmændenes Fagforening stiftedes som en afdeling af Dansk Arbejdsmandsforbund 1. juni 1914. Et vidnesbyrd om, hvor usikkert også de ufaglærtes første fagbevægelse stod, er det, at kun ét medlem af den

første bestyrelse, nemlig arbejdsmand Marius Hansen, siden optræder i Grindsteds arbejderbevægelse, mens resten ganske givet må have forladt Grindsted igen – muligvis allerede samme år. Det var ofte kun en lille – men aktiv – kreds af udefrakommende

arbejdskraft, der var drivkraften bag fagforeningen. For dem var fordelene ved den faglige organisering helt åbenbar. Fagforeningsbogen gav en vis mulighed for medbestemmelse på løn- og arbejdsforhold. Heri stod de i et skarpt modsætningsforhold til en anden del

Tre jernbanebørster hos den lokale fotograf Hans Lund ca. 1915.

af de udefrakommende arbejdere, for hvem fagforeninger nærmest var tabu. Mange af disse arbejdere interesserede sig mere for spiritus og dagen og vejen end for videre perspektiver i tilværelsen.

Hårdest modstand mødte fagbevægelsen blandt de lokalt rekrutterede arbejdere. Det var især husmænd eller blot efterkommere af hedeboenderne fra egnen. Mange af de lokale arbejdere, måske især de, der havde bibeholdt kontakten til de missionske miljøer, opfattede kun bane- og tørvearbejdet som en bibeskæftigelse og havde derfor ikke nogen lyst til at lade sig organisere.³⁹

Ligesom i forbindelse med bygningsarbejderne i Grindsted prægedes både jernbaneanlægsarbejdet og arbejdet i tørvemoserne af utallige strejker. Strejkerne blev en evig styrkeprøve på, hvor meget arbejderne kunne klare, før det ville lykkes at bryde deres fagforeningsloyalitet. Og så var problemet med den uorganiserede arbejdskraft endda væsentligt større.

1910'erne var gennemgående gode år – også for arbejdsmændene. Efterspørgslen var stor, og arbejde var der nok af, og som det fremgik ovenfor, brød selv byens svende faggrænserne og søgte over i den bedre betalte tørveindustri om sommeren.

Men man kunne kun strejke med virkning, hvis man var organiseret. F.eks. kendes en strejke fra bygningen af Troldhede-banen i 1915, hvor en gruppe bestående af seksten arbejdere

blev utilfredse med arbejdsforholdene. Formanden for arbejdets gennemførelse var ikke indstillet på forhandling, og arbejderne tog deres tøj og gik. *Kolding Socialdemokrats* korrespondent havde fulgt strejkeforsøget og konstaterede derfor lidt formanede om de strejkende arbejdere: »Der er vistnok kun faa af disse, som er organiserede.«⁴⁰

Efter færdiggørelsen af banerne i 1919 var det småt med arbejde for de ufaglærte. Lyngmelsfabrikken kunne nok beskæftige en del mennesker, og efter flere strejker på fabrikken i 1919 lykkedes det også at få en overenskomst, hvorefter lønnen forhøjedes, og der blev indført otte timers arbejdsdag for døgnarbejde og ni timer for natarbejde.⁴¹ Men så lukkede fabrikken også.

Foruden forskelligt løsere arbejde var tørvegravningen herefter det eneste ufaglærte arbejde, der var at få i omegnen af Grindsted. Tiden uden for tørvesæsonen, hvor der ikke var arbejde at få, blev problematisk for de arbejdere, der havde slået sig ned i eller i alt fald forblev i Grindsted. Men i den korte tørvesæson om sommeren blev der i reglen mangel på arbejdskraft, og det gav derfor ofte anledning til strejker.

I Fugdøl tørvemose lige uden for Grindsted startede en strejke sidst i juni 1920, fordi maden i marketenderiet var både for dyr og for dårlig. Folkene måtte forlade arbejdet midt om eftermiddagen »grundet paa Sult, og søge hen forskellige Steder for at købe

Banearbejderne ved bygningen af Kolding-Trolldhedebanen i 1915. Kun få af 'jernbanebørsterne' var efter sigende organiserede i Grindstedes fagbevægelse, og de havde derfor kun ringe føling med det, der foregik uden for banearbejdernes egen kreds. Det var også dem, der ofte forårsagede ballade i byen – i alt fald efter aviser-nes referater.

Mad,« noterede *Kolding Socialdemokrat* forstående, og samtidig forlød det, at tørvefabrikanten søgte om tredive mand som erstatning.

Sagen gik formentlig i hårdknude, for sidst i august måtte kongens foged sættes ind for at få de »genstridige strejkende Arbejdere sat ud af deres Logi i Barakkerne«. Fogeden nægtede at gøre noget, men til sidst må der være opnået en slags forlig om tålelige arbejdsvilkår. *Kolding Socialdemokrat* antydede dog, at løsningen ikke var helt ren i kanten, fordi tørveentreprenøren forsøgte at sætte »Lus i

Skindpelsen mellem Fagforeningen og Arbejderne« og spille arbejderne ud mod hverandre.⁴² Det sidste var antagelig et velkendt fænomen.

Tørvefabrikant Thomsen søgte i 1922 at udbetale en uensartet timeløn til sine beskæftigede. Han ignorerede fagforeningens påtale heraf og søgte i stedet nye og uorganiserede arbejdere. Ifølge *Kolding Socialdemokrat* havde entreprenøren tilmed søgt om politi på arbejdspladsen, fordi han ville »have Ro inden for sit Område«. ⁴³ Vi ved ikke, hvordan det endte hos Thomsen, men beskæftigelsessituationen blandt

tørvearbejderne var allerede da begyndt at blive kritisk på grund af et fald i efterspørgslen med verdenskrigens afslutning. Men ikke at forglemme: temmelig mange tørvearbejdere rekrutteredes efterhånden netop blandt omegnens hedeboender med andre organisatoriske præferencer.

Det var nok tænkt som et modspil mod fagbevægelsen at K.F.U.M.s sociale arbejde i 1919 ganske enkelt opstillede et hus og ansatte en bestyrer dér. Huset tilbød forskelligt læsestof, mest blade og forskellige slags spil, – men ikke kort.⁴⁴

At fagforeningen ikke var lige velkommen dér, får vi indtryk af i 1924, hvor *Kolding Socialdemokrat* indgående og kritisk omtalte en sag fra Fugdal Tørvefabrik, hvor nogle arbejdsmænd – tilsyneladende provokerende – havde hængt plakater op fra Arbejdsmændenes Fagforening i K.F.U.M.s lokaler.⁴⁵

At man var vant til andre samarbejdsformer i Fugdal, konstaterede *Kolding Socialdemokrat* også i forsommeren 1925, hvor ejeren af Fugdal Tørvefabrik havde indbudt i alt 100 arbejdere til Sct. Hans-fest på K.F.U.M. i Grindsted.⁴⁶ Der kan ikke være tvivl om, at K.F.U.M. udgjorde et attraktivt socialt – og åndeligt – tilholdssted for tørvearbejderne.

Det var frem for alt den ustabile arbejdssituation i tørvemoserne, der vanskeliggjorde et stabilt fagforeningsarbejde. I 1919 svingede medlemstallet

i Arbejdsmændenes Fagforening fra 5-600 mand til 200 i samme sæson.⁴⁷

Bestyrelsen for Arbejdsmændenes Fagforening havde derfor nok at gøre med overhovedet at holde styr på, hvem der var medlem af fagforeningen, og om der var betalt kontingent. Således slettede man på et tidspunkt hele tredive personer på grund af resistance, men også bestyrelsen selv blev hyppigt udskiftet. Ved et bestyrelsesmøde i fagforeningen – fortælles det – mødte kun formanden, fordi den øvrige bestyrelse var rejst fra byen.

Den begyndende krise og arbejdsløshed på landsplan, der opstod efter afslutningen af verdenskrigen, afslutningen af bane- og tørvearbejdet samt lukningen af Lyngmelsfabrikken i Grindsted, gik hårdt ud over de ufaglærte arbejdere og dermed Arbejdsmændenes Fagforening. En del rejste væk for altid i håb om at kunne finde arbejde andetsteds,⁴⁸ men flere slog sig ned i byen, simpelthen fordi der ikke længere var arbejde at få andre steder.

De, der blev tilbage, fik det vanskeligt, fordi deres forhandlingsposition var blevet væsentligt forringet. I 1921 førte arbejdsmændene forhandlinger med Fugdal Tørvefabrik, der ønskede, at lønningerne skulle reduceres med 50%, hvilket arbejdsmændene trods den vanskelige situation ikke umiddelbart kunne gå ind på.⁴⁹ Resultatet af krisen var nok givet på forhånd.

Denne uendelige udskiftning af medlemmerne umuliggjorde også et egentligt fagforeningsfællesskab i fore-

Mange af tørvearbejderne kom fra landet og bevarede et naturligt tilhørsforhold til K.F.U.M.s arbejde i tørvemosen. Billedet viser K.F.U.M.-hjemmet i 1919. Ud for døren står den missionske pastor With fra Vorbasse. Flere af tørvearbejderne genfindes senere i Arbejdernes Bibelkreds i Grindsted.

ningen. Ganske vist vedtog foreningen i 1916, at »en Mand fra Afdelingen skulle læse op« ved møderne, men det rent selskabelige liv i fagbevægelsen kom nok til at foregå i Socialdemokratiske Forening, der også blev dannet i 1914 samtidigt med Arbejdsmandenes Fagforening.⁵⁰

Socialdemokratisk Forening

I slutningen af september måned i 1914, kun få måneder efter dannelsen af Arbejdsmandenes Fagforening og Tømrer- og Snedkerforbundets genetablering i Grindsted, blev der oprettet en socialdemokratisk forening i

Grindsted. Oprettelsen var vistnok foranlediget af et foredrag om »Socialdemokraterne og Krigen«, som redaktøren af *Kolding Socialdemokrat* Knud Hansen holdt i Grindsted.⁵¹

Det gik ualmindeligt godt for den Socialdemokratiske Forening lige fra starten. Medlemstilstrømningen var endog meget stor, og vi må formode, at foreningen simpelthen blev et hårdt tiltrængt forum for den del af byens befolkning, der ikke hørte hjemme i borgernes – eller missionens – kredse. Med Socialdemokratisk Forening blev der skabt et forum for at koordinere den faglige aktivitet med et lidt bredere politisk sigte i Grindsted. Det må formodes, at foreningens stiftere var sam-

menfaldende med foreningens første bestyrelse. De var alle velkendte i den nye fagbevægelse. Arbejds mændene A. Jensen, M. Møller, Marius Hansen og murersvend I.C. Christensen. Fra banen kom kontrollør Jens Nielsen.⁵² En stor del af foreningens medlemmer var hentet fra fagbevægelsen: Foruden bestyrelsen var de tilstedeværende bl.a. murersvend Peter Dam, murersvend N. Jørgensen, snedkersvend Laust Skov og endnu flere af de ansatte ved banen: kontrollør Jens Nielsen, depotarbejder J.C. Øgendahl og Holger Kristensen. Men det skal bemærkes, at foreningen snart fik bredere opbakning i byen af socialt interesserede borgere som karetmager Chr. Larsen, barber Bruhn Rasmussen, bagermester N.S. Wedel og bogtrykker K. Kristensen.⁵³ Bruhn Rasmussen og karetmager Chr. Larsen var tillige – ikke særlig aktive – medlemmer af Borgerforeningen.⁵⁴ Denne personkreds blev hovedkræfterne i Grindsteds arbejderbevægelse i mellemkrigstiden: de, der kom ind først og etablerede foreningen, kom også til at udgøre foreningskernen i foreningens første generation.

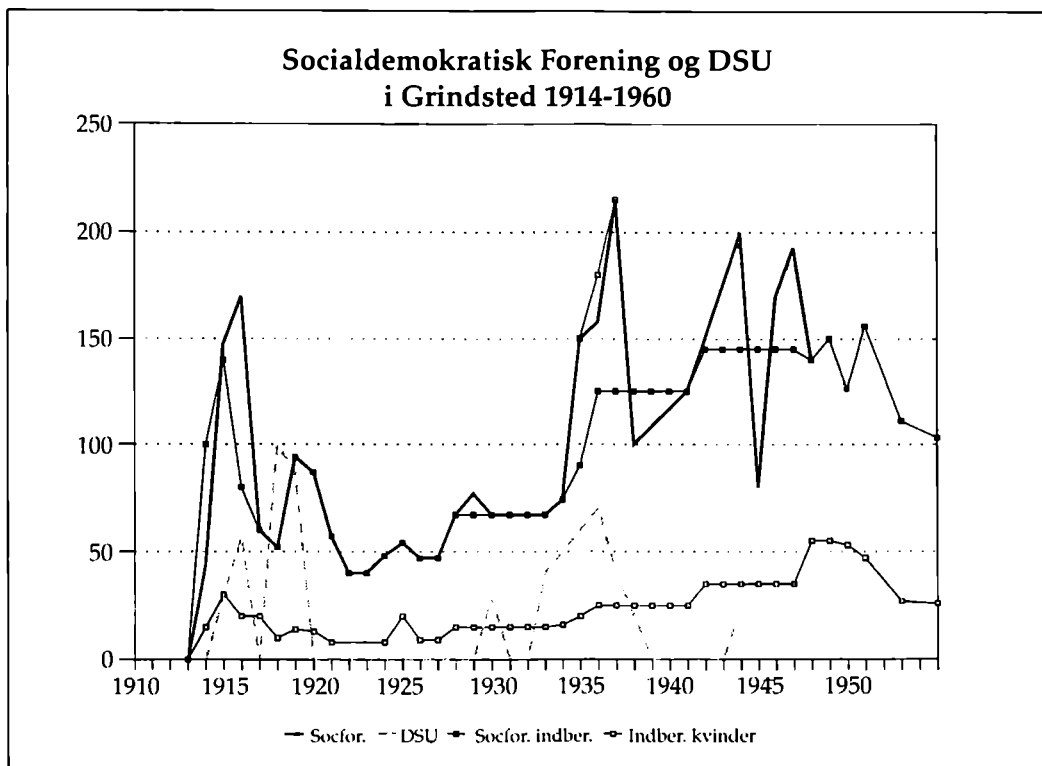
Den Socialdemokratiske Forening udviklede snart et velfungerende ekspressivt miljø i Grindsted ved siden af det begyndende politiske – og især det faglige arbejde. I november 1914 afholdt arbejderne det første godt besøgte medlemsmøde i den nye socialdemokratiske forening. Der var »fælles Kaffebord«, hvor der i alt fald ifølge

Kolding Socialdemokrats lokale referent i Grindsted herskede en »fornøjelig Stemning«, og hvor forskellige af foreningens medlemmer sang og læste op. Det fremgik også, at Socialdemokratisk Forening på dette tidspunkt kun havde 44 medlemmer.⁵⁵

Denne foreningsstil fortsatte i de følgende år. I april 1915 var medlemsskaren allerede blevet til 148, og godt halvdelen mødte op til et medlemsmøde, der først sluttede klokken to nat, efter at mødet havde vekslet med både »gode Taler og fornøjelige Sange«.⁵⁶

Trods en mindre nedgang i medlemsskaren i 1916-18 blev medlemsmøderne til månedsmøder, og månedsmøderne blev til fjortendagsmøder. Indholdet varierede fra egentlige diskussionsmøder til selskabelige sammenkomster og oplæsningsaftner med lokale oplæsere. Arbejdsmand Marius Hansen og depotarbejder J.C. Øgendahl stod ofte for underholdningen. »Øgendahl læser op og Marius Hansen indleder«,⁵⁷ stod der tit at læse i protokollen, men af og til tilkaldte de en foredragsholder udefra, som da partikammeraten Martin Sørensen kom fra Horsens for at læse Johan Skjoldborg.⁵⁸

Mere ideologisk prægede, offentlige foredrag blev det også til allerede i 1915: »Socialdemokraterne og Kvinderne«, »Socialdemokratiets Opgaver« og »Socialdemokratiet og Kristendom«, men møderne var ret dårligt besøgte, selvom de foregik i jernbane/tørvesæsonen, hvor der var flest muli-

Medlemsudviklingen i Socialdemokratisk Forening og D.S.U. 1914-1954. Kilden er Regnskaber vedr. Socialdemokratisk Forbund 1914-1955, samt lokale medlemsoplysninger i foreningens protokolmateriale og indberetningerne til lokalspalten i 'Kolding Socialdemokrat'. Variationen i de lokale oplysninger kan nok forklares ved svingninger i medlemsaktiviteten, og at foreningens arbejde for at inddrive kontingent blandt medlemmerne varierede. Det fremgår tydeligt, at foreningens medlemsoplysninger ofte afvægede fra de indberettede – især fra slutningen af 1920'erne. Dette kan nok forklares som en kombination af sløvhed i indberetningen af de faktiske medlemsoplysninger og det faktum, at der skulle betales en medlemsafgift til partiet af hvert medlem. Vi ser også tydeligt, at D.S.U.-arbejdet havde en kortere levetid – at der i den omtalte periode blev oprettet – og nedlagt hele fem D.S.U.-foreninger.

ge medlemmer, og til trods for, at det første foredrag blev efterfulgt af en fest, og at den missionske pastor Dræbye – af oplagte grunde – blev inviteret til det sidste.⁵⁹

Og dertil var der naturligvis både dilettantforestillinger, udflugter og baller – mindst lige så gode som i Borgerforeningen. Snedker Laust Skov

spillede ikke blot hos Borgerforeningen og F.D.F., men også for sine egne partikammerater. Ballerne var populære, og alle vidste, at de var med til at øge organiseringsgraden i fagforeningerne. En enkelt gang påtalt det nemlig i foreningen, at en murer Jensen havde fået adgang til et bal, selv om han var slettet af sin fagforening.⁶⁰

Det faglige arbejde blev først for alvor udskilt fra partiarbejdet i 1918 med oprettelsen af en Fællesorganisation af byens fagforeninger: Tømrernes- og Snedkernes Fagforening, Murernes Fagforening og Arbejdsmændenes Fagforening. Hermed havde byens arbejderbevægelse fået et forum til koordinering af deres faglige og politiske – og ikke mindst selskabelige virke.

Socialdemokratiets og Fællesorganisationens juletræssammenkomst var en mærkesag for socialdemokraterne helt fra starten. Foreningen indbød *alle* byens børn, uanset om deres forældre var medlemmer af Fællesorganisationen – eller partiet. Arrangementet var gratis, og hvert barn fik tilmed udleveret en pose med godter og en pakke – og det til trods for, at fagbevægelsens ressourcer ikke var store. Det var en æræssag for socialdemokraterne, at juletræet var offentligt og givtigt i modsætning til det, der foregik i byens øvrige byforeninger – især juletræsarrangementerne i Borgerforeningen og Indre Mission. I 1919 deltog hele 120 børn i arrangementet.⁶¹ Men til ballet bagefter var der som sædvanlig kun adgang for Fællesorganisationens medlemmer.

Så meget sammenhold var der i foreningen, at socialdemokraterne allerede i 1915 i forbindelse med en sådan juletræsfest stiftede en sangforening med 16 damer og herrer under Privatskolens lærer Ankjærs ledelse. Sangerne fortsatte formentlig deres virksomhed i Arbejdsmændenes Fagforening.⁶² Sådanne frivillige aktiviteter, der nok var

sekundære i forhold til det faglige og politiske arbejde, vidner om, at Socialdemokratiet i Grindsted sammen med fagbevægelsen var blevet et helt og sammenhængende miljø for sine medlemmer, et sted man gerne tilbragte en del af sin fritid.

Socialismen

Men Socialdemokratisk Forening og Fællesorganisationen var ikke blot almindelige foreninger, de var også socialismens indtog i Grindsted. Nu skulle man ikke blot fejre Grundlovsfest som de øvrige borgere gjorde det, missionske, som ikke-missionske, nu skulle også 1. maj være en festdag for arbejderne.

Med fagforeningernes og socialdemokraternes dyrt anskaffede faner i spidsen marcheredes der i 1915 i optog gennem byen til borgernes nye anlæg, hvor der var organiseret taler, fornøjelser og musik med dans bagefter. Og det vakte opsigt. 1. majdemonstrationen foregik ganske vist om søndagen – den *anden* maj, – dvs. uden for arbejdstiden.⁶³

Værre blev det, da socialdemokraterne de følgende år besluttede at demonstrere på selve dagen – sådan at det blev nødvendigt at gå *tidligere* hjem fra arbejdet eller holde hele eftermiddagen fri. Det var en klar demonstration over for arbejdsgiverne og et symbolsk brud med den herskende arbejdsmoral i Grindsted.

I 1916 var interessen for majfesten – af forskellige grunde – alligevel ikke særlig stor, og *Kolding Socialdemokrat* måtte konkludere, at arbejderne var mindre interesseret i demonstrationen end i selve festen bagefter, hvor der var »Koncert med Oplæsning for Medlemmerne med Damer, og der sluttedes med en gemytlig Svingom«. ⁶⁴ I 1919 anbefalede Fællesorganisationen – med ringe held – arbejderne at holde *helt* eftermiddagen fri og igen på *selve* 1. majdagen. ⁶⁵

For at undgå det pinlige i, at en annonceret demonstration gennem byen blev for lille eller simpelthen ikke kunne gennemføres, vedtog socialdemokraterne i 1921 at lave forhåndstilmelding, sådan at arrangementet om nødvendigt kunne aflyses, hvis tilslutningen blev for ringe. ⁶⁶

Grindsteds arbejdere ville tilsyneladende kun nødtigt 'gå spidsrod' gennem byen med deres nyanskaffede socialistiske faner som symbol på socialistisk styrke og fællesskab, hvis antallet i sig selv var et vidnesbyrd om manglen på solidaritet. I 1926 var der så ringe interesse for selve demonstrationen, at socialdemokraterne enedes om kun at afholde selve festen – på trods af at en skrivelse fra hovedorganisationen havde anbefalet det modsatte. ⁶⁷

Et andet vidnesbyrd om, at sammenholdet blandt socialdemokraterne var voksende, er det, at der blev større og større interesse for at skabe et egentligt

Kloakeringsarbejdet blev standset i Tirsdags. Efter hvad Arbejdsmandene meddeler os, er Grunden den, at Entreprenør Thomsen afskedigede 2 Mand, der efter Aftale med 2 af Kollegerne (der arbejder 4 Mand), vilde højtideligholde Arbejdernes Festsdag. Selvfølgelig gik de to Mand ikke i Arbejde om Eftermiddagen. Alle 4 har nu faaet Arbejde på Rishøj Mosebrug. Det havde vist været klogere, at Hr. Thomsen havde ladet sine Arbejdere holde deres Festsdag og ikke forsøgt at lægge Hindringer i Vejen for dem.

C.Ø.

Kolding Socialdemokrat søgte helt systematisk at kommentere den aktuelle politiske situation i Grindsted – her, hvad der kunne ske, hvis arbejderne besluttede at fejre 1. Maj-dagen. Den fungerende lokalredaktør, depotarbejder C. Øgendahl ville tydeligvis vise, at der var flere måder at behandle arbejdere på.

socialistisk tilholdssted i byen. I begyndelsen afholdt socialdemokraterne møderne på Afholdshotellet og på kroen, men allerede i 1916 blev opførelsen af en forsamlingsbygning drøftet i foreningen, og sagen blev yderligere aktualiseret i 1918 i forbindelse med salget af kroen. Socialdemokraterne ønskede ved den lejlighed at overtage kroens teatersal. Da dette ikke lykkedes, besluttede socialdemokraterne at oprette et egentligt »Folkets Hus«, og Fællesorganisationen nedsatte faktisk også et byggeudvalg, der endog fik bemyndigelse til at købe en grund. ⁶⁸

Brolægning af Grindsteds hovedgade fandt sted i 1917. Borgerne og arbejderbevægelsen i Grindsted fik efterhånden en fælles interesse i at få igangsat større anlægsarbejder i byen.

Det blev ikke til noget, for i stedet fik socialdemokraterne og Fællesorganisationen et uformelt forsamlingshus i partimedlemmet N.S. Wedels konditori, som belejligt blev udnævnt til 'parti-værtshus.' Mens Niels Wedels far Frans Wedel, således havde været borgernes foretrukne bager, fik lugten i bageriet altså dermed en anden ideologisk farve. Her samledes partimedlemmerne til mindre bestyrelsesmøder eller kom der bare for at snakke. Når der var brug for lokaler til større forsamlinger, flyttede foreningen hen i Af-

holdshotellets sal – i alt fald indtil N.S. Wedel tilbød at betale lejedifferencen mellem Afholdshotellets sal og lejen af den lidt dyrere, men nærmere teatersal, mod at han selv fik overdraget beværtningen fra sit konditori.⁶⁹ Dette arrangement fortsatte i de følgende år.⁷⁰ Folkets Hus blev unødvendigt, og Wedels konditori blev en uformel institution i Grindsteds Socialdemokrati.

Det var tilsyneladende lykkedes i disse første år at skabe en ret bredspektret arbejderbevægelse i Grindsted. Den

varetag ikke bare de instrumentelle interesser for arbejderne omkring lønforhandlinger, strejker etc. Den var et ekspressivt socialt miljø, hvor man mødtes – formentlig også uformelt – hos bager Wedel. Når undtaget 1. majarrangementet begyndte medlemmerne tydeligvis klart at identificere sig med arbejderbevægelsen.

En gang imellem var det dog nødvendigt at gribe ind, hvis et medlem ikke var helt på det rene med hvori socialismen bestod, men omgikkes andre grupper i byen. Som vi så ovenfor, engagerede Laust Skov sig som musiklærer for et blæseorkester for drenge under F.D.F. Det var ikke velset i partiet. Laust Skov måtte straks 'stå skole-ret' pga. sit nye engagement over for Socialdemokratisk Forening. Han forklarede dér sagens rette sammenhæng og hævdede, at han alene var medindbyder til et arrangement »for at blive fri for en paatrængende Henvendelse fra Lærer Ellehage ... [og] han betragtede det hele som en Dumhed«. ⁷¹ Formanden indberettede hele sagen til Socialdemokratiets Hovedbestyrelse, men der er formentlig ikke kommet noget ud af det. Kun ved vi, at Skov fra 1921 var leder af orkester i F.D.F.-regi og altså fortsatte med at blande tingene sammen helt til sin død i 1929.

Det med arbejderidentiteten kom dog ikke af sig selv. Vi har allerede kunnet konstatere, at et af de helt centrale aktiver for foreningen var kontakten til *Kolding Socialdemokrat* og dermed det

meddelelsesorgan, som nok i det små, men dog ret vedholdende både oplyste om og – ikke mindst – kommenterede begivenhederne i Grindsted. Det var *Kolding Socialdemokrat*, der lige fra 1910 var ajour med arbejdsmarkedsforholdene og de sociale forhold i Grindsted.

I begyndelsen var det mere tilfældigt, hvad der blev bragt videre. Formentlig blev meddelelserne indsendt til Kolding af flere meddelere fra foreningen, men i 1917 blev karetmager Larsen officielt af Socialdemokratisk Forening antaget som korrespondent for *Kolding Socialdemokrat*, og redaktionen af avisens Grindstedspalte blev flyttet hen på hans privatadresse. ⁷² Han blev senere afløst af depotarbejder J.C. Øgendahl.

Dermed var socialemokraterne uafhængige af den nyhedsformidling, der i øvrigt foregik i byen, og kunne begynde at arbejde mere selvstændigt. Vi ved ganske vist ikke, hvor mange abonnenter bladet havde i Grindsted. Det blev selvfølgelig fremlagt på Sognebogsamlingens læsestue og på konditoriet hos bager Wedel, men der blev også opsat en udstillingskasse på kroladen – byens mest centrale sted, hvor enhver kunne orientere sig i de relevante spalter.

Opbygning af en socialdemokratisk presse, bidrog dermed bevidst og målrettet til at koordinere og annoncere aktiviteter, kommentere hvad der måtte være relevant for arbejderne – frem for alt også Sognerådets arbejde.

Politikken og diskussionen blev dermed bragt ud over foreningen – helt ud på gaden.

Hvor land og by før havde været hovedmodsatninger, blev de socialdemokratiske arbejdere pludselig en ny modstander – og inspirator – for borgere og bønder.

Arbejderkultur

I denne situation er det tankevækkende, at de allerførste socialdemokrater faktisk var de virkelige initiativtagere til oprettelsen af læsestuen i tilknytning til Sognebogsamlingen. De foranledigede nemlig afholdt det oplysende møde i 1915 om »Aftenskolen og Bibliotekets betydning« med en lærer Banke fra Esbjerg. Mødet aktiverede borgerne, og blot nogle få måneder efter indkaldte byens foreninger til et større møde, hvor socialdemokraterne repræsenteret ved kontrollør Jens Nielsen kunne meddele, at de med glæde ville støtte oprettelsen af en læsestue økonomisk som moralsk. Det samme ville enkelte af fagforeningerne, hvis man vel at mærke henvendte sig til dem.⁷³

Med denne satsning signalerede arbejderne nok ret bevidst udadtil, at de ikke bare var løse jernbane- og tørvearbejdere, som var anvendelige, når der i sæsonen var brug for dem, og ellers kunne forsvinde hen, hvor de så ellers kom fra. De var til stede og agtede at blive ved med at være ligeværdige

borgere i byen. I den følgende tid skulle det også vise sig, at netop fagbevægelsen og Socialdemokratisk Forening blev biblioteksagen en god støtte – også rent økonomisk.

På samme måde interesserede socialdemokraterne sig også for det museum, som borgerne havde ladet oprette først i 1920'erne. Depotarbejder J.C. Øgendahl havde faktisk fået et hold dilettanter fra Socialdemokratisk Forening til at spille til fordel for museet i 1926, men det vakte alligevel ikke udelt begejstring blandt socialdemokraterne. Ét var kultur – et andet realiteter, mente arbejdsmand Martin Dahl, og i øvrigt bestemte formand Øgendahl det hele:

»Her havde man pludselig faaet Kærlighed til nogle gamle revnede Potter«,

som man altså foretrak at støtte, selv om der ellers i vinterens løb nok kunne være et »mere trængende Formaal, da her er Nød og Fattigdom nok«, mente han.⁷⁴ Og argumentationen mod museet gentog sig samme forår:

»... efter en Vinters Forløb kunde der nok være et mere socialt trængende Formaal, da her er Nød og Fattigdom nok i Hjem, hvor der er mange Børn«. ⁷⁵

Vi ved, at socialdemokraterne deltog aktivt i Idrætsforeningens aktiviteter, men interessant er det, at netop de socialdemokratiske medlemmer af Idrætsforeningens bestyrelse, J.C.

Øgendahl og bagermester N.S. Wedel, begyndte at interessere sig for gymnastikken, måske som en del af en socialdemokratisk kulturpolitik.⁷⁶ Det var et forsøg på at skabe en ideologisk idrætsforening, at samle medlemmerne om noget, der bragte dem videre, fremfor at de brugte al deres energi på Idrætsforeningens og Atletikklubbens ubevidste selskabsliv.

Endelig var socialdemokraterne engagerede i oprettelsen af haveselskaberne Vestervang og Virkelyst i 1918, dog ikke alene som først planlagt, men som enkeltpersoner sammen med byens borgere. Fra haveselskabet Virkelyst kendes bagermester N.S. Wedel og bogtrykker Kr. Kristensen, mens arbejdsmand Marius Hansen og Sofus Nielsen kendes fra haveselskabet Vestervang.⁷⁷ Haveudstyknngen var et forsøg på at frigøre arbejderne fra borgernes boligspekulationer ved at give arbejderen på egne vilkår. Og et velvalgt forsøg på at etablere egentlige arbejderkvarterer i Grindsted.

Socialdemokratisk Afholdsforening

Mens byens arbejderbevægelse med Socialdemokratiet i spidsen ydede et aktivt arbejde omkring bedring af arbejderbefolkningens levevilkår kulturelt som socialt, hjalp det ikke meget, hvis ikke personligheden fulgte med. Et af de forhold, som utvivlsomt fort-

sat ødelagde tilværelsen for mange af byens arbejdere, var alkoholen – og her havde Grindsteds arbejderbevægelse altså ingen politik. Selvom spørgsmålet ellers blev en del diskuteret i tiden, nævnes det praktisk talt ikke i protokollerne – formentlig fordi holdningerne dertil var for spredte. Og vel også fordi fronterne i Grindsted var blevet trukket sådan op, at forholdet mellem alkohol og afhold var et enten eller – ikke et både og.

Ballerne i Socialdemokratisk Forening og Fællesorganisationen peger afgjort ikke på afholdenhed. I 1918 vedtog socialdemokraterne endog, at foreningen skulle give en 'genstand' ved bestyrelsesmøder og for administrative opgaver i forbindelse med festligheder i foreningen.⁷⁸

Blandt en mindre gruppe af byens arbejdere var man mere bevidste om alkoholen. Efter ophævelsen af det midlertidige alkoholforbud i 1917 begyndte daværende jernbanearbejder Marius Hansen at agitere for afholdenhed og dannede først på sommeren 1918 en mindre afholdsforening med det lokalt klingende navn Hedeboerne med atten medlemmer fortrinsvis fra Grindsted by, men med enkelte medlemmer fra omegnsbyen Stakroge.

Vi kender navnene på ti af de første medlemmer af foreningen. Foruden Marius Hansen selv var der flere andre banearbejdere: A. Löf, Chr. Nielsen, Chr. Mogensen, kommis K. Meldgaard, børstenbinder Christensen, skomager-svendene Andersen og Otto Nielsen,

murersvendene P. Dam og Vestergaard.⁷⁹ Flere af disse var netop kommet til Grindsted som jernbanearbejdere. Netop denne gruppe var blandt de mest aktive i arbejderkulturelle sammenhænge. Marius Hansen selv var, som vi så, medstifter af Arbejdsmændenes Fagforening, Socialdemokratiet, Biblioteket og Aftenskolen.

Ved et stort anlagt møde i 1918 sluttede foreningen sig til det lille, men politisk bevidste, socialdemokratiske afholdsselskab Verdandi. Her deltog 125 medlemmer af afholdsselskabet, dels fra Vejle og dels fra Esbjerg. Stiftelsesmødet skulle oprindeligt have været afholdt som friluftsmøde i Grindsted Anlæg med en efterfølgende fællestur

ud til omegnens store tørvfabrikker. På grund af vejret måtte arrangementet – næsten paradoksalt – henlægges til krosalen.

Det var ikke nogen tilfældighed, at Hedeboerne netop sluttede sig til Afholdsselskabet Verdandi. Dels havde organisationen en klart loyal tilknytning til Vejle – Esbjerg, dels var Hedeboernes kasserer, kommis Meldgaard, formentlig i familie med organisationens formand, lærer Meldgaard, Vejle, og dels modsvarede Verdandis virke og mål nøje arbejderne i Grindsteds behov – nemlig gennem afvænnings og oplysning at motivere arbejderen til at blive samfundsenlageret. For, som det udtryktes i en tale:

Arbejdsmand Marius Hansen (th) kom til Grindsted som enlig jernbanebørste. Marius Hansen havde således været helt i Finland. Han blev drivkraften i oprettelsen af Arbejdsmændenes Fagforening i Grindsted, Socialdemokratiet, Aftoldsföreningen Verdandi og samarbejdede med lærer J. Kr. Nielsen omkring afholdssagen. Han var meget interesseret i biblioteksspørgsmålet og fungerede som en ivrig og stærkt politisk-polemisk skribent til partipressen Kolding Socialdemokrat. Skak spillede han også. Marius Hansens bolig var langt op i tiden et skur i vestbyen – hvor han senere også holdt høs. Deraf det lidet flatterende tilnavn 'Høns-Marius'. Her ses Marius Hansen sammen med missionsmanden smedemester Anders Andersen også kaldet »Den jyske Smed« (tv).

»Vi har rettet vor Opmærksomhed mod den arbejdende Klasse, fordi den ikke har Raad til at sætte sin Arbejdsevne og Ære paa Spil«.

Afdelingsmøderne i foreningen måtte anvendes til oplysning om spiritussens skadelige virkninger, og tiden hertil skulle udnyttes fornuftigt, hed det:

»Oplysningsarbejdet først, den Tid som bliver til Overs, kan vi bruge til Fornøjelser«.

Foreningens umiddelbare mål var et spiritusforbud ved en folkeafstemning, og når denne del af arbejdet var overstået, kunne der arbejdes videre. Først da kunne arbejderklassen tage sig tid til at arbejde med et videre politisk sigte ved sociale reformer, der kunne mindske alkoholismens årsager. Arbejdet skulle ske gennem en

»Paavirkning af Lovgivningsmagten, saaledes at der toges samme Hensyn til den Fattige som til den Rige«.⁸⁰

Altså en afholdsforening med et langt videre politisk sigte.

Arbejdet lykkedes ikke. Den øvrige arbejderbevægelse kunne ikke aktiviseres: Hvad var et bal uden spiritus?

Men foreningen fik heller ikke opbakning uden for arbejderbevægelsen. Afstanden til Blå Kors var nok for stor. Vi ved, at Blå Kors' formand, førstelærer Nielsen – af forskellige grunde – godt kendte til flere af denne nye afholdsforenings medlemmer: ar-

bejdsmand A. Löf og murersvend P. Dam, men de fandt åbenbart ikke Blå Kors' virke og metoder forenelige med deres synspunkter. Det fortælles, at efter oprettelsen af afholdsforeningen noterede lærer Nielsen sig, at ganske vist drak murer Dam ikke længe, men nu spillede han kort.⁸¹ Hedeboerne måtte indstille deres mødevirksomhed en gang i 1919. I erkendelse af foreningens fallit både over for afholdsmødstanderne, men også over for de kristelige afholdsmænd skrev Marius Hansen desillusioneret til organisationsbladet Verdandi i oktober 1919:

»Grindsted er en lille By, men dog skilt i Klasser og Klikker, saa solidt som noget, vi tror ikke vi bør og forresten heller ikke vi kan, rive disse Skillevægge ned. Kan vi blive en mindre Kreds, der samles om at dyrke den Kultur, vi anser for at være den bedste, saa maa vi nøjes med det; selvfølgelig agiterer vi for denne Kultur, og er glad for Enhver, der vil samarbejde med os«.⁸²

Arbejdsmand Marius Hansen og murersvend Peter Dam blev ledende i Socialdemokratiets kulturarbejde i tiden fremover, men afholdsselskabets virke må anses for at være gået helt ind i løbet af det følgende år. I alt fald meddeltes det i afholdsselskabets blad i forbindelse med foreningens stiftelsesfest i 1920, at man ikke kunne oplyse, hvordan det gik derude i Grindsted.⁸³

Socialdemokratisk Ungdomsforening

Ligesom i det grundtvigske foreningsliv kan vi måle styrken af foreningsmiljøet i Socialdemokratiet gennem dets evne til at engagere den næste generation.

Socialdemokraterne dannede også ungdomsafdelinger. Fem i alt. Og burde altså have været meget aktive. Men efter mængden og karakteren af omtaler af Ungdomsforeningen i partiorganet *Kolding Socialdemokrat* og i forhandlingsprotokollerne for Socialdemokratisk Forening at dømme, vidner organisationsantallet nok mere om svagheit end om styrke. Det var svært at engagere de unge.

I marts 1915 havde en sådan Socialdemokratisk Ungdomsforening tredive medlemmer. Vi kender næsten intet til foreningens virke, men allerede samme efterår kunne den melde om 57 medlemmer. Ved et møde var der oplæsning af realskolebestyrer Jens Futtrup. Herefter var der fælles kaffebord, hvor man sang arbejderbevægelsens internationale kampsang »Internationale«. *Kolding Socialdemokrat* meldte fra foreningens generalforsamling, at der var stærk begejstring for at fremme de socialistiske ideer, og at det ikke var hensigten, at der nu skulle arrangeres fester o.l.

» – Nej, Meningen ... var, at de unge Socialdemokrater vil benytte deres Tid til Agitation for Kolding Socialdemokrat«.

Alligevel smuldrede foreningen snart, især efter at foreningens entusiastiske formand, blikkenslager Frack måtte rejse og blev afløst af malersvend, senere portør H.V. Kaalund. En anden mulighed kunne være, at den grundtvigske ungdomsforening netop blev stiftet på samme tid af den meget engagerede Jens Futtrup.⁸⁴ Og at samme Kaalund og muligvis flere med ham, som vi så, blev tiltrukket af den grundtvigske ungdomsforening allerede på dette tidspunkt.

I juni 1918 holdt to unge socialdemokrater fra Socialdemokratisk Ungdomsforbund møde på kroen. De anbefalede kraftigt, at man genoprettede en afdeling af Socialdemokratisk Ungdomsforening i Grindsted, og der meldte sig straks seksten unge mænd, og et udvalg på tre blev nedsat til at agitere videre for sagen. Kort efter oplyste *Kolding Socialdemokrat*, at den nye forening havde tæt på 100 medlemmer,⁸⁵ men vi hører dog ikke meget til foreningens virke, før ingen anden end førstelærer J.Kr. Nielsen i 1918 beklagede sig i *Vejle Amts Folkeblad* over for megen festivitas i forbindelse med en dilettantforestilling i Socialdemokratisk Ungdomsforening. De unge socialdemokrater udnyttede dog prompte lærer Niensens skepsis som reklame for den nye socialdemokratiske ungdomsforening, og i en notits lillejuleaften 1918 i *Kolding Socialdemokrat* præciserede de foreningens gode hensigter:

» – At de unge gerne vil danse er jo natur-

ligt, og naar det sker paa en ordentlig Maa-
de, bør de have Lov til det«. ⁸⁶

Men også denne forenings formand måtte rejse, igen skulle der vælges ny bestyrelse, igen trådte H.V. Kaalund til sammen med en saddelmagersvend, og igen hører vi ikke mere til foreningen. Efter februar 1919, hvor der var 87 medlemmer, gik det ned ad bakke, og i 1920 var den helt opført. ⁸⁷

Samme H.V. Kaalund var da også blevet valgt til bestyrelsen for Socialdemokratisk Forening, men mødte ikke op ved bestyrelsesmøderne. Han genfindes siden som radikal og som en af initiativtagerne til genstiftelsen af den grundtvigske ungdomsforening. ⁸⁸ Portør H.V. Kaalund kom siden til at fungere som redaktør af lokalspalten i det radikale *Grindsted Venstreblad*.

Ideen var ikke fæstnet nok blandt den yngre generation til at kunne holde i længere tid. Og der dannedes først en ny ungdomsforening igen i begyndelsen af 1930'erne.

Organiseringen

Efterhånden som byen og arbejderstyrken voksede, opstod der spændinger mellem den lokale husmandsarbejderbefolkning og de udefrakommende 'socialistiske' arbejdere. Der var nok sociale og erhvervs-mæssige forskelle i Grindsted, men beslutningen om springet over i fagbevægelsen lå alligevel mange arbejdere fjernt. Alligevel

kom der ganske langsomt og stykke for stykke noget i gang.

Det var langt fra alle fag i byen, der overhovedet havde tilknytning til en fagforening, da Fællesorganisationen blev dannet i 1918. Men med opbygningen af en Fællesorganisation i 1918 opstod et forum, der kunne støtte og koordinere den faglige udvikling i byen. ⁸⁹ Et sikkert tegn på ideologisk opslutning omkring fagbevægelsen er social aktivitet, medlemskab af og fremmøde i Fællesorganisationen. Forskellene i fagbevægelsens stilling på de forskellige arbejdspladser og de forskellige arbejdergruppers holdning til fagbevægelsen rundt om i byen er en indgang til at forstå arbejderbevægelsens vilkår og problemer i perioden. Samtidig giver det også et indblik i vilkårene på de forskellige arbejdspladser. Hvor hentede bevægelsen sin styrke, og hvor var der problemer?

DANSK UNDERMEJERISTFORENING'S GRINDSTEDAFDELING kendes i juni 1919, hvor vi får det første organiseringsforsøg blandt undermejeristerne på Andelsmejeriet Kildevæld i forbindelse med en strejke om højere løn. ⁹⁰ På trods af, at mejeriets bestyrelse besluttede, at mejeristerne skulle have overenskomst-mæssig løn, ⁹¹ fortsatte strejken helt til sidst i oktober 1919. Mejeristerne blev i den tid støttet økonomisk af Fællesorganisationen og Arbejds-mændenes Fagforening. ⁹² Efter at strejken var overstået, optrådte mejeri-

sterne overhovedet ikke i Grindsteds fagbevægelse længere, og vi må formode, at de strejkende mejerister rejste fra byen.⁹³ Kun i februar 1920 mødte en repræsentant for mejeristerne til et møde i Fællesorganisationens forretningsudvalg.

Organiseringstanken fungerede altså i en kortere periode blandt nogle få 'fagforeningsbevidste' mejerister, men kunne ikke overleve, og tanken blev ikke taget op igen. Dette kan muligvis hænge sammen med de lidt specielle arbejdsforhold på andelsvirksomheden.

Formentlig har bestyreren kigget lidt nøjere på de næste ansatte. En tættere relation mellem bestyreren og de yngre mejerister har formentlig forhindret 'udskejelser'. Så sent som i 1930-folketællingen fremgår det stadig, at en del af mejeristerne – og mejerieleverne – boede på mejeriet ved den daværende mejeribestyrer L.A. Madsen. Hertil kommer, at begge periodens to markante mejeribestyrere Jensen og Madsen, som bekendt var tilknyttet Indre Mission og tillige var fremtrædende medlemmer af K.F.U.M., og at de menige mejerister af den ene eller den anden grund også var det.

Ifølge flere skrivelser i Dansk Undermejerist Forening fra 1926 og 1927 var ingen af mejeristerne længere organiserede, og skønt organisationen opfordrede Fællesorganisationen til at gøre noget ved det, kunne man dér blot konstatere, at »Fællesorganisationen anser det for haabløst, at faa dem med i nogen Organisation«.⁹⁴

DANSK JERNBANEFORBUNDS GRINDSTED-AFDELING blev oprettet i 1918 og havde kun et kortvarigt medlemskab af Fællesorganisationen 1921-23 uden på noget tidspunkt at have været rigtig aktiv.

Jernbaneforbundet førte i 1920'erne et ret selvstændigt foreningsliv med egne baller og eget juletræs-arrangement. Forbundets medlemmer blev rekrutteret blandt en meget udadvent og mobil gruppe af fastansatte ved banerne, og de følte sig nok ikke som rigtige arbejdere. Karakteristisk nok indgik en del af medlemmerne i borgernes foreningsliv, salonskytteforeningen, i Blå Kors og i Kirkeligt Samfund.

Dansk Jernbaneforbunds Grindsted-afdeling gik ind i Fællesorganisationen igen i 1926 og blev i 1930'erne en af Fællesorganisationens mest stabile foreninger. Ud af Jernbaneforbundet dannedes der i begyndelsen af 1930'erne en afdeling af Jernbanemændenes Afholdsforening med 10-15 medlemmer, hvoraf flere tidligere havde været medlem af Blå Kors.⁹⁵

HANDELS- OG KONTORMEDHJÆLPERNES FAGFORENING blev oprettet i 1918, men kom ikke til at fungere særlig længe. Initiativgruppen var en gruppe funktionærer inden for banker og handlende, men foreningen fungerede mere som en selskabelig forening end egentlig som fagforening. Medlemmerne blandede sig heller ikke i Fællesorganisationens virke. H.K. blev nedlagt igen allerede i 1921 – formentlig pga. kon-

kurrence fra byens øvrige selskabelige foreninger. H.K. opstod først igen i 1934, hvorefter der snart blev sluttet overenskomst med samtlige byens handlende. Kun den landdominerede Brugsforening lod – næppe overraskende – vente på sig, men måtte bøje sig i 1939.⁹⁶

TEKSTILARBEJDERNES FAGFORENING fik en afdeling i Grindsted 21. august 1920. Tekstilarbejderne havde ganske vist siden 1919 været tilknyttet en afdeling af Tekstilarbejderforbundet ved den store klædefabrik i Randbøldal, hvor en del af arbejdskraften også var uddannet,⁹⁷ men oprettelsen af en selvstændig af-

deling var nok foranlediget af en drastisk omlægning af hele fabrikkens produktion.

Den gamle andelsbestyrelse på Grindsted Klædefabrik havde pr. 1. april 1916 ansat en farver H. Martensen. Efter en omorganisering og udvidelse i 1919, blev han udset til at varetage ansvaret for hele fabrikkens drift med antagelse og aflønning af den nødvendige arbejdskraft og tilrettelæggelse af produktionen mod at få 25%, derefter 35% stigende til 40% af prisen på de færdige varer (fabrikationsprisen) som vederlag med fradrag af lønnen til arbejderne.

Billedet af skrædder Madsen med svende fra Grindsted Klædefabrik stammer formentlig fra sidst i 1910'erne inden den endelige omorganisering på fabrikken fandt sted. Endnu fungerede det tætte svend-mesterforhold som en underenhed i virksomheden.

Dette var ensbetydende med afskaffelsen af det gamle mester-svende-lærlingssystem inden for Andelsklædefabrikens område, hvor farvemesteren, vævemesteren og spindemesteren hver havde fået opgaver overdraget i entrepris og selv antog og aflønnede de nødvendige svende og lærlinge.⁹⁸ I den tid havde der været fuldstændig ro på virksomheden.

Martensens ansættelse af to uorganiserede arbejdere i 1921 førte til en læn-gerevarende arbejdskonflikt på fabrikken i 1921-22 med arbejdsnedlæggelse. Det nye 'klasse'-bestemte forhold på arbejdspladsen slog direktør Marten-

sen fast ved, at direktøren indmeldte sig i Arbejdsgiverforeningen⁹⁹ og lock-outede arbejdskraften. Under hele konflikten fik tekstilarbejderne støtte af Fællesorganisationen i Grindsted.¹⁰⁰

Direktør Martensen blev afskediget i 1924 pga. regnskabsfusk over for leverandører og andelshavere – herunder brug af arbejdskraften til private formål. Det blev derefter besluttet, at Klædefabrikens bestyrelse, der med Søren Præstegaard i spidsen var valgt blandt de oprindelige andelshavere og deres efterkommere blandt hedeboenderne, skulle have langt større indflydelse på ansættelse og aflønning af

Personalet på Klædefabrikken var i slutningen af 1930'erne vokset til en anseelig skare. En pæn del af medarbejderne kom fra Grindsted-egnen.

arbejdskraften.¹⁰¹ Siden midten af 1920'erne var der ikke problemer på arbejdspladsen.

Tekstilarbejdernes engagementet i Fællesorganisationen blev afmattet i løbet af 1930'erne. Alle arbejderne på Klædefabrikken var ganske vist organiseret i Tekstilarbejderforbundet, men opslutningen omkring Fællesorganisationen eller det sociale fællesskab omkring fagbevægelsen – eller for den sags skyld Socialdemokratiet – var yderst ringe. Arbejdskraften blev efterhånden meget lokalt forankret, og, som vi så ovenfor, støttede en pæn del af dem også førstelærer J.Kr. Nielsens afholdsadresse i 1928. Ganske karakteristisk valgtes også arbejdsmand Nicholai Haar til formand for Tekstilarbejdernes Fagforening. Han var tillige medlem af K.F.U.M., F.D.F.-fører og medlem af det Blå Kors, hvor han tillige afløste J.Kr. Nielsen som formand først i 1930'erne.

MURER- OG TØMRERFORBUNDET havde på lang sigt ikke nødvendigvis samme interesser som resten af fagbevægelsen. De murersvende, tømrer- og snedkersvende, der var blevet tilbage i Grindsted på trods af den begyndende afmatning i byggeriet, var for en stor dels vedkommende folk med en tættere tilknytning til byen og egnen. Flere havde stiftet familie, andre var udlært hos byens egne håndværkere og havde gået på Teknisk Skole, hvis de da ikke ligefrem var sønner af byens håndværkere. De opfattede sig selv som hånd-

værkere, og mangen en svend havde gjort lynkarriere i byen og var endt som mester. Disse mesterambitioner medvirkede til, at de som uddannede følte sig en smule finere end arbejdsmændene. De havde ikke den samme bevidsthed om at være en del af en større arbejderbevægelse i opposition til det 'borgerlige samfund'. Murer N. Jørgensen var f.eks. direkte modstander af en 1. maj demonstration i 1921, ligesom han truede med at melde murerne ud af Fællesorganisationen, fordi der var blevet foreslået en kommunistisk taler ved et møde, og »hvis Fællesorganisationen skulle føre kommunistisk Politik vilde Murerne melde dem [sig] ud«, hævdede han.¹⁰² Det blev dog ikke murerne og tømrerne, der forlod fællesorganisationen.

ARBEJDSMÆNDENES FAGFORENING, der afgjort havde været drivkraften i Grindsteds første arbejderbevægelse, havde fra først i 1920'erne en betydelig reduceret medlemstilslutning. Vinterperiodens arbejdsløshed uden for tørvesæsonen bragte arbejdsmændene i en håbløs fattigdom. En stor del af den lokale, ufaglærte arbejdskraft, rekrutteret blandt omegnens husmænd, var slet ikke 'fagforeningsbevidste' og mest tilbøjelig til at arbejde for lave lønninger uden fagforeningsindblanding, især hvis alternativet var arbejdsløshed. Men hertil kom, at mange ufaglærte – efter sigende – simpelthen ikke havde råd til at stå i fagforeningen i trange arbejdsløshedsperioder, fordi

Arbejdsmand Martin Dahl er fotograferet i 1937 mens han er i gang med skærvelagning for kommunen. Martin Dahl hørte med blandt den gamle kerne fra Arbejdsmændenes Fagforening.

man først kunne oppebære understøttelse efter et års medlemskab.

Modsætningerne i Fællesorganisationen blev ikke mindre af den herskende krise, der i hovedsagen ramte de ufaglærte arbejdere. I meget højere grad end de andre grupper trængtes de hårdt af den store sæsonarbejdsløshed, de lave lønninger, stigningen i an-

tallet af uorganiserede arbejdere, og store alkoholproblemer og sociale problemer i det hele taget. De, der ikke havde rødder på landet, havde ikke noget at falde tilbage på.

Arbejdsmændenes Fagforening var derfor indstillet på at gøre en indsats for løsningen af byens sociale problemer generelt for herigennem at skabe

forståelse for sammenholdets betydning. Der opstod kort sagt en kløft mellem faglært og ufaglært, hvilket betød, at solidariteten mellem de to arbejdergrupper forsvandt.

Arbejdsmændene vandt ikke altid forståelse for deres synspunkter i Fællesorganisationen. Martin Dahl forespurgte f.eks. i 1926 om støtte i Fællesorganisationen til forhandling med kommunen om arbejdsmændenes indtjeningsmuligheder ved nødhjælpsarbejdet, men fik blot til svar, at den pris kommunen ville betale for arbejdet nok var lav, dog ikke lavere end det forudgående år, og at de ufaglærte derfor ikke kunne vente støtte.¹⁰³

Endvidere var arbejdsmændene fortalere for en lang række mindre opgaver, der kunne afhjælpe den sociale nød i sognet. Fællesorganisationen skulle opkøbe svin i anledning af julen og sælge dem billigt blandt medlemmerne og småkårsfolk uden for organisationen.¹⁰⁴ Og så afviste Fællesorganisationen i 1926 et forslag fra arbejdsmand Mads Klavsen om at yde støtte til begravelsen af et barn til arbejdsmand Frederik Hansens. Begrundelsen var, at arbejdsmanden var uorganiseret.¹⁰⁵ Arbejdsmændenes opslutning omkring foreningen faldt derfor så mærkbart i 1926, at Socialdemokratisk Forening måtte diskutere spørgsmålet om, hvorfor »største Parten af Arbejdsmændene stod uden for Foreningen«.¹⁰⁶

Polariseringen inden for arbejderbevægelsen i Grindsted udvikledes også inden for Socialdemokratiet. Medlems-

tallet faldt til omkring 40 i begyndelsen af 1920'erne, og efterhånden prægedes foreningens virke af en mindre gruppe af lidt bedre stillede socialdemokrater: depotarbejder J.C. Øgendahl, bagermester N.S. Wedel, karetmager Chr. Larsen, murersvend P. Dam m.fl. De ydede alle et stort arbejde for foreningen – både praktisk og finansielt. Wedel gav i 1919 foreningen 100 kroner til uddeling til trængende i anledning af julen, og tilbød foreningen at disponere over en del af sin forretnings tørv.¹⁰⁷

Der var også en lille kerne tilbage af bevidste arbejdsmænd, der forsøgte at føre en idealistisk fagforeningspolitik igennem Fællesorganisationen for en forbedring af småkårsfolkenes vilkår i byen. Navnlig arbejdsmand Marius Hansen, Jørgen Hansen, Thule Friis, Martin Dahl og Sofus Nielsen var fortalere for sådanne synspunkter, men vandt ikke altid forståelse herfor. Resultatet blev, at arbejdsmændene i 1926 meldte sig ud af Fællesorganisationen for i stedet at varetage deres interesser alene gennem Arbejdsmændenes Fagforening og gennem Socialdemokratisk Forening.¹⁰⁸ Arbejdsmændene meldte sig først ind igen i 1934.

I 1930'erne øgedes behovet for ufaglært arbejdskraft langsomt igen i Grindsted. Dels havde byen fået en egentlig fabriksagtig virksomhed i Grindstedværket dels var der flere mindre arbejdspladser rundt om i byen, særlig sognerådsformand I.P. Jenssens æggepakkeri, der dog i hovedsa-

Arbejdsmand Mads Marinus Madsen var født i Kjærgaardshus 16. Oktober 1863 og var døbt og konfirmeret i Mejrup Kirke. Som Dreng passede han Faar paa Heden ... Han boede i Harboøre og lærte her Befolkningen at kende og kom under Guds Ords Paavirkning. Han havde ogsaa deltaget i Redningsarbejdet paa Vestkysten og kunde fortælle mange Træk derfra.

[Han var ifølge sønnen] en meget aandeligt og nationalt interesseret Mand. Han sluttede sig til Indre Mission, men han var ikke udpræget Partimand, men interesserede sig ogsaa for hvad der rørte sig inden for andre kirkelige Kredse. ... Han læste meget, men Bibelen og Salmebogen var hans kæreste Bøger ...

Grosserer I.P. Jensen, som har været Mar. Madsens Arbejdsgiver en lang Aarrække, skildrede Madsen som en Mand, der aldrig foretog sig noget i Blinde. Han havde en fast Vilje og en fast Tro, og jeg har aldrig haft en mere trofast og samvittighedsfuld Medarbejder end Madsen ...

Uddraget af Vestkystens nekrolog 10. oktober 1933 over arbejdsmand Mads Marinus Madsen viduer bl.a. om et tæt forhold mellem arbejdsgiver I.P. Jensen og arbejdstager Marinus Madsen. De to mødtes givetvis begge i Missionshuset.

gen beskæftigede kvinder med at pakke æg til eksport, dels var kommunens behov for ufaglærte arbejdere blevet forøget i takt med behovet for en ud-

bygning af sognets infrastruktur. Der var brug for et stort antal vejmande både til den almindelige vedligeholdelse af sognets veje, men lejlighedsvis også til større vej- og kloakeringsarbejder. Langt den største arbejdsplads for byens ufaglærte arbejdere var dog fortsat tørvegravning i sæsonen.

I løbet af 1930'erne og 1940'erne skete der en mærkbar forandring af arbejdskraftens sammensætning. Under byens heftige ekspansion havde den ufaglærte arbejdskraft fortrinsvis været rekrutteret udefra, men ved den mere afbalancerede vækst i 1920'erne og 1930'erne rekrutteredes den nu især blandt omegnens husmænd og de landmandssønner, der ikke længere var plads til i landbruget efter at nyopdykningsmulighederne på heden var udtømte.¹⁰⁹ Der var ikke længere ny jord at opdyrke – heller ikke i Amerika. Byen måtte derfor opsluge befolkningsoverskuddet.

Denne forandring af arbejdskraftens sammensætning fik betydning for organiseringsgraden blandt de ufaglærte arbejdere i byen. De organiserede arbejdere kom nemlig til at udgøre en stadig mindre del af skaren. Det var for en vis del de samme, som havde været med siden fagbevægelsens start.

Mange af de lokales opfattelse af arbejdsdagens længde, harmonerede selvsagt ikke med arbejderbevægelsen otte timer. Hedeboenderne var vant til at fortsætte med at arbejde, til de var færdige, eller til der var tjent en dag-

løn. Mange af de unge folk fra landet var derfor indstillet på at tage det arbejde, de arbejdsvilkår og den løn, der blev tilbudt. Og i sammenligning med det udbytte, et husmandssted gav i 1930'erne, var kravene ikke så høje.¹¹⁰

Sognets husmænd betragtede stadig det ufaglærte arbejde som et bierhverv, der kunne være en ekstra indtjeningsmulighed. De havde altid landbruget at falde tilbage på og havde derfor ikke de samme behov for tryghed i arbejdsløshedsperioder, som den fuldtidsbeskæftigede arbejder havde.

Hertil kom, at mange landboere ikke havde den samme opfattelse af, at der var et modsætningsforhold mellem arbejdstager og arbejdsgiver. Det er i denne sammenhæng, at eksempelvis Arbejdernes Bibelkreds skal forstås. Som vi så, formåede den at samle en større kreds af arbejdere til regelmæssige møder. Det faktum, at de ledende socialdemokrater i Grindsted engagerede sig i de arbejdgudstjenester, som blev afholdt i tilknytning til Bibelkredsen,¹¹¹ er formentlig een af forklaringerne på, at der ikke – før langt senere – blev dannet en Kristelig Fagforening i Grindsted. Forskellige organiseringsstiltag i Grindsteds nabobyer: Ansager, Billund, Bramming, Esbjerg, Skjern, Vamdrup, Vejen og Vejle viser, at den kristelige fagbevægelse var særdeles aktiv midt i 1930'erne.¹¹²

En kristelig *mod*organisering mod Grindsteds stadig stærkere fagbevægelse havde absolut været en mulighed. Måske manglede der blot en mar-

kant missionsk arbejderskikkelse på een af Grindsteds virksomheder. Faren for dannelsen en kristelig arbejderbevægelse med en varierende forankring på byens forskellige arbejdspladser, blev da også drøftet ved flere lejligheder i forbindelse med arbejderbevægelsens mislykkede organiseringsforsøg i Grindsted midt i 1930'erne.

Endelig var der også dem, der blot var passivt ligeglade med fagbevægelsen. Alkoholen havde nok en del af skylden i alt fald efter de oplysninger, som findes i samtidens aviser. Nok havde Grindsted haft uorganiserede arbejdere før, men kampen for organisationen blev alligevel for alvor en af de store sager i 1930'erne.

Arbejds mændenes udmeldelse af Fællesorganisationen fra 1926 som en protest mod den manglende solidaritet fra byens faglærte arbejdere førte ikke til en bedring af arbejds mændenes forhandlingsposition og kår i det hele taget, snarere til en egentlig lammelse af fagforeningsvirksomheden. Den pågående linie, som vi mødte gennem Fællesorganisationen først i 1920'erne, forsvandt, og de organiserede ufaglærte arbejdere måtte som oftest bide i det sure æble. Der kendes kun et enkelt eksempel på en strejke, nemlig på Fugdal Tørvefabrik i 1929, – en strejke, der i øvrigt endte med en lønnedgang på 5%.¹¹³

Derimod tyder alt på, at arbejds mændene nu var helt afhængige af Sognerådets velvilje i de lange vinter-

perioder uden for tørvegravningen. Fra marts 1926 kendes et eksempel, hvor sognets Hjælpekasse ganske enkelt truede med at slette medlemmer fra Hjælpekassens udbetalingsliste, hvis de nægtede at påtage sig arbejde med skovhugst, der var igangsat af Sognerådet, til en dagløn der efter arbejdsmændenes skøn lå på grænsen af, hvad der skulle til for at forsørge en familie.¹¹⁴

Hjælpekassen påtog sig herved rollen som arbejdsanvisningskontor. Samme tankegang lå bag et Arbejdsløshedsudvalg, der nedsattes af Hjælpekassen og Sognerådet i forening i juni 1932, og som både udbetalte krisehjælp og fordelte arbejde så ligeligt som muligt til såvel organiserede som uorganiserede, men stadig til den løn, som Hjælpekassen fandt rimelig. Antallet af uorganiserede toppede antagelig i 1933, hvor Arbejdsløshedsudvalget optalte 171 uorganiserede arbejdsløse og kun 29 organiserede i forbindelse med en uddeling af kødkort.¹¹⁵ Arbejdsmændenes Fagforening havde derfor næsten ingen indflydelse mere og indtrådte i Fællesorganisationen igen i 1934 trods modstand fra en del af de meget arbejderbevidste medlemmer, der hævdede at

»Fællesorganisationen havde ikke gjort for to Øre Gavn«.

Fællesorganisationens arbejde havde da også ligget temmelig stille, kun holdt oppe af jernbanemændene, so-

cialdemokraterne og enkelte murere og tømrere, og i 1930 havde de endog drøftet helt at opgive det. Med arbejdsmændenes genindtræden var der nu basis for en ny og aktiv hvervekampagne.¹¹⁶

Allerede i foråret 1933 begyndte arbejdsmændene at lægge pres på Sognerådet ved at påpege det uheldige i, at man havde ansat en hel del uorganiserede arbejdere ved et vejreguleringsarbejde og til en helt uacceptabel løn:

»For disse Arbejdere har man indført ti Timers Arbejdsdag, og for at faa et rimeligt Forhold i Sagerne yder man Arbejderne 70 Øre i Timen, hvilket svarer til 2/3 af den normale Timeløn«.

Ved det følgende sognerådsmøde, hvor arbejdsmændene i mellemtiden havde fået indvalgt et sognerådsmedlem, mødte arbejderne op selv for at forhandle spørgsmålet.¹¹⁷ Det skete der tilsyneladende ikke noget ved, for endnu i 1936 kendes der eksempler, hvor kommunen kun ansatte uorganiseret arbejdskraft til 60-70 øre i timen og med en arbejdsdag på 10-11 timer. Ifølge Arbejdsmændenes Fagforening var det endda oftest ældre landmænd, der blev ansat, fordi de havde 'det rette sindelag' og ikke fik lyst til at gå i spænd med andre arbejdere.¹¹⁸

I løbet af 1936 forhandlede der løbende overenskomst med kommunen, og først på foråret lykkedes det at få gennemtruffet en overenskomst, hvorefter alt arbejdet, der blev påkræ-

vet i forbindelse med gennemførelsen af den store Midtjysk Udstilling i 1936, skulle udføres af organiserede arbejdere.¹¹⁹ Sognerådet ville tydeligvis ikke have pinlige situationer.¹²⁰ Samtidig lykkedes det endda arbejdsmændene at forhandle sig frem til en rimelig betaling for vejarbejde. En egentlig overenskomst med kommunen lod vente på sig, skønt arbejdsmændene ellers havde hidkaldt en forhandler fra Dansk Arbejdsmandsforbund.¹²¹

Først i 1938 lykkedes det endelig at få en overenskomst i stand med kommunen med indførelsen af Dansk Arbejdsmandsforbunds til enhver tid gældende overenskomst i en 8-timers arbejdsdag. Kun fastholdt kommunen, »at Kommunens faste, men uorganiserede Vejmænd ikke berørtes af Overenskomsten«.¹²²

Om end arbejderne således på papiret havde fået en passende overenskomst, indebar det opnåede resultat alligevel ikke, at Sognerådet havde mistet sin handlefrihed. Blot få måneder efter var det nemlig nødvendigt at henstille til Sognerådet ikke at beskæftige vejmændene mere end i ti timer om dagen. Samme vinter var det tillige nødvendigt at påpege, at sognets sognefogeder fortrinsvis ansatte »Landbrugere og deres Tjenestekarle« og anden uorganiseret arbejdskraft ved snekastning. Påstanden blev ikke afkræftet.¹²³

Der kom først en endelig afklaring af problemet i september 1939 med en skrivelse fra ministeriet om, at der til

alle arbejder, som blev udført med statstilskud, kun måtte anvendes organiseret arbejdskraft.¹²⁴ Tilsyneladende løste det det umiddelbare problem for Arbejdsmandenes Fagforening.

I 1935 indledtes en kampagne mod de arbejdere, der arbejdede for byens borgere til den løn, »Herren« ville give dem, hævdede Arbejdsmandenes Fagforening.¹²⁵

Slemme så det ud på Grindstedes nye fabrik, Grindsted Værket, der var startet i 1924 som en kemisk fabrik efter lukningen af Hios Benzolfabrik.¹²⁶

Fabrikkens ejer og leder var cand.polyt. Chr. Lundsgaard. Fabrikken udviklede sig i begyndelsen af 1930'erne med en stor produktion af halvfabrikata til Løvens kemiske Fabrik og beskæftigede herved en større gruppe uorganiserede, ufaglærte arbejdere, en mindre gruppe mejerister og efterhånden en del smede og maskinarbejdere.¹²⁷ Der herskede efter alt at dømme et fortræffeligt forhold mellem arbejdere, funktionærer og ledelse. Ved Chr. Lundsgaards død i 1938 mødte alle virksomhedens ansatte op til begravelsen.¹²⁸

Virksomheden blev omdannet til et aktieselskab under broderen Hans Lundsgaards ledelse. Denne fortsatte en aktiv og samlende personalepolitik bl.a. ved at arrangere foredrag og udflugter, som f.eks. i 1942, hvor fabrikkens arbejdere og funktionærer holdt udflugt til Randbøldal, efter at fabrik-

Det samlede personale på Grindsted Værket 1932. Siddende på bænken er det fra venstre Hans Lundsgaard, farmaceut Larsen, Aage Præstegaard, Chresten Lundsgaard, maskinmester Jens Krøll og Aksel Madsen. Stående fra venstre: Martinus Thorsted («Møllebyggeren»), brødrene Anker og Aage Olsen, ingeniør Tage Astrup, Johan Rauff, Charles Rauff, gartner Carlsen, Marius Karlsen og Lars Nielsen («Mues Las») Illustrationen er gengivet efter Gert Als og Henrik Kruse (red.): Grindsted Products 1924-1988, 1993, s.33. Der stod megen respekt om Chr. Lundsgaards virksomhed i Grindsted. I forbindelse med hans pludselige død og begravelse i februar 1938 skrev Kolding Socialdemokrat: »Ingeniør Lundsgaard ejede og ledede Grindstedværket, en Virksomhed, der for Byen har den største Betydning beskæftigelsesmæssigt set. Ingeniør Lundsgaard blev kun 46 Aar gammel. De sidste 13 Aar har han ejet Værket, og i denne Tid er dette drevet frem til en omfattende Virksomhed. Fabrikkenes Produktion bestaar hovedsagelig af Medicinalvarer til Løvens kemiske Fabrikker; men ogsaa andre kemiske Varer bliver fremstillet her, heraf en stor Del, som sælges til Eksport«. Kolding Socialdemokrats videre omtale er et klart vidnesbyrd om det tætte forhold mellem de ansatte og virksomhedens stifter og leder: »Af Arbejderne og Funktionærerne paa Virksomheden var Ingeniør Lundsgaard meget afholdt, og der herskede et godt Forhold mellem Parterne. Selv var han beskeden, og alle hans Interesser samlede sig om Arbejdet med kemiske Studier og Eksperimenter«. Et kontant udtryk for Chr. Lundsgaards stilling var det, at funktionærer, arbejdere og venner allerede samme sommer i fællesskab rejste en Mindesten over hans virke ved 'Grindstedværket'. Kolding Socialdemokrat 19/2 1938 og 7/6 1938.

ken havde givet en halv fridag med løn.¹²⁹ Dette specielle forhold mellem ledelse og ansatte fungerede også fint

trods en hel del alvorlige arbejdsulykker, som med rette blev slået stort op i den socialdemokratiske presse. Der

var ulykker med udstrømmende ammoniakdampe, forbrændinger ved natronætsning, eksplosionsulykker, oversprøjtning med svovl- eller saltsyre mv.¹³⁰

Fællesorganisationen havde siden 1933 holdt et vågent øje med forholdene på Grindstedværket, men først i 1935 nedsattes der et udvalg til at undersøge arbejdsforholdene på virksomheden. Det kom bl.a. frem, at der arbejdedes 9 timer dagligt til en uacceptabel løn. Fronterne blev trukket hårdt op, og fagbevægelsen gjorde adskilligt for at organisere arbejderne, men uden resultat.¹³¹ Bl.a. benyttede fagbevægelsen *Kolding Socialdemokrat* som meddelelsesorgan:

»Her er slet ikke Tale om nogen lille Virksomhed; der er til Tider beskæftiget 30 Arbejds mænd. 33 Kr. om Ugen synes Direktør Lundsgaard er en god Betaling. Hvis en Arbejder efter nogen Tids Forløb drister sig til at bede om Lønforhøjelse, løber han Risikoen for at blive afskediget. Der er nogle, der kan tale med herom.

*Organiserede Arbejdere elsker Lundsgaard ikke. Det hænder, han risikerer at faa nogle organiserede Arbejdere indenfor Portene, men han er der ogsaa kort Tid efter med Opfordring til dem om at melde sig ud af Fagforeningen«.*¹³²

Snarere meldte arbejderne sig ud af fagforeningen for at blive ansat på værket. Efter *Kolding Socialdemokrats* lille omtale af forholdene på Grindstedværket opnåede Fællesorganisa-

tionen at få en personlig – men resultatløs – samtale med direktør Lundsgaard.¹³³ Organiseringsarbejdet lykkedes først i 1939 – efter Chr. Lundsgaards død – og efter mange og lange forhandlinger, ikke mindst om de udmeldte arbejderes vilkår for genindtrædelse i fagforeningen.¹³⁴ Men Grindstedværket kom ikke til at høre til fagbevægelsens sikre bastioner. Blot få år efter i 1943 søgte fabrikkens arbejdere at danne deres egen separate afdeling af Arbejds mændenes Fagforening, der så kunne forhandle selvstændigt om fabriksarbejdernes løn og arbejds vilkår. Tanken blev dog manet til jorden af de øvrige medlemmer af Arbejds mændenes Fagforening, og i stedet blev der oprettet en værkstedsklub.¹³⁵

I forbindelse med Fællesorganisationens organisationsforsøg af den ufaglærte arbejdskraft på Grindstedværket oprettedes der en klub under Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund i 1936 med ialt 20 medlemmer. I modsætning til Grindstedværkets ufaglærte arbejdskraft var smedene ikke lokale, men havde antagelig fået deres uddannelse i andre byer, flere på Kedelfabrikken Mjølner i Vejen. Klubben deltog i Fællesorganisationens arbejde, men først i 1946 blev der dannet en egentlig afdeling af Smedeforbundet i Grindsted.¹³⁶

Grindstedværket var den sidste uorganiserede bastion i byen, men det var stadig muligt for uorganiserede at få arbejde på landet i den tørveindustri,

K5 10-8-7935

Endelige Arbejdsforhold paa Grindstedværket.

Lang Arbejdstid — og Sæltelen. Adskillige har — særlig naar de kommer med Bansen — tugt Mærke til nogle triste cementgraa Bygninger, der ligger i Nærheden af Grindsted Station.

Det er Grindstedværket, om hvis Fabrikation, der paa Eggen hersker megen Mystik ved. En kemisk Adskillig har — særlig naar de kommer med Bansen — tugt Mærke til nogle triste cementgraa Bygninger, der ligger i Nærheden af Grindsted Station.

Fabrikationen af Grindstedværket, om hvis Fabrikation, der paa Eggen hersker megen Mystik ved. En kemisk Adskillig har — særlig naar de kommer med Bansen — tugt Mærke til nogle triste cementgraa Bygninger, der ligger i Nærheden af Grindsted Station.

Den administrerende Direktør er særlig omhyggelig for at saa lidt som muligt skal komme ud til Offentlighedens Kundskab — ogsaa naar Arbejdernes kommer til Skade paa Fabriken.

At en Del af de Arbejdere, der udføres paa Grindstedværket, beholder Fare — paa Grindstedværket.

Ulykkesstykker paa Grindstedværket. Grindstedværket, som Lørdag herfor foretog en Udførsel af Grindstedværket til Skade paa Grindstedværket. Grindstedværket, som Lørdag herfor foretog en Udførsel af Grindstedværket til Skade paa Grindstedværket.

Overarbejdet aflønnes i Forhold hertil. Er Arbejdernes heldige, kan de saa tilstaaet i Krone pr. Overarbejdstime.

Her er slet ikke Tale om nogen lille Virksomhed; der er til Tider beskæftiget 30 Arbejdsmænd. 33 Kr. om Ugen synes Direktør Lundgaard er en god Betaling. Hvis en Arbejder efter nogen Tids Forløb drister sig til at bede om Lønforhøjelse, løber han Risikoen for at blive afskediget. Der er nogle, der kan tale med herom.

Organiserede Arbejdere elsker Lundgaard ikke. Det hender han risikerer at faa nogle organiserede Arbejdere indleveret paa Grindstedværket. Det hender han risikerer at faa nogle organiserede Arbejdere indleveret paa Grindstedværket.

Ulykkestilfælde paa Grindstedværket. Ulykkestilfælde paa Grindstedværket.

En Arbejder var i Gaar Eftermiddag indtraf i et Ulykkestilfælde paa den kemiske Fabrik Grindstedværket.

En anden Arbejder var i Gaar indtraf i et Ulykkestilfælde paa den kemiske Fabrik Grindstedværket.

Naar en Virksomhed kræver Liv og Lemsels fra Arbejderne, man kan med Rimelse forlange, at Arbejdernes hejdelse afpasses efter. Der er fra Organen Side gjort Skridt organiseret alle Arbejdere nu er det ikke lykkedes haabentlig gaar det op Lundgaard, at han ikke kan regne med, at Samfundet i dette Tilfælde det lille sa i Grindsted — skal underho

ligt, at de næppe kan holde den værste Nød fra Døren, naar de alder Dagen lang paa Grindstedværket, og slet intet har at sige imod, naar de haardt mærket af Omgangen med de kemiske Stoffer maaske indtil alle Arbejdet.

Eksplosion i En Arbejder dræbt, en anden alvorligt sår.

At hidtil ukendte Aarsager opstod der i Lørdags Eftermiddag ved 14-Tiden en voldelig Eksplosion paa den kemiske Fabrik Grindstedværket. Bygningen, hvori Eksplosionen fandt Sted, blev jævnet med Jorden, og den 30-aarige Smed Hans Jensen, Grindsted, blev dræbt paa Stedet, mens en anden Arbejder, der opholdt sig i Bygningen, Marius Carlsen, blev alvorligt forbrændt i ansigtet og i Halsen. Han har 2. og 3. Forbrænding i Hovedet og i Armen.

Arbejder var i Uheldigt. Arbejder var i Uheldigt.

Arbejder var i Uheldigt. Arbejder var i Uheldigt.

Arbejder var i Uheldigt. Arbejder var i Uheldigt.

K5 2-2-1942
K5 2-2-1942
K5 2-2-1942

K5 2-2-1942
K5 2-2-1942
K5 2-2-1942

K5 2-2-1942
K5 2-2-1942
K5 2-2-1942

K5 2-2-1942
K5 2-2-1942
K5 2-2-1942

K5 2-2-1942
K5 2-2-1942
K5 2-2-1942

K5 2-2-1942
K5 2-2-1942
K5 2-2-1942

Kolding Socialdemokrat fulgte forholdene på 'Grindstedværket' med stor opmærksomhed i 1930'erne og 1940'erne. Flere af de omtalte ulykkestramte medarbejdere genfindes på det omstændige billede side 346.

I en kortere periode i 1930'erne, hvor Grindstedværket forurenede byens drikkevand, måtte en vandvogn køre rundt i gaderne med drikkevand.

der igen begyndte at blomstre med anden verdenskrig. Gårdejer Johannes Plagborg, der i øvrigt kendes fra K.F.U.M.s bestyrelse i 1920'erne, antog i 1940 udensojns, uorganiseret og ugift arbejdskraft til arbejde i fjorten timer i døgnet, skønt han til *Kolding Socialdemokrats* store forargelse havde fået statslån til en tørvepresser og derfor var pligtig til at anvende organiseret arbejdskraft. Han søgte at komme uden om problemet ved at indgå en kontrakt med arbejderne, således at de selv fungerede som entreprenører og derfor ikke behøvede at være organiserede.¹³⁷

Ved et påfølgende retsligt efterspil i 1941 kom det frem, at det var

»almindeligt med 10 Timers Arbejdsdag i den lyse Tid overalt og i Særdeleshed sidste Aar, hvor Produktionen var bagefter«. ¹³⁸

Fagbevægelsens upopularitet skyldtes i visse tilfælde, at den brød ind i et vel-etableret arbejdsmarked, hvor der tilsyneladende gjaldt helt andre normer – og derfor sikkert også var helt andre gensidige pligter. Med besvær og med en aktiv indsats fra fagbevægelsen kunne det endelig lade sig gøre i 1939 at få Grindsteds ufaglærte arbejdere organiserede.

Efter at den stilstand, der havde præget Arbejdsmændenes Fagforening si-

den udmeldelsen af Fællesorganisationen i 1926, var blevet brudt, og organiseringsarbejdet var kommet i gang, indledtes også et egentligt socialt liv i fagforeningen. Dette tilskyndedes ikke mindst af, at foreningen havde lejet et nyt lokale i 1930 til afløsning af et fagforeningslokale, arbejdsmændene tidligere havde haft på Afholdshotellet. Hermed var der ikke blot skabt mulighed for at holde bedre orden i foreningens papirer, nu havde man også fået et egentligt mødested, hvor man kunne samles både formelt, men især uformelt og snakke om det ene og det andet i byen.

Først i 1934 blev der dannet en studiekreds med god tilslutning. Man besluttede at holde møde i studiekredsen hver tirsdag på fagforeningens kontor, og ifølge *Kolding Socialdemokrat* var det ikke overraskende faglige spørgsmål, man drøftede.

I vinteren 1934/35 begyndte med-

1924:	3	1945:	120
1929:	6	1950:	165
1932:	15	1955:	283
1933:	18	1960:	539
1934:	26	1965:	811
1939:	61	1970:	1.105
1940:	75	1975:	1.126

Antallet af ansatte på Grindstedværket var allerede steget markant for Chr. Lundsgaards død i 1938, og Grindstedværket var allerede da byens største arbejdsplads. Siden gik det endnu hurtigere. Efter Gert Als og Henrik Kruse (red.): Grindsted Products 1924-1988, 1993. s.33 og s.153.

lemmerne endvidere at lade afholde ugentlige sangaftener under ledelse af et af bestyrelsens medlemmer. Aftenerne blev efter alt at dømme ganske vellykkede, for i foråret kunne en lille klub på en snes sangere holde afslutningsfest, stadig på fagforeningskontoret, med kaffe og afsyngelse af flere arbejdersange. Det følgende år fik koret 30 medlemmer og begyndte at øve i et lokale på Teknisk skole. Her øvedes nu hver uge, og der blev adgang for alle sanginteresserede. Sangaftenerne udviklede sig til helt selskabelige aftener, i reglen med kaffe, oplæsning og underholdning.¹³⁹ Sangforeningen blev herved en ny selskabelig forening omkring Arbejdsmændenes Fagforening, men også for den øvrige fagbevægelse i byen i alt fald ifølge et referat i *Kolding Socialdemokrat*:

»Det er efterhånden blevet en fast Tradition, at Grindsted Arbejder Sangkor til sine kammeratlige Sammenkomster samler stor Tilslutning, dette var også Tilfældet i Onsdags, da Koret paany holdt en Festlighed i Teatersalen. Korets Medlemmer havde selv arrangeret et nydeligt Kaffe bord, som Fstedeltagerne samledes om«.

Herefter blev der sunget mange sange og læst op »af et Par muntre Historier i Jysk Mundart« og siden danset til toernerne af Ejvind Skovs harmonika.¹⁴⁰

Sangarrangementerne fortsatte, og i 1941 begyndte foreningen ligefrem at lade afholde danseundervisning for medlemmer med fruer.¹⁴¹

KVINDELIGT ARBEJDERFORBUND var også langsom til at slå igennem. Det var særlig svært på sognerådsformanden I.P. Jensens æggepakkeri. Med støtte i Fællesorganisationen nedsattes der i maj 1935 et udvalg til at tage sig af organiseringen, men endnu i 1936 var ti ud af elleve ansatte kvinder stadig uorganiserede, indtil de november 1937 indmeldte sig i Kvindeligt Arbejderforbund.¹⁴²

GRINDSTED ORKESTERFORENING, der blev en af de mere opfindsomme nyskabelser i Grindsteds fagbevægelse, var dannet af harmonikaspilleren Ejvind Skov. Orkesterforeningen havde i 1937 ialt seks medlemmer, men mødte kun op i Fællesorganisationen en enkelt gang.¹⁴³ Pointen med musikernes organisering var utvivlsomt, at byens foreninger ved at engagere Ejvind Skov til at spille op ikke brød med faglige organisationsprincipper, hvorved Skov og hans fagforeningsfæller skaffede sig en slags monopolstilling i Grindsteds efterhånden voksende 'balindustri'.

SLAGTERIARBEJDERNES FAGFORENING blev også en vigtig bastion for Grindsteds fagbevægelse. Grindsteds første Eksportslagteri, blev oprettet i 1924 på foranledning af byens fire førende foreninger Borgerforeningen, Grundejerforeningen, Håndværkerforeningen og Handelsforeningen. Eksportslagteriet blev ledet af en bestyrelse af borgere og landmænd.¹⁴⁴ Slagtingerne kom dog først i gang i 1926, og i tiden frem-

over beskæftigede virksomheden op mod en snes medarbejdere.¹⁴⁵

Fællesorganisationen begyndte at interessere sig for en organisering af slagteriets arbejdskraft ret hurtigt efter, men endnu i 1928 var der ikke sket noget. Trods en henvendelse til Slagteri-arbejderforbundet i Vejle om at tage sig af organiseringsspørgsmålet forblev slagteriarbejderne uorganiserede gennem hele 1930'erne. Først i 1939 lykkedes organiseringen, efter at Fællesorganisationen havde truet med blokade.¹⁴⁶

Anderledes hurtigt gik det med Eksportslagteriet Midtjylland. Det blev oprettet som et andelsforetagende af svineproducenter i Grindsted og omliggende sogne, og påbegyndte produktionen i januar 1931. Trods arbejdsløsheden i Grindsted ansatte slagteriet ikke lokale folk, men i hovedsagen folk udefra, antagelig folk med arbejds erfaring fra andre slagterier, og fra februar 1933 var hele arbejdsstyrken organiseret i en lokalafdeling.¹⁴⁷

Der udvikledes efterhånden et godt miljø på slagteriet. Ved fagforeningens ét års stiftelsesfest i februar 1934 deltog både slagteriets direktør, virksomhedens funktionærer, forretningsudvalget og mange af byens borgere samt naturligvis arbejderne selv. Ved festen fremhævede direktøren fagforeningens arbejde:

»Det er en Magt, vi respekterer, men Arbejdsforholdene bliver bedst, når denne Magt hviler paa Papiret«.

Et lignende fordrageligt billede af forholdene aftegnes flere gange som i 1938, hvor Slagteriet Midtjyllands arbejdere tog på udflugt sammen med slagteriets direktør og bestyrelse for at se slagterier, hvorefter slagteriet var vært ved en middag. Her fremhævedes igen det gode samarbejde på slagteriet, og ved 24-tiden begyndte dansen.¹⁴⁸

Omkring fagforeningen udvikledes da også et selvstændigt selskabeligt miljø. Her blev afholdt juletræ for børn, sommerudflugter, dans, andespil, familienytårsfester med chokolade, samt fastelavnsfester med tøndeslagning og varme pølser for medlemmerne og deres familier. Selskabeligheden blev efterhånden en så væsentlig del af fagforeningens virke, at der blev oprettet en Slagteriarbejdernes Selskabelige Forening, der tilmed optog medlemmer uden for slagteriarbejdernes kreds.¹⁴⁹ Slagteriarbejderne indmeldte sig i Fællesorganisationen i 1935 og fungerede i den følgende tid ret stabilt her, dog uden at markere sig.

Afslutning

Fra slutningen af 1930'erne var der dannet et gennemorganiseret arbejdsmarked i Grindsted. Men selvom man havde fagforeningsbogen i orden, var det ikke ensbetydende med, at man også identificerede sig med bevægelsens videre mål. Kun i enkelte af Grindsteds fagforeninger, særlig Ar-

bejdsmændenes Fagforening fornemmer man virkelig en principiel identifikation med den store socialdemokratiske bevægelse. Der hørte parti og fagforening sammen.

Det, at en stadig større del af Grindsteds arbejderbefolkning blev rekrutteret fra omegnen, og at de eller deres slægt følgelig havde ernæret sig ved landbruget, gjorde, at de udefra kommende arbejdere i arbejderbevægelsen aldrig helt kunne betragtes på lige fod med 'folk der hørte til' på egnen. De socialdemokratiske arbejdere havde ingen rigtig jordforbindelse – i bogstavelig forstand. Det var ikke dem, der havde dyrket heden op. Mange af de lokale arbejdere har tydeligvis ikke kunnet identificere sig med den 'krævementalitet', der fulgte med arbejderbevægelsen.

En stadig voksende gruppe af Grindsteds arbejderbefolkning kunne efterhånden se nytten af den praktiske dvs. den instrumentelle side af fagbevægelsen. Der kan ikke være tvivl om, at det, der foregik dér, blev forudsætningen for en bedring af livet i byen for de byboere, der ikke var selverhvervende. Vi skal se nedenfor, at denne organisering langsomt – i løbet af 1930'erne – gav sig udslag i at Socialdemokratiet fik flere og flere stemmer ved valgene til Sognerådet, hvor socialdemokraterne efterhånden kom til at stå ganske stærkt. Grindsted var ved at blive en rigtig *arbejderby* ikke bare befolkningsmæssigt – også politisk.

15. Kapitel

Kampen for indflydelse

Hvilken indflydelse fik arbejderbevægelsen i Grindsted? Umiddelbart ikke megen, men bevægelsens tilstedeværelse og stadige tolkninger af den lokale politik gennem den socialdemokratiske presse gjorde, at socialdemokraterne havde placeret sig på landkortet som en aftalepartner, man måtte tage hensyn til og hvis argumenter, man måtte imødegå, hvis de var tilstrækkelig velformulerede.

Men frem for alt betød stigningen i organiseringen på arbejdspladserne, at socialdemokraternes bagland voksede – langsomt. På lang sigt skabte det mulighed for politisk indflydelse.

Kampen mod det offentlige

Krisen midt i 1920'erne skabte i første omgang helt nye problemer for fagbevægelsen og Socialdemokratiet. Hvor 1910'erne havde været med svendene og de ufaglærte pga. manglen på arbejdskraft, var man nu nødt til at indstille sig på andre tider. De svende og arbejdere, der ikke allerede havde forladt byen, måtte nu føre en sej kamp for arbejde, mad og bolig. Modspillerne heri var ikke – længere – arbejdsgi-

verne, men i stadigt stigende grad det lokale Sogneråd og Hjelpekassen, som svendene og de ufaglærte måtte ty til, når de ikke selv kunne skaffe sig arbejde og dermed forsørge sig selv. I tiden op mod 1920 var der netop gennemført en del lovgivning omkring udbetaling af dyrtidshjælp og iværksættelse af nødhjælpsarbejder. En stor del af arbejderbevægelsens anstrengelser i perioden gik derfor ud på at få Sognerådet og Hjelpekassen gjort opmærksom på det ansvar, man havde overfor alle disse ubemidlede arbejdere, samt muligheden af at udnytte den eksisterende lovgivning bedst muligt. Men egentlig magt havde man endnu ikke.

Lønarbejderbefolkningen var stationsbyens fremmedarbejdere. De var kommet til byen, mens der var brug for dem, men blev ønsket langt væk, når deres tilstedeværelse affødte krav til samfundet. Det drejede sig derfor om for den nye især ufaglærte arbejderbefolkning – ikke bare formelt – men også reelt at blive anerkendt som ligeværdige indbyggere i lokalsamfundet.

Men det hele måtte gennemføres inden for de af landsognet og af borgerne opstillede rammer. Borgerne og

bønderne havde magten i Sognerådet, og kunne de ikke samarbejde om andet, så var forholdet til arbejderbevægelsen noget, man kunne blive enige om. En af de store opgaver for fagbevægelsen blev derfor at skaffe sig indflydelse ad parlamentarisk vej.

Dette arbejde blev i høj grad besværliggjort af det faktum, at netop Socialdemokratiets tilhængere i modsætning til borgere og bønder i valgtek-nisk forstand var marginaliserede. En stor del af socialdemokraterne havde ganske enkelt ikke stemmeret til de kommunale valg og derfor kun ringe indflydelse i Sognerådet i forhold til deres faktiske antal.

Valgloven fra 1915 indeholdt den regel, at en person for at udøve sin valgret skulle være over 25 år og have rådighed over eget bo, dvs. ikke indgå i et egentligt tyendeforhold, hvad nogle af socialdemokraternes potentielle vælgere faktisk gjorde. Ved valgets afholdelse samt i det skatteår hvori valget foregik, og i hele det umiddelbart forudgående år skulle vælgeren uden afbrydelse have haft bopæl i kommunen. Denne regel berørte utvivlsomt en stor del af byens arbejdere og svende, der netop søgte derhen, hvor arbejdet var, og derfor ikke nødvendigvis behøvede at have haft fast bopæl i sognet i det angivne tidsrum.

Videre måtte den pågældende ikke nyde eller have nydt understøttelse af fattigvæsenet, som ikke enten var eftergivet eller tilbagebetalt. Dette berørte dog kun de egentlige småårsfolk,

da dyrtidshjælpen og understøttelsen fra hjælpe-kasserne ikke regnedes som fattighjælp. Endvidere skulle man ved valgets afholdelse være skatteyder til kommunen samt – og det var det kritiske punkt – i det skatteår, hvori valget foregik og i hele det umiddelbart forudgående år have svaret kommuneskat. Der kom mange af arbejderne i klemme i forbindelse med krisen i 1920'erne. Endelig skulle den potentielle vælger lade sig opføre på en af de valglister, der blev udarbejdet een gang om året, og de, der ønskede at stemme, skulle selv være opmærksomme herpå.¹

Det blev en af hovedopgaverne for socialdemokraterne at lette adgangen til valgurnerne for de potentielle vælgere. Således besluttedes det både hos socialdemokraterne og i Fællesorganisationen i 1921 og 1925 at lade oprette et fond til hjælp for trængende skatteydere, så de kunne få betalt deres skat og dermed bevare stemmeretten til kommunevalgene gennem lån.² Dette blev dog en bekostelig affære. I 1925 havde Fællesorganisationen store problemer med at inddrive pengene igen.³ Flere af arbejderne, bl.a. Marius Hansen, gik en anden vej og søgte uden held Sognerådet om at få sin skat på 33 kr. eftergivet. Mon Sognerådet forestillede sig, at der ville gå politik i eftergivelserne?⁴ En del af valgretsbegrænsningerne kunne man dog ikke gøre noget ved.

Socialdemokraterne førte i det hele taget en nøje kontrol med de socialde-

mokratiske vælgere, dels for at kontrollere at de, der rent faktisk måtte stemme, også var opført på kommunens valglistes, og dels for at kunne sætte præcist ind i agitationsøjemed. Således vedtoges det ved et møde i 1919 at udpege to mand »til at efterse Kommunevalglisterne og sørge for Indsendelse af de fornødne Klager«. ⁵

I 1920 foreslog Marius Hansen, at man anskaffede et »Personregister over Folk, som hører til Partiet eller som interesserer os«, og det vedtoges på foranledning heraf at anskaffe en »Brevordner og Kort med Skema til Oplysningerne«. Det samme gentog sig i 1927, hvor det blev besluttet at afskrive hele sognets valgliste »med en Bemærkning for hver Vælger, hvilket Parti man formodede, hver Vælger tilhører, i Tvivlstilfælde sættes et Spørgsmålstegn, og man søger det senere oplyst saa vidt mulig«. ⁶ Om registreringen blev foretaget, ved vi ikke. Kun ved vi, at sådanne lister ikke er bevarret.

Men anstrengelserne gav kun ringe resultat – i første omgang. Helt umuligt var det at få demokratisk indflydelse i Hjælpekassens tremandsbestyrelse, der administrerede Sognerådets socialudgifter. Helt til 1921 var der fredsvalg, og der var derfor stor kontinuitet fra sognets gamle »Fattigkasse« fra før 1907.

Kontinuiteten med tidligere tiders praksis personificeredes i førstelærer J.Kr. Nielsen. Det er hans hånd – og ånd, der førte den samme protokol fra

1889 for Fattigkassen og fra 1907 til 1925 for Hjælpekassen.

Medbestyrelsesmedlem var fra 1889 til 1921 gårdejer Niels Knudsen. Den tredje plads var i reglen besat af en repræsentant for sognets grundtvigsk/folkelige kredse. Husmand Rasmus Lauridsen (far til Laust Rasmussen) til 1892, afløst af gårdejer P. Jensen, Eg, til 1908 og af S.P. Kristiansen til 1914. Han blev afløst af P. Jensens kone, og et fjerde medlem var fru dr. Melchiorson, der vel repræsenterede byen. Hun blev i januar 1921 afløst af skotøjsfabrikant M. Petersen – efter at socialdemokraterne forgæves havde forsøgt at få socialdemokraten karetmager Larsen ind. ⁷ Det var nok årsagen til, at socialdemokraterne samme forår opstillede på en selvstændig liste blot med det resultat, at alle kandidater på en fællesliste med lærer Nielsen som topkandidat blev valgt, dvs. den missionske Kr. Borg Kristensen og venstremanden Daniel Juhl Danielsen. Derudover valgtes nu to repræsentanter for borgerne, nemlig fru skovrider Holt og bankbestyrer Fr. Thrane. ⁸ Med bibeholdelsen af et missionsk flertal i Hjælpekassen blev kampen for socialhjælpen derfor afhængig af Jens Kr. Nielsens eller Venstre/missionens holdninger.

I 1917 opstillede socialdemokraterne bogtrykker Kr. Kristensen til Sognerådet på den fælles byliste. Men Kr. Kristensen følte sig ikke forpligtet over for socialdemokraterne og varetog andre interesser i Sognerådet. Han udmeldte sig af partiet allerede i 1918,

efter at hans eksklusion var sat på dagsordenen på partiets efterårsgeneralforsamling.⁹ I 1921 opstillede socialdemokraterne derfor for sig selv, men opnåede lige netop ikke at få en kandidat valgt.¹⁰ Socialdemokraterne måtte derfor skaffe sig indflydelse på anden vis.

Socialpolitik

Skønt det således ikke lykkedes for socialdemokraterne at få nogen form for formel repræsentation i sognets beslutende organer, var de dog ikke dermed helt afskåret fra indflydelse. Først og fremmest kunne også socialdemokraterne udnytte den rest af direkte demokrati, der havde overlevet i Sognerådet. Ved et møde i Socialdemokratisk Forening i marts 1919 anmodede depotarbejder J.C. Øgendahl medlemmerne om at

*»give Møde og høre på Sogneraadsmøderne, da de var offentlige og maaske kunde [det]. ... have Indflydelse paa Sogneraadet, naar der var Folk, som hørte paa deres Forhandlinger i sociale Beslutninger«.*¹¹

Perioden igennem støder vi da også gentagne gange på oplysninger om, at socialdemokraterne deltog i Sognerådets møder. *Kolding Socialdemokrat* refererede i 1925, at

»en Del Arbejdsmænd havde givet Møde som Tilhørere. Der var nemlig af disse ind-

*sendt et Andragende til Sogneraadet om saa vidt mulig at sætte Arbejde i gang«.*¹²

og i 1921 deltog en repræsentant fra Fællesorganisationen i en forhandling i Sognerådet om arbejdsløshedsspørgsmålet, hvortil også Hjælpekassens bestyrelse var indkaldt.¹³

Men lige så vigtig var den konstante opmærksomhed og kontrol af Sognerådets arbejde, dels gennem socialdemokraternes egen presse *Kolding Socialdemokrat* dels gennem nedsatte udvalg. Interessen samlede sig i første omgang om en række dyrtidslove, der kom i slutningen af 1910'erne om hjælp i anledning af krisen. Ifølge loven om dyrtidsforanstaltninger i 1916 § 1 skulle kommunalbestyrelsen nemlig træffe foranstaltninger til bedste for de ved dyrtiden vanskeligt stillede beboere i kommunen ... gennem direkte eller indirekte forsyning med naturalier, brændsel og de nødvendige beklædningsgenstande uden betaling eller til nedsat pris eller ved direkte pengehjælp, de såkaldte transbestemte ydelser. Samme lovs § 2 kunne sikre alle kommunens beboere de vigtigste livsfornödenheder eller særlige arter af disse til en rimelig pris, og en stor del af udgifterne herved ville blive godtgjort af staten.¹⁴

Dyrtidslovene blev fornyet løbende og blev som sådan et væsentligt anliggende for arbejderbevægelsen. Arbejderbevægelsen var mest stemt for anvendelsen af § 2, der ikke ville medføre afhængighed af Hjælpekassens besty-

relse, men Sognerådet forholdt sig ganske uvillig og afslog f.eks. i marts 1917 et ønske om, at priserne på brød blev nedsat, selvom der blev givet statstilskud til sådanne prisnedsættelser.

I februar 1918 overlod Sognerådet helt til Hjelpekassens bestyrelse at administrere § 1, og på lærer Niensens forslag blev der straks uddelt en td. kartofler til hver familie, der havde fået dyrtidshjælp, og desuden en pot sødmælk om dagen.¹⁵

Lærer Niensens administration kunne ikke undgå at give problemer. Arbejderbevægelsen kaldte hjælpen for »karrig og smålig« og »ganske utilstrækkelig«, og Nielsen påviste, at han kun gik frem efter loven.¹⁶ Gentagne gange nedsatte socialdemokraterne udvalg til at undersøge Hjelpekassens administration af naturalieuddelingen, men indflydelse blev det ikke til. I 1925 førte dette til en åben diskussion mellem socialdemokraterne og Jens Kr. Nielsen. Mens socialdemokraterne til stadighed argumenterede for social retfærdighed i tildelingen af hjælpen og anvendelsen af § 2, der ville betyde større åbenhed og rimelighed i støtten, så slog Nielsen på de trangsbestemte ydelser efter § 1.¹⁷ Hjælpen var for ham ikke et krav, men en almisse, uanset hvilke tanker lovgiverne havde haft om dyrtidslovgivningen.

Dyrtidshjælpen drejede sig også om igangsættelse af arbejde. Både i 1919, 1920 og 1921 henvendte fagbevægelsen sig f.eks. til Sognerådet for at få sat

Sophie Post

... Hjelpekassen vilde gerne tildele Sophie det Brændsel, hun behøvede, men ingen af Styrelsen kunde raabe hende op. Det kunde imidlertid Landpost P. Moesgaard, som Sophie havde Tillid til ... men det kneb for P. Moesgaard at gøre hende begribeligt, at det ikke var Fattighjælp, hun modtog. Hun havde altid sat en Ære i at redde sig selv. – Socialdemokraterne skrev om det i deres Blad, hvorledes Grindstedes kapitalistiske Sogneraad forsømte sin Opgave og lod den gamle Kone der gaa alene. Det vides ikke om de Folk, der kritiserede, prøvede paa at komme hende til Hjælp. De vilde i saa Fald have faaet Erfaring om, at det var ingen let Sag at faa Lov at hjælpe Sophie. ...

Jens Kr. Nielsen skrev 18. marts 1927 en nekrolog over afdøde Sophie Nielsen i Vejle Amts Folkeblad. I nekrologen kunne han ikke dy sig for at indføje et par ord om socialdemokraternes misforståede socialpolitik særlig omkring deres opfattelse af Hjelpekassens arbejde.

byens kloakeringsarbejde i gang. Deri havde de interesse tilfælles med Borgerforeningens repræsentant i Sognerådet, der ville have arbejdet i gang også af helt andre bypolitiske grunde. Arbejdet blev påbegyndt i 1921.¹⁸ Først med loven om igangsættelse af nødhjælpsarbejde med en tilskudsmulighed på 35% kom der rigtig gang i arbejdet. Således gennemførtes en stor del af brolægningen af byens gader og

kloakering som nødhjælpsarbejde, det samme gjaldt bygningen af Grindsteds første Alderdomshjem.¹⁹

Arbejderne kunne allerede i 1918 danne en alliance med bønderne om at sætte nødvendige vejarbejder i gang, så det kunne blive fuldført inden tørvesæsonen. En alliance, der dog blev kraftigt sat på prøve, når betalingen for arbejdet skulle fastsættes. I 1925 begyndte man at slå skærver til amtets veje. Arbejdet udførtes på en akkord, der ifølge Arbejds mændenes Fagforening var for lavt sat:

*»Stenene, der leveres, er saa smaa, at det ikke er muligt at slaa saa mange, at det giver en Dagløn«.*²⁰

Efter ordlyden i bekendtgørelsen om nødhjælpsarbejde skulle akkorden nemlig sættes således, at en øvet arbejder ved fuldt arbejde i seks dage skulle kunne tjene en ugeløn på en 40-50 kr.

Men tværtimod førte kommunens aflønning ifølge Marius Hansen til, at det »lykkedes at faa Folk paa Kommunen og slettet af Valglisterne, fordi de ikke kunne betale Huslejen«. For at det ikke skulle gentage sig, begyndte en gruppe arbejdere også til fortrydelse for »Venstre og Missionen« at tage søndagen til hjælp for herved at illustrere, at man med kommunens lønninger måtte anvende syv dage i stedet for seks for at sikre sig en tilstrækkelig ugeløn.²¹

Også på boligområdet kom byens arbejdere til kort. Boligsituationen var

mere eller mindre katastrofal, for under opbygningen af Grindsted by i 1910'erne havde man simpelthen glemt at bygge lejeboliger. Der var særlig stor mangel på værelser, og de værelser, der var, private som på pensionater, var ganske ubetalelige. Værelsesmarkedet var 'sælgers' marked.²²

Værre var det imidlertid med de egentlige familieboliger. I efteråret 1918 stod hele ti familier i byen i fare for at blive husvilde.²³ Man havde taget kommunens Gymnastik- og Forsamlingshus i brug, således at det i en længere periode i 1918 og 1919 ikke kunne anvendes af skolerne. At dét var problematisk, kunne realskolebestyrer Futturup blive enig med lærer Nielsen om.²⁴

Men ikke nok med det, gentagne gange fremkom den socialdemokratiske presse med eksempler på byens umulige boligsituation. Et eksempel fra 1922 viser med al tydelighed de trange boligforhold:

»Paa Østerbro bor en Arbejdsmand med Kone og 4 Børn i et Værelse og har boet der i 4 Aar. Værelset er lille, men maa bruges baade som Køkken, Sovekammer og Dagligstue«.

– og

»paa Lyngmøllevej bor en anden Arbejdsmand i et Værelse med et ganske lille Køkken. Værelset er saa lille, at der kun er Plads til en Seng. Der er ingen Kakkellovn. Køkkenet er et Rum, hvor der lige kan staa et Komfur og et Par Stole«.

Dér boede ifølge *Kolding Socialdemokrats* oplysninger til daglig fire mennesker«. ²⁵ Tanken var gennem disse eksempler at gøre Sognerådet opmærksom på dets forpligtelse til at løse boligproblemet og igangsætte byggeri af lejeboliger. Det lykkedes også i 1918, men i det små.

Først efter at socialdemokraterne i marts 1918 havde taget beslutning om at danne en byggeforening, der ville være berettiget til kommunegaranti og kommunetilskud, og fremkom med ansøgninger herom på et møde i Sognerådet, besluttede rådet selv at igangsætte bygningen af nogle enkelte huse til udlejning. ²⁶ Men det blev det ikke bedre af:

»Kommunens Ejendom er nu fuldt optaget af Lejere. Der hersker en Del Misfornøjelse med den Maade, hvorpaa Boligudvalget har røgtet sit Hverv, idet Lejlighederne er bleven lejet ud til Folk, som lige er flyttet hertil Byen, endskønt de var lovet ud til andre, som nu maa friste en kummerlig Tilværelse i nogle usle Huller. Et Tilfælde var endog saa graverende, at Lægen forbød Familien at have Børnene hos sig i det usunde Hul«. ²⁷

Den socialdemokratiske lokalredaktør lod unægtelig ikke Sognerådets dispositioner være upåtalte, hvis de ikke passede ham.

Og nok satte Sognerådet arbejder i gang, men det udbød arbejdet ved mundtlige licitationer, hvor den lavest bydende fik arbejdet. Det betød, at ar-

bejderne ikke ville byde på arbejdet, og det var problematisk.

Marius Hansen havde sin egen forklaring herpå, som han gengav i *Vejle Amts Folkeblad* i 1921: »Når Arbejderne somme Steder ikke har villet tage Arbejde, kommer det af, at de er blevet skambudt«. ²⁸ Et eksempel kendes allerede fra *Kolding Socialdemokrat* i 1918, hvor arbejdsmænd og murere mødte op ved en vejlicitation, men blev fortrængt af sognets landmænd:

»Det viser sig nemlig, at de gik saa langt ned i Pris, at det var umuligt at konkurrere. Et Stykke, som af Arbejdsmændene var ansat til 30 Øre pr. lb. M. blev budt til 10 Øre pr. lb. M; og det endda til en Mand, som slet ikke trængte til Arbejde. Han tog ogsaa Arbejdet med den Motivering, at det jo ikke var det, han skulde leve af, det skulde blot være en lille Bifortjeneste«. ²⁹

For husmændene var det igangsatte arbejde ikke som for arbejderne den eneste indtjeningsmulighed.

Hvor fagbevægelsen i 1910'erne koncentrerede sig om arbejdskampe, blev hovedopgaven i 1920'erne at søge at presse et traditionelt indstillet sognerådsflertal til at påtage sig nye samfundsmæssige opgaver. Trods tidens nye sociale love vandt dette arbejde ikke altid udelt begejstring i Sognerådet. Men der kan ikke være tvivl om, at det var dette pres fra den ret ubemidlede arbejderbefolkning, der betød, at Sognerådet ganske langsomt måtte ændre politik.

Indflydelsen

Sognerådsvalgene i Grindsted viser, hvordan Socialdemokraterne ganske langsomt fik større og større indflydelse. Ganske vist var der meget langt til et reelt flertal i Sognerådet og den deraf følgende magt. Men arbejderne fik en uventet alliancepartner i borgerne. Ved at slå deres mandater sammen viste der sig overraskende flertal for en fælles bypolitik. Arbejderne havde interesse i at få arbejdet sat i gang og bor-

gerne havde interesse i at få arbejder i gang

I 1925 fik socialdemokraterne indvalgt postmester Munk og murer Peter Dam for Socialdemokratiet. Købmand Thorning blev valgt for de konservative, tømrer Eskild Eskildsen for Indre Mission og grosserer I.P. Jensen for Venstre. De radikale fik ingen valgt, hvilket antagelig skyldtes at en Husmandsliste fik valgt lærer Chr. N. Christensen, og at tjenestemændene samarbejdede med socialdemokraterne. De

Nydelige Forhold

Det er ikke lystelige Forhold de arbejdsløse lever under i Byerne, og dog er Vilkaarene der jo – hvad Tilstrømningen viser betydeligt bedre end herude paa Landet, idet forefaldende Arbejde sædvanlig betales med hæderlige Priser.

Et grelt Eksempel paa, hvad der i modsat Retning kan bydes herude i Vestereggen, er den i Dag Torsdag, afholdte Licitation over Anlæg af en ny Vej mellem Nollund Kirke og Loft Holdeplads, ialt ca. 1300 løb. Favn. Arbejdet bestaar i Indgrøftning og Planering af en 11 Alen bred Vej med 14« Oprunding af Vejbanen. Det udbødes ved mundtlig Licitation til en Pris af 30-40 Øre pr. løb Favn, herunder iberegnet

stedvis Fjernelse af paavoksende Bjergfyr. Alt i alt kan der vel med nævnte Pris tjenes 20 a 25 Øre pr. Time. Hele Anlægsbeløbet oversteg kun Kommunens Tilskud (600. Kr.) med 12 Kr.

At Grundbesidderne, hvis Ejendomme Vejen giver i tusindvis af Kroner forøget Værdi, er tilfredse, siger sig selv, men om vi andre og Samfundet i sin Helhed er tjent med, at man enten skal være paa Fattigvæsenet eller Kapitalist for at kunne paatage sig sligt Arbejde, er vel dog et Spørgsmaal.

For et Par Dage siden, forløb en Licitation i Urup paa lignende Maade. Det synes at være paa Tiden, at der træffes Forholdsregler mod den Udbytning, som disse Licitationer medfører.

M.

Artiklen om de nydelige forhold i Grindsted blev bragt i lokalspalten i Kolding Socialdemokrat 25. November 1921 – kort efter at socialdemokraterne havde tabt ved folketingsvalget.. 'M'et står formentlig for Marius Hansens skarpe pen, der ikke veg tilbage for at skære tingene ud i pap for Grindsteds socialdemokrater: Grindsted Sogneråd fik hele arbejdet gjort for et beløb, der næsten svarede til, hvad kommunen fik refunderet af staten.

Billedet viser Sognerådsmedlemmer i 1930 og byens fem lokalredaktører, der var regelmæssige tilhørere – referenter – fra sognerådsmøderne. Bagest: gårdejer Laurids Andersen, Morsbøl, gårdejer Marius Jensen, Eg, murer Peter Dam, Grindsted, lærer Chr. N. Christensen, Nollund, tømrermester Eskildsen, Grindsted, gårdejer N.P. Johnsen, Urup, gårdejer Mathias Christensen, Hinnum, grosserer I.P. Jensen Grindsted, bager Niels Wedel (lokalredaktør for Kolding Socialdemokrat (S)), købmand Thorning. Den borgerlige presse sad fremme i første række: arkitekt Ejnar Schiørring (lokalredaktør for Kolding Avis (K)), H.C. Larsen (lokalredaktør for Vestkysten, Grindsted Dagblad (V)), Chr. Christensen (lokalredaktør for Vejle Amts Folkeblad, (V)), og portør H.V. Kaalund (lokalredaktør for Grindsted Venstreblad, (R)). Med en sådan avisdækning, var der umægtelig en grundig kontrol med alt det, Sognerådet foretog sig.

øvrige tre valgte var missionsfolk fra landet. Der var hermed flertal for en udadvendt bypolitik.³⁰

Sognerådsvælget i 1929 adskilte sig ikke væsentligt fra valget i 1925. De konservative fik på en liste bestående af Borgerforeningens kerne genvalgt købmand Thorning. Venstre havde denne gang taget særskilt hensyn til missions- og afholdsfolkene, antagelig på grund af tidens opblussede afholds-

debat, og fik indvalgt grosserer I.P. Jensen og missions- og afholdsmanden Eskild Eskildsen. Socialdemokraterne fik kun valgt én repræsentant, nemlig murer Peter Dam. Igen fik en radikal liste ingen repræsentation, men en husmandsliste fik valgt lærer Chr. N. Christensen. Hertil kom som før fire missionske lister med gårdejer Marius Jensen, Eg, gårdejer Mathias Kristensen, Hinnum, Gårdejer Niels P. John-

sen, Nollund og gårdejer Laurids Andersen, Morsbøl.³¹

Inden valget i 1933 besluttede Den indre Missions Samfund ikke at lade opstille nogen selvstændig kandidatliste, fordi man forventede, at borgernes lister ville tage hensyn til missionen. Og det gjorde de. Først og fremmest opstillede den missionske grosserer Oehlenschläger som nummer ét på en konservativ liste, antagelig for at han som missionsk spiritusbevillingstilhænger skulle trække stemmer til. Men bankbestyrer Thrane sprængte listen og kom ind som de konservatives eneste. Venstres byliste opstillede som sædvanlig også et par missions- og afholdsfolk, men skønt de var opstillet langt nede, var det alligevel en afholdsmand, bankbestyrer Jensen, der blev valgt. De radikale fik afholdsmanden, murermester Marius Knudsen indvalgt, og socialdemokraterne fik denne gang to medlemmer af Sognerådet arbejdsmand murer Peter Dam og arbejdsmand Thule Friis. Fra landet blev valgt lærer Chr. N. Christensen fra Nollund foruden tre missionske landmænd: Jens Andersen, Morsbøl, gårdejer Karl Jensen, Eg, Jens Søgård Kristensen, Hinum.³² Byen havde herved overtaget majoriteten i Sognerådet.

I 1937 blev afholdsmanden, bankbestyrer Jensen indvalgt på en liste af missionske og afholdsvrige borgere. Endvidere indvalgtes for de konservative formanden for Borgerforeningen, bankbestyrer Fr. Thrane. Socialdemo-

kraterne blev repræsenteret med hele tre personer, nemlig arbejdsmand Thule Friis, trafikassistent Jersild og telefonmontør Jacobsen. Endelig indvalgtes denne gang igen fire i hovedsagen missionske gårdmænd: H.P. Hansen, A. Jensen, Jens Søgård Christensen og Karl Jensen.³³

Byen var dermed i flertal. Og Socialdemokratiet var kommet i Sognerådet for at blive – og vokse. Borgerne havde ganske vist sammen med socialdemokraterne flertallet i Sognerådet, men i forhold til afholdssynspunktet var de stadig i mindretal. Socialdemokraterne var værdige og vigtige alliancepartnere for borgerne. Og Sognerådet blev nu et effektivt forum for beslutninger omkring byen. Det behøvede ikke længe at være overladt til det private initiativ.

Skolepolitik

Skolepolitikken blev et af de områder, hvor borgere og arbejdere havde klare fælles interesser i at få etableret en så god fælles undervisning som muligt. Ganske vist benyttede byboerne den eksamensrettede Realskole, men behovet for bedre skoleundervisning drejede sig ikke kun om deres egne børn, det gjaldt også deres ansatte. For arbejderbefolkningen udgjorde uddannelse en vigtig mulighed for videre fremgang i tilværelsen.

Kommuneskolens undervisning var mangelfuld og rustede arbejderbørne-

ne dårligt til fremtiden. Også i dette synspunkt delte sociademokraterne opfattelse med borgerne. Antagelig foranlediget af den skoledebat, der udspandt sig i forbindelse med færdiggørelsen af en ny skolebetænkning i 1923, blev Kommuneskolens undervisning taget op påny af Borgerforeningen på en generalforsamling i maj 1923. Betænkningen omhandlede bl.a. behovet for en eventuel omlægning af den landsbyordnede skole i retning af den ordning, man havde i købstæderne med hverdagsundervisning og mulighed for eksamen.³⁴ For selvom der i 1919 var blevet ansat endnu en eksamineret lærerinde,³⁵ så var principperne for undervisningen alligevel forblevet de samme. Kommuneskolens undervisning indebar, at børnene, når de var fyldt 11-12 år, kun fik to dages undervisning om ugen i hele sommerperioden, medens de små fik tre dage. Borgerforeningen betvivlede ved generalforsamlingen, at dette kunne være tilstrækkeligt, specielt fordi det blev hævdet, at kun 10% af de skolesøgende børn i Kommuneskolen faktisk kom fra landet, og at der derfor ikke var særlig grund til at beholde en skole, der var specielt indrettet herefter.

Førstelærer Nielsen, der var til stede, var efter *Kolding Socialdemokrats* referat ubøjelig og forsvarede ordningen med, at de borgere, der ønskede det, alligevel satte deres børn over i Realskolen, når de nåede 11-12 års alderen. (Det gjorde Nielsen også selv) Og skønt Kr. Præstegaard fremhævede, at

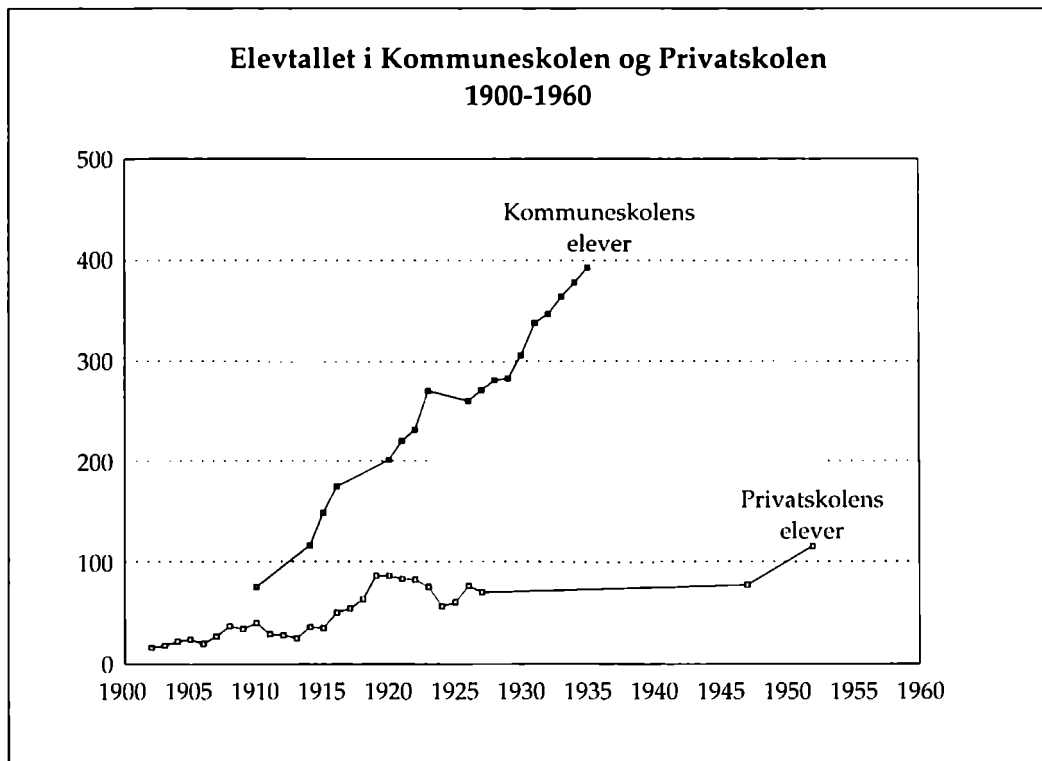
netop Kommuneskolens skoleordning var skyld i, at børnene blev flyttet, var Nielsen – stadig efter referatet i *Kolding Socialdemokrat* – urokkelig:

» – Jeg ser saadan paa det, at Mennesker, der skal over i praktisk Arbejde, har godt at at røre Lemmerne. Jeg er ikke oppe for, at Børn i Sommertiden skal sidde i Skolestuerne hele Tiden, og det er en Erfaring, mange Landsbylærere har gjort. Vi kan ogsaa faa for meget Intelligens. Jeg har ogsaa erfaret, at Forældre her i Byen er lige saa slemme til at lade deres Børn blive hjemme som Landboerne«. ³⁶

Sognerådet havde gennemgående forståelse for byens skoleproblemer, særlig da en konkret sammentælling viste, at kun 70 ud af skolens 270 elever faktisk var landbobørn – især fra Dal og Sønderby,³⁷ fordi landskolerne i Hinum, Nollund, Lamborg og Morsbøl optog næsten alle landsognets elever.

Men lærer Nielsen var ubøjelig og påpegede blot, »at Forældrene ... saa kunne finde Beskæftigelse til de større Børn paa Landet – de fleste skulle jo alligevel virke ved lægemligt Arbejde«. ³⁸

Der indkom to forslag til Sognerådet. Ét fra lærer Nielsen og et fra Kommuneskolens to andre lærere Ellehage og Poulsen. Nielsen ønskede i det mindste princippet om den stærkt indskrænkede sommerundervisning for de ældste klasser generelt bevaret, og at man i stedet ansatte en lærer mere til en forbedret vinterundervisning,

Elevtallet i Kommuneskolen udviklede næsten eksplosivt i årtierne efter 1910. Realskolens elevtal steg ikke i tilnærmelsesvis samme grad. Alligevel var ressourcerne til Kommuneskolen pr. elev i sammenligning hermed forholdsvis ringe.

medens Ellehage og Poulsen foreslog, at børnene fra byen skulle tilbydes mere undervisning, nemlig fire dage om ugen i alt 24 timer hele året, og for at imødekomme landboernes behov oprettelse af en særskilt koncentreret undervisning for landelever i en sommerklasse med fem timer to dage om ugen fra klokken 7-1. Den sidste plan blev vedtaget, dog således at landbobørnene fik undervisning i en særlig »landklasse« hele året rundt for femte til syvende årgang, og at det i øvrigt blev frivilligt, om de ville følge denne un-

dervisning eller den udvidede i resten af skolen.³⁹ Men alligevel forblev den ældste 7. classes undervisning fortsat reduceret om sommeren.

Landklassekonstruktionen, blev dog afskaffet i 1932 – efter at lærer Nielsen endelig var pensioneret fra Grindsted skolevæsen. Af debatten i Sognerådet fremgik det også, at landklassen, der oprindeligt var oprettet for landboere der kunne klare sig med mere koncentreret undervisning, »betragtedes af baade Elever og Lærere som værende for Pariaer«. Klassen fik altid den yng-

ste og mindst erfarne lærer. Men afskaffelsen skete dog kun under protest fra en del sognerådsmedlemmers side ud fra begrundelsen, at »Klassen er nødvendig for de Arbejderes Børn, som skal ud at tjene«.40

Alligevel var der lang vej endnu til den fuldstændige ligestilling med Realskolen. En overgangsordning blev, at kommunen betalte fripladser på Realskolen efter 7. klasse for de bedste kommuneskolebørn. Men borgere og arbejdere var enige om, at det bedste ville være, om børnene kunne få fuld uddannelse samme sted.

Sagen med kommuneskoleundervisningen er et eksempel på, at borgerne og de socialdemokratiske arbejdere stadig fik flere og flere interesser tilfælles. I perioden var socialdemokraterne særlig fortalere for, at Sognerådet skulle påtage sig så stor en del af byens fælles udgifter som muligt. I øvrigt arbejdede socialdemokraterne for, at der blev givet klækkelige kommunegarantier til andre fællesopgaver, elektricitetsværket og opførelsen af boliger i arbejderbevægelsens andelsboligforeninger, etc.41

Således øgedes arbejderbevægelsens politiske indflydelse mærkbart i tiden, hvor man før havde måttet kæmpe for ingenting i Sognerådet. Men socialdemokraterne fik nu også en hel del forærende ad lovgivningens vej. Dette gjaldt især de sociale love, der blev gennemført med den store socialreform i 1933, og som for Grindsteds vedkommende umiddelbart betød en forandring af kommunens socialpoli-

1. klasse af 18 timer
 2. klasse af 21 timer
 3. klasse af 24 timer
 4. klasse af 29 timer
 5. klasse af 34 timer
 6. klasse af 34 timer
 7. klasse af 23 timer om sommeren og 34 timer om vinteren.
- Landklassen 5.-7. klasse havde 10 timer om sommeren og 34 timer om vinteren.

Den nye skoleplan blev bibeholdt til langt op i 1930'erne. Jævnfør skrivelse i Grindsted Sogneråds arkiv.

tik, således at skatteprocenten måtte sættes mærkbart i vejret.42

Efterhånden som flere og flere af kommunens fællesudgifter kunne finansieres over kommuneskatten, og Sognerådets politikere incl. de socialdemokratiske fik afgørende indflydelse på, hvordan pengene blev brugt, mindskedes de private foreningers indflydelse – og status – i byen. Man kan næsten sige, at socialdemokraternes steg tilsvarende.

Baglandet

Den kriseperiode, der indledtes i Socialdemokratiet i begyndelsen af 1920'erne, varede til midten af 1930'erne, hvor Fællesorganisationen var ved at have samlet størstedelen af arbejderbevægelsen og derfor igen kunne danne baggrund for det politiske arbejde.

Foreningens aktivitetsniveau i 1930'erne havde dog forandret sig væsentligt siden foreningens første tid. Dette hang givetvis sammen med, at det lykkedes for socialdemokraterne at blive repræsenteret i Sognerådet fra 1925.

Med denne stærkere sognerådsrepræsentation blev foreningens politik gennem foreningens repræsentanter ført over i Sognerådet – uden at de menige medlemmer blev direkte indblandet eller aktiveret. Enkelte gange blev det faktisk nødvendigt at henstille til sognerådsrepræsentanterne om at holde partiets program eller i det hele taget komme til møderne i foreningen, men det forblev dog undtagelser.⁴³

Foreningen kunne derfor ikke mobilisere den samme oppositionelle kampvilje, som havde præget foreningens første tid. Vi må dog formode, at en langt større del af arbejderne end dem, der deltog aktivt i arbejderbevægelsens arbejde, alligevel stemte socialdemokratisk.

Men repræsentationen ved valgene kom dog ikke af sig selv. Nu som før samlede foreningens virke sig om agitationen, dels i forbindelse med afholdelsen af de enkelte valg, dels for at øge antallet af medlemskaber, dvs. kredsen af folk med et lidt tættere tilhørsforhold til foreningen.

Efter faldet i 1920'erne steg medlemstallet igen – i alt fald blev medlemstallet i reglen *opgivet* til at ligge et sted mellem et og to hundrede. De stærkt svingende medlemstal tyder ikke på, at hele medlemsskaren bestod af

stabile og kontinuerlige medlemskaber. Inden kommunevalget i 1946 fandt bestyrelsen ud af, at der kun var firs aktive medlemmer af foreningen og besluttede derfor at gøre en indsats blandt dem, der ikke havde fornyet deres medlemskaber. Blot en måned og en kraftig agitation senere, kunne foreningen fremvise medlemstal på 170, hvilket var mere end en fordobling.⁴⁴

Ingen agitation kunne dog overgå betydningen af et stabilt og tillokkende foreningsliv som en samlende faktor omkring arbejdet for foreningens mål.

I begyndelsen af 1930'erne genoptog socialdemokraterne den gamle mødevirksomhed: Regelmæssige gåse- og andespil, juletræ hvert år for medlemmerne med børn. Også 1. majmøderne blev genoptaget, efter at man en tid – pragmatisk – havde indskrænket sig til kun at festligholde grundlovsdagen. Ved sådanne lejligheder underholdt Arbejdsmændenes Sangkor og ikke mindst nu Ejvind Skovs orkester.

Men der var ikke længere basis for en genskabelse af de selskabelige medlems- og månedsmøder, der havde præget foreningens første tid.⁴⁵ Nu var det hele mere organiseret. Den socialdemokratiske kulturpolitik, der på landsplan førte til dannelsen af Arbejdernes Oplysnings Forbund i 1922, forplantede sig også til Grindsted, hvor der i efteråret 1925 blev nedsat et oplysningsudvalg inden for Socialdemokratisk Forening. Derved overtog A.O.F. egentlig organisationen af den virksomhed, som tidligere lå i månedsmøderne.

Oplysningsudvalget søgte først og fremmest aftenskolearbejdet fortsat, men denne gang helt i socialdemokratisk regi. Der blev etableret kontakt med realskolebestyrer Jens Futtrup, og i efteråret 1926 meldte sig hele 30 elever, hvoraf flere var gifte mænd. Der blev undervist i almindelige skolefag, og undervisningen foregik på Realskolen, indtil den måtte ophøre på grund af manglende tilslutning ved juletid samme år.⁴⁶ Et lignende arbejde igangsattes i de følgende år i 1927 med kommuneskolelærer Poulsen. Men det blev formentlig ikke til ret meget⁴⁷ før i 1931, hvor der meldte sig hele 55 elever til en undervisning i dansk, skrivning, regning og gymnastik under ledelse af kommuneskolelærerne Ellehage, Sørensen og Poulsen, der parentetisk bemærket alle kom i og arbejdede i det missionske miljø. Det var sandelig ikke let at være troende socialdemokrat i de dage. Aftenskoleundervisningen fortsatte på samme niveau hvert år helt op i 1940'erne.⁴⁸

Men A.O.F. begyndte også at arrangere foredragsrækker med alt fra politisk/agitatoriske foredrag til mere sagligt oplysende arrangementer. Vi ved ikke, hvor mange der normalt kom til disse foredrag. I 1933 nævnes et tal på mellem 20 og 40, hvilket i antal svarer til Socialdemokratiets kernemedlemmer,⁴⁹ men trods intentionerne havde møderne ofte svært ved at samle tilslutning, selv når de efterfulgtes af bal. I 1936 skrev *Kolding Socialdemokrat* modvilligt:

»Grindsted Socialdemokratiske Forening afholdt Lørdag Aften et udmærket, interessant Maanedsmøde med efterfølgende Underholdning og Bal paa Hansens Hotel. Desværre stod Mødedeltagernes Antal i omvendt Forhold til det udmærkede Program ... Efter Foredraget var der Adgang til Diskussion, men kun en enkelt ønskede Ordet ... Svend Petersen læste derefter nogle Uddrag af Skjoldborgs og Aankjærs Arbejder«.⁵⁰

Ud over sådanne arrangementer havde A.O.F. utallige varierende oplysningsudbud. Der kunne tilbydes hjælp til oprettelse af studiekredse, bogkredse og fælleslæsningskurser, men så vidt det kan skønnes, blev det mest populære arrangementer og en enkelt studiekreds om kommunalkundskab, som forløb over flere år.⁵¹ Noget kunne tyde på, at denne studiekreds blev de socialdemokratiske sognerådsmedlemmers diskussionsbagland.

Hovedindtrykket er dog, at det mere var de rent instrumentelle aktiviteter, der trak. Arbejdernes Radioklub blev oprettet i 1929 på et møde, hvor Socialdemokratisk Forening havde indbudt tre partifæller fra tilsvarende klubber i Vejle. Klubben udskiltes dog hurtigt som en selvstændig forening. Klubbens formål var primært af teknisk karakter som en støtte for medlemmer i køb, vedligeholdelse og reparation af radioapparater, dels gennem etablering af et laboratorium i byen, dels ved at tilknytte en tekniker til foreningen.⁵²

Klubben fik heri et interessefællesskab med byens øvrige radioklubber, Grindsted og Omegns Radioklub, Kristelig Lytterforening, der var henholdsvis borgernes og missionsfolkenes radioklubber, og man indledte hurtigt et vist samarbejde om forskellige opgaver.⁵³ Klubberne blev derved grænseoverskridende interesseklubber som nutidens computerklubber. Medlemstallet i Arbejdernes Radioklub steg kraftigt i perioden. Der var 54 medlemmer i 1930, 100 medlemmer i 1934 og 136 medlemmer i 1940. Specialklubben havde dermed indledt en konkurrence til det egentlige socialdemokratiske foreningsarbejde.

Et andet eksempel på en sådan grænseoverskridende aktivitet udsprang af de socialdemokratiske kvinders syklub. Syklubben udviklede sig først til et kursus under A.O.F. Kurserne forenede det nyttige med det selkabelige og blev som sådan et stabilt element i det socialdemokratiske oplysningsarbejde igennem 1930'erne.⁵⁴ Sykursernes afslutningsfest i 1940 var – karakteristisk nok – også den direkte anledning til dannelsen af et socialdemokratisk Kvindeudvalg.

Kvindearbejdet fik en gevaldig opblomstring under krigen med tøjindsamling og omsyning af tøj til gavn for nødlidende arbejderfamilier i byen. En af initiativtagerne, Marta Jensen fra Kvindeudvalget, undersøgte hvor behovet var størst og udvalgte i 1942 seksten arbejderfamilier med i alt 50 børn. Disse seksten arbejderhustruer

blev så indbudt til under vejledning at omsy tøjet to aftener om ugen. Arbejdet blev en stor succes. Det blev udvidet og efterhånden inddrog det både Dansk Kvindesamfund, repræsenteret ved realskolelærerinde Maja Petersen, og den indre missionske Kvindekreds, der var repræsenteret ved fru pastor Sadolin. Og så tog kvinderne også andre sociale opgaver op og lod afholde fælles foredrag.⁵⁵ Dette fælles kvindearbejde mellem de ideologisk forskellige kvindegrupper fortsatte også efter krigen. Den interessebetonede virksomhed nedbrød barrierer.

I lighed med K.F.U.M. søgte også socialdemokraterne at starte et husflidskursus i 1939 og 1940, antagelig for at knytte nogle flere af de unge arbejdere i byen til sig, en ungdom som ikke blev knyttet til virksomhedens kulturelle og politiske virksomhed. Det lykkedes ikke. Markedet for husflidskurser har formentlig været mættet i Grindsted med K.F.U.M.s virke.⁵⁶

Folk samledes dér, hvor udbuddet var bedst – også selvom det i realiteten betød et farvel til den socialdemokratiske gruppe.

Danmarks socialdemokratiske Ungdom

Det er på denne baggrund, vi må se genoplivningen af D.S.U. Der havde ikke været nogen socialdemokratiske ungdomsforening siden 1919. Ungdommen var antagelig optaget af an-

dre ting. Det skortede ikke på opfordringer og tilbud om hjælp til at få noget i gang igen, men bestyrelsen for Socialdemokratisk Forening tog ikke altid imod de tilbud, der kom.

På et partimøde i 1927 kritiserede telefonmontør Rasmussen bestyrelsen for at have afslået en opfordring fra Esbjergs D.S.U., men først i 1930 tog foreningen mod et tilbud fra Vejen D.S.U. om at arrangere en fest, der kunne danne udgangspunkt for en ny forening. Det gik, og senere samme år var der 29 medlemmer i en D.S.U.-forening: otte kvinder, syv lærlinge, elleve var under 18 år og fire over 22. Denne medlemsskare indledte nu en regelmæssig mødeaktivitet med musik- og sangaftener, »jydsk aften«, oplæsning, foredrag og i november 1931 kunne der annonceres diskussionsmøder om den nye sociallovgivning. Portør Kaalund holdt foredrag om Grindsted i de sidste 50 år. Hertil kom adskillige fodture.

Møderne blev afholdt i overportør Søren Iversens private hjem, og medlemstilslutningen var også overskuelig. Af syv underskrivere på en julehilsen i D.S.U.'s blad Fremad i 1930 var de fire overportør Nielsen og hans tre børn, og de resterende var to svende og en lærling, alle ansat hos smedemester Bendixen. Andre medlemsoplysninger tyder også på, at medlemskredsen fortrinsvis bestod af de mere ivrige socialdemokraters egne børn. I en festannonce for D.S.U. i 1931 annonceredes der ligefrem med, at kun medlem-

merne og deres forældre havde adgang.⁵⁷

Der blev gjort meget for de unge, potentielle socialdemokrater. Flere af de gamle socialdemokrater mødte regelmæssigt op til møder og fester. Ud over overportør Iversen var særlig bagermester N.S. Wedel og malermester Carl Chr. Rasmussen aktive, og antagelig takket være sidstnævnte lykkedes det i 1931 for D.S.U.'erne at få et lokale på Teknisk Skole, hvor Rasmussen tillige fungerede som pedel. Lokalet kunne derefter holde åbent for et uforpligtende selskabeligt samvær to gange om ugen.⁵⁸

Rasmussen havde gjort flere forsøg på at få et sundt ungdomsarbejde i gang. I 1929 havde han netop sammen med N.S. Wedel og overportør Iversen søgt at starte Grindsted Gymnastikforening, som et alkoholfrit og seriøst alternativ til Grindsted Idrætsforening. Samtidig havde han også haft bryderier med Grindsted Atletklub, som han også mente lagde mere vægt på ballerne end på det sportslige.⁵⁹ Nu skulle et nyt forsøg gøres i D.S.U.-regi – igen sammen med N.S. Wedel og overportør Iversen.

Kolding Socialdemokrat fremsatte i efteråret 1931 sine visioner med arbejdet og antydede kraftigt, dels at D.S.U. ikke havde så stor tilslutning, som den burde have, dels den fare der kunne ligge i, at de unge ikke blev indsocialiseret i en socialdemokratisk sammenhæng i tide:

»Alle partifæller i Grindsted og Omegn, som har Børn, bør lade dem indmelde i DSU, saa Afdelingen kan blive saa stor, saa den kan faa den Betydning, som den skal have for at forberede de Unge til at gaa ind i Vælgernes Rækker ... Det gælder ikke mindst de Unge, som skal fuldføre det Arbejde, vi har paabegyndt«⁶⁰

Opfordringen vandt af forskellige grunde kun ringe respons blandt socialdemokraterne, og fra februar 1932 høres ikke mere til denne D.S.U.-forening.

I efteråret 1933 sendte D.S.U.s Syd-Vestjyllands Kreds en opfordring til Socialdemokratisk Forening om at danne en ny D.S.U.-forening, men først i august 1934 arrangerede Socialdemokratisk Forening et stiftende møde. Bestyrelsen kom igen til at bestå af flere af socialdemokraternes egne sønner, men det blev også besluttet, at der i bestyrelsen skulle sidde to ældre socialdemokrater som fødte medlemmer. Foreningen havde i december 1934 i alt 40 medlemmer.⁶¹

I modsætning til den foregående D.S.U.-forening skulle denne blive mere sejlivet og antagelig en smule mere uafhængig af partiforeningen. Dette fremgik klart af et større anlagt lejrstævne med deltagelse af D.S.U.'ere og D.U.I.'ere fra hele Syd-Vestjylland. Efter pressens referat at dømme havde D.S.U.'erne virkelig markeret sig i byen, som fagbevægelsen og Socialdemokratiet i Grindsted aldrig før havde gjort:

»Ved 3¹/₂-Tiden samledes Stævnedeltagerne på Lejrpladsen, og nu gik det under Musik og Sang op til Torvet, med de blodrøde Faner vajende for Vinden. Paa Torvet blev der sunget et Par Kampsange, hvorefter man gik i Procession gennem Byen til Anlægget«.

Hele byens arbejderbevægelse deltog i optoget og i anlægget talte Tage Sabroe livfuldt og ildnende. Noget lignende havde man endnu ikke set i Grindsted. Stævnet bar i øvrigt præg af fodbold og forskellige konkurrencer, bl.a. tovtrækning over Grindsted Å og ikke mindst bal i teatersalen.⁶²

Trods flere forsøg lykkedes det ikke at få dannet en egentlig afdeling af De unges Idræt D.U.I. i Grindsted. Den ikke-ideologiske idrætsbevægelse og K.F.U.M.'s idrætsafdeling var nok for stærke.

Denne entusiasme, der også lå i de første D.S.U.-aktiviteter, fortsatte de følgende år bl.a. gennem regelmæssige medlemsmøder på Niels Wedels konditori. Ved ét af møderne blev oprettet en studiekreds over »Socialdemokratiets Program og Politik«, hvor der meldte sig femten deltagere. Lignende studiekredse blev igangsat i de følgende år, bl.a. i 1939, hvor emnet var »Lederproblemer«. Og så var der en del foredrag om eksempelvis »Alkohol og socialisme« og »Arbejderbevægelsens udvikling«.

Foreningen kom ind i en god udvikling, og i 1940 lykkedes det for D.S.U.'erne at få deres egen bygning – et ud-

Dette pressefoto fra begyndelsen af 1970'erne viser Grindstedes socialdemokrater i 1. majtog gennem byen på torvet foran det tidligere missionshotel. Nu er der flere med, og de gamle faner er hentet frem i lyset.

hus i Østergade – det såkaldte Ungdomshjem. Lokalet blev gjort i stand af gamle partifæller, og foreningen modtog både bøger og tidsskrifter og andre ting. Lokalet blev samlende for en selvstændig foreningsvirksomhed.

Foreningen ophørte igen i 1942, og det lykkedes kun kort at komme i gang igen i 1943. Endnu i 1944 anbefalede redaktøren for den socialdemokratiske presse, Georg Leth, forgæves på et partimøde, at

»Medlemmerne sendte deres Ungdom til D.S.U.-Møder, da Biografen og Gaden ikke var nok til at gøre Ungdommen til gode Samfundsborgere«.

Så enkelt var det ikke. De unge foretrak mere målrettede fritidsaktiviteter frem for at blive indsocialiseret i Socialdemokratiet ved gymnastik og husflid.

Et nyt pust

Der kom et nyt pust ind i arbejdet under anden verdenskrig, hvor socialdemokraterne deltog aktivt i den fælles 'danske' mødeaktivitet. Den socialdemokratiske repræsentant i planlægningsarbejdet, mente ganske vist, han havde for lidt at sige i valget af foredragsholdere. Forretningsudvalget for De danske Møder havde bestemt det

hele. Dette blev kritiseret kraftigt af Fællesorganisationen efter krigen, hvor Socialdemokratiet søgte – uden tidligere tiders held – at genetablere sin egen mødeprofil.⁶³ Men da var det for sent.

Det var antagelig krigens samlede mødearbejde i sognet omkring De danske Møder, der efter krigen skabte et behov for en fortsættelse af et bredere oplysende uafhængigt forum, hvilket førte til dannelsen af Grindsted Aftenhøjskole i 1945. Aftenhøjskolen var i ordets umiddelbare betydning højskolearbejde om aftenen, og foreningen kom herved til at overlappende Kirkeligt Samfunds folkeligt/oplysende virke.⁶⁴ Aftenhøjskolen holdt ligefrem en del af sine møder fælles med Kirkeligt Samfund.

Vi kender ikke meget til Aftenhøjskolens daglige virke, da foreningens forhandlingsprotokoller er forsvundet. Af en medlemsprotokol fra 1945/46 fremgår det dog, at foreningen havde 118 medlemmer, og at der var et stort medlemssammenfald med Kirkeligt Samfund. Den grundtvigske præst J.E. Fenger, optræder da også som »forstander« for Aftenhøjskolen. Men foreningen var også blevet et samlingssted for byens mere rebelske byboere, ikke mindst folk der var tilknyttet arbejderbevægelsen.⁶⁵

Socialdemokratiets stærke sociale miljø blev udhulet – i takt med at foreningen fik politisk indflydelse. Men ét stærkt aktiv sikrede socialdemokrater-

ne indflydelse: *Kolding Socialdemokrat* og ikke mindst den nye lokalredaktør Georg Leth. I 1946 ved vi, at avisen alene i Grindsted by havde 245 abonnenter.⁶⁶ Dermed havde socialdemokraterne en mulighed for at fremføre og argumentere lokalpolitisk og kulturelt på trods af, at foreningens politiske forum ikke længere fungerede samlende.

Afslutning

Problemerne for D.S.U. og Socialdemokratiet var vel et tegn på, at især partiforeningen var ved at blive tømt for samvær eller ekspressivt indhold. Det var ikke det, der trak. Herved var partiet stærkt på vej til at miste baggrundsgruppen for den socialdemokratiske politik: dvs. det diskussionsforum, der var så nødvendig for sognerådsarbejdet.

Noget kunne tyde på, at Socialdemokratiet ligesom byens andre ideologiske foreningsmiljøer var ved at 'tabe baglandet' og udvikle sig til en ren politisk forening, således at tidligere tiders medlemsaktivitet nu gled over i andre – ikke ideologiske sammenhænge. Der skete med andre ord en splitelse. Det instrumentelle, dvs. det politiske arbejde blev adskilt fra det ekspressive det samlende arbejde. Dermed var det i længden vanskeligt at opbygge en egentlig socialdemokratisk identitet i medlemsskaren.

Del VI

Afslutning

16. Kapitel

Stationsbyens samfund

*»Grindsted er en lille by,
men dog skilt i Klasser og Klikker,
saa solidt som noget,
vi tror ikke vi bør
og forresten heller ikke vi kan,
rive disse Skillevægge ned«.*

Arbejdsmand Marius Hansen, 1919

Da arbejdsmand Marius Hansen i 1919 gav sin karakteristik af udviklingen i Grindsted, var jernbanerne lige ført igennem, og Grindsteds befolknings-eksplosion var en realitet.

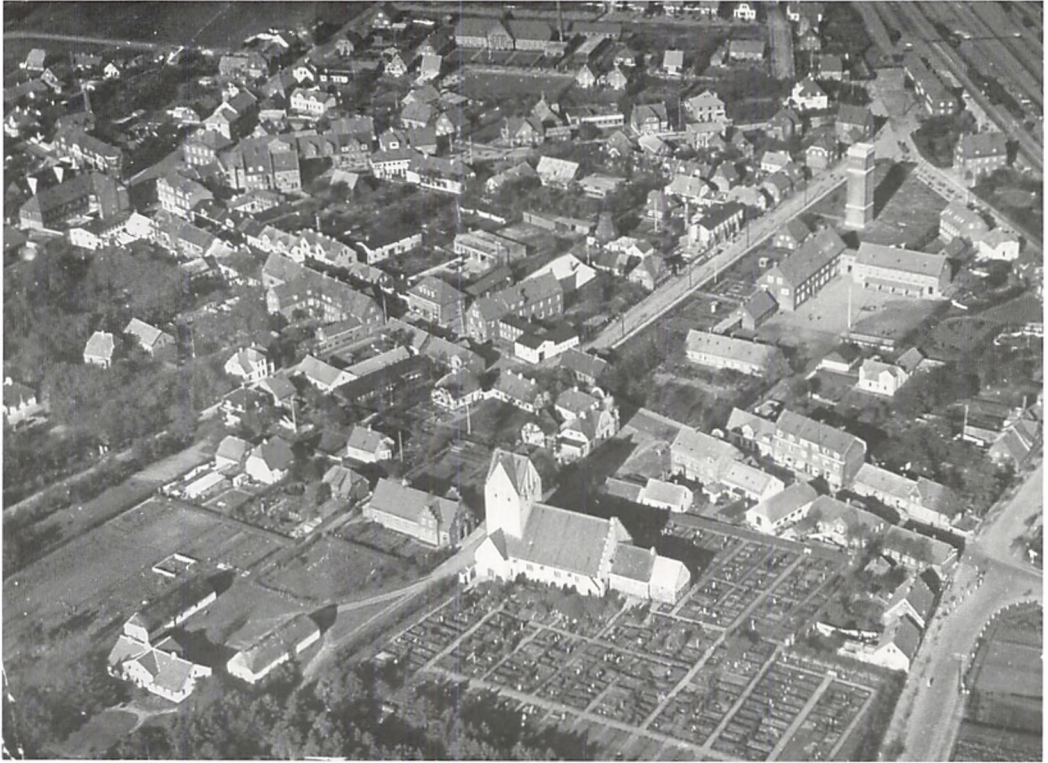
Ikke desto mindre er Marius Hansens udtalelse et vidnesbyrd om, at der bag det, der så ud som kaos, var opstået et netværk af gruppedannelser. Grindsted var efter hans opfattelse solidt opdelt, ikke blot i klasser men også i klikker. Og ikke nok med det, skillevæggene hverken kunne eller burde rives ned. Det Marius Hansen hentydede til, svarer til det billede af Grindsted, der er tegnet i det foregående.

Det foreningsstyrede samfund

Foreningen viste sig som den organisationsform, der duede. Foreningsformen var velegnet til ikke blot at skabe nye netværk, relationer og alliancer

mellem de nye borgere, den var også velegnet til at virkeliggøre nye projekter. På eget initiativ sluttede folk sig sammen i foreningen, valgte en bestyrelse, som derefter kunne varetage de betroede opgaver på fællesskabets vegne og med fællesskabets opbakning. Ved at 'løfte i flok' i foreningen kunne man mangedoble effekten af den enkeltes indsats og derved nå langt videre. Gennem foreningsdannelser fik de enkelte mennesker i stationsbyen således reel mulighed for at iværksætte initiativer i opbygning af bysamfundet, lige som man ønskede det – såvel fysisk, socialt som kulturelt.¹

At foreningerne kom til at spille en stor rolle netop i opbygningen og organiseringen af stationsbyerne, må særligt tilskrives det forvaltningsmæssige tomrum, der opstod mellem den købstadsordnede og den landsbyordnede kommunallovgivning. Mens den særli-

Grindsted By omkring 1940.

ge købstadslovgivning således sigtede mod opfyldelsen af de organisatoriske, sociale, uddannelsesmæssige og infrastrukturelle behov, som fulgte med byudviklingen, måtte stationsbyernes borgere selv tage initiativet til at etablere de nødvendige rammer for en funktionsdygtig bydannelse.

Foreningerne var et godt og fleksibelt instrument til 'ad hoc' at organisere stationsbyen, efterhånden som der opstod nye behov. Så stor betydning fik foreningsdannelserne i byen, at man må kalde stationsbyen for *et foreningsstyret samfund*.

Men hvad var det, der skete, og hvordan lykkedes det at organisere det nye bysamfund? Charles Tillys 'ressource-mobiliseringsteori' forklarer etableringen af nye grupperinger i det moderne samfund i termer som mobilisering og modmobilisering af ressourcer: dannelsen af én stærk gruppe fører til 'mobilisering' af en modgruppe, ved at der dannes en ny forening, som opfylder det nye behov for organisering, som måtte være opstået etc. Betydningen af modmobiliseringen som drivkraften bag gruppedannelsesprocessen i stationsbyen, er påvist i det foregående.²

Studiet af foreningslivet, dvs. den formaliserede gruppedannelse, har vist sig frugtbar til forståelsen af den mobilisering og socialisering, der skete i bysamfundet. Mens man ofte i studiet af organisationsdannelser ser på udvalgte organisationer, er styrken ved det brede – og så vidt muligt – totale studie af foreningsdannelserne i Grindsted, at det kan placere foreningernes virke ind i en mere dynamisk sammenhæng, og dermed bidrage til forståelsen af ikke blot de enkelte organisationers udvikling og karakter, men af den måde foreningerne spillede op til hinanden og ikke mindst påvirkede hinanden på. Det blev klargjort, hvilke alliancer og relationer der blev dannet, under hvilke omstændigheder.

Resultatet – de faktiske foreningsdannelser – er overraskende, fordi det, der gav anledning til nye foreningsdannelser, ofte ikke kan indplaceres inden for de konfliktmønstre, vi normalt opererer med. Gruppedannelsen skete efter sine egne lovmæssigheder. Kultur, klasse, livsform og etnicitet blev vigtige ingredienser i de nye foreningsdannelser, men de udgør ikke et tilstrækkeligt forklaringsgrundlag. Vigtige sammenhænge i stationsbyerne struktureredes i og omkring denne gensidige spænding mellem det, der foregik i de forskellige foreningsgrupper. *Mod* mobiliseringen kunne være af såvel ekspressiv, instrumentel som ideologisk karakter, og den kunne spænde lige fra mobiliseringen af egentlige oppositionelle foreninger til,

at en gruppe mennesker ønske en aktivitet i byen gjort på en anderledes måde.

Det er klart, at dette dynamiske perspektiv bliver mere præcist, jo mere dækkende foreningsgennemgangen er, men nogle foreningsdannelser er selvfølgelig mere væsentlige – eller måske snarere mere interessante end andre. Mest interessant er etableringen af de egentlige større foreningsmiljøer, hvor det praktisk instrumentelle forenes med det ekspressive samvær, og hvor medlemmerne identificerer sig med foreningsgruppen. Men de foreningsdannelser, der mislykkedes kan også være interessante. De er vidnesbyrd om hvilke sager, det ikke kunne lade sig gøre at mobilisere omkring.

Dannelsen af to hovedgrupper, *Indre Mission* og en bevægelse af grundtvigsk/folkelig farve, der fandt sted på landet i løbet af 1880'erne og 1890'erne, dvs. før stationsbyens tilblivelse, er de første eksempler på mobiliserings-*mod* mobiliseringstanken. De to foreningsmiljøer repræsenterede, så vidt vi kan se, relativt ensartede medlemsgrupper, som dog havde vidt forskellige visioner. Disse foreningsmiljøer fungerede såvel ekspressivt, instrumentelt og var identitetsskabende og blev som sådan kraftigt forankret i sognet i lang tid fremover.

Men foreningsmønsteret i *stationsbyen* blev en meget mere kompliceret version af det, der kendes fra de folkelige bevægelser på landet. Det er påvist, at man med god ret kan tale om

stationsbyen som et foreningsstyret samfund. Dels var der mange flere foreningsdannelser. Dels aftvang fraværet af øvrighed i stationsbyerne foreningerne mange flere funktioner.

Grindsted Borgerforening blev dannet som opposition *mod* de to religiøse foreningsmiljøer på landet. Grindsted Borgerforening er et glimrende eksempel på, hvordan en egentlig instrumentel forening i stationsbyen knyttede flere funktioner til sig, og derfor kom til at danne et helt nyt foreningsmiljø med fælles socialt liv og fælles ny identitet. Den første gruppe af tilflyttere blev som 'byens borgere' medlemmer af Borgerforeningen, og med dem fremkom en ny og 'borgerlig' definering af bylivets beskaffenhed og dermed også sigtet med bypolitikken – ofte i opposition til landet. De tilegnede sig eftertrykkeligt det, de forstod ved den moderne bykultur, for at de dermed bedre kunne markere sig over for landet. Medlemmerne af Borgerforeningen er således et eksempel på, hvordan en gruppe mennesker bevidst tilegnede sig en ny livsstil – ved kulturelle lån, og dermed etablerede en ny måde at leve på i stationsbyen.

I de følgende år lukkede Borgerforeningen sig for nye medlemmer. Det er forklaringen på, at der hurtigt opstod andre instrumentelle interesseforeninger, der overtog eller supplerede Borgerforeningens virksomhed.

Ad-hoc demokrati kalder man det, at man etablerer sig i interessegrupper, efterhånden som der viser sig behov

for det. Og når der ikke længere er interesse for det, investerer man sin tid i andre foreningssammenhænge.

Behovet for nye foreninger (mobiliseringen) opstod, når én gruppe erkendte, at deres interesser ikke blev varetaget ordentligt af andre grupper, eller at disse grupper blot havde afgrænset sig, og dermed ikke inddrog nyttilflyttede borgergrupper. Snart blomstrede en mosaik af små og store fællesskaber med eller uden specifikke ekspressive formål. Nogle udviklede sig til helt logeagtige fællesskaber, andre som idrætsforeningerne blev åbne og ekspansive og trak de unge byboere til sig.

Men byboernes livsstil – især som den kom til udtryk blandt Borgerforeningens medlemmer – skabte en kraftig *mod*reaktion. Efterhånden som byen voksede, blev de gamle foreningsmiljøer omkring grundtvigianismen og Indre Mission blot to brikker i et spil. Der ved opstod en ny *mod*mobilisering af dette gamle foreningsliv, ved at disse gamle – religiøst forankrede – foreningsmiljøer forandrede karakter og skabte sig en ny platform i stationsbyen.

Det grundtvigske foreningsmiljø slog rod i byen, først med en foredragsforening, siden med oprettelsen af Kirkeligt Samfund som en – efterhånden lukket – ramme om grundtvigianernes tilværelse. Grundtvigianerne fortsatte med at opretholde det samme idéindhold som de havde udviklet på landet, men nu skete det adskilt fra den landlige kontekst, som op-

rindelig havde skabt grundtvigianismen. Grundtvigianismen i byen blev et lukket borgerligt miljø. Omkring Realskolen og biblioteket og gennem interessen for museet søgte bygrundtvigianerne tilbage, for på ægte grundtvigsk vis at opdyrke historiske rødder på den egn, man var bosat i. Gennem interessen for det oprindelige søgte man at fastholde sin landlige identitet – i opposition til det 'hektiske' byliv.

Indre Mission tog byudviklingen – og især det Indre Mission opfattede som dens negative sider op som en alvorlig udfordring. Indre Mission søgte at skabe et alternativ til det tilfældige byliv, og markerede dette med store og fremragende byggerier: Missionshuset, Missionshotellet, Kirken og K.F.U.M.-bygningen – støttet af de større velstillede gårdmænd fra sognet og de fremgangsrige entreprenører i byen. Man brugte borgernes byggestil til at markere, at missionens position i stationsbyen var ligeværdig med – eller måske snarere stærkere – end borgernes.

På en lang række områder søgte man at etablere institutioner og rammer om den enkeltes tilværelse, således at de negative konsekvenser af byudviklingen blev mindst muligt. Indre Mission – med støtte i K.F.U.M. – blev nærmest et nyt isoleret forum midt i stationsbyen. Man kan sige, at Indre Mission blev forum for bevarelsen – eller skulle man snarere sige skabelsen – af en anderledes og bedre, men asketisk måde at være bybo på i stationsbyen. Ligeledes søgte man gennem Blå

Kors at bekæmpe det byliv, som blev levet af flertallet af byboerne.

Grindsted blev landskendt – og berøgtet – for sine intense kampe om alkoholspørgsmålet. Det er interessant, at det netop blev alkoholen, og kulturelle og moralske forhold, der skabte de primære modsætningsforhold i stationsbyerne og ikke økonomiske og organisatoriske forhold. Kampen mod alkoholnydelsen i byen kan virke overdreven, men tolker man alkoholen som symbolet på eller anstødsstenen i det nye byliv, som blev levet i stationsbyen, blev kampen mod alkoholen en kamp mod dette. Kampen om alkoholen drejede sig mere om den oprindelige befolknings ønske om retten til at fastsætte reglerne for, hvordan livet skulle leves i den by, de selv havde skabt. Denne kamp var derfor rettet *mod* de mange udefra kommende fremmede 'indvandrere'.

Grindsteds arbejderbevægelse opstod som en ny *mod*organisation midt i dette miljø. Den organiserede fra starten kun en mindre del af byens mange arbejdere for sit 'socialistiske' program. De øvrige arbejdere lagde deres foreningsengagement og netværk i det allerede beskrevne foreningsliv – først og fremmest Indre Mission, som dannede Arbejdernes Bibelkreds. Det var således kun en lille gruppe af Grindsteds arbejdere, der reelt opfattede klasse-modsætninger som relevante modsætningsforhold i stationsbyen, dvs. modsætningsforhold som berettigede en særlig organisationsdannelse.

Grindstedborgere forenet i fælles indsats mod ukrudt i Grindsted Anlæg i 1930'erne.

Det faglige organisationsarbejde på byens forskellige arbejdspladser afspejler de helt klare forskelle i arbejderne syn på relevansen af den faglige organisering. Særlige konfliktsituationer kunne dog fundamentalt ændre holdningen til fagorganisering og pludselig *mod* mobilisere hele arbejdsstyrken på en given arbejdsplads for fagbevægelsen.

Socialdemokratiets anden modpart var det landdominerede sogneråd, som man ønskede skulle overtage så store dele af de fælles udgifter som muligt. Deri havde de tildels interesser

til fælles med borgerne. Den egentlige kampplads for arbejderne blev derfor arbejdet i Sognerådet i forsøget på at få udvidet kommunens ansvarsområde. Socialdemokratiets mål blev derfor – sammen med borgerne – at afskaffe det foreningsstyrede 'civile' samfund, at få kommunen eller fællesskabet til at overtage så mange opgaver til fælles bedste som muligt.

Det 'civile' samfund eller det foreningsstyrede samfund var ikke en stabil struktur. Iboende i det foreningsstyrede samfund lå kimen til dets egen nedbrydning: Foreningerne kæmpede

for at det offentlige først skulle finansiere og siden gerne helt overtage ansvaret for varetagelsen af de funktioner, som var blevet nødvendige for byens drift. Men derved satte det 'civile' samfund sig selv ud af spillet og overlod indflydelsen til det offentlige.

Fra segregation til smeltedigel

*Men hang stationsbyen ikke sammen? Var stationsbyen så segregeret dvs. opdelt, som Marius Hansens udtalelse gav udtryk for? Undersøgelsen viser, at man trods den fælles administration, den gensidige økonomiske afhængighed, den fysiske nærhed og det deraf følgende kendskab til hverandres liv, alligevel godt kunne bo og færdes i byen i meget adskilte grupperinger eller miljøer. Og disse miljøer kunne overleve i bysamfundet i generationer. Stationsbyen snarere skabte et *segreret* samfund end den fungerede som en *smeltedigel* i første omgang.*

Stationsbyernes epoke regnes normalt til perioden fra omkring banernes etablering og til 1940.³ Besættelsestiden skabte et brud i de etablerede strukturer, og efterkrigstidens øgede mobilitet og opbygning af det nye velstandssamfund introducerer på flere måder en ny situation for de fleste bysamfund. Besættelsestiden er derfor et oplagt slutpunkt.

Selvom undersøgelsen stopper ved 1940, vil man kunne genfinde rester af de samme strukturer i lang tid. De

stærke foreningsmiljøer ønskede og havde til formål at reproducere sig selv. Derfor etablerede de ungdomsforeninger og ungdomsafdelinger for at socialisere de unge ind i det, de forstod ved en frugtbar sammenhæng midt i stationsbyen og for at sikre miljøets og dermed 'sagens' overlevelse.

Alligevel var den udvikling igang, som resulterede i det stærkt gruppeopdelte – eller det segregerede samfunds nedbrydning; dvs. stationsbyens indbyggere blev i det lange løb påvirket af smeltedigeleffekten. Helheden – byen – *var* mere end delene. Byen gjorde noget ved sine indbyggere, også selvom den enkelte befandt sig i et velafgrænset foreningsmiljø.

Det foreningsstyrede samfunds grupperinger kun i sin rendyrkede form i en enkelt generation eller to under 'stationsbyens epoke'. Der *var* allerede før 1940 tendenser i gang til opløsning. Det var særlig tydeligt i forbindelse med ungdomsforeningerne. De blev på den ene side brugt som et middel, til at miljøerne kunne fortsætte og reproducere sig selv – og på den anden side kom de også til at fremme de tendenser, der alligevel bragte de unge væk igen. K.F.U.M., F.D.F., den grundtvigske ungdomsforening, Venstres Ungdom, Socialdemokratisk Ungdom fungerede i skarp konkurrence med idrætslivet, ballerne og biografen og hinanden.

Sammenligningen viste, at Indre Missions ungdomsarbejde – skønt

stærkt præget af det øvrige ungdommelige foreningsliv i byen – var det eneste miljø, der var stærkt nok til fortsat at kunne tiltrække en pæn skare af interesserede unge. Men det var til aktiviteter, som var stærkt præget af det, der foregik i de andre foreninger.

I ungdomsforeningerne finder vi tydeliggjort den sociale og kulturelle mobilitet, som fulgte med bysamfundet. Det, at foreningerne lignede hinanden mere og mere, ved at de optog de samme aktiviteter, gjorde springet fra det ene ideologiske foreningsmiljø til det andet – eller helt ud af de etablerede foreningsmiljøer – meget lettere. Kravet om kvalitet og professionalisme i foreningsaktiviteterne blev større. Eksempelvis i forbindelse med sport eller underholdning er det iøjnefaldende, at de unge, når der var valgmuligheder, efterhånden valgte kvaliteten af aktiviteten, fremfor den ideologiske sammenhæng aktiviteten foregik i. Ideologien og foreningsidentiteten gled langsomt i baggrunden i ungdomsforeningerne.

Foreningerne forandrede karakter. Instrumentelt: fordi det offentlige overtog så meget. Ekspressivt: fordi konkurrencen fra ballerne, radioen og idrætslivet blev hård. Alligevel er der allerede i mellemkrigstiden en tendens til, at der opstår nye mere lukkede ekspressive fællesskaber i logeform. Segregationen – små forpligtende gruppedannelser – var og blev et af de nye bysamfunds karakteristika. Styrkelsen af identiteten gled over i særlige mål-

rettede foreninger: i rene politiske foreninger, religiøse foreninger, og holdningsforeninger af forskellig slags. Men der var ikke længere tale om totale foreningsmiljøer, hvor de instrumentelle ekspressive og identitetsskabende funktioner skabte massive gruppedannelser.

En af konsekvenserne af hele denne udvikling er sekulariseringen. De religiøse miljøer kom efterhånden til at fungere på samme måde som de almindelige foreninger. De blev – modsat tilfældet på landet – kun en del af et større foreningsudbud, som de var i konkurrence med. Eksemplet med oprettelsen af Grindsted Aftenhøjskole som en folkeoplysende afløser for det grundtvigsk/kirkelige miljø – er slående. Indre Mission stod her langt stærkere som et samlende foreningsmiljø.

Udviklingen af stationsbysamfundet Grindsted var nok enestående. Alligevel kom Grindsted til at ligne de andre stationsbyer.

I indledningen stillede vi spørgsmålet, om ligheden mellem stationsbyerne alene kunne forklares på baggrund af de strukturelle ligheder mellem stationsbyerne: at byerne gennemgik den samme eksplosionsagtige udvikling, var opstået i det samme afgrænsede tidsrum, havde en ensartet erhvervs- og social struktur og bevægede sig inden for den samme lovgivningsmæssige ramme.

Det kom til at stå i modsætning til opfattelsen af stationsbyerne som mu-

lighedernes byer. Mens der ikke kan være tvivl om, at fænomenet *det foreningsstyrede samfund* var dækkende for samtlige stationsbyer, og at stationsbyens beboere har følt, at de kunne vælge og bl.a. gennem foreningerne selv tilrettelægge vilkårene for livet i de nye bysamfund blev stationsbyerne forholdtvis ens. Stationsbyens beboere har måttet vælge blandt de muligheder, der lå i tiden. Dvs. at mobiliseringen og *mod*mobiliseringen i stationsbyerne er sket inden for et repertoire af kendte foreningsdannelser: Indre Mission, foredragsforeninger, Kirkeligt Samfund, Borger- og Håndværkerforeninger, Odd Fellow, Socialdemokratiet, Fodboldklubber, Danmarks Afholdsforening, N.I.O.G.T., Blå Kors, etc. Når der alligevel er nuancer til forskel mel-

lem stationsbyerne, kan det bl.a. forklares med, at mobiliseringen og *mod*mobiliseringen i stationsbyerne faldt forskelligt ud.

Men hvilke muligheder, der lå i tiden, afhang af hvordan stationsbyboerne opfattede eller tolkede det, der skete i stationsbyerne. Stationsbyerne har utvivlsomt efterlignet hinanden, fordi de befandt sig i samme situation og også af den grund, at mange af indbyggere havde boet i flere stationsbyer. I denne efterligning blev de hjulpet godt på vej af pressen, der tolkede og dermed bevidst eller ubevidst styrede stationsbyens udvikling ikke bare ind på linie med det, der foregik i de andre stationsbyer, men også med det der foregik i Amerika.

Bilag

Sognerådsmedlemmer

Efter H. Chr. Larsens opstilling 10/1 1957 (med enkelte rettelser af forf.)

Grindsted-Grene Sogneråd fra 1. januar 1871-31. marts 1921

Grindsted Sogneråd fra 1. april 1921, hvor kommunefællesskabet ophørte.

Grd. Søren Ovesen	Eg	1/1	1871	31/12	1876
Grd. Rasmus Lauridsen	Nollund	1/1	1871	31/12	1876
Grd. Laust Jensen,	Utoft	1/1	1871	31/12	1876
Grd. Niels Christensen,	Grene	1/1	1871	31/12	1873
Sognepræst L. Schjerner	Grindsted	1/1	1871	22/6	1871
Grd. Jens Christian Johnsen		22/6	1871	31/12	1873
Grd. sognefoged Chr Nielsen Søndergaard	Krog	1/1	1871	3/12	1873
		1/1	1880	31/12	1885
Grd. Laust Thomsen	Jerrig	1/1	1871		1873
Grd. Laust Andersen	Horsbøl	1/1	1874	31/12	1879
Grd. Jens Pedersen	Billund	1/1	1874	31/12	1879
Hmd. veteran Hans Peder Jensen	Krog	1/1	1874	31/12	1879
Grd. Morten Nielsen	Nollund	1/1	1879	31/12	1882
Grd. Poul Pedersen	Nollund	1/1	1877	31/12	1882
Kromand Anders Ousen	Billund	1/1	1877	31/12	1882
Distriktslæge S.H. Jensen	Grindsted	1/1	1877	31/12	1881
Grd. Jens Peder Nielsen		1/1	1880	31/12	1885
Grd. Christian Jacobsen	Jerrig	1/1	1880	31/12	1885
Grd. Mads Andersen	Hinum	1/1	1882	31/12	1885
Sognefoged Niels Nielsen	Modvig	1/1	1883	31/12	1888
		1/1	1895	31/12	1900
Grd. Niels Knudsen	Nollund	1/1	1883	31/12	1885
		1/1	1892	31/12	1897
Grd. Christen Christiansen	Billund	1/1	1883	31/12	1888
Grd. Anders Christian Poulsen	Dal	1/1	1883	31/12	1888
Grd. Søren Jørgensen	Eg	1/1	1883	31/12	1888
Grd. John Pedersen	Plougslund	1/1	1886	31/12	1891
Hmd. Laurids Rasmussen	Grindsted	1/1	1886	31/12	1891
Grd. og sognerådsformand Niels Lauridsen	Utoft	1/1	1886	31/12	1891
Grd. Graves Kristensen	Grene	1/1	1886	31/12	1891

Grd. sognefoged og sognerådsformand Anton Jensen	Morsbøl	1/1 1889	31/12 1900
		1/1 1907	31/3 1917
Grd. Jens Præstegaard	Sønderby	1/1 1889	31/12 1894
Grd. Mads Thomsen	Krog	1/1 1889	31/12 1894
		1/1 1901	31/12 1906
Postmester R.F. Raslow	Grindsted	1/1 1901	31/12 1906
		1/1 1889	16/2 1891
Grd., tiendekommissær Peder Jensen	Eg	1/1 1889	31/12 1894
Grd. Anders Skærhoved Lauridsen	Jerrig	1/1 1890	31/12 1894
		1/1 1901	31/12 1906
Sognefoged Niels Chr Christensen	Grene	1/1 1892	31/12 1897
		1/4 1909	31/3 1913
Grd., sparekassebestyrer Knud Lykkegaard Jensen	Krog	1/1 1892	31/3 1909
Grd. Kristen Kristensen Ølgaard	Grene	1/1 1892	31/3 1909
Grd. Søren Kruse	Billund	1/1 1895	31/12 1900
Grd. Jørgen Jensen	Eg	1/1 1895	31/12 1900
Grd., missionær Niels Kr. Nielsen	Plagborg	1/1 1895	31/12 1900
Grd. Anders Præstegaard	Grindsted	1/1 1898	31/3 1909
Grd. Hans Jacobsen	Lamborg-Jerrig	1/1 1898	31/3 1909
Grd. Jens Nielsen	Plagborg	1/1 1901	31/12 1906
Grd. Jørgen Jørgensen	Horsbøl	1/1 1901	31/12 1906
Grd. Jørgen Kristian Nørgaard	Urup	1/1 1901	31/12 1906
		1/4 1913	31/5 1917
Grd. Karl Kristiansen	Horsbøl	1/1 1907	28/4 1909
Grd. Niels Peder Henriksen	Billund	1/1 1907	31/3 1913
Grd. Søren H. Jørgensen	Eg	1/1 1907	31/3 1917
Sognefoged og skotøjsfabrikant Marius Pedersen	Grindsted	1/4 1909	31/3 1917
		1/4 1921	31/3 1925
Grd. Ole Kristensen, Søndergaard	Grene	1/4 1909	31/3 1917
Grd. Lars Jensen Brun	Urup	28/4 1909	31/3 1913
Lærer C.N. Christensen	Nollund	1/4 1909	31/3 1937
Grd. Laust Jessen Hansen	Billund	1/4 1913	31/3 1921
Grd. Jens Kr. Jensen	Krog	1/4 1913	31/3 1917
Grd. grosserer Jens Peder Jensen	Grindsted	1/4 1917	31/3 1933
Grosserer T.C. Oehlenschlæger	Grindsted	1/4 1917	10/5 1923
Bogtrykker Kristen Kristensen	Grindsted	1/4 1917	31/3 1921
Grd., sognerådsformand Mads Hansen	Billund	1/4 1917	31/3 1921
Grd. Kristian Eskildsen	Hinum	1/4 1917	31/3 1925
Grd. Niels Horsbøl Nielsen	Kærbøl	1/4 1917	13/10 1920
Grd. Christian N. Kristensen Borg		1/4 1917	31/3 1925
Murermester Marius Knudsen	Grindsted	10/5 1923	31/3 1925
		1/4 1933	31/3 1937
Smedemester, direktør Anders Andersen,	Grindsted	1/4 1921	31/3 1925

Grd. Jens Andersen Jensen	Morsbøl	1/4 1921	31/3 1925
		1/4 1933	5/5 1943
Grd. Marius Jensen	Eg	14/10 1920	31/3 1933
Postmester S.A. Mørch	Grindsted	1/4 1925	31/3 1929
Skorstensfejermester Peder Dam	Grindsted	1/4 1925	31/10 1933
Købmand, sognefoged Chr. Thorning	Grindsted	1/4 1925	31/3 1933
Tømrermester Eskild Eskildsen	Grindsted	1/4 1925	31/3 1933
Grd. Laurids Lauridsen	Morsbøl	1/4 1925	31/3 1933
Grd. Niels Peder Johnsen	Nollund	1/4 1929	31/5 1933
Arbejdsmand Thule P. Friis	Horsbøl	1/4 1933	4/5 1943
Banevagt Kr. Jørgensen	Grindsted	1/4 1933	1/5 1936
Bankbestyrer Fr. Thrane	Grindsted	1/4 1933	9/6 1946
Grd. Jens Søgaard Christensen	Hinum	1/4 1933	5/5 1943
Grd. Carl Jensen	Morsbøl	1/4 1933	feb. 1940
Bankbestyrer, sognerådsformand Jens Jensen	Grindsted	1/4 1933	5/5 1943
Vaskeriejer, farver Kr. Berg Petersen	Grindsted	1/5 1936	31/3 1937
Trafikassistent J.P. Jersild	Grindsted	1/4 1937	31/3 1946
Telefonmontør Chr. Jacobsen	Grindsted	1/4 1937	31/3 1946
Grd. Marius Jensen	Lamborg	feb. 1940	31/3 1946
Hans Peder Hansen	Dybvadsrække	1/4 1937	31/3 1946
		1/4 1954	
Murermester Ludvig Schrøder Pedersen	Grindsted	5/5 1943	21/12 1956
Statshusmand Niels Christian Larsen	Dal	5/5 1943	31/3 1954
Grd. A. Lund Christensen	Morsbøl	5/5 1943	31/3 1950
Redaktør og amtsrådsmedlem Chr. Christensen	Grindsted	5/5 1943	31/3 1950
Kriminaloverbetjent C.M. Hansen	Grindsted	1/4 1946	31/3 1954
Fabriksarbejder, pantefoged Ejnar Larsen	Grindsted	1/4 1946	25/4 1947
Grd. Hans Julius Hansen	Urup	1/4 1946	31/3 1950
		1/4 1954	
Arbejdsmand Sigurd Mortensen	Grindsted	1/4 1946	31/3 1954
Distriktsmontør Aage Rasmussen	Grindsted	30/6 1947	31/3 1950
Direktør Walther Eriksen	Grindsted	9/6 1946 -	
Fabriksmester Nicolaj Petersen	Grindsted	1/4 1950	
Grd. Anders Chr. Andersen	Morsbøl	1/4 1950	
Direktør Niels Hjorth	Grindsted	1/4 1950	
Slagter Jens Hansen	Grindsted	1/4 1954	
Sygehusinspektør H.C. Larsen	Grindsted	1/4 1950	
Murermester Frede Knudsen	Grindsted	21/12 1950	

Præster

Efter H.C. Larsen: *Hedens Domkirke. Lidt om den gamle og nye Kirke i Grindsted*, Grindsted 1948, s.72; Poul Nedergaard: *En dansk Præste- og Sognehistorie*, Bd. IXB.hft 4, 1967, s.273-74.

Sognepræster

1693-12 Jens Pedersen Murer	*	† 4/1	1712
1712-28 David Lauritsen Foss	*	† Feb.	1728
1728-67 Claus Michelsen Haagen	*	†11/1	1767
1767-84 Christopher Sølling	* 24/4	† 1/5	1729 - 1809
1784-99 Ove Kasbjerg	* 29/4	† 12/6	1738- 1800
1799-04 Niels Bagger Nissen	* 12/11	† 30/3	1964- 1830
1804-11 Søren Pedersen Bagge	* 1745-	† 29/3	1811
1811-19 Jens Carsten Frich Høhne	* 1/2	† 1/11	1777- 1823
1819-32 Jørgen Gotberg Sommer	* 6/7	† 31/12	1794- 1846
1832-37 Jens Henrik Brandt	* 23/1	† 30/3	1803- 1860
1837-40 Daniel Bøggild	* 5/2	†	1799- 1885
1840-50 Johan Sigismund Schmidt	* 28/11	†	1814- 1892
1850-59 Niels Møllerup Blach	* 22/5	† 29/4	1803- 1859
1859-64 Frederik Peter Christian Moth	* 2/4	† 8/4	1818 - 1894
1864-71 Johan Johannes Ludvig Schjerner	* 17/2	† 25/2	1826- 1888
1871-74 Hans Jacob Julius Mygind	* 25/12	† 20/12	1830- 1912
1874 -80 Emil Frederik Bøllemose	* 31/5	† 19/3	1832- 1896
1880 -86 Heino Gotlob Melchior Hammer Buchholtz	* 11/8	† 13/8	1851- 1916
1886 -93 Carl Otto Frederik Sommer	* 19/1	† 17/5	1856- 1914
1893 -00 Johannes Vibe Petersen	* 22/2		1866
1901-11 Knud Mortensen Hørlyck	* 4/11	† Jan.	1867- 1934
1912-19 Jens Peder Rasmussen Dræbye	* 29/1		1870
1920 -29 Emil Clausen	* 5/2	† 10/4	1877- 1932
1929-46 Olaf Irenæus Sadolin	* 14/6		1876
1946- Poul Johan Georg Poulsen	* 1/1		1902

Kappellaner

1936-42 Svend Erling Præstholt	* 9/12		1908
1943-46 Erik Høirup Knudsen	* 25/8		1915
1946-52 Jørgen Fenger	* 1/2		1913
1953-57 H. Anker Møller			
1957-66 Tage Linneboe	* 26/4	† 10/2	1919 1966

Noter

Kapitel 1: Med amerikansk fart

1. *Midtjyllands Dagblad* 26/1 1914.
2. *Grindsted Dagblad* 25/5 1918.
3. *Grindsted Dagblad* 14/9 1918.
4. *Grindsted Venstreblad* 24/2 1932.
5. *Grindsted Dagblad* 23/5 1919. Citaterne blev refereret fra bladene med overskriften: Grindsted, det jydsk Chicago, i: *Hver 8. Dag* 16/5 1919; V.S.: Helebyen, der drømmer om Storhed, i: *Verden og Vi* 16/5 1919.
6. Frederick Jackson Turner: *The Frontier in American History*, The University of Arizona Press, Tucson (1920, 1947) 1986.
7. *Kolding Socialdemokrat* 16/5 1914.
8. *Kolding Folkeblad* 16/5 1914.
9. *Kolding Folkeblad* 8/8 1914, 12/8 1914.
10. *Kolding Folkeblad* 19/8 1914.
11. *Kolding Folkeblad* Juni 1914.
12. *Grindsted Venstreblad* 6/4 1918.
13. *Grindsted Venstreblad* 15/5 1918.
14. *Midtjyllands Ugeblad* 17/5 1918.
15. Olaf Linck: Blade af tørlæggelsens Saga, i: *Sund Sans. Mod Tvangsstyre og for personlig Frihed*, 1/6 1924.
16. Ifølge *Kolding Socialdemokrat* 15/5 1941.

Kapitel 2: Stationsbyen

1. Bl.a. Henrik Fangel: Forskning i byhistorie, i: *Nye strømninger i dansk lokalhistorie*, Forlaget HISTORIA Århus 1981, s. 81.
2. Jørgen Fink: *Butik og værksted: Erhvervslevet i stationsbyerne 1840-1940*, Selskabet for stationsbyforskning, Viborg 1992.
3. Vigand Dann Rasmussen: *Nørrejyske*

jernbanebyer: Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901, Erhvervsarkivet: Universitetsforlaget i Aarhus, 1981.

4. Jævnfør især Aage Aagesen: *Geografiske studier over jernbanerne i Danmark*. København 1949, s. 75-100; Se også Viggo Hansen: Den rurale by. De bymæssige bebyggelsers opståen og geografiske udbredelse, i: *Geografisk Tidsskrift*, 64.bd., 1965, 54-68.
5. Chr. R. Jansen: Stationsbyen – definition. i: *Nyt fra Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*, Udgivet af Stationsbyen. Projekt under Statens Humanistiske Forskningsråd, Universitetsforlaget i Aarhus 1980, s. 55.
6. Den stærke spaltning mellem by og land i et todelt Danmark er bl.a. påvist i Vagn Wählin: *By og Land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socioøkonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese*. i: Jørgen Holmgaard (red.): *Det grundtvigske bondemiljø*. Grenå 1981, s. 1-74.
7. Søren Vasegaard skrev hyppigt om 'Nyere jydsk Bydannelser' til *Jyllands Posten* i årene 1931-35. Bladet *Sund Sans. Mod Tvangsstyre. For personlig Frihed* behandlede i perioden 1933-40 ialt 27 nye bydannelser i bladet.
8. Olaf Linck: Blade af tørlæggelsens saga, i: *Sund Sans* 1/6 1924; Forholdene i Grindsted, i: *Sund Sans*, 1928:22; Omkring Grindsted Jernbanerestaurering, i: *Sund Sans*, 1928:24; Idealisme og For-

- retning. Et Billede fra Grindsted, i: *Sund Sans*, 1929:4; Forholdene i Grindsted, i: *Sund Sans*, 1930, s. 212; Søren Vasegaard: Nyere Jydske Bydannelser. Grindsted – Storbyen paa Heden, i: *Jyllands Posten* 17/2 1932; Omkring Afstemninger i Grindsted, i: *Sund Sans*, 1933, s. 202; Grindsted før Afstemningen, i: *Sund Sans* 1933:18; Købstadsregler i Grindsted, i: *Sund Sans*, 1933 s. 294, 311. Grindsted er underkastet større, grundig behandling i 1934. Artiklen blev bragt som føljeton sammen med flere udvalgte stationsbyer under hovedoverskriften: 'Bymæssige Bebyggelser paa Landet,' og underoverskriften 'Hedesognet Grindsted før og Nu', i: *Sund Sans*, 1934: 9-14 i perioden 6/5-15/7 1934. Senere samme år bragte *Sund Sans* en artikel med overskriften: 'Bevillingssagen i Grindsted', i: *Sund Sans*, 1934: 21.
9. Jørgen Fink: *Butik og værksted. Erhvervslevet i stationsbyerne 1840-1940*, Viborg 1992, s. 301f. »De danske stationsbyer opstod som det fysiske udtryk for de lokalmarkeder, der voksede frem på landet i Danmark, da landbruget efter driftsomlægningen blev fuldt integreret i verdensøkonomien«. Som titlen antyder, argumenterer Jørgen Fink for, at stationsbyerne havde helt parallelle erhvervsstrukturer – kendetegnet (båret) af mange små butikker og værksteder.
 10. Her tænkes senest på *Købstadskommunalloven af 26. Maj 1868*.
 11. Her tænkes på de lokale sogneråd, der blev indført med *Landkommunalloven af 6. Juli 1867*. En beskrivelse af sognerådernes forvaltningsområde fremgår bl.a. af P.F. Schou: *Landkommunernes Forfatning og Styrelse*, 1881.
 12. Herom bl.a. Ole Degn: *Urbanisering og industrialisering. En Forskningsoversigt*, Akademisk forlag, København 1978, s. 53ff.; Ernest W. Burgess: *The growth of the city: An Introduction to a Research Project*. (Publications of the American Sociological Society, 18, 1924, s. 85-97).
 13. Med stationsbyprojektet har vi i nogen grad fået uddybet vor viden om stationsbyerne. Se herom i Chr. Jansen: *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*, Universitetsforlaget Aarhus 1980, s. 55.
 14. Herom især Helle Askgaard: Er en stationsby en by med station? i: *Fortid og Nutid*, XXIX: 3, 1982, s. 474.
 15. Et ofte citeret eksempel på denne indfaldsvinkel er de utroligt detaljerede studier i den amerikanske provinsby Middletown. Se Robert Lynd og Helen Lynd: *Middletown: A Study in American Culture*. New York: Harcourt and Brace, 1929; Theodore Caplow and Howard M. Bahr, Bruce A. Chadwick, Reuben Hill, Margaret Holmes Williamson: *Middletown Families. Fifty Years of Change and Continuity*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1982.
 16. Eva Österberg: Rikshistorie og lokalhistoria. En fråga om centrum och periferi, centralt og lokalt i historieforskningen, i: *Periferi og centrum i historien*, Oslo 1975; Perspektivet er videreudviklet i Peter Aronsson: *Frågor och svar. Landsbygdens modernisering och lokalpolitisk historieskrivning*, i: Lars Nilsson och Kjell Östberg (red.): *Kommunerna och lokalpolitiken. Rapport från en konferens om modern lokalpolitisk historia*, Sthlm. 1995.
 17. Kim Clausen og J. Peter la Cour Dragsbo: Den vestjyske Stationsby, i: *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*, Universitetsforlaget i Aarhus, Århus 1980, s. 138ff. Der er tydeligvis kun blevet igangsat undersøgelse af befolkningsforholdene i de vestjyske stationsbyer. Se herom i Niels Peter Stilling: De nye byer – replik til en anmeldelse, i: *Fortid*

- og *Nutid*, 1988:2, s. 140. Projektet om den vestjyske stationsby foreligger så vidt vides endnu ikke.
18. Aage Aagesen: *Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark*, Kbh., 1949, s. 97. (Man kunne dog med god ret tilføje, at Grindsted er atypisk ved at være mere 'typisk' end de andre stationsbyer. Aage Aagesen mener formentlig noget i retning af 'idealtypisk', dvs. en by som i en passende blanding har alle de ingredienser, som man kan tillægge stationsbyen); Se også Viggo Hansen: *Fra hedesamfund til industriby*, i: *Bygd*, 3. årg., no.3, 1972, s. 5-21; Viggo Hansen: *Bebyggelsens Historie*, i: *Danmarks Natur*, bd.9, 9-138, Kbh. 1970; Viggo Hansen: *Den rurale by. De bymæssige bebyggelsers opståen og geografiske udbredelse*, i: *Geografisk Tidsskrift*, bd. 64, 1965) (Genoptrykt i: *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*, Århus 1980.)
 19. Henrik Fangel: *Forskning i byhistorie*, i: *Nye strømninger i lokalhistorien*. Forlaget HISTORIA, Århus 1981.
 20. Niels Finn Christiansen: *Arbejderbevægelsen*, i: Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og folkets København*, Forlaget Skipperhoved 1996, s. 157; Niels Finn Christiansen: *Danmarks historie bd. 1900-1925. Klassesamfundet organiseres*, København 1990, s. 89; Niels Thomsen taler om en »politisk smeltedigel«, herom i Niels Thomsen: *Danmark. Urbaniseringsprocessen og den politiske adfærd*, i: *Urbaniseringsprocessen i Norden bd. 3. Industrialiseringens 1. fase*, G.A. Blom (red.), Trondheim 1977, s. 175f.
 21. Charles Hirschman: *America's Melting Pot Reconsidered*, i: *Annual Review of Sociology*, 1983, 9: s. 397-423.
 22. Professor Niels Thomsen viser eksempelvis, at erhvervsmæssige forhold ikke i første omgang kan forklare den særlige politiske udvikling i de nye bysamfund. Niels Thomsen: *Danmark. Urbaniseringsprocessen og den politiske adfærd*, i: *Urbaniseringsprocessen i Norden bd. 3. Industrialiseringens 1. fase*, G.A. Blom (red.), Trondheim 1977, s. 150f. og s. 175f.
 23. De danske etnologer er først og fremmest inspirerede af Jonas Frykman og Orvar Löfgren: *Den kultiverade Människan*, Lund 1979.
 24. Bjarne Stoklund: *Signalement af en epoke*, i: *Det forsømte århundrede. Arv og Eje*, 1976, s. 23.
 25. Se f.eks. Palle Ove Christiansen: *Peasant adoption of Bourgeois Culture. Class Formation and Cultural Redefinition in the Danish Countryside*, i: *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology*, 1978, s. 98-152.
 26. Som eksempelvis beskrevet af Poul Balle-Petersen: *Gården, slægten, naboerne*, i: *Folk og kultur*, 1980, s. 106-150. En mulig teoretisk ramme kunne være at opfatte stationsbyens strukturer som en klanstruktur f.eks. sammenlignelig med Anne Knudsens beskrivelser af klan-samfundets virkemåder på Korsika. Anne Knudsen: *En ø i historien. Korsika. Historisk antropologi 1730-1914*, BALSILISK 1989, s. 140, 181.
 27. Ud fra en undersøgelse af konfliktmønstre i lokalbefolkningen omkring Limfjorden har etnologen Thomas Højrup demonstreret, hvordan begrebet livsform kan åbne op for tolkningen af konfliktflader i lokalsamfundet. Jævnfør Thomas Højrup: *Det glemte Folk. Livsformer og centraldirigering*. Institut for Europæisk Folkelivsforskning og Statens Byggeforskningsinstitut 1983, s. 17ff. Om rurale livsformer og levevilkår se s. 115ff., om lønarbejderlivsformen se s. 129ff., om den karrierebundne livsform se s. 168ff.; Se også Thomas Højrup: *Begrebet livsform*.

- En formspecificerende analyse måde anvendt på nutidige vesteuropæiske samfund, i: *Fortid og Nutid*, 1984, s. 194-218.
28. L. Wirth: Urbanism as a way of life, i: *American Journal of Sociology*, 44, 1938.
 29. Claude Fischer: *The urban experience*. (1974) 1984.
 30. Charles Hirschman: America's Melting Pot Reconsidered, i: *Annual Review of Sociology*, 1983: 9, s. 397-423; Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York: Oxford University Press, 1964. s. 413.
 31. »Skønt byerne opviser tydelige karakteristika i organisationsformer, i kommunikationssystem og givetvis også i socialiseringen af børn og unge, lader hverken byvæksten eller bylivet sig spore i klare udslag i holdnings- og aktivitetsmønstret ved sammenlignende økologiske studier over længere tid på by- og kreds niveau. ... I 1880'erne og 90'erne dannedes et nyt politisk kløvningsmønster efter klare erhvervsbestemte og siden særlige sociale dvs. indkomstbestemte linjer. Den større mobilitet, som præger selve vandringer til byerne, men også miljødannelse inden for byerne, kan have forstærket dette forløb. Forløbet udglattede imidlertid samtidig forskelle i politisk kultur mellem byerne og mellem forskellige bydele«. Niels Thomsen: Danmark. Urbaniseringsprocessen og den politiske adfærd, i: *Urbaniseringsprocessen i Norden bd. 3. Industrialiseringens 1. fase*, G.A. Blom (red.), Trondheim 1977. s. 143f. og s. 175f.
 32. Den såkaldte 'ressource-mobiliserings-teori' er formuleret flere gange af Charles Tilly. Se bl.a. Charles Tilly: *From Mobilization to Revolution*. Mass.: Addison Wesley 1978; Charles Tilly: *Collective violence in European perspective. The history of violence in America. Historical and comparative perspectives*, Ed. by H.D. Graham and T.R. Curr. New York 1969.
 33. Herbert Blumer: *Social Movements*, i: *Studies in Social Movements*, New York London, (1951) 1969; C. Wayne Gordon og Nicholas Babchuk: A typology of voluntary associations, i: *American Sociological Review*, 24, 1959, s. 22-29; Teoriene er anvendt på dansk materiale af Margaretha Balle-Petersen: *Budskab og fællesskab*, i: *Nye strømninger i dansk lokalhistorie*, Forlaget HISTORIA, Århus 1981, s. 115ff.; Margaretha Balle-Petersen: *Everyday Rainbows: on social movements and cultural identity*, i: *Arv. Scandinavian Yearbook of Folklore*, 1985; Margaretha Balle-Petersen: *Foreningstiden*, i: *Det forsømte Århundrede. Arv og Eje*, 1976, s. 45.
 34. Gusfield beskriver expressive funktioner som »political action for the sake of expression rather than for the sake of influencing or controlling the distribution of valued objects«. Joseph R. Gusfield: *Symbolic crusade. Status Politics and the American Temperance Movement*, (1963) 1972.
 35. Enrique Larana, Hank Johnston and Joseph R. Gusfield: *New Social Movements. From Ideology to Identity*, i: Temple University Press. Philadelphia 1994, s. 10ff.
 36. Jürgen Kocka: *The construction of social identities*. Foredrag på den internationale Historikerkonference i Montreal 1995.
 37. Problemet er bl.a. påpeget af Peter Gundelach: *Græsrodde er seje!*, Politika Aarhus 1980; Peter Gundelach: *Sociale Bevægelser og samfundsændringer. Nye sociale grupperinger og deres organisationsformer ved overgangen til ændrede samfundstyper*. Politika Aarhus 1988.
 38. Margaretha Balle-Petersen: *Guds Folk*

- i Danmark, i: *Folk og kultur*, 1977; Inge Bundsgaard: *Grundtvigianismen og Indre Mission på Koldingegnen*, Upbl. Specialeafhandling; Henning Ringgaard Lauridsen: *Folk i bevægelse. Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland*, Struer 1986.
39. Charles Tilly: *Social Movements and National Politics*, i: Charles Bright og Susan Harding (ed.): *Statemaking and social Movements. Essays in History and Theory*, Ann Arbor. The University of Michigan Press. 1984, s. 297-317.
 40. Det fleste af de opsporede foreningsarkiver er nu beroende i Grindsted Lokalhistoriske Arkiv på Grindsted Bibliotek. Se arkivfortegnelsen bagest i bogen.
 41. Om pressens funktion og anvendelse i lokalsamfundsstudier se bl.a. Dag Nordmark: *Det förenande samtalet*, Carlssons Bokförlag 1989. Begrebet 'den offentlige samtale' stammer herfra, s. 84ff.

Kapitel 3: Opbrud

1. Af en »Anmeldelse fra Grindsted=Grene Sogneraad til Varde Amtsstue 1877« fremgår det, at kroen i Grindsted betalte 60 kr. i tre-årig afgift for 'Krohold' og ligeledes 60 kr. i afgift for 'Brændevinshandel'. Anmeldelsen ligger i Grindsted Kommunes arkiv. Betegnelsen 'købmand' fremgår bl.a. af et fotografi af Grindsteds borgere 1893 på Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
2. Herom bl.a. J.P. Rahbech Pedersen: *Grindsted sogns ældste skolevæsen 1741-1902*, i: *Egusbogen. Grindsted/Bilund*, 1992, s. 3-7.
3. Randi Marie Stendevad: *Lægeboligen i Grindsted*, i: *Fra Ribe Amt* 1984, Bd. XXIII. 1, s. 45-63.
4. Anmeldelse fra Grindsted-Grene Sogneraad til Varde Amtsstue over tidsrummet fra 1.ste April 1880 til 30.te September 1878, 1879, 1880 og følgende år, ifølge § i *Næringsloven af 29.de December 1857 om Brændevinshandel på Landet*, Grindsted Sogneråds Arkiv.
5. Otto Sommer: *Erindringer om Grindsted-Grene sogne*, 1980, s. 18-20.
6. Den første engvandingsforening kendes fra Hinum i 1852. Siden kendes kontrakter fra 1866, 1868, 1872 og 1879, indgået mellem forskellige bønder og med Hedeselskabets tekniske medvirken.
7. Peter Henningsen: *Hedens Hemmeligheder*, 1995. Nærværende fremstilling bygger også på bl.a. Ole Højrup: *Hedens udnyttelse*, i: *Danmarks Natur*, bd. 7, Kbh. 1970; Jørgen Selmer: *Fromsseier. En københavnerplantage i Vestjylland*, Herning 1993; Viggo Hansen: *Hedens opståen og omfang*, i: *Danmarks Natur*, bd. 7; Viggo Hansen: *Hedens historie*, i: *Danmarks natur*, bd. 7; Viggo Hansen: *Hedens bebyggelse*, i: *Danmarks Natur*, bd. 7, samt Viggo Hansens beskrivelse af Grindsted – fra hedesamfund til industriby, i: *Bygd* 1990:1.
8. Brev fra Anton Jensen til *Ribe Amts Tidende* efteråret 1883. Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
9. Af Grindsted-Grene Mergelselskab. Forhandlingsprotokol 1885 fremgår det, at særlig ingeniør Brøndsted fra Hedeselskabet ydede teknisk bistand i forbindelse med etableringen af Mergelbanen til Grindsted.
10. Viggo Hansen: *Fra hedesamfund til industriby*, i: *Bygd*, 3. Årg. Nr.3., 1972, s. 9-14. Fortegnelsen over Bebyggelsen i Grindsted Sogn 1852-1945 er udformet af Viggo Hansen i *Bygd*, s. 14.
11. Henning Mørch: *Vandringer til Grindsted. En redegørelse for en undersøgelse af vandringerne til en jysk stationsby, det materiale og de metoder, der er blevet anvendt.* (LPUS-orientering 6. Landsplanudvalgets sekretariat.) 1967.

12. Kristian Hvidt: *Flugten til Amerika eller Drivkræfter i massevandringen fra Danmark 1868-1914*, 1971, ss. 100f., 116f., 251, 335.
13. Otto Sommer: *En Hedens Helt*, i: *Folkelæsning*, nr. 228, bd.21, 1, 1898.
14. Herom bl.a. Ole Højrup: *Landbrug i Vestjylland for 100 år siden*, i: *Den vest- og sønderjyske kreditforening 100 år*. 1966.
15. Otto Sommer: *En Hedens Helt*, i: *Folkelæsning*, nr. 228, bd.21, 1, 1898, s. 58.
16. Otto Sommer: *En Hedens Helt*, i: *Folkelæsning*, nr. 228, bd.21, 1, 1898, bl.a. s. 51f. og s. 57f.
17. Grindsted Efterårsmarked, i: *Kolding Folkeblad* 12/9 1904.
18. Bl.a. Grindsted Sommermarked, i: *Kolding Folkeblad* 21/6 1902
19. Til Grindsted Sommermarked, i: *Kolding Folkeblad* 24/6 1904.
20. Grindsted Marked, i: *Vejle Amts Folkeblad* 10/9 1915.
21. Til Grindsted Marked, i: *Kolding Folkeblad* 26/6 1909.
22. Til Grindsted Sommermarked, i: *Kolding Folkeblad* 27/6 1908.
23. *Sydvestjyllands Venstreblad* 6/9 1944.
24. Se herom bl.a. i Niels Clemmensen: *Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København 1985, s. 56f.
25. Andelsmøllen af 1888 blev solgt i 1898 til Kristian Jørgensen. Bestyrelsen bestod i 1898 af Anders [Præstegaard] Jensen, N.C. Nielsen, S.P. Kristiansen, Niels Kristian Kristensen, Hans Jacobsen. Iflg. Skøde- og panteprotokoller (B 75-SP48) dateret 15/2 1898 nr. 47 folio 437.
26. Andelsdampfarveriet og Stamperiet i Grindsted. Forhandlingsprotokol 12/8 1889.
27. *Grindsted Venstreblad* 14/3 1932, 20/3 1933.
28. Herom bl.a. Ulla Thyrring: *Tekstilindustrien på Herning-egnen indtil 1930'erne*, i: *Arbejdsrapport om Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914*, Sydjysk Universitetsforlag 1984.
29. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol påbegyndt 30/3 1890. Mejeriets første bestyrelse var: Peder Hansen [Thorning], Anders Kristensen [Hjortlund], Niels Knudsen [Nollund], Niels Kr. Kristensen [Dal], S.P. Kristiansen [Sdr.by]; Se også Claus Bjørn (red.): *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. Udgivet af De danske Mejeriers Fællesorganisation. Odense, 1982.
30. Se side 63f.
31. Frands Ole Overgaard og Anders Pontoppidan Thyssen: *De senere jyske vækkelser. Herrnhutismen, forsamlingsbevægelsen og grundtvigianismen i Nørrejylland ca. 1815-1850*, i: Anders Pontoppidan Thyssen (red.): *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. årh., Bd. V*, København 1970, s. 102.
32. H.C. Larsens (red.): *Grindsted-Grene og Omegns-Spare- og Laanekasse 1872 - 4. september - 1947*, 1947, 19f.
33. Foreningen blev formentlig dannet i forbindelse med et offentligt møde herom i Holsted 20. juni 1885. Iflg. skrivelse for Udvalget for dannelsen af en demokratisk Forening i Ribe Amts 4. Valgkreds 10. Juni 1885.
34. H.C. Larsen: *Grindsted Bys Beboere 1787*, i: H.C. Larsen: *Aarbog for Slaugs Herred*, 1950, s. 81ff.
35. *Totalafholdsbladet Organ for Totalafholdsbevægelsen i Danmark* 15/2 1883, 4/8 1883; *Danmarks Afholdsblad. Organ for Afholdsvirksomheden i Danmark* 29/1 1886.
36. *Danmarks Totalafholdsblad* 1/5 1884.
37. *Danmarks Afholdsblad. Organ for Afholdsvirksomheden i Danmark*. 18/2 1887. Her nævnes Rasmus Lauridsen og sognerådsformanden, der i perioden 1883-89 var gårdejer Niels Nielsen.

- Mads Kristiansen nævnes også i *Totalafholdsbladet. Organ for den folkelige Totalafholdsbevægelse i Danmark* 26/1 1886.
38. *Totalafholdsbladet. Organ for Totalafholdsbevægelsen i Danmark* 4/8 1883.
 39. 23/9 1883 Skydeselskab hos Niels Lauridsen, Utoft. Ifølge 'Fortegnelse over Legative Tilladelser for Andst og Slaugs Herred', Landsarkivet for Nørrejylland.
 40. Grindsted Skytteforening. Skydebog 1883-1903. (Hos foreningen.) Foreningen fejrede 50-års jubilæum i 1936, fordi foreningens fane efter sigende skulle bære årstallet 1886.
 41. Brev fra Anst Herreds Kontor til sognerådsformand Anton Jensen af 9/12 1885, i: Anton Jensens privatarkiv på Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
 42. De nærmere omstændigheder her omkring kendes ikke, men senere oplysninger vil vide, at Landbohjemmet oprettedes af en forening, der ikke ville have udskænkning af spiritus. Jævnfør en oversigt – formentlig skrevet af førstelærer J.Kr. Nielsen, i: *Midtjyllands Ugeblad* 12/7 1918.
 43. *Vejle Amts Folkeblad* 19/11 1934.
 44. O. Sommer: *Erindringer om Grindsted-Grene sogne*, 1980, s. 15; Ifølge Liber Daticus 4/11 1889 løser flere Nollundboere sognebånd til pastor Thyssen i Sdr. Omme; Anders Nissen, Dybvadsrække, ifølge Liber Daticus 2/11 1899, husmand Anders Pedersen ifølge Liber Daticus 21/4 1901, Kristen Kristensen ifølge Liber Daticus 5/8 1902. Sognebåndsløsning blev dog ikke regelmæssigt indført i Liber Daticus.
 45. Herom bl.a. i Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen. Den danske idræts historie gennem 200 år*. Gyldendal (1982) 1986, s. 70.
 46. *Totalafholdsbladet. Organ for Totalafholdsbevægelsen i Danmark* 26/1 1884.
 47. *Danmarks Afholdsblad. Organ for Afholdsvirkomheden i Danmark* 18/2 1887.
 48. Andelsdampfarveriet og Stamperiet i Grindsted. Fortegnelsen over andelsnavere findes bagest i forhandlingsprotokollen, Grindsted Lokalhistoriske Arkiv; H.C. Larsen (red.): *Andels Klædefabrikken i Grindsted 1889 12. August 1939*, Grindsted 1939.
 49. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 1894-1918; H.C. Larsen (red.): *Grindsted Andelsmejeri 50 Aar 1890 23. Juli 1940*, Udgivet af Grindsted Andelsmejeris Bestyrelse, Grindsted 1940.
 50. Se side 77f.
 51. H.C. Larsen: Foreningens første år. i: *Årbog for Slaugs Herred*, 1949, s. 29ff.
 52. Afholdsvært N.A. Hansen, bager F. Wedel, plantør Mads Kristiansen og husmand Johannes Drewsen som medlemmer. *Kolding Folkeblad* 20/1 1903.
 53. Der var afholdsvært N.A. Hansen, husmand Peder Skov, bager F. Wedel, husmand Johannes Mikkelsen, gård-ejer Rasmus L. Rasmussen, N.Kr. Riber Poulsen, husmand Laust Rasmussen, P. Moesgård, Rasmussen Hansen, P. Hedegård Pedersen, Peder Hansen. *Kolding Folkeblad* 30/1 1908, 1/4 1910, 19/1 1911, 21/2 1912, 24/2 1913.
 54. For en diskussion heraf se bl.a. Claus Bjørn: *Folkehøjskolen og Andelsbevægelsen*, i: *Årbog for Dansk skolehistorie*, 1971, s. 7-28.
 55. *Den indre Missions Tidende* 3/6 1888, s. 360f.
 56. Otto Sommer: *Erindringer om Grindsted-Grene sogne*, 1980, s. 24f. Simon Hansen havde været knyttet til Luthers Missionsforenings vækkelse på Skjernegnen i 1870'erne. Se også artiklen: Noget om Bornholmere i Vestjylland, i: *Hardsyssel Aarboeg* 1923.
 57. Renskrevet båndoptagelse med flv.

- pastor P.J.G. Poulsen, Grindsted, [Grindsted Lokalhistoriske Arkiv], s. 6.
58. Otto Sommer: *Erindringer om Grindsted-Grene sogne*, 1980, s. 18-20.
 59. Se side 51f.
 60. Otto Sommer: *Erindringer om Grindsted-Grene sogne*, Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt, 1980, s. 19.
 61. Liber Daticus 31/12 1889.
 62. En afskrift af Grundstedsdokumentet til Missionshuset 'Pella' af 29/5 1891 findes på Grindsted Lokalhistoriske arkiv.
 63. Paul Nedergaard: *En Dansk Præste- og Sognehistorie*, bd. 9B, s. 266. Det bekræftes yderligere af omtalen i *Den indre Missions Tidende* 1891 s. 560, 1892, s. 300.
 64. Grindsted Skole. Embedsbog 1901-20. Side 45 er der indført optegnelser om Grindsteds lærere gennem tiderne.
 65. Otto Sommer: *Erindringer om Grindsted-Grene Sogne*, Historisk Samfund for Ribe Amt 1980, s. 27.
 66. Liber Daticus 17/6 1890.
 67. *Danmarks Aftoldsblad. Organ for Afholdsvirksomheden i Danmark* 21/5 1896.
 68. Paul Nedergaard: *En dansk Præste- og Sognehistorie*, [Grindsted Sogn] Bd. IX B, Hft. 4, Kbh. 1967, s. 266.
 69. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 27/2 1892; H.C. Larsen: Foreningens første år, i: *Aarbog for Slang's Herred*, 1949, s. 29.
 70. Jens Kr. Nielsens privatarkiv, pk 53, Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
 71. Grindsted Sogneråd. De fattiges Kasse. Forhandlingsprotokol 1857-1924.
 72. Grindsted Menighedsråd. Forhandlingsprotokol 16/12 1903.
 73. Liber Daticus 31/1 1892. [Se også 1891 s. 63, 65, 66 og 1892 s. 70]
 74. Helge Rasmussen (red.): *En dansk vækelsesbevægelse. Det danske missionsforbund 1888-1963*, Missionsforbundets Forlag, København, 1963, s. 236f.
 75. Om splittelsen af N.P. Madsen-fløjen fra Indre Mission ved afskedigelsen af missionærerne Knudsen og Aagaard se 'Hvad Nu?', i: *Filadelfia*, 15/8 1907. K.L. Jørgensen (Møller), Lamborg, N.J. Olesen, Urup og Jens Hansen, Lamborg, var medunderskrivere af en støtteerklæring til N.P. Madsen om Helliggørelsen i 1909. 'Til Indre Missions Venner i Danmark', i: *Filadelfia* 18/4 1909. Underskriverne udtaler bl.a., at de fuldt og helt støtter Indre Mission, og at 'Dersom det volder Splid i Samfundene ... saa kommer dette ikke af, at vi sætter nogen uden for eller føler sig hævede over andre Guds Børn, men efter vor Formening alene af de Skel, Gud selv sætter'.
 76. Paul Nedergaard: *En dansk Præste- og Sognehistorie*, [Grindsted Sogn], bd. IX B, Hft.4, Kbh. 1967, s. 269.
 77. Sammentællingen er foretaget af sognepræst Mogens Jensen på grundlag af kirkebogens oplysninger. Se bl.a. også Mogens Jensen: *Missionshuse i Grindsted sogn i 100 år*, i: *Egnsbogen* 1991, s. 3-7. Flere kan have løst sognebånd før tilflytningen til Grindsted, og de optræder derfor ikke i opgørelsen. En del 'Lamborgfolk' bevarede dog tilknytningen til folkekirken.
 78. Brev dateret 30/4 1894 fra pastor Johs. Vibe Petersen til Hr. Pastor Poulsen, i: Forenings korrespondance 1894, KFUM OG K I DANMARK, Arkiv nr. 10.381, Rigsarkivet.
 79. Fællesmødet i Grindsted, i: *De unges Blad* 15/11 1895.
 80. Bl.a. *Vestkysten* 6/11 1941.
 81. Paul Nedergaard, *En dansk Præste- og Sognehistorie*, [Grindsted Sogn] Bd. IXB, hft.4, Kbh. 1967, s. 266.
 82. Paul Nedergaard: *op.cit.*, s. 266. Citeret efter pastor Poulsen.
 83. Adam [Johs. Vibe Petersen]: Præsteminder fra Heden, i: *Det nye Aar. Indre*

- Missions Almanak 1934*, Paul Nedergaard (red.) 1933, s. 108f.
84. Adam [Johs. Vibe Petersen]: Præsteminder fra Heden, i: *Det nye Aar. Indre Missions Almanak 1934*, Paul Nedergaard (red.) 1933, s. 108f.
85. Renskrevet båndoptagelse med fhv. pastor P.J.G. Poulsen, Grindsted, s. 8-9, [Grindsted Lokalhistoriske Arkiv]. Poulsen var indremissionsk præst i Grindsted fra 1946 til 1960'erne. Han var meget interesseret i missionens historie.
86. Johs. Vibe Petersen: i: *Ribe Stifts Årbog*, 1948, s. 30.
87. *Grindsted Dagblad* 14/12 1933. Kvindekredsen fortsatte siden i K.F.U.K.
88. Liber Daticus 14/11 1900.
89. Brev fra Johs. Vibe Petersen til Paul Nedergaard 12/3 1942 [Grindsted Lokalhistoriske Arkiv].
90. Liber Daticus 12/2 1901.
91. Albummet fra »Grindsted sogns Hellige« til pastor Johannes Vibe Petersen findes på Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
92. Folketællingen 1911 for Nollund.
93. Harry Haue: Mejerikrigen. En undersøgelse af de søndagshvilende mejerier i Danmark, i: *Fortid og Nutid* 1978: 3, 359-390.
94. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 16/6 1900.
95. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 2/4 1909.
96. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 27/2 1913.
97. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 7/5 1924.
98. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 26/4 1923 og 23/6 1923; H.C. Larsen: *Grindsted Andelsmejeri 50 Aar. 1890-1940*, 1940, s. 43.
99. P.C. Davidsen: *Harboøre*, (1896) 1897; Hans Kirk: Religion og Hartkorn, i: *Clarté* 1926, Aarg. 1, s. 135-39.
100. Se herom bl.a. i Sidsel Eriksen: Afholdsbevægelsen – en etisk religion, i: Anders Gustavsson: *Alkohol och Nykterhet*, Uppsala 1989.
101. Se også side 60f.
102. P.G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger*, Aros 1951 (1978).
103. Bl.a. Henning Ringgaard Lauridsen: *Folk i bevægelse. Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland*, 1986; og Inge Bundsgaard: Grundtvigianismen og Indre Mission i lokalsamfundet, i: Anders Gustavsson (red.): *Religiösa väckelserörelser i Norden*, 1985, s. 24.
104. Otto Sommer: *Erindringer om Grindsted-Grene sogne*, (1913) 1980, s. 15.
105. Paul Nedergaard: *En dansk Præste- og Sognehistorie* [Grindsted sogn], Bd. IXB, Hft. 4, Kbh. 1967, s. 270.
106. Adam [Johs. Vibe Petersen]: Præsteminder fra Heden, i: *Det nye Aar. Indre Missions Almanak 1934*, Paul Nedergaard (red.) 1933, s. 108f.
107. Interview med Thomas Rasmussen på Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
108. Ifølge folketællingen af 1890 for Grindsted sogn var farver Niels Madsen, bosat i Sønderby, 'paptist'. Konen Karen Madsen var 'Lutheran', mens alle børnene også var 'Paptister'.
109. Se side 63f.
110. *Kolding Folkeblad* 2/4 1898.
111. *Kolding Folkeblad* 12/1 1898.
112. Vi kan ikke få klarhed over den politiske situation i Grindsted før 1903. Sognerådsprotokollerne er formentlig gået tabt.
113. Vigand Dann Rasmussen: *Nørrejyske Jernbaner. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901*, Udgivet af STATIONSBY-EN. Projekt under Statens humanistiske Forskningsråd, Erhvervsarkivet, Universitetsforlaget i Aarhus 1981, s.

76. Vigand Dann Rasmussen bygger bl.a. på en Skrivelse til Indenrigsministeriet fra Ribe stiftamt af 23. april 1873, journalnr. 2011, 1873.
114. Første Behandling af Lovforslag om Anlæg af forskellige Jærnbaner i Jylland 15/2 1898, i: *Rigsdagstidende* 1898, sp.3297ff.
115. *Betænkning af 1901 fra Jernbanekommisjonen nedsat i 1898 om Jernbanerne i Midt- og Sydjylland*, 1901, s. 14 og 21.
116. Først i 1890'erne blev det drøftet, om Stilbjerg-(mergel)banen kunne udbygges med en smalsporet trafikbane og forlænges til Farre i øst og til en station på vestbanen. Ved lov af 8/5 1894 blev der bevilget en bane fra Kolding til Egtved. I et rigsdagsmøde 28. marts 1896 stillede Laust Rasmussen forslag om forlængelse af Egtvedbanen til Grindsted. Den 27. maj 1908 vedtog anlæggelsen af 51 baner i det meste af landet. Herunder gennemførelsen af seks baner til Grindsted incl. bane fra Tistrup til Grindsted. *Grindsted-Vandel (Veje)* blev åbnet 20. maj 1914. Privatbanen *Kolding-Grindsted-Troldhede-(Herning)* 25. august 1917 med stikbane til *Gesten og Vejen*. DSB-banen (*Esbjerg*)-*Bramminge-Grindsted-Brande-Funder-Silkeborg-Langå-(Randers-Århus)* blev åbnet etapevis. *Bramminge-Grindsted* blev åbnet 1. dec. 1916. *Grindsted-Brande* 1. dec. 1917 og *Brande-Funder* 1. okt 1920. Ved lov af 4. juni 1915 blev en planlagt *Tistrup-Grindsted*-bane ændret til en *Varde-Grindsted*-bane og åbnet den 12. april 1919.

Kapitel 4: Bydannelse

1. Det er en misforståelse, at det, at Grindsted var by, før banerne kom, er et eksempel på, at det var byerne, der tiltrak jernbanen, og ikke omvendt. Således hævdede af bl.a. Niels Peter Stilling: *De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940*, Viborg 1987, s. 16 specielt note 9; Poul Balle-Petersen skriver, at 'Grindsted må imidlertid betragtes som en by allerede adskillige år før den tid [før den blev stationsby], selvom befolkningstallet kun lå på ca. 300 indbyggere det første 5-år efter århundredskiftet'. Poul Balle-Petersen: *De nye Byer*, i: *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*. Udgivet af Stationsbyen. Projekt under Statens Humanistiske Forskningsråd Aarhus 1980, s. 35. Artiklen er et genoptryk fra *Arv og eje*, 1976, s. 69-92. I Grindsteds tilfælde kan der ikke være tvivl om, at *baneplanerne* tiltrak byfunktioner, længe før banerne fysisk fandtes i Grindsted.
2. S. Th. Rasmussen: *Grindsted By*, i: *Jyske Byer og deres Mænd*, (Nationalforlaget S. Schiønning), Brønshøj, København 1916, s. 24.
3. *Kolding Folkeblad* 1/11 1902.
4. Udateret brev formentlig fra 1903 fra Mads Kristiansen til lærer J.Kr. Nielsen, i: *Grindsted Lokalhistoriske Arkiv*. Brevet er bragt i sin helhed side 236.
5. *Grindsted Borgerforening*. Udskrift af forhandlingsprotokollen 8/2 1902.
6. Peter Dragsbo: *Drømmen om en by – Bramming Borgerforening 1895-1900*, i: *Nyt fra stationsbyen* 6, 1984; Inge Bundsgaard: *Foreningslivet i socialt perspektiv*. Et eksempel fra Ringe, i: *Nyt fra stationsbyen* 6, 1984.
7. *Love for Grindsted By og Sogns Borgerforening den 4. januar 1902*, §3 og 18.
8. Postmester *Hans Jørgen Nielsen* var født 1869 på Fanø, men kom til Grindsted i 1901, bagermester *F. Wedel* var født i Vejen i 1869 og kom til Grindsted i 1897 fra Anst, skrædder *A. Jørgensen* var født i Givskud i 1869 og kom til Grindsted fra Brande i 1889, spindemester *L.*

- Jeppesen var født i Bredsten i 1859 og kom til Grindsted 1892 fra Nørup, læge Mads Melchiorson var født i Gadbjerg i 1864 og kom til Grindsted fra Randbøl i 1879, skomager Marius Petersen var født i 1868 i Stenderup og kom til Grindsted fra Ansager i 1892, forst-assistent Jens Holt var født i Skarrild i 1870 og kom til Grindsted fra Arnborg i 1892.
9. Husmand Ebbesen-Hansen; gårdejer Jens Hansen, Lamborg; gårdejer P. Jensen, Eg; gårdejer Kr. Engelbrecht Kristiansen; plantør Mads Kristiansen; gårdejer Søren Peter Kristiansen; gårdejer Ivar Lauridsen; gårdejer L.P. Moesgaard; gårdejer P. Chr. Petersen; gårdejer Anders Præstegaard; gårdejer Jens Præstegaard; husmand Laust Rasmussen.
 10. *Kolding Folkeblad* 3/5 1902.
 11. Grindsted Borgerforening. Udskrift af forhandlingsprotokollen 19/11 1903.
 12. Grindsted Sogneråd. Valgprotokol 1906-1923 24/11 1906.
 13. *Kolding Folkeblad* 11/4 1903, 31/12 1910.
 14. *Kolding Folkeblad* 19/7 1901, 19/3 1902, 28/2 1906.
 15. *Kolding Folkeblad* 11/4 1903, 2/1 1907, 31/12 1910, 31/12 1912.
 16. *Det blaa Baand. Agitations- og Medlemsblad for Afholdsselskabet »Det Blaa Baand« i Danmark*, Nr. 8, 1902, Nr. 4. 1903; *Kolding Folkeblad* 6/2 1904, 4/2 1907, 29/2 1908, 11/2 1909.
 17. Brev fra Mads Kristiansen 30/7 1902 til sin kone, i Mads Kristiansens privatarkiv, Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
 18. *Det Blaa Baand. Agitations og Medlemsblad for Afholdsselskabet det Blaa Baand i Danmark*, 1/4 1902, 1/8 1902, 1/4 1903.
 19. *Kolding Folkeblad* 15/7 1902.
 20. *Kolding Folkeblad* 15/7 1902, 6/2 1904.
 21. *Kolding Folkeblad* 6/2 1904, 4/2 1907, 29/2 1908; *Det blaa Baand. Agitations- og Medlemsblad for Afholdsselskabet Det blaa Baand i Danmark* Nr. 4, 8, 1903. Afholdsforeningen Det blaa Baand nævnes sidste gang i *Kolding Folkeblad* 11/2 1909.
 22. *Kolding Folkeblad* 24/9 1902.
 23. Til Grindsted Sommermarked, i: *Kolding Folkeblad* 24/6 1904.
 24. *Kolding Folkeblad* 20/1 1903, 21/3 1904, 3/4 1909.
 25. *Kolding Folkeblad* 11/4 1903, 5/1 1904, 4/1 1906, 2/1 1907, 2/1 1908, 31/12 1908, 10/1 1910, 2/1 1912, 31/12 1912, 2/1 1914.
 26. *Kolding Folkeblad* 21/3 1904, 3/4 1909, 18/2 1911, 23/4 1912.
 27. *Kolding Folkeblad* 7/7 1903.
 28. *Kolding Folkeblad* 8/6 1911.
 29. *Grindsted Dagblad* 5/9 1936.
 30. *Kolding Folkeblad* 28/5 1902.
 31. Grindsted Skytteforening. Skydebog fra 1883-1903 (1883-1887, 1902-1903) Trods et slip fra 1887-1901 fortsatte Skytteforeningen sine optegnelser i den samme bog.
 32. *Kolding Folkeblad* 24/8 1911.
 33. Lamborg Husflidsforening nævnes første gang i *Dansk Husflidstidende* nr. 3. 1903.
 34. *Kolding Folkeblad* 11/11 1904.
 35. *Tiden* 2/12 1904.
 36. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 22/3 1908, 27/3 1908, 11/9 1909.
 37. Grindsted Borgerforening. Udskrift af forhandlingsprotokol 9/9 1905, 28/4 1906.
 38. Om de tekniske skoler i stationsbyerne se bl.a. Henrik Fode: Den tekniske skole i stationsbyen, i: *Nyt fra stationsbyen* 1, 1982.
 39. Brev til Grindsted Sogneråd dateret 20/10 1906 og love for Grindsted Tekniske Selskab, [Grindsted Kommunes arkiv].
 40. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 23/10 1906.
 41. *Kolding Folkeblad* 28/5 1902.

42. *Kolding Folkeblad* 8/8 1903.
43. *Tiden* 15/1 1904.
44. *Kolding Folkeblad* 21/3 1904.
45. *Tiden* 29/4 1904.
46. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 17/2 1903
47. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 7/4 1904
48. Skøde- og Panteprotokoller. Realregister B75. Sp. 168. Skøde fra Jes Kr. Jensen Præstegaard til Niels Andreas Hansen, 28/4 1903, på Landsarkivet for Nørrejylland; N.A. Hansen fik bevilling på afholdsgæstgiveri uden ret til udskænkning af berusende drikke. Ribe Amt. Journalsager B9 5848, 1906. Q 85/06. Brev fra Indenrigsministeriet til Ribe Amt 13/10 1906.
49. Ribe Amt. Journalsager Q 85/1906, Landsarkivet for Nørrejylland.
50. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 31/3 1909, 28/4 1910.
51. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 29/3 1911.
52. *Kolding Folkeblad* 5/4 1911.
53. Bl.a. *Kolding Folkeblad* 24/8 1911.
54. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 11/5 1912.

Kapitel 5: Borgerne

1. *Statistisk Tabelværk* V Litra A nr. 23, Befolkningens Fordeling efter Erhverv i hver af Landets Kommuner 1940, s.127.
2. Se Bent Flyvbjerg: *Rationalitet og magt. Bind I. Det konkrètes videnskab*, Akademisk Forlag (1991) 1993, s.83ff.
3. Opstillingen er bl.a. inspireret af den norske antropolog Fr. Barth, der mener at entreprenørens investering af ressourcer i status, politik, i gruppemedlemsskaber er en forudsætning for den enkeltes mulighed for at få adgang til produktionsressourcer. Men sådanne uhåndgribelige investeringer er også vanskeligere at geninvestere andre ste-

der. Jævnfør Frederik Barth: *The Role of the Entrepreneur in social change in Northern Norway*, 1963, s.10-12.

4. *Vejle Amts Folkeblad* 17/12 1935, *Grindsted Dagblad* 27/12 1935, *Grindsted Venstreblad* 3/5 1933.
5. Søren Præstegaard Jensen er biograferet i *Grindsted Venstreblad* 8/8 1925, 8/8 1930.
6. *Vejle Amts Folkeblad* 16/12 1947.
7. *Kolding Folkeblad* 21/3 1910.
8. Kr. Præstegaard er bl.a. omtalt i *Grindsted Venstreblad* 5/7 1929, og i *Grindsted Dagblad* 6/11 1931.
9. *Kolding Folkeblad* 15/5 1902.
10. *Grindsted Dagblad* 22/3 1924, 9/11 1936.
11. *Grindsted Dagblad* 16/11 1927.
12. *Grindsted Venstreblad* 28/5 1931.
13. *Grindsted Venstreblad* 5/9 1930.
14. *Grindsted Venstreblad* 17/4 1931.

Kapitel 6: Borgerforeningen

1. *Love for Grindsted Sogns Borgerforening*, 1902, § 18.
2. Se side 242.
3. Eksempelvis omtales Borgerforeningens arrangementer i *Kolding Folkeblad* 24/7 1912, *Midtjyllands Dagblad* 14/6 1913, *Midtjyllands Ugeblad* 18/6 1914.
4. *Grindsted Dagblad* 4/8 1919.
5. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 13/11 1913.
6. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 10/2 1913; *Midtjyllands Ugeblad* 14/6 1913.
7. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 28/10 1914, 15/11 1914.
8. Se side 159.
9. *Kolding Folkeblad* 15/2 1918.
10. *Grindsted Dagblad* 31/12 1918.
11. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 2/12 1918.
12. *Grindsted Dagblad* 30/4 1919.
13. Se også side 244
14. *Grindsted Dagblad* 8/10 1918.

15. *Vestkysten. Grindsted Dagblad* 22/10 1918; Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 2/12 1918, 26/9 1919, 5/1 1920.
16. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 26/9 1922.
17. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 6/12 1921, 6/3 1922, 4/12 1922.
18. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 4/12 1921.
19. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 20/9 1923.
20. Højesteretsdom 279/1929 af 20/1 1930 i: *Højesteretstidende* 73. Aarg. Nr. 30. Højesteretsaar 1929.
21. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 3/2 1930.
22. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 5/10 1903, 1/3 1904.
23. *Kolding Folkeblad* 2/5 1906.
24. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 15/6 1909.
25. Grindsted Borgerforening. Udskrift af forhandlingsprotokol 6/2 1905.
26. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 14/5 1907.
27. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 7/11 1905.
28. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 1/4 1917.
29. *Midtjyllands Ugeblad* 6/9 1918; *Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol* 30/4 1919.
30. *Kolding Socialdemokrat* 25/6 1923.
31. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 26/4 1923.
32. Grindsted Borgerforening. Udskrift af forhandlingsprotokol 26/3 1903, 28/9 1904.
33. Grindsted Borgerforening. Udskrift af forhandlingsprotokol 27/4 1908; *Kolding Folkeblad* 4/10 1906, 7/11 1907.
34. I 1905 så skolens regnskab ud som følger: Statstilskud 115 kr. (13%), Kommunitilskud 200 kr. (22%), Tombola i Borgerforeningen 152 kr. (14%), Skolepenge 425 kr. (50%), Bidrag 18 kr. (2%) ialt 900 kr. (101%) *Kolding Folkeblad* 24/11 1905.
35. Jens Futtrup, 1928, s. 33.
36. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 31/5 1906.
37. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 14/5 1907.
38. *Kolding Folkeblad* 13/10 1902.
39. *Kolding Folkeblad* 8/12 1906.
40. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 20/4 1911.
41. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 2/9 1912.
42. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 26/3 1903.
43. Bladudvalget kom til at bestå af landinspektør N.H. Nielsen, købmand Schjydt, H.I. Nielsen, Dr. Mads Melchiorson, M. Pedersen, F. Wedel, K. Præstegaard. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 13/8 1909, 28/10 1909.
44. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 29/6 1904, 17/4 1908; *Kolding Folkeblad* 4/10 1906, 17/4 1908. Et anlægstombolaudvalg kom til at bestå af bl.a. murer Marius Knudsen til afholdelse i februar 1911. Gevinsterne skulle kunne byttes hos leverandøren, og det samlede gevinsttal skulle være på 3.000 kr. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 26/10 1910. *Midtjyllands Ugeblad* 27/5 1915; Grindsted Sogneråds Arkiv. Grindsted Anlægsforening 1916; *Grindsted Venstreblad* 9/11 1916; Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 6/3 1916 og 5/6 1916.
45. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 8/1 1917.
46. Grindsted Sogneråds Arkiv. Bekræftelse fra Ribe Amtsråd 18/8 1921.
47. *Bebyggelsesplaner for Landkommuner. Betænkning, udarbejdet af Landforeningens Udvalg for Bebyggelsesplaner* 1918

- (Landsforeningen Bedre Byggeskik I), Kbh. 1918.
48. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 10/2 1913.
 49. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 30/10 1913, 6/4 1915, 9/6 1915; Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 13/5 1915.
 50. H.C. Larsen (red.): *Grindsted-Grene og omegns Spare- og Laanekasse 1872-4. september-1947*. Grindsted 1947, s. 27, 31, 40.
 51. *Grindsted Venstreblad* ca. 9/1 1924.
 52. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 27/5 1902, 7/6 1902.
 53. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 9/7 1917.
 54. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 27/4 1917
 55. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 19/4 1911.
 56. *Bebyggelsesplaner for Landkommuner. Betænkning udarbejdet af Landsforeningens Udvalg for Bebyggelsesplaner*, 1918, s.37-79.
 57. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 16/5 1916; *Grindsted Venstreblad* 3/7 1916.
 58. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 6/12 1916.
 59. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 28/4 1921, 9/5 1921.
 60. Se side 191.
6. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 3/10 1912.
 7. Teknisk Skole. Protokoller 1920/21-33.
 8. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 1/12 1922, 2/3 1923.
 9. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 22/10 1918.
 10. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 24/2 1916.
 11. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 15/10 1923.
 12. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 16/10 1925.
 13. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 4/2 1925.
 14. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 5/11 1925.
 15. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 9/10 1916, 27/10 1919.
 16. *Midtjyllands Ugeblad* 11/10 1915.
 17. *Vejle Amts Folkeblad* 15/11 1915, 22/11 1915.
 18. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 19/9 1919.
 19. *Grindsted Venstreblad* 25/4 1918.
 20. *Grindsted Venstreblad* 30/5 1918.
 21. *Grindsted Dagblad* 19/9 1919.
 22. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 10/8 1921. 'Bestyrelsen for Grundejerforeningen forespørger om oprettelsen af et Alderdomshjem.'
 23. *Grindsted Dagblad* 23/1 1919.
 24. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 4/12 1922, 10/5 1922.
 25. *Vestkysten* 3/5 1935.
 26. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 21/4 1926.
 27. *Vejle Amts Folkeblad* 3/3 1909, 5/3 1909; *Danmarks Statistik. Statistiske Meddelelser* 4. rk. bd. 31, s.80-81.
 28. Ser vi på, hvilke grupperinger der generelt opstiller til sognerådsvalgene i stationsbyerne er billedet interessant. N.H. Frandsen viser i sit pilotprojekt over Foreningenslivet i stationsbyerne, at

Kapitel 7: Nye instrumentelle foreninger

1. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 3/10 1912.
2. *Love for Grindsted Haandværkerforening* (1911) §1.
3. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 1911-1925.
4. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 8/4 1918.
5. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 4/10 1912.

der kunne være mange mærkelige grupperinger repræsenterede. N.H. Frandsen: *Stationsbyprojektet. Foreløbig rapport om delprojekt. Foreninger i stationsbyerne*, U.Å. s.17.

29. *Midtjyllands Dagblad* 22/2 1913.
30. Til Sognerådvalget i Grindsted: *Vejle Amts Folkeblad* 26/2 1913; *Danmarks Statistik. Stat. Medd.* 4. Rk. 42., bd. 2 1913-14.
31. *Danmarks Statistik. Stat. Medd.* 4. rk. 54. bd. hft. 3, 1917-18; *Grindsted Venstreblad* 3/3 1917.
32. Se side 244ff.
33. *Grindsted Dagblad* 10/2 1921.
34. *Vejle Amts Tidende* 4/3 1921.
35. *Vejle Amts Tidende* 12/3 1921.
36. *Danmarks Statistik. Stat. Medd.* 4. rk., bd. 62, Hft.5; *Kolding Socialdemokrat* 14/3 1921.

Kapitel 8: Nye ekspressive foreningsmiljøer

1. *Grindsted Dagblad* 10/3 1919, 27/7 1919.
2. *Grindsted Venstreblad* 1/6 1917.
3. *Grindsted Venstreblad* 17/4 1918.
4. *Kolding Socialdemokrat* 25/10 1916.
5. *Grindsted Dagblad* 1/6 1918.
6. *Grindsted Dagblad* 29/10 1919.
7. Se side 184f.
8. *Odd Fellow Bladet* 16/7 1923; 24/8 1919, 3/10 1920.
9. Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 3/5 1921.
10. Apoteker Skjoldborg-Petersen (1916), murermester Chr. Bech (1921), installatør Bisbjerg (1921), tømrermester Plesner-Bloch (1919), sagfører Brøndberg Jørgensen (1921), blikkenslager N. Feddersen (1921), automobilhandler N.C. Nielsen (1920), snedkermester Carl Nielsen (1920), tørvefabrikant Hans Nielsen (1920), manufakturhandler V. Schiønning (1921), boghandler Oscar Sørensen (1921), bankbestyrer Fr. Thraane (1921), hotelejer Holger Hansen

(1922), sagfører Erich Licht (1924), post-assistent S.F. Hansen (1926) jævnfør *Odd Fellow-Bladet* 16/7 1916, 11/6 1922, 20/1 1924, 24/2 1924; *IOOF Haandbog for Odd Fellows. Den uafhængige Storloge for Kongeriget Danmark* (1922) s.332.

11. *Grindsted Dagblad* 21/1 1920, 31/12 1929; Grindsted Håndværkerforening. Forhandlingsprotokol 28/4 1930.
12. Sidsel Eriksen og Inge Bundsgaard: Hvem disciplinerede hvem? En kommentar til Poul Porskær Poulsens artikel: Afholdsbevægelsen som disciplineringsagent, i: *Fortid og Nutid* bd. XXXIII 1986, København, 55-69; Inge Bundsgaard: Foreningslivet i socialt perspektiv. Et eksempel fra Ringe, i: *Nyt fra Stationsbyen*, 1984, 6, s.17f. Sidsel Eriksen: Arbejderbevægelsen og afholdsbevægelsen, i: *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 1992.
13. Se side 158.
14. *Kolding Folkeblad* 30/11 1910; *Nordisk Good Templar. Organ for Afholdssagens fremme*, 19. Aarg., Nr. 11, 11/12 1910. *N.I.O.G.T. Almanak og Aarbog for 1912*, s.125.
15. *Grindsted Venstreblad* 14/2 1918, 15/3 1918; *Grindsted Dagblad* 19/3 1918.

Kapitel 9: Idrætsforeninger

1. *Vejle Amts Folkeblad* 19/3 1913; *Kolding Folkeblad* 18/5 1912.
2. *Vejle Amts Folkeblad* 30/1 1915.
3. *Grindsted Venstreblad* 21/11 1918.
4. Grindsted Gymnastik- og Skytteforening. Medlemsbog 1904-39.
5. Grindsted Gymnastik- og Skytteforening. Skydebog 1883-1903, Skydebog 1904, Medlemsbog 1904/5-1939/40. *Kolding Folkeblad* 28/5 1902, *Midtjyllands Dagblad* 3/5 1913.
6. *Vejle Amts Tidende* 6/9 1921.
7. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 3/6 1922.
8. Grindsted Borgerforening. Forhand-

- lingsprotokol 3/9 1923; *Grindsted Dagblad* 12/9 1923.
9. *Vejle Amts Tidende* 8/10 1921; *Kolding Socialdemokrat* 20/11 1922.
 10. *Kolding Folkeblad* 7/12 1911.
 11. *Grindsted Venstreblad* 9/5 1916.
 12. Bl.a. *Grindsted Venstreblad* 7/8 1916, 10/5 1918.
 13. Bl.a. *Vejle Amts Folkeblad* 3/7 1942.
 14. *Kolding Socialdemokrat* 23/6 1922, *GrindstedDagblad* 2/11 1922.
 15. *Kolding Socialdemokrat* 24/3 1923.
 16. *Kolding Socialdemokrat* 16/10 1923.
 17. *Kolding Socialdemokrat* 26/11 1923.
 18. *Kolding Socialdemokrat* 10/6 1925.
 19. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol bl.a. 30/3 1927.
 20. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 2/8 1927.
 21. Bl.a. *Midtjyllands Dagblad* 3/5 1913; *Kolding Socialdemokrat* 17/10 1922.
 22. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 21/10 1927.
 23. *Grindsted Venstreblad* 12/1 1928.
 24. Se side 131f.
 25. Se side 281.
 26. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 15/8 1918.
 27. *Grindsted Dagblad* 30/1 1919; *Kolding Socialdemokrat* 18/10 1924; *Grindsted Venstreblad* 9/1 1917.
 28. Se side 281f.
 29. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 5/12 1928.
 30. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 19/3 1928.
 31. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 18/10 1928.
 32. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 4/3 1929; *Grindsted Venstreblad* 7/3 1929.
 33. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 30/1, 14/3 1930; *Kolding Socialdemokrat* 21/3 1930.
 34. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 22/3 1935.
 35. *Kolding Socialdemokrat* 29/5 1933.
 36. Grindsted Idrætsforening. Forhandlingsprotokol foråret 1935. Udaterede indføjelser.
 37. *Kolding Socialdemokrat* 27/8 1926, 8/9 1926.
 38. *Kolding Socialdemokrat* 23/9 1926.
 39. *Vejle Amts Folkeblad* 2/2 1929.
 40. *Grindsted Venstreblad* 7/11 1927, 4/2 1929, 27/1 1930; *Vejle Amts Folkeblad* 21/1 1929, 22/2 1929; *Kolding Socialdemokrat* 24/11 1930, 19/11 1931, 17/1 1941, 5/1 1942, 16/10 1942.
 41. Se side 203.
 42. *Kolding Socialdemokrat* 24/1 1930.
 43. *Kolding Socialdemokrat* 31/10 1931.
 44. *Kolding Socialdemokrat* 28/9 1938.
 45. *Kolding Socialdemokrat* 8/4 1938, 28/9 1938, 31/10 1930.
 46. Bedst refereret i *Grindsted Venstreblad* 7/4 1934.
 47. *Kolding Socialdemokrat* 9/4 1941, 14/2 1942.
 48. Se side 201ff.
 49. *Grindsted Dagblad* 5/7 1922, 28/10 1922.
 50. Grindsted Tennisklub. Medlemsfortegnelse 1928-34.
 51. *Grindsted Dagblad* 16/11 1922.
 52. Grindsted Tennisklub. Forhandlingsprotokol 19/9 1922, 19/11 1925.
- Kapitel 10: Det folkelige foreningsliv**
1. Se side 100.
 2. *Vejle Amts Folkeblad* 10/12 1910.
 3. Grindsted private Mellemskole, i: *Kolding Folkeblad* 4/9 1909.
 4. *Midtjyllands Dagblad* 13/6 1913.
 5. *Midtjyllands Ugeblad* 22/4 1915.
 6. *Midtjyllands Ugeblad* 30/5 1915.
 7. *Midtjyllands Ugeblad* 7/10 1915.
 8. *Grindsted Venstreblad* 11/6 1917.
 9. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 19/4 1913.
 10. Dette fremgår af lister over fripladstil- delingen i Grindsted Sogneråds arkiv.

11. Der var to gårdmandssønner og en husmandssøn og -datter samt to arbejdsmandssønner nævnt i perioden 1923-32. Jævnfør *Grindsted Realskole, Årsskrift 1923-32*.
12. Pastor Dræby (Immanuel), fabrikant Andersen (Anton), førstelærer J.Kr. Nielsen (Sigurd), tømrermester Eskildsen (Kristian), landinspektør Nielsen (Hans Herløv, Tage), pastor Clausen (Ruth) Vognmand Mørgensen (Astrid, Jenny, Dagny), købmand Oehlen-schlæger (Ejnar, Johannes, Wiliam), snedkermester P. Eskildsen (Henning Petersen). Jævnfør *Grindsted Realskole, Årsskrift 1923-32*.
13. Grindsted Kommuneskole Solgt, i: *Vejle Amts Folkeblad* 13/4 1915.
14. Se side 364.
15. *Midtjyllands Ugeblad* 24/12 1914.
16. *Grindsted Dagblad* 27/1 1919.
17. *Grindsted Dagblad* 3/7 1918.
18. Kvindevalgretsforeningen for Grindsted og Omegn. Forhandlingsprotokol 1911-15.
19. Kvindevalgretsforeningen for Grindsted og Omegn. Forhandlingsprotokol 1/4 1912.
20. Dansk Kvindesamfund. Forhandlingsprotokol 1916-36.
21. Dansk Kvindesamfund. Forhandlingsprotokol bl.a. 22/11 1916, 5/2 1918.
22. *Grindsted Dagblad* 2/9 1918.
23. *Kolding Socialdemokrat* 7/4 1929.
24. Kirkeligt Samfund. Forhandlingsprotokol. Indledningen i november 1918.
25. Ifølge bl.a. Kirkeligt Samfund. Forhandlingsprotokol 12/1 1919 var det i hovedsagen disse tre personer, der havde kontakterne udadtil.
26. Grindsted Menighedsråd. Forhandlingsprotokol 13/11 1922. Se side 258.
27. Se side 257.
28. *Grindsted Dagblad* 27/3 1922.
29. *Kolding Folkeblad* 19/11 1912.
30. *Kolding Folkeblad* 29/11 1912.
31. *Grindsted Venstreblad* 20/11 1916.
32. *Grindsted Dagblad* 14/11 1922, 22/11 1922.
33. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 16/10 1908, 28/4 1909; Grindsted Laanebogsamling. Protokol 1854-1910.
34. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 28/4 1909; *Kolding Folkeblad* 2/11 1909.
35. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 27/10 1910.
36. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 15/1 1909, 19/11 1910.
37. Samtale med Augusta Nielsen.
38. *Midtjyllands Dagblad* 27/1 1913.
39. *Kolding Socialdemokrat* 3/9 1915.
40. *Midtjyllands Ugeblad* 30/9 1915.
41. *Kolding Socialdemokrat* 1/12 1915.
42. *Midtjyllands Ugeblad* 2/12 1915.
43. *Kolding Socialdemokrat* 22/12 1915.
44. Grindsted Sognebogsamling og Læsestue. Mappe med diverse 1916-24; *Grindsted Venstreblad* 4/12 1916.
45. *Midtjyllands Ugeblad* 1/11 1918.
46. *Grindsted Venstreblad* 14/11 1917.
47. *Kolding Socialdemokrat* 6/6 1923.
48. Grindsted Sognebogsamling. Regnskab 1910-23
49. *Kolding Socialdemokrat* 3/5 1925.
50. *Midtjyllands Ugeblad* 25/9 1915; *Kolding Socialdemokrat* 3/9 1915.
51. *Grindsted Dagblad* 1/10 1918.
52. *Grindsted Venstreblad* 4/10 1918.
53. *Kolding Socialdemokrat* 18/2 1918.
54. *Grindsted Dagblad* 30/10 1922.
55. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol fra 1922 og div. år. Der kendes ingen medlemsliste fra Ungdomsforeningen.
56. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol februar 1924.
57. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 28/10 1923, 23/11 1923.
58. Grindsted Ungdomsforening. For-

- handlingsprotokol 15/1 1924, 12/2 1924.
59. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 8/12 1926, 8/6 1927.
 60. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 23/11 1932.
 61. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 8/3 1930, 26/8 1931.
 62. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 26/10 1932.
 63. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 4/9 1933.
 64. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 1/10 1930.
 65. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 1/10 1930, 6/3 1932, 5/10 1932, 19/4 1933.
 66. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 26/3 1930.
 67. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 10/1 1932, 26/10 1932.
 68. Indberetning til De Danske Ungdomsforeninger fra Grindstedkredsen 1/4 1931 og 1/4 1932.
 69. *Grindsted Venstreblad* 27/10 1933.
 70. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 13/1 1934, 4/4 1934.
 71. Vedtægter for Grindsted Gymnastikforening 10/5 1929, H.C. Larsens samling på Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
 72. *Grindsted Dagblad* 29/5 1929.
 73. Der var Tage Nielsen, søn af den missionske landinspektør Nielsen, Ejner, Johs. og William Oehlenschlæger var sønner af den missionske T.C. Oehlenschlæger, malersvend C. Eskildsen var søn af tømrermester og afholdsmand Eskild Eskildsen, Chr. Schydt, var søn af den grundtvigske grosserer Schydt, Evald Knudsen var søn af den grundtvigske afholdsmand Marius Knudsen, m.fl. Medlemsnavnene fremgår bl.a. af *Kolding Socialdemokrat* 31/5 1929, 28/9 1929; *Grindsted Venstreblad* 1/6 1929, 30/7 1929, 16/9 1929.
 74. *Kolding Socialdemokrat* 13/5 1929, 31/5 1929, 30/8 1929, 28/9 1929.
 75. *Grindsted Venstreblad* 7/5 1930.
 76. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 11/11 1931.
 77. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 20/4 1932.
 78. Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 28/3 1927, 30/4 1929, maj 1929.
 79. *Kolding Socialdemokrat* 5/7 1929, Love for Grindsted Kvindelige Gymnastik- og Idrætsforening. H.C. Larsens samlinger, Grindsted Lokalhistoriske Arkiv.
 80. Grindsted Kvindelige Gymnastik og Idrætsforening. Forhandlingsprotokol 26/9 1933, *Grindsted Dagblad* 9/12 1931, *Grindsted Venstreblad* 21/12 1933.
 81. *Kolding Socialdemokrat* 15/1 1935, 28/1 1936, 11/9 1937.
 82. *Kolding Socialdemokrat* 28/4 1939.
 83. *Kolding Socialdemokrat* 8/11 1939.
 84. *Kolding Socialdemokrat* 7/2 1947.
 85. *Grindsted Realskole. Aarsskrift. 1927*, s. 15.
 86. *Grindsted Realskoles Aarsskrift 1927-47* havde i reglen en kort oversigt over skolens spejderarbejde.
 87. *Sydvestjyllands Venstreblad* 20/2 1943.
 88. *Sydvestjyllands Venstreblad* 27/11 1943.
 89. *Sydvestjyllands Venstreblad* 8/10 1943.
 90. *Kolding Socialdemokrat* 8/7 1942.
 91. Venstres Ungdom. Forhandlingsprotokol 26/11 1928.
 92. Venstres Ungdom. Forhandlingsprotokol 10/11 1929.
 93. Kirkeligt Samfund. Forhandlingsprotokol 28/4 1927.
 94. Samtale med fru arkitekt Anna Schiørring i efteråret 1982.
 95. *Grindsted Dagblad* 10/4 1934.
 96. Udskrift af båndoptagelse med pastor Præstholm fra midten af 1970'erne. Grindsted Egnshistoriske Arkiv.
 97. Båndoptagelse med pastor Præstholm fra midt i 1970'erne.

98. Kolding Socialdemokrat 3/2 1938, 8/4 1938.
99. Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: *På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og de ældres råd*, 1963, s. 108.
100. Grindsted Aftenhøjskole. Medlemsprotokol 1945/46. Kun denne ene protokol fra Aftenhøjskolens virke er bevaret. Den er et vidnesbyrd om et aktivt mødeliv mindst hver anden uge.
101. Kirkeligt Samfund. Forhandlingsprotokol 5/4 1951.
102. Kolding Socialdemokrat 26/11 1938.
103. *Grindsted Dagblad* 25/11 1945.
104. Kirkeligt Samfund. Forhandlingsprotokol 22/1 1949.
17. *Vejle Amts Folkeblad* 29/9 1923.
18. Husindustri paa Heden, i: *Vejle Amts Folkeblad* 17/10 1925.
19. S. Levin-Hansen: Hedeboere, i: *Frem. Gruppe A II Menneskelivet*, 1925, s. 263-271.
20. Se side 78.
21. Kronikkerne er samlede på Grindsted Lokalhistoriske Arkiv i en afskrift med titlen *Træk af Grindsted Sogns Historie*, 1933.
22. Se side 295ff.
23. Brev af 23/5, 14/7, 1/9 1950 fra H.C. Larsen til arkivar Poul Bredo Granjean på vegne af Grindsted Sogneråd. Modsvarende breve af 29/8 1950 og et udateret fra Poul Bredo Granjean til H.C. Larsen. Korrespondancen om både slogankonkurrencen og byvåbenet findes i Grindsted Kommunes arkiv.

Kapitel 11: Kampen om historien

1. Bl.a. *Grindsted Dagblad* 24/8 1918.
2. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 4/10 1920.
3. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 28/10 1921.
4. *Grindsted Dagblad* 28/9 1923.
5. Museumssagen i Grindsted, i: *Grindsted Dagblad* 28/9 1923.
6. Grindsted Museumsforening, i: *Kolding Socialdemokrat* 1/10 1923.
7. (J.Kr. Nielsen) Grindsted Museum, i: *Vejle Amts Folkeblad* 24/11 1924.
8. *Grindsted Venstreblad* 12/5 1928.
9. *Kolding Socialdemokrat* 27/7 1925.
10. *Grindsted Dagblad* 18/7 1925.
11. Udateret ud klip af J. Kr. Nielsen om Grindsted Museumsforening i: *Vejle Amts Folkeblad*.
12. *Grindsted Dagblad* 3/4 1926.
13. *Vejle Amts Folkeblad* 2/5 1927.
14. Museumsforeningen, i: *Grindsted Venstreblad* 27/5 1929.
15. S. Levin-Hansen: Kulturhistoriske Billeder fra Vestjyske Hedeegne I-III, i: *Illustreret Tidende* 13/1 1924, 20/1 1924, 3/2 1924.
16. S. Levin-Hansen: Hedeboere, i: *Frem.*

Kapitel 12: Missionen

1. P.G. Lindhardt: *Vækelse og kirkelige retninger*, 3. rev. udg, Forlaget Aros (1951) 1978, s. 149.
2. Søren Vasegaard: Nyere jyske Bydannelse. Ikast – Industribyen i hurtig Vækst, i: *JyllandsPosten* 9/9 1931, s. 7.
3. Henning R. Lauridsens igangværende arbejde inden for Stationsbyprojektet. Se foreløbig Henning R. Lauridsen: Kirke- og kulturliv i danske stationsbyer, i: *Nyt fra stationsbyen*, 1, 1982, s. 36ff.; Henning R. Lauridsen: Foreningslivet i Hammerum kulturhistorisk belyst, i: *Nyt fra stationsbyen*, 3, 1983. Sven B. Ek.: *Stadens fødsel*, Eslöv 1967, s. 48, viser, at stationsbyen også kunne være et tilflugtssted for frie kirkesamfund og nye bevægelser.
4. Om den anglo-amerikanske vækkeskristendoms indflydelse på danske og svenske vækkesstrømninger og alkoholdebat se Sidsel Eriksen: *Væk-*

- kelse og afholdsbevægelse, i: *Scandia. Tidskrift för Historisk Forskning*, 1988:54,2. s. 251-308.
5. *Det danske Missionsforbund gennem 50 Aar 1888-1938*, Det danske Missionsforbunds Forlag, Aalborg 1938, s. 16f, 22f.
 6. Den amerikanske sociolog Joseph Gusfield opfatter den amerikanske forbudsbevægelse som en kamp iscenesat af hvide engel-saxiske protestanter fra landområder mod etniske/sydeuropæiske (katolske) arbejdere fra byerne. Joseph R. Gusfield: *Symbolic Crusade. The status Politics and the American Temperance Movement*, University of Illinois Press (1963) 1972.
 7. *Liber Daticus* 4/1 1912.
 8. Paul Nedergaard: *En dansk Præste- og Sognehistorie. Slaugs Herred. Bd.IX* Kbh. 1967, s. 267.
 9. Grindsted Menighedsråd. Forhandlingsprotokol 25/1 1904, 1/9 1908, 20/12 1907.
 10. *Veje Amts Folkeblad* 28/11 1910.
 11. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 29/1 1916.
 12. *Kolding Socialdemokrat* 4/12 1916.
 13. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 16/4 1918, 29/4 1918.
 14. Se side 62.
 15. *Tiden* 2/10 1903. Mødet var givetvis indkaldt for at diskutere arbejdet i den nye ædruelighedskommission, der var nedsat af Indenrigsministeriet 25. Juni 1903 til 'Overvejelse af Foranstaltninger til Ædruelighedens Fremme'.
 16. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 9/9 1905.
 17. Brevet findes i lærer J.Kr. Nielsens privatarkiv.
 18. Blå Kors. Medlemsprotokol 1906-10.
 19. Se side 336.
 20. Se side 332.
 21. Oplyst mig af lærer Nielsens datter Augusta Nielsen.
 22. *Kolding Folkeblad* 11/2 1909.
 23. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 9/8 1909.
 24. *Veje Amts Folkeblad* 3/3 1909; *Danmarks Statistik. Statistiske Meddelelser* 4. rk. bd. 31. s. 80-81.
 25. Der står ikke noget om henstillingen i Menighedsrådets forhandlingsprotokol. Kr. Nielsens underskriftindsamling er identisk med den landsdækkende underskriftindsamling til Folketinget i 1909 om forandring af Beværterloven. Underskrifterne ligger i Folketingets arkiv. *Kolding Folkeblad* 13/9 1909.
 26. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 27/9 1909.
 27. *Kolding Folkeblad* 9/9 1909, 13/9 1909.
 28. *Kolding Folkeblad* 13/9 1909.
 29. *Kolding Folkeblad* 20/9 1909.
 30. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 27/9 1909.
 31. *Veje Folkeblad* 6/12 1909.
 32. *Midtjyllands Dagblad* 10/2 1913.
 33. Ribe Amts Arkiv B-95-869. Journalsager Q 11 nr. 95 1913. Landsarkivet for Nørrejylland.
 34. *Midtjyllands Dagblad* 10/2 1913, 22/2 1913, *Veje Amts Folkeblad* 10/2 1913.
 35. *Midtjyllands Dagblad* 10/2 1913, 22/2 1913, Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 31/3 1913.
 36. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 31/3 1913.
 37. Se side 158.
 38. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 19/4 1913.
 39. *Midtjyllands Dagblad* 16/9 1913.
 40. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 9/6 1914, 11/2 1916, 26/6 1916.
 41. Se side 172.
 42. *Kolding Socialdemokrat* 17/3 1919.
 43. *Kolding Socialdemokrat* 9/10 1919, 14/10 1919.
 44. *Lov for A/S Grindsted Missionshotel* 14/2 1918. Grindsted Kommunes Arkiv.

45. J. Kr. Nielsen: Et førsteklasses Hotel, i: *Midtjyllands Ugeblad* 4/10 1918.
46. *Grindsted Dagblad* 16/12 1918, *Vejle Amts Folkeblad* 17/12 1918.
47. *Lov for Grindsted Missionshotel* 14/12 1918 § 12.
48. Se side 104.
49. *Kolding Socialdemokrat* 26/7 1922.
50. Det blaa Kors. Medlems- og Tilhængerprotokol 1915-40.
51. *Kolding Socialdemokrat* 5/2 1923.
52. Underskriftindsamlingen ligger i Grindsted Kommunes Arkiv.
53. Grindsted Sogns Menighedsråd. Forhandlingsprotokol 13/9 1918. Selve købet må have fundet sted umiddelbart efter.
54. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 10/10 1918; Brev dateret 25/10 1918 fra Brøndberg-Jørgensen til Nationalmuseet. Nationalmuseets arkiv J.Nr. 345/18.
55. Paul Nedergaard: *En dansk Præste- og Sognehistorie. Slaugs Herred*, Bd. IX, København 1967 s. 267.
56. *Midtjyllands Ugeblad* 18/6 1914.
57. *Grindsted Venstreblad* 1/12 1917.
58. Om disse Helliggørelsesmøder se bl.a. Paul Holt: *Nød dem. Københavns Indre Mission 1865-1940*. Kirkelig Forening for Indre Mission i København 1940, s. 145f.; P.G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger*. 3. rev. udg. Forlaget Aros, Århus 1978 s. 144.
59. *Grindsted Venstreblad* 12/2 1918.
60. *Midtjyllands Ugeblad* 2/8 1918, *Grindsted Dagblad* 24/7, 25/7 1918; *Grindsted Venstreblad* 25/7 1918, 26/7 1918.
61. *Grindsted Dagblad* 28/2 1920.
62. *Grindsted Dagblad* 30/3 1920.
63. Et stort Vækkelsesmøde i Afholdshotellets sal blev eksempelvis annonceret i *Midtjyllands Ugeblad* 8/2 1918. Et to-dagesmøde blev annonceret i *Grindsted Dagblad* 19/10 1918. Flere møder i Lamborg Missionshus blev eksempelvis annonceret i *Midtjyllands Ugeblad* 1/2 1918, 5/7 1918, 31/1 1919, 7/2 1919.
64. Brev til Carl Moe 7/12 1921 fra J.Kr. Nielsen, og brev til Carl Moe 1/12 1921 fra Bejer-Jensen, i Kirkelig Forening for Den indre Mission i Danmark, Fredericia.
65. Brev fra P. Bejer Jensen til Carl Moe dateret 1/12 1921, i Kirkelig Forening for Den indre Mission, Fredericia.
66. *Midtjyllands Ugeblad* 12/8 1915.
67. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol juni 1920, 1/2 1921.
68. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 6/12 1921, 6/12 1922.
69. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 3/5 1920.
70. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 6/12 1920, 4/10 1921.
71. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 2/8 1921.
72. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 2/8 1921.
73. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 8/11 1920; Menighedsrådet. Forhandlingsprotokol 17/9 1923.
74. *Grindsted Dagblad* 4/6 1918; Disse adskilte grundlovsmøder fortsatte i lang tid fremover. Så sent som i 1939 annonceres en sådan separat grundlovsfest i *Kolding Socialdemokrat* 15/6 1939.
75. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 6/12 1920.
76. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 1/2 1921.
77. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 2/8 1921.
78. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 3/8 1930.
79. Se side 294.
80. Den indre Missions Samfundsraad. Forhandlingsprotokol 6/9 1920, 3/1 1922, 5/4 1922.

81. Den indre Missions Missionshusudvalg. Forhandlingsprotokol 2/2 1923.
82. Den indre Missions Samfundsråd. Forhandlingsprotokol 5/12 1923, 4/1 1924.
83. Den indre Missions Samfundsråd. Forhandlingsprotokol 6/12 1922; Den indre Missions Missionshusudvalg. Forhandlingsprotokol 24/3 1924.
84. Den indre Missions Missionshusudvalg. Forhandlingsprotokol 8/10 1923.
85. Den indre Missions Samfundsråd. Forhandlingsprotokol 8/10 1923.
86. Menighedsrådet. Forhandlingsprotokol 13/11 1922; Den indre Missions Samfundsråd. Forhandlingsprotokol 5/4 1921.
87. Indberetningerne er venligst udlånt af Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark, Fredericia.
88. Korresponcancen mellem Kirkelig forening for den indre Mission viser, at konflikten i Grindsted for en stor del splittede samfundet i en præstekreds og en missionærkreds. I alt fald var samfundsrådet forstående over for pastor Emil Clausen, da denne efter P. Hansens fraflytning ikke ønskede at få en ny missionær straks. Gårdejer Mads Carlsen havde dog et nyt missionæremne Anders Nielsen på hånden allerede i sensommeren 1928. Jævnfør bl.a. brev af Mads Carlsen 10/9 1928 til pastor Kold, i Kirkelig Forening for den indre Missions arkiv i Fredericia.
89. E. Clausen: Samfundspræst eller Missionær?, i: *Den indre Missions Tidende* 23/6 1929, 292f.
90. A. Pontoppidan Thyssen: Indre Missions problemer i mellemkrigstiden, i: *Kirkehistoriske Samlinger* 1980. s. 195-210.
91. Vilh. Kold: Olfert Richard, i: *Den indre Missions Tidende* 30/6 1929, s. 302.
92. K.F.U.M. i Grindsted. Medlemsbog og Regnskabsbog 1913-1918, 1919-20, 1921-23, 1924-26, 1932- 40, 1941-57.
93. *Maanedssblad for KFUK – FDF – KFUM*. November 1925.
94. K.F.U.M. i Grindsted Forhandlingsprotokol 1922-29.
95. *Grindsted Venstreblad* 17/10 1917.
96. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 25/1 1923.
97. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 22/1 1925.
98. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 21/2 1922.
99. Sidsel Eriksen: Kirken og kroen upubliceret prisopgave.
101. *Grindsted Dagblad* 21/2 1919, 10/3 1919, 15/3 1919.
102. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 18/12 1923.
103. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 13/10 1920.
104. *Kolding Socialdemokrat* 17/7 1916.
105. Den indre Missions Samfundsråd. Forhandlingsprotokol 1/2 1921.
106. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 18/8 1922.
107. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 15/8 1924, 10/2 1925. *Maanedssblad for KFUK – FDF – KFUM* Februar 1925.
108. Julius Plagborg (red.): *Festskrift i Anledning af K.F.U.K.s og K.F.U.M.s 40 Aars Jubilæum*, 1934.
109. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 4/3 1924, 27/3 1924, 22/1 1925.
110. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 19/5 1925.
111. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 28/10 1925.
112. Julius Plagborg: *Jubilæumsskrift. F.D.F. Grindsted. 13. maj 1920-50*, 1950, s. 6.
113. *Grindsted Dagblad* 26/6 1919, 22/4 1920. Indre Missions Samfundsråd. Forhandlingsprotokol foråret 1920.
114. Udtrykt af landinspektør Nielsen i: *Jubilæumsskrift. F.D.F. Grindsted 13 maj 1920-50*, 1950, s. 9.
115. *Kolding Socialdemokrat* 15/5 1920.

- Om forholdet mellem den socialdemokratiske ungdoms(sport og fri-lufts)forening D.U.I. (De unges Idræt) og den kristelige F.D.F. (Frivilligt Dreng-Forbund) se Aage Trommer: *Da Spejderne kom til Danmark*, i: *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen*, Udgivet af Dagspressens Fond hos Odense Universitetsforlag 1990.
116. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 16/12 1924, 28/10 1925.
 117. Indberetning om årligt medlemstal til F.D.F.s hovedkontor fra Grindsteds F.D.F., Landsforbundet Frivillige Dreng-Forbunds arkiv, Rigsarkivet.
 118. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 16/12 1928.
 119. K.F.U.M. i Grindsted. Medlems- og regnskabsbog 1932-40, 1941-47.
 120. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 8/2 1927, 18/2 1927.
 121. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 19/2 1930, 26/3 1930, 30/11 1930.
 122. Søren Ehlers: *Fremtiden tilhører ungdommen*. Opdragelse og kvalificering af unge i stationsbyen Gilleleje ca. 1900-1920, i: *Nyt fra stationsbyen*, 1988, 13, s. 8-49.
 123. *Grindsted Dagblad* 16/9 1930.
 124. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 30/1 1930.
 125. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 19/5 1925.
 126. *Maanedssblad for Grindsted KFUK FDF og KFUM* Marts 1927.
 127. *Maanedssblad for Grindsted KFUK FDF KFUM*, Marts 1926, Marts 1927; K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 24/1 1929, 30/1 1930, 28/1 1931, 26/1 1933, 30/1 1934, 29/1 1935, Sammentællinger i *Maanedssblad for Grindsted KFUK FDF KFUM* 1936f.
 128. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 26/1 1928, 24/1 1929, 30/1 1930, 19/12 1930.
 129. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 30/1 1930.
 130. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 25/11 1929.
 131. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 5/2 1935.
 132. *Maanedssblad KFUK FDF KFUM* Januar 1934; K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 21/8 1932.
 133. *Maanedssblad for KFUK FDF KFUM*. November 1940, Januar 1941.
 134. *Maanedssblad for KFUK FDF KFUM*, bl.a. Januar 1945, April 1945.
 135. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 17/10 1928, 25/10 1929.
 136. Se side 206.
 137. K.F.U.M. i Grindsted. Forhandlingsprotokol 17/6 1932, *Maanedssblad for KFUK FDF KFUM* 1933f.
 138. Se side 368.
 139. *Maanedssblad for KFUK FDF KFUM* div. nr.
 140. *Kolding Socialdemokrat* 16/10 1940, 21/11 1940.
 141. Paul Nedergaard: *En dansk præste- og Sognehistorie*, Bd. IX, Ribe Stift, 1967, s. 268.
 142. Den indre Missions Samfundsråd. Forhandlingsprotokol 24/1 1933.
 143. Den indre Missions Samfundsråd. Forhandlingsprotokol 27/6 1939, 8/8 1940.
 144. Brev fra Michael Habekost til Sidsel Eriksen 9/10 1983. Michael Habekost har venligst lånt mig bibelkredsens forhandlingsprotokol.
 145. *Kolding Socialdemokrat* 18/2 1939.
 146. *Kolding Socialdemokrat* 24/1 1940.
 147. *Kolding Socialdemokrat* bl.a. 20/1 1947.
 148. Love for Det danske Missionsforbunds Menighed i Lamborg og Omegn. Venligst udlånt af Johannes Boelskifte, Grindsted.
 149. *Morgenstjernen* 9/1 1926 nr. 2 s. 15.
 150. *Kolding Socialdemokrat* 9/12 1930. *Morgenstjernen* 1930 nr. 52, s. 411.

151. *Morgenstjernen* 1932 nr. 8 s. 62f., 18 s. 138f.,
 152. *Morgenstjernen* 1934 nr. 48 s. 379.
 153. *Morgenstjernen* 1932 nr. 48.
- Kapitel 13: Kampen om alkoholen**
1. Gregory P. Stone and William H. Form: Instabilities in status: The problem of hierachy in the community study of status arrangements, i: *American Sociological Review* 18, 1953.
 2. *Vestkysten. Grindsted Dagblad* 30/10 1929.
 3. *Lov om Beværtning og Gæstgiveri samt om Handel med Stærke Drikke af 29. Marts 1924* Nr. 99 § 3 & 26.
 4. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokl 5/8 1918.
 5. *Vejle Amts Tidende* 27/4 1921.
 6. Skrivelse af 1/4 1921 fra H.M. Schydt til Grindsted Sogneråd og politimesteren i Kolding (Grindsted Kommunes Arkiv).
 7. *Grindsted Venstreblad* 10/11 1927.
 8. *Kolding Socialdemokrat* 16/10 1930, 17/11 1931.
 9. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 11/4 1923; *Kolding Socialdemokrat* 12/4 1923.
 10. *Grindsted Venstreblad* 1/8 1929.
 11. *Grindsted Venstreblad* 16/10 1930; *Kolding Socialdemokrat* 16/10 1930.
 12. *Kolding Socialdemokrat* 17/3 1931.
 13. *Kolding Socialdemokrat* 7/8 1934.
 14. *Kolding Socialdemokrat* 8/11 1934.
 15. *Kolding Socialdemokrat* 29/9 1942.
 16. *Kolding Socialdemokrat* 16/12 1942.
 17. *Vejle Amts Tidende* 30/11 1921.
 18. *Sydvestjylland (Esbjerg)* 29/10 1943, 20/11 1943.
 19. *Sydvestjylland (Esbjerg)* 29/10 1943.
 20. *Sund Sans. Mod Tvangsstyre – For personlig Frihed* 1. juni 1924.
 21. *Vejle Amts Folkeblad* 25/6 1924.
 22. *Vestkysten. Grindsted Dagblad* 24/5 1927.
 23. *Grindsted Venstreblad* 24/5 1927.
 24. *Grindsted Venstreblad* 8/9 1928, 8/12 1928.
 25. *Grindsted Venstreblad* 16/10 1930.
 26. *Kolding Socialdemokrat* 2/10 1934.
 27. *Kolding Socialdemokrat* 8/11 1934.
 28. *Kolding Socialdemokrat* 20/9 1938.
 29. *Midtjyllands Ugeblad* 17/5 1918.
 30. *Grindsted Venstreblad* 30/5 1918, Skjoldborg-Petersens dementi i *Grindsted Dagblad* 28/5 1918, 4/6 1918.
 31. Se side 131.
 32. Se side 130.
 33. Se side 131.
 34. Se side 172.
 35. Brev af 2/2 1931 fra From-Petersen, Grindsted, til Den personlige Friheds Værn, [Rigsarkivet].
 36. *Kolding Socialdemokrat* 6/6 1933.
 37. Slagteriarbejdernes Fagforening. Forhandlingsprotokol 11/7 1933. [Protokollen ligger hos fagforeningen].
 38. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 11/9 1933.
 39. Referat af politirapport ved retssagen i 1935: *Kolding Socialdemokrat* 3/5 1935, 8/5 1935. Foreningen tiltaltes efter Beværterloven af 29. Marts 1924. Lov Nr. 99 § 24 og § 34.
 40. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 24/9 1935.
 41. Grindsted Borgerforening 2/5 1935; *Kolding Socialdemokrat* 3/5 1935.
 42. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 6/2 1922.
 43. Se side 131.
 44. Det blaa Kors. Medlems- og Tilhængerprotokol 1915-40, [Protokollen ligger hos Det blaa Kors, Grindsted].
 45. Brev af 10/9 1934 fra Ernebjerg til Grindsted Sogneråd. En afskrift af eller koncept til brevet er fundet i første-lærer Nielsens privatarkiv.
 46. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 24/9 1935.
 47. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 2/3 1936, *Kolding Socialdemokrat* 9/1 1936.
 48. *Vestkysten. Grindsted Dagblad* 2/11 1935.

49. *Kolding Socialdemokrat* 21/5 1935.
50. *Grindsted Dagblad* 4/11 1935.
51. *Vejle Amts Folkeblad* 17/9 1928.
52. *Koldings Socialdemokrat* 16/7 1938.
53. *Vejle Amts Folkeblad* 17/9 1928.
54. *Kolding Socialdemokrat* 26/3 1941.
55. *Kolding Socialdemokrat* 5/4 1938.
56. *Kolding Socialdemokrat* 21/5 1942.
57. *Sydvestjylland* (Esbjerg) 20/11 1943.
58. *Sydvestjylland* (Esbjerg) 29/10 1943.
59. Brev af 15/8 1918 til Grindsted-Grene Sogneråd fra førstelærer Nielsen og Det blå Kors [Grindsted Kommunes Arkiv].
60. Skrivelse fra J.Kr. Nielsen og Det blå Kors 2/3 1927 [Grindsted Kommunes Arkiv].
61. Afskrift brev fra menighedsrådet 29/3 1927 [Grindsted Kommunes Arkiv]. Henvendelsen er ikke omtalt i menighedsrådets forhandlingsprotokoller, hvilket tyder på, at det ikke har været til officiel behandling dér.
62. *Grindsted Venstreblad* 10/11 1927.
63. *Vejle Amts Folkeblad* 17/9 1928. Artiklen gav anledning til en skarp reaktion i Den personlige Friheds Værns blad: *Sund Sans. Mod Tvangsstyre – For personlig Frihed* 30/9 1928.
64. *Grindsted Venstreblad* 8/12 1928.
65. Beværterloven af 10. Maj 1912 § 13 og Beværterloven af 29. Marts 1924 §13; Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 9/10 1923.
66. Skrivelse fra Grindsted Borgerforening til Grindsted Sogneråd 21/6 1927 [Grindsted Kommunes Arkiv].
67. *Grindsted Venstreblad* 15/11 1928; De to adresser er bevaret i Grindsted Kommunes Arkiv.
68. *Grindsted Venstreblad* 28/1 1929; *Vejle Amts Folkeblad* 19/8 1933.
69. *Vestkysten. Grindsted Dagblad* 3/7 1919, 4/7 1919.
70. Brev af 15/10 1924 fra apoteker Levin-Hansen til Den personlige Friheds Værn [Rigsarkivet].
71. Brev juni 1925 fra Søren Vasegaard til Den personlige Friheds Værn.
72. Brev af 9/11 1925 fra Hr. Wilhelmsen til Den personlige Friheds Værn.
73. Bl.a. et brev af 24/1 1928 fra Levin-Hansen til Den personlige Friheds Værn.
74. Medlemslisten over Den personlige Friheds Værns medlemmer i Grindsted stammer fra ca. 1930.
75. Brev af 20/11 1928 fra Levin-Hansen til Den personlige Friheds Værn.
76. Brev af 2/9 1930 fra Obel (sekretær i DpFV) til Den personlige Friheds Værn.
77. Brev af 22/1 1932 fra From-Petersen til Den personlige Friheds Værn.
78. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 3/2 1930.
79. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 6/5 1930.
80. Grindsted Borgerforening. Forhandlingsprotokol 6/5 1930.
81. *Grindsted Venstreblad* 16/10 1930; *Kolding Socialdemokrat* 16/10 1930.
82. *Grindsted Venstreblad* 7/7 1933.
83. *Grindsted Venstreblad* 7/7 1933, 24/7 1933.
84. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 16/11 1933.
85. *Grindsted Venstreblad* 17/11 1933.
86. Afskrift af brev af 24/8 1934 fra Jens Kr. Nielsen til Handelsministeriet i: J.Kr. Niensens privatarkiv.
87. *Ugeskrift for Retsvæsen. Østre Landsrets Domme* 21/11 1935.
88. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 17/10 1928.
89. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 16/11 1933, 29/11 1934.
90. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 15/2, 25/2 1935.
91. Ærbødigt: Øl eller Underskud, i: *Jyd-ske Tidende, Kolding* 28/2 1936.

Kapitel 14: Arbejderbevægelsen

1. *50 Aars March. Vejen Arbejderbevægelses Historie*. Udgivet af Vejen Socialdemokratiske Forening ved 50 Aars Jubilæet 12. Oktober 1946, 1946.
2. Inge Bundsgaard anfører ligefrem, at der på ingen måde er noget entydigt forhold mellem byernes størrelse og foreningernes oprettelsestidspunkt. Herom i Inge Bundsgaard: *Arbejderbevægelsen i stationsbyen*. Træk af Vamdrup socialdemokratiske Forenings historie i tiden før 2. verdenskrig, i: *Nyt fra Stationsbyen*, 5, 1984, s. 3ff. ; Se også Henning R. Lauridsen: *De nye tider*. Træk af arbejderbevægelsens historie i Hjerm stationsby i årene omkring 1. verdenskrig, i: *Hardsyssel Aarvog* 1982, s. 73-87.
3. Herom bl.a. Christer Winberg: *Fabrikfolket. Textilindustrin i Mark och Arbetarrörelsens genombrott*, Göteborg 1989, s. 15-19.
4. *Kolding Socialdemokrat* 21/5 1915.
5. *Kolding Socialdemokrat* 15/5 1918.
6. *Kolding Socialdemokrat* 1/9 1920, 28/6 1920.
7. *Grindsted Dagblad* 15/5 1919.
8. *Grindsted Venstreblad* 21/5 1918.
9. *Grindsted Venstreblad* 21/5 1918.
10. *Midtjyllands Ugeblad* 19/7 1918, *Midtjyllands Ugeblad* 6/12 1918, *Grindsted Dagblad* 28/2 1919.
11. *Kolding Socialdemokrat* 4/7 1919, 14/7 1919.
12. *Grindsted Dagblad* 16/11 1918, 19/11 1918.
13. *Vejle Amts Folkeblad* 15/9 1921.
14. *Grindsted Venstreblad* 23/9 1929.
15. *Grindsted Dagblad* 3/9 1919.
16. Optegnelser af indberetninger og skrivelser i Tømrer- og Snedkerforbundets arkiv. København.
17. *Kolding Folkeblad* 22/9 1910.
18. Optegnelser af indberetninger og skrivelser i Tømrer- og Snedkerforbundets arkiv. Skrivelse fra Grindsted Afdelingen af 15/6 1911.
19. Samme skrivelse fra forbundet til den lokale afdeling af 15/6 1911.
20. Optegnelser af indberetninger og skrivelser i Tømrer- og Snedkerforbundets arkiv 11/10 1911.
21. *Kolding Socialdemokrat* 3/6 1914, 13/11 1937.
22. Optegnelser af skrivelser i Tømrer- og Snedkerforbundets arkiv. Et møde blev afholdt 20/6 1914.
23. *Kolding Socialdemokrat* 9/10 1914, 8/12 1914.
24. Murer- og Tømrermesterforeningen. Forhandlingsprotokol 29/9 1915; *Kolding Socialdemokrat* 13/11 1937.
25. Murer- og Tømrermesterforeningen. Forhandlingsprotokol 17/5 1917, 11/3 1918.
26. *Grindsted Dagblad* 30/4 1919, 28/4 1919.
27. *Grindsted Dagblad* 9/5 1919.
28. Murer- og Tømrermesterforeningen. Forhandlingsprotokol 9/5 1919.
29. Murer- og Tømrermesterforeningen. Forhandlingsprotokol 14/5, 10/6, 11/11 1919.
30. Murer- og Tømrermesterforeningen. Forhandlingsprotokol 27/5 1920.
31. Murersvendenes Fagforening. Forhandlingsprotokol 31/8 1925.
32. *Kolding Socialdemokrat* 16/4 1926.
33. Murersvendenes Fagforening. Forhandlingsprotokol 12/4 1921.
34. Murersvendenes Fagforening. Forhandlingsprotokol 12/4 1921, 27/8 1925, 13/4 1926; *Kolding Socialdemokrat* 26/10 1926.
35. Murer- og Tømrermesterforeningen. Forhandlingsprotokol 27/5 1920.
36. Brev fra Bruno Dueholm til Sidsel Eriksen 20/9 1983.
37. Brevet er trykt i Larsen og Andersen: *Strejftog ...*, 1963, s. 77.
38. *Kolding Socialdemokrat* 24/4 1925.
39. Den følgende beskrivelse bygger dels

- på samtaler med fhv. arbejdsmand Georg Leth og dels på et af ham forfattet jubilæumsskrift: *Arbejds mændenes Fagforening for Grindsted og Omegn 1914-1964*, 1964. Jubilæumsskriftet er udarbejdet på grundlag af de første fagforeningsprotokoller fra Arbejds mændenes Fagforening. Jeg har forgæves eftersøgt protokollerne og må derfor holde mig til, at Georg Leth, så vidt det kan skønnes, har gengivet protokollernes indførsler meget tekstnært.
40. *Kolding Socialdemokrat* 17/12 1915.
 41. *Kolding Socialdemokrat* 6/5 1919, *Grindsted Dagblad* 21/5 1919.
 42. *Kolding Socialdemokrat* 28/6 1920, 1/9 1920.
 43. *Kolding Socialdemokrat* 2/9 1922.
 44. Dorte Petersen, Mie Vestergård Jensen, Anne Lise Olesen: *Fugdøl Mose 1918-1928*, Historisk Samfund for Ribe Amt 1981, s. 73-75.
 45. Sagen blev omtalt af *Kolding Socialdemokrat* 7/7 1924, 28/7 1924.
 46. *Kolding Socialdemokrat* 26/6 1925.
 47. *Kolding Socialdemokrat* 3/6 1919.
 48. *Kolding Socialdemokrat* 17/7 1925.
 49. *Kolding Socialdemokrat* 19/3 1921.
 50. Georg Leth: *Arbejds mændenes Fagforening for Grindsted og Omegn. 1914-64*. (1964) s. 3, 15 og 25. Bl.a. efter en notits i den forsvundne forhandlingsprotokol 19/7 1916.
 51. *Midtjyllands Ugeblad* 1/10 1914; *Midtjyllands Ugeblad* 24/9 1914.
 52. *Kolding Socialdemokrat* 2/10 1914, 22/9 1939.
 53. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 1918 ff.
 54. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 8/8 1918; *Kolding Socialdemokrat* 2/6 1919.
 55. *Kolding Socialdemokrat* 17/11 1914.
 56. *Kolding Socialdemokrat* 6/4 1915.
 57. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 9/1 1919.
 58. *Kolding Socialdemokrat* 25/10 1916.
 59. *Midtjyllands Ugeblad* 5/8 1915.
 60. *Kolding Socialdemokrat* 10/11 1925.
 61. *Kolding Socialdemokrat* 15/12 1914, 29/12 1917.
 62. *Kolding Socialdemokrat* 7/12 1915.
 63. *Kolding Socialdemokrat* 6/4 1915.
 64. *Kolding Socialdemokrat* 4/5 1916.
 65. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 21/3 1919.
 66. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 6/4 1921.
 67. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 9/4 1926.
 68. *Kolding Socialdemokrat* 17/1 1916, Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 21/3 1919; Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 8/8, 20/10 1918.
 69. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 9/2 1922, 2/9 1924.
 70. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 9/2 1922, 2/9 1924.
 71. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol Udateret maj 1920.
 72. *Kolding Socialdemokrat* 8/2 1917.
 73. *Kolding Socialdemokrat* 22/12 1915.
 74. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 2/2 1926.
 75. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 9/4 1926.
 76. *Kolding Socialdemokrat* 23/6 1925.
 77. *Grindsted Dagblad* 7/5 1919, 18/5 1920. Haveselskabet Vestervang. Forhandlingsprotokol 1928; Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 20/10 1918.
 78. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 20/10 1918.
 79. *Verdandi* 5. Aarg. Nr. 8., 1/8 1918.
 80. *Verdandi* 5. Aarg. Nr.8 1/8 1918.
 81. Jeg ved dette fra Jens Kr. Nielsens datter Augusta.
 82. *Verdandi* 6. Aarg. Nr. 9, 1/10 1919.
 83. *Verdandi* 7. Aarg. Nr. 7, 1/7 1920.
 84. *Kolding Socialdemokrat* 6/4 1915,

- 11/9 1915, 11/11 1915, 21/12 1915, 14/3 1916.
85. *Kolding Socialdemokrat* 16/7 1918, 30/8 1918.
86. *Kolding Socialdemokrat* 23/12 1918.
87. *Kolding Socialdemokrat* 20/2 1919, 22/2 1919; Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 18/8 1920.
88. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 4/11 1920, 20/5 1921; Grindsted Ungdomsforening. Forhandlingsprotokol 1922-29.
89. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 8/8 1918.
90. *Kolding Socialdemokrat* 2/6 1919.
91. Andelsmejeriet Kildevæld. Forhandlingsprotokol 31/5 1919.
92. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 26/10 1919.
93. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 17/2 1920.
94. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 27/1 1926, 7/4 1927.
95. *Jernbane Afholdsbladet* 1924 s. 25, 1930 s. 24, 65, 82, 1931 s. 7, 1933 s. 16, 1939 s. 39, 75.
96. *Kolding Socialdemokrat* 8/3 1934, 7/8 1937, 27/11 1939, 9/10 1939, Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 1938 og 1939.
97. Tekstilarbejdernes Fagforbund, pk. 69 læg 7. og 4 (brev af 26/2 1921 om to uorganiserede arbejdere).
98. Andelsklædefabrikken i Grindsted. Forhandlingsprotokol 23/8 1919.
99. Andelsklædefabrikken i Grindsted. Forhandlingsprotokol 19/3 1921.
100. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 9/3 1922.
101. En større retssag mellem direktør Martensen og Andelsklædefabrikken blev gengivet i samtlige Grindsteds aviser. *Vejle Amts Folkeblad* 24/2, 4/6, 10/6 1925.
102. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 6/4 1921, 27/11 1921.
103. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 25/11 1925.
104. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 10/11 1925.
105. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 14/1 1927.
106. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 22/2 1926.
107. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 22/12 1919.
108. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 7/4 1927.
109. Arbejdsmændenes Fagforening. Medlemsprotokol 1929-34, samme 1941. Ved en sammenligning af de to medlemsprotokoller ses, at 1941-protokollen – efter at alle byens arbejdsmænd var blevet organiserede – indeholdt forholdsvis flere navne på personer fra Grindsteds umiddelbare opland.
110. Iflg. samtale med fhv. arbejdsmand Ingvar Nielsen 6/6 1984.
111. Bl.a. *Kolding Socialdemokrat* 18/2 1939, 1/2 1940.
112. Bl.a. *Maanedstidende for Kristelig Fagforening*, 1934, nr. 7, Tillæg: »Vore Tillidsmænd«.
113. *Kolding Socialdemokrat* 27/5 1929.
114. *Kolding Socialdemokrat* 22/3 1926.
115. Grindsted Kommunes og Hjælpekassens Arbejdsledelsesudvalg. Forhandlingsprotokol 1932/33, eksemplet er hentet fra 26/5 1933.
116. Georg Leth: *Arbejdsmændenes Fagforening for Grindsted og Omegn 1914-64*, 1964. s. 35; Fælles organisationen. Forhandlingsprotokol 29/11 1932.
117. *Kolding Socialdemokrat* 2/5 1933, 19/6 1933.
118. *Kolding Socialdemokrat* 9/1 1936.
119. *Kolding Socialdemokrat* 2/4 1936.
120. *Kolding Socialdemokrat* 9/1 1936, 2/4 1936.
121. *Kolding Socialdemokrat* 14/4, 22/4, 28/4 1936.
122. *Kolding Socialdemokrat* 21/1 1938.

123. *Kolding Socialdemokrat* 11/11 1938, 10/1 1939, 12/1 1939.
 124. *Kolding Socialdemokrat* 21/9 1939.
 125. *Kolding Socialdemokrat* 21/12 1935, 18/12 1935.
 126. *Kolding Socialdemokrat* 6/5 1924.
 127. *Kolding Socialdemokrat* 19/2 1938.
 128. *Kolding Socialdemokrat* 25/2 1938.
 129. *Kolding Socialdemokrat* 31/8 1942; *Sydvestjyllands Venstreblad* 18/4 1944.
 130. *Kolding Socialdemokrat* 22/8 1930, 20/6 1939, 22/11 1941, 5/2 1942, 17/12 1942.
 131. *Kolding Socialdemokrat* 10/8 1935. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 29/11 1933, 23/5 1935, 6/8 1935.
 132. *Kolding Socialdemokrat* 10/8 1935.
 133. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 3/12 1935.
 134. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 13/4 1939, 18/4 1939.
 135. *Kolding Socialdemokrat* 11/6 1943.
 136. Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Grindsted Klub. Medlemsbog; Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Grindstedafdeling. Forhandlingsprotokol 1/4 1936; Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 24/3 1936, 18/5 1936.
 137. *Kolding Socialdemokrat* 28/10 1940.
 138. *Kolding Socialdemokrat* 14/6 1941.
 139. *Kolding Socialdemokrat* 16/10 1934, 24/4 1935, 7/12 1935, 6/4 1936, 29/9 1937.
 140. *Kolding Socialdemokrat* 25/11 1938.
 141. *Kolding Socialdemokrat* 4/3 1941, 15/4 1941.
 142. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 24/3 1936, 6/8 1936, 20/8 1936, 17/4 1937, 30/11 1937.
 143. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 26/11 1936.
 144. *Kolding Socialdemokrat* 4/3 1924.
 145. Ifølge en samtale med fhv. arbejdsmand Ingvar Nielsen 6/6 1984; *Kolding Socialdemokrat* 4/9 1926.
 146. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 17/10 1928; *Kolding Socialdemokrat* 6/6 1939, 22/2 1939, 21/10 1939.
 147. *Grindsted Venstreblad* 3/1 1931.
 148. *Kolding Socialdemokrat* 5/2 1934.
 149. *Kolding Socialdemokrat* 3/8 1934, 24/12 1937, 13/12 1939, 29/1 1940, 29/1 1941, 17/1 1942, 5/11 1942.
- ### Kapitel 15: Kampen for indflydelse
1. *Løvtidende* 1908. *Lov nr. 79 om kommunale Valg* af 20/4 1908.
 2. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 14/1 1921, 30/1 1925; Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 1/1 1925.
 3. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 7/8 1925.
 4. Grindsted Sogneraad. Forhandlingsprotokol 10/12 1924.
 5. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 1/9 1919.
 6. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 1/9 1919, 12/2 1920, 12/7 1927.
 7. De fattiges Kasse. Forhandlingsprotokol 1857-1924/25, Grindsted Sogneråds Arkiv. Trods forandringen i den sociale lovgivning, blev end ikke titlen på protokollen ændret til det dengang mere neutrale 'Hjælpekassen'. Grindsted Sogneråd. Valgprotokol 1906-23.
 8. *Kolding Socialdemokrat* 18/3 1921.
 9. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 30/10 1918.
 10. *Kolding Socialdemokrat* 18/3 1921.
 11. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 27/3 1919.
 12. *Kolding Socialdemokrat* 15/8 1925.
 13. *Veje Amts Tidende* 31/1 1921.
 14. *Løvtidende* nr. 397 af 28/12 1916.
 15. *Kolding Socialdemokrat* 8/2 1918.
 16. *Grindsted Venstreblad* 21/1 1918.
 17. *Kolding Socialdemokrat* 14/3 1925.

18. Breve fra Fællesorganisationen til Sognerådet dateret 27/11 1919 og 11/1 1921 i Grindsted Sogneraads Arkiv; *Vejle Amts Tidende* 31/1 1921; *Kolding Socialdemokrat* 19/5 1920.
19. *Lovtidende* Lov nr. 31 1/2 1922; *Kolding Socialdemokrat* 4/8 1923; Murersvendenes Fagforening. Forhandlingsprotokol 31/8 1925.
20. *Kolding Socialdemokrat* 24/11 1925.
21. *Kolding Socialdemokrat* 30/11 1926.
22. *Grindsted Dagblad* 3/9 1919.
23. *Midtjyllands Ugeblad* 20/11 1918.
24. *Midtjyllands Ugeblad* 5/4 1918, 19/3 1918; Grindsted Sogneraad. Forhandlingsprotokol 20/4 1919.
25. *Kolding Socialdemokrat* 2/3 1919, 27/12 1922.
26. *Kolding Socialdemokrat* 2/3 1918; Grindsted Sogneraad. Forhandlingsprotokol 14/3 1918, 19/4 1918.
27. Kommunens Ejendom, i: *Kolding Socialdemokrat* 18/12 1918.
28. *Vejle Amts Folkeblad* 7/11 1921.
29. *Kolding Socialdemokrat* 11/2 1918.
30. *Kolding Socialdemokrat* 12/3 1925.
31. *Grindsted Dagblad* 26/2 1929, 27/2 1929, 13/3 1929.
32. *Grindsted Dagblad* 13/3 1933.
33. *Grindsted Dagblad* 4/3 1937.
34. Betænkning afgivet af Skolekommissionen i Henhold til Lov Nr. 77 af 21. februar 1919 (1923).
35. Brev fra Grindsted Sogneraad til Undervisningsministeren 19/3 1919. Pk 52-1. Grindsted Kommunes arkiv.
36. *Kolding Socialdemokrat* 4/5 1923
37. Grindsted Sogneråd. Forhandlingsprotokol 12/9 1923.
38. *Grindsted Dagblad* 15/9 1923.
39. *Vejle Amts Tidende* 10/1 1924, 12/1 1924.
40. *Kolding Socialdemokrat* 27/3 1932.
41. *Kolding Socialdemokrat* 11/5, 23/11 1939.
42. *Grindsted Dagblad* 19/10, 25/10 1934; *Kolding Folkeblad* 18/10 1934.
43. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 17/10 1928, 24/5 1945.
44. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 4/12 1945, 10/1 1946.
45. *Kolding Socialdemokrat* 13/8, 25/9 1935, 19/1, 1/3 1938, 30/12 1940, 23/12, 29/12 1942.
46. *Kolding Socialdemokrat* 26/10, 18/12 1926.
47. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 14/10 1927, Brev fra AOF til Grindsted Sogneråd 7/10 1927, i Grindsted Sogneraads Arkiv 56 -1.
48. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 16/9, 3/10 1931, 19/10 1936, 12/4 1938.
49. *Kolding Socialdemokrat* 10/12 1933, 21/10 1935, 1/4 1936.
50. *Kolding Socialdemokrat* 6/4 1936.
51. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 27/10 1931, 13/10 1938, *Kolding Socialdemokrat* 14/10 1937, 9/1, 25/3 1938.
52. *Kolding Socialdemokrat* 4/11 1929, 21/3 1931, 30/4, 24/10 1932, 28/9 1937.
53. *Kolding Socialdemokrat* 16/11 1929.
54. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 27/9 1933, 7/10 1937.
55. *Kolding Socialdemokrat* 3/1, 20/3, 22/4, 11/12 1942, 22/1 1943; *Sydvestjyllands Venstreblad* 18/12 1943.
56. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 23/10 1939, 16/1, 15/6, 24/10 1940.
57. *Kolding Socialdemokrat* 24/2 1930, 25/3, 13/5, 11/6, 20/10 9/11 1931; Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 22/4 1927, 23/12 1929; Fremad. Organ for D.S.U. i Syd-Vestjyllandskredsen. Marts 1930 ff.
58. *Kolding Socialdemokrat* 16/11 1931.
59. Se side 201ff.
60. *Kolding Socialdemokrat* 10/11 1931.
61. *Kolding Socialdemokrat* 24/8, 8/10, 3/12 1934.
62. *Kolding Socialdemokrat* 26/8 1935.

63. Fællesorganisationen. Forhandlingsprotokol 17/9 1941, 13/10 1942, 28/5 1945.
34. Grindsted Aftenhøjskole. Medlemsbog 1945/46.
65. Grindsted Aftenhøjskole. Medlemsprotokol 1945/46. Kun denne ene protokol fra aftenhøjskolens virke er bevareret, men denne tyder dog ikke mindst på et aktivt mødeliv hver fjortende dag. Dette fremgår f.eks. også af *Grindsted Dagblad* 8/4 1954, 26/4 1956.
66. Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol 8/4 1946.

Kapitel 16: Stationsbyens samfund

- 1 Peter Gundelach: *Græsrodde er seje! En bog om græsrodsorganisationer i Danmark – deltagere, organisationsformer og modstandere*. Politika Aarhus 1980.
2. Charles Tillys ressourcemobiliserings-teori fremgår af Charles Tilly: *From Mobilization to Revolution*. Mass.: Addison Wesley 1978.
3. Stationsbyprojektet har valgt perioden 1840-1940, Chr. Jansen: Stationsbyen, [projektbeskrivelse] *Humaniora*, 4, s. 210.

Utrykte kilder

ARBEJDERNES BIBELKREDS, GRINDSTED

(v. Michael Habekost, Grindsted)
Forhandlingsprotokol 1939-

FOLKETINGETS ARKIV

Underskriftindsamling for en ny
beværterlov 1909.

GRINDSTED LOKALHISTORISKE ARKIV PR. 1/10 1984

Grindsted Aftenhøjskole
Medlemsprotokol (medlemsbog)
1945/46

Grindsted Biblioteksforening
Forhandlingsprotokol 1928-41, 1947-65

Grindsted Borgerforening
Forhandlingsprotokol 1901-11, 1911-16,
1916-29, 1929-41, 1941-55.

Diverse papirer
Love for Grindsted By og Sogns Borger-
forening, 1902, 1913.

Grindsted Gymnastik- og Idrætsforening
Forhandlingsprotokol 1927-36

Grindsted Kvindelige Gymnastik- og
Idrætsforening

Forhandlingsprotokol 1929-38

Grindsted Sognebogsamling og Læsestue
Forhandlingsprotokol 1924-53
Regnskabsprotokol (regnskabsbog)
1910-23

Lånerprotokol 1931-34

Besøgsprotokol 1927-33

Fortegnelse over Bøger 1911

Mappe med diverse 1916-24

Grindsted Tennisklub

Forhandlingsprotokol 1922-37
Medlemsfortegnelse 1928-34

Grindsted Ungdomsforening
Forhandlingsprotokol 1922-28, 1928-35
Grindsted-Grene Lånebogsamling
Forhandlingsprotokol (Protokol) 1854-
1910

Grindsted og Omegns Brugsforening
Forhandlingsprotokol 1912-27, 1928-41
Haveselskabet »Vestervang«

Forhandlingsprotokol 1928-31

Interessentskabet ved Morsbøl-Eg Kanal
Forhandlingsprotokol 1878ff

Kirkeligt Samfund
Forhandlingsprotokol 1918-43, 1943-64
Kassebog 1919-58

Kvindevalgretsforeningen for
Grindsted og Omegn

Forhandlingsprotokol 1911-15

Morsbøl Skytteforening
Medlemsliste 1914

Venstres Ungdom for Grindsted og
Omegn

Forhandlingsprotokol 1928-60

Medlemsbog 1948-49

Regnskabsbog 1928-49

Privatarkiver:

Sognefoged Anton Jensen

Redaktør H.V. Kaalund

Redaktør H.C. Larsen

Førstelærer J.Kr. Nielsen

Pastor Johs. Vibe Petersen

Pastor P.J.G. Poulsen

Plantør Mads Kristiansen

Båndede interviews ved fhv.

overbibliotekar Hans Erik Eriksen:

Urmager A.V. Andersen †

Redaktør Morten Kamphøener †

Fhv. pastor P.J.G. Poulsen †

Pastor S.E. Præstholm †

**GRINDSTED KOMMUNES ARKIV,
RÅDHUSET**

Grindsted Sogneråd

Forhandlingsprotokol 1903-
Anlægsforeningen

Forhandlingsprotokol 1918-

De Fattiges Kasse (Hjælpekassen)

Forhandlingsprotokol 1857-1924/25

Hjælpekassen

Forhandlingsprotokol 1922-33

Skattelister

Bevillingssager

Skolesager

Bibliotekssager

Diverse papirer

**BLÅ KORS, GRINDSTED
(V. JENS SKOV)**

Medlemsprotokol 1906-10, 1911-14

Medlems- og Tilhængerprotokol 1915-40

Medlems- og Afholdsliste 1906-36

**DANSK METALARBEJDERFORBUND.
GRINDSTED-AFDELINGEN
(V. KARL JOHAN KRISTIANSEN)**

Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund.

Grindstedafdeling (klub)

Medlemsbog

Forhandlingsprotokol

**GRINDSTED HÅNDVÆRKER-
FORENING, GRINDSTED
(V. VAGNER KNUDSEN)**

Grindsted Håndværkerforening

Forhandlingsprotokol 1911-23, 1923-50

Love for Grindsted Håndværkerfore-
ning 1911

Murer- og Tømrermesterforeningen

Forhandlingsprotokol 1915-21

Teknisk Skole (Teknisk Selskab)

Forhandlingsprotokol 1906-63

Eksamensprotokol 1921-1929

Regnskab 1920-27

GRINDSTED MUSEUM, GRINDSTED

Forhandlingsprotokol div.år.

**GRINDSTED MENIGHEDSRÅD,
GRINDSTED**

(V. MOGENS JENSEN)

Forhandlingsprotokol 1903-23, 1923-35

**GRINDSTED SKYTTEFORENING,
GRINDSTED**

(V. LEO ANDERSEN)

Grindsted Gymnastik- og Skytteforening
(Skytteforening)

Forhandlingsprotokol 1920-46

Skydebog 1883-1903, 1904

Medlemsbog (Medlemsfortegnelse)

1904/05-1939/40

**GRINDSTED SOGNEPRÆSTE-
EMBEDE, GRINDSTED
(V. MOGENS JENSEN)**

Liber daticus 1888-1908, 1908-65

**DEN INDRE MISSIONS SAMFUND,
GRINDSTED (V. BENT NIELSEN)**

Den indre Missions Samfundsråd

Forhandlingsprotokol 1920ff.

Den indre Missions Missionshusudvalg

Forhandlingsprotokol 1922-26

**KFUM, GRINDSTED
(V. BENT NIELSEN)**

Forhandlingsprotokol 1922-29, 1929-40

Medlemsbog og Regnskabsbog 1913-18,

1919-20, 1021-23, 1924-26, 1932-40,

1941-57

Love for K.F.U.M. i Grindsted 1925

**LANDSARKIVET FOR
NØRREJYLLAND, VIBORG**

Bevillingssager div. år.

Ejendomsforhold div. år.

Provstearkivet div.år.

**MATRIKELDIREKTORATET,
KØBENHAVN**

Matrikler over ejendomshandler i

Grindsted

MURERFORBUNDET, VEJLE

Murersvendenes (murernes) Fagforening
Forhandlingsprotokol 1919-61

RIGSARKIVET, KØBENHAVN

Kongelig Resolution 1. Juli 1842 (Kopi)
Folketællinger (original) 1870, 1880, 1890,
1901, 1906, 1911, 1916, 1921, 1925, 1930,
1940.

Landsforbundet Frivillige Dreng-
Forbunds arkiv.

Medlemsindberetninger div.år.
Landsforeningen Den personlige
Friheds Værn

Diverse sager, korrespondance 1914-
1945

KFUMs landsorganisation

Indberetninger

De danske Ungdomsforeninger

Indberetninger

Lars Larsen-Ledets privatarkiv

Korrespondance

SID, GRINDSTED (V. JAKOB FRANK)

Arbejds mændenes Fagforening
Medlemsprotokol 1929-34

Fællesorganisationen

Forhandlingsprotokol 1918-45

**SOCIALDEMOKRATIET, GRINDSTED
(V. POUL KØPPEN)**

Socialdemokratisk Forening (Socialdemo-
kratiet)

Forhandlingsprotokol 1918-28, 1928-33,
1933-37, 1937-47.

**STATENS ERHVERVSHISTORISKE
ARKIV, ÅRHUS**

Det danske Hedeselskabs Arkiv
Korrespondance div. år.

**Tømrer- og Snedkerforbundet,
Grindsted (v. Henning Kjærsgaard)**

Forhandlingsprotokol 1911-32, 1932-63

Optegnelser af indberetninger og skri-
velser

**DET DANSKE SPEJDERKORPS,
KØBENHAVN**

Indberetning om årligt medlemstal til
F.D.F.s hovedkontor

**KIRKELIG FORENING FOR DEN
INDRE MISSION
I DANMARK, FREDERICIA**

Indberetninger til Den indre Missions
Hovedkontor

**ARBEJDERBEVÆGELSENS
BIBLIOTEK OG ARKIV,
KØBENHAVN**

Dansk Tekstilarbejderforbund

Pk. 69, læg 4-15. Materiale fra Dansk
Tekstilarbejderforbunds

Grindstedafdeling

**KVINDEHISTORISK SAMLING,
STATSBIBLIOTEKET, ÅRHUS**

Dansk Kvindesamfund for Grindsted
og Omegn

Forhandlingsprotokol 1916-36, 1936-54

INFORMANTER I GRINDSTED

Leo Andersen

Johannes Borg

Bruno Ducholm

Jacob Gejl

Michael Habekost †

Henning Kjærsgaard

Georg Leth †

Augusta Nielsen

Ingvar Nielsen

Birte Marie Thrane †

Anna Schiørring †

Ellen Simmelsgaard Jensen

Trykte kilder og litteratur

Aviser

Grindsted Dagblad. Vestkysten 1918-61
Grindsted Venstreblad 1915-18, 1927-34
(udkom 1918-27 i *Vejle Amts Tidende* og fra 1927(34)-45 *Sydvestjylland*)
Jyllands Posten 1931-35
Jydske Tidende 1939
Kolding Folkeblad 1898-1934
Kolding Socialdemokrat 1910-47
Midtjyllands Dagblad 1913-14
Midtjyllands Ugeblad 1914-19
Sydvestjylland: 1927-45 (jfr. *Grindsted Venstreblad*)
Tiden 1903-04
Vejle Folkeblad 1909
Vejle Amts Folkeblad 1903-51
Vejle Amts Tidende 1918-27 (jfr. *Grindsted Venstreblad*)
Vestkysten: Se Grindsted Dagblad. Vestkysten

Tidsskrifter og andre periodika

Det blaa Baand. Agitations- og Medlemsblad for Afholdsselskabet »Det blaa Baand 1902-03.
Danmarks Afholdsblad. Organ for Afholdsvirksomheden i Danmark 1886-96.
Danmarks Totalafholdsblad. Organ for Totalafholdsvirksomheden i Danmark 1884.
Dansk Husflidstidende. Organ for dansk Husflidsselskab 1903-09.
Filadelphia, 1908, 1909.
Fremad. Organ for D.s.U. i Sydvestjylland 1930.
Grindsted Realskole. Årsskrift (Meddelelser fra Grindsted Realskole) 1917-52.
Grindsted Sogns Skattebog 1925/26

Haandbog for Odd-Fellows under Jurisdiction af den uafhængige Storloge for Kongeriget. Hedeselskabets Tidsskrift. Udgivet af Hedeselskabet 1886. Danmark 1922, 1950.
Hver 8. Dag, 1919.
Den indre Missions Tidende 1891 div. år.
Jernbane-Afholdsbladet. Udgivet af Danske Jernbaners Afholdsselskab 1924-36.
Kongeriget Danmarks Post- og Telegrafadresebog samt Handelskalender 1914-52.
Kraks Blaa Bog, div. år.
Lovtidende for Kongeriget Danmark 1908-24.
Ministerialtidende for Kongeriget Danmark 1914.
Medlemsblad for Kristelig Fagforening 1934.
Maanedsskrift for Grindsted K.F.U.K. – F.D.F. – K.F.U.M. 1925-45.
N.I.O.G.T. Almanak og Aarbo 1912-13.
Nordisk Good-Templar. Organ for Afholdssagens fremme 1910.
Odd-Fellow Bladet. Officielt Organ for Odd-Fellow-Ordenens danske Jurisdiction 1916-24, 1946.
Regnskaber vedrørende Socialdemokratisk Forbund 1914-55.
Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkething og Landsting div. år. 1898, 1911.
Rotary International. Medlemsfortegnelse 1947.
Statistisk Tabelværk.
Statistiske Meddelelser.
Sund Sans. Tidsskrift mod Tvangsstyre, for personlig Frihed 1924-39.
Totalafholdsbladet. Organ for den folkelige Totalafholdsbevægelse i Danmark 1883-84.
Ugeskrift for Retsvæsen 1915-16, 1935.
De unges Blad 1895.
Verden og Vi, 1919.

Verdandi. Officielt Organ for Afholdsselskabet
»Verdandi« i Danmark 1918-20.

Øvrige trykte kilder og litteratur

Aagesen, Aage: *Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark*, Kbh., 1949.

Aronsson, Peter: *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850*, Lund University Press 1992.

Aronsson, Peter: Frågor och svar. Landsbygdens modernisering og lokalpolitisk historieskrivning, i: *Kommunerna och lokalpolitiken. Rapport från en konferens om modern lokalpolitisk historia*, Stockholm 1995.

Aronsson, Peter: Människans storhet och litenhet: Om praxisbegreppets tänk-värdhet. i: Peter Aronsson m.fl.: *Vem skaper historia*, *Scandia* 1988, s. 158.

Askgaard, Helle: De nye byer, i: *Fortid og nutid*, Bd. 34, hft. 2, 1988, s. 133-148.

Askgaard, Helle: Er en stationsby en by med station? i: *Fortid og Nutid*, XXIX: 3, 1982.

Baad Pedersen, Margit: *Stationsbyliv. Karise 1880-1940*, Selskabet for Stationsby forskning, Viborg 1987.

Balle-Petersen, Margaretha: Budskab og fællesskab. Nogle synspunkter på forskningen omkring folkelige bevægelser på lokalt plan. i: *Nye strømninger i dansk lokalhistorie*, Forlaget Historia 1., Århus 1981.

Balle-Petersen, Margaretha: Foreningstiden. i: *Det forsømte Århundrede. Arv og Eje*. 1976.

Balle-Petersen, Margaretha: Forsamlingshuset – velkendt eller ukendt? Træk af forsamlingshusenes baggrund og funktion i Ribe Amt, *Mark og Montre* 1974.

Balle-Petersen, Margaretha: Guds folk i Danmark. Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper. i: *Folk og Kultur*, 1977.

Balle-Petersen, Margaretha: Everyday

Rainbows: on social movements and cultural identity, i: *Arv, Scandinavian Yearbook of Folklore*, 1985.

Balle-Petersen, Poul: De nye Byer, i: *Arv og Eje*, 1976, s. 76-81.

Balle-Petersen, Poul: Gården, slægten, naboeerne, i: *Folk og kultur*, 1980, s. 106-150.

Barth, Frederik: *Political Leadership Among Swat Pathans*, London: Athlone Press 1959.

Barth, Frederik: *The Role of the Entrepreneur in social change in Northern Norway*, 1963.

Barth, Frederik: *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston: Little and Brown, Belshaw, Cyril 1966.

Bebyggelsesplaner for Landkommuner. Betænkning, udarbejdet af Landboforeningens Udvalg for Bebyggelsesplaner 1918, Landsforeningen Bedre Byggeskik I, København 1918.

Betænkning, afgiven af den i Henhold til Lov af 26. Marts 1898 § 26 nedsatte Jernbanekommission, Kbh. 1901.

Betænkning afgivet af »Den personlige Friheds Værn«s Alkoholkommission. II, Kbh. 1920.

Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen i Henhold til Lov Nr.77 af 21. Februar 1919, Kbh. 1923.

Bjørn, Claus (red.): *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. Udgivet af De danske Mejeriers Fællesorganisation. Odense, 1982.

Bjørn, Claus: Folkehøjskolen og Andelsbevægelsen, i: *Årbog for Dansk skolehistorie*, 1971.

Blumer, Herbert: *Social Movements*, i: *Studies in Social Movements*, New York London, (1951) 1969.

Boje, Per og Ole Hyldtoft: Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter. i: Grethe Authén Blom (red.): *Urbaniseringsprocessen i Norden. III.*, Trondheim 1977.

Bundsgaard, Inge: Grundtvigianismen og Indre Mission på Koldingegnen ca. 1880-1914. Utrykt speciale, Aarhus Universitet 1980.

Bundsgaard, Inge: Grundtvigianismen og

- Indre Mission i lokalsamfundet, i: Anders Gustavsson (red.): *Religiösa väckelse-rörelser i Norden*, 1985.
- Bundsgaard, Inge: Foreningslivet i socialt perspektiv. Et eksempel fra Ringe, i: *Nyt fra Stationsbyen*, 1984: 6.
- Bundsgaard, Inge og Sidsel Eriksen: Hvem disciplinerede hvem? i: *Fortid og Nutid* bd. XXXIII 1986, København, 55-69.
- Bundsgaard, Inge: Arbejderbevægelsen i stationsbyen. Træk af Vamdrup socialdemokratiske Forenings historie i tiden før 2. verdenskrig, i: *Nyt fra stationsbyen*, 1984: 5.
- Burgess, Ernest W.: *The growth of the city: An Introduction to a Research Project*. (Publications of the American Sociological Society, 18, 1924, s. 85-97).
- Caplow, Theodore and Howard M. Bahr, Bruce A. Chadwick, Reuben Hill, Margaret Holmes Williamson: *Middletown Families. Fifty Years of Change and Continuity*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1982.
- Christiansen, Niels Finn: Arbejderbevægelsen, i: Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og folkets København*, Forlaget Skipperhoved 1996.
- Christiansen, Niels Finn: *Danmarks historie bd. 1900-1925. Klassesamfundet organiseres*, København 1990.
- Christiansen, Palle Ove: Peasant adoption of Bourgeois Culture. Class Formation and Cultural Redefinition in the Danish Countryside, i: *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology*, 1978, s. 98-152.
- Clausen, Kim og J. Peter la Cour Dragsbo: Den vestjyske Stationsby, i: *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*, Universitetsforlaget i Aarhus, Århus 1980.
- Clausen, Emil: Samfundspræst eller Missionær?, i: *Indre missions Tidende* 1929, 292f.
- Clemmensen, Niels: *Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København 1985.
- Davidson, P.C.: *Harboøre*, (1896) 1897.
- Degn, Ole: *Urbanisering og industrialisering. En Forskningsoversigt*, Akademisk forlag, København 1978.
- Dragsbo, Peter: Aastrup – et sydvestjysk landsogns møde med den nye tid, i: *Bygd*, 1983: 2.
- Dragsbo, Peter: Bramming – en stationsbys fødsel, i: *Lokalårbogen – Bramming 1983*, s. 62-88.
- Dragsbo, Peter: Drømmen om en by – Bramming Borgerforening 1895-1900. i: *Nyt fra stationsbyen* 1984: 6.
- Ehlers, Søren: Fremtiden tilhører ungdommen. Opdragelse og kvalificering af unge i stationsbyen Gilleleje ca. 1900-1920, i: *Nyt fra stationsbyen*, 1988, 13.
- Ek, Sven B: *Stadens födelse*, Eslöv 1967.
- Eriksen, Sidsel: Afholdsbevægelsen en etisk religion. i: Anders Gustavsson (red.): *Alkohol och nykterhet. Aktuell forskning i Norden presenterad vid ett symposium i Uppsala*. Etnolore 7. Skrifter från Etnologiska institutionen vid Uppsala Universitet, 1989.
- Eriksen, Sidsel: Arbejderbevægelsen og afholdsbevægelsen, i: *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 1992.
- Eriksen, Sidsel: Kirken og Kroen. Træk af en stationsbys udvikling. Prisopgave Aarhus Universitet 1984. Afhandlingen ligger til grund for nærværende arbejde.
- Eriksen, Sidsel: »Something Rotten in Grindsted«. Afholdsproblemer i en Stationsby, i: *Nyt fra Stationsbyen*, 1986: 8.
- Eriksen, Sidsel: Vækkelse og afholdsbevægelse, i: *Scandia. Tidskrift för Historisk Forskning*, 1988:54,2. s. 251-308.
- Fangel, Henrik: Forskning i byhistorie, i: *Nye strømninger i dansk lokalhistorie*, Forlaget HISTORIA Århus 1981.
- Fink, Jørgen: *Butik og værksted: Erhvervsli-*

- vet i stationsbyerne 1840-1940, Selskabet for stationsbyforskning, Viborg 1992.
- Flyvbjerg, Bent: *Rationalitet og magt. Bind I Det konkretes videnskab*. Akademisk Forlag Odense (1991) 1993.
- Fode, Henrik: Den tekniske skole i stationsbyen, i: *Nyt fra stationsbyen* 1982: 1.
- Frandsen, N.H.: *Stationsbyprojektet. Foreløbig rapport om delprojekt. Foreninger i stationsbyerne*, U.Å.
- Futtrup, Jens: Grindsted Realskole 1902-07, i: *Grindsted Realskole. Årsskrift* 1928.
- Grindsted Products* 1924-1988, (2. udg.) Brabrand 1994.
- Gold, Gerald L.: *Saint Pascal. Changing Leadership & Social Organization in a Quebec Town*, Cultures & communities: A Series of Monographs Community Studies. Toronto Montreal 1975.
- Gordon, C. Wayne and Nicholas Babchuk: A typology of voluntary associations. *American Sociological Review* 24, 1959.
- Gordon, Milton M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York: Oxford University Press, 1964.
- Gormsen, Gudrun: Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857. i: *Folk og Kultur* 1982.
- Gundelach, Peter : *Græsrodder er seje! En bog om græsrodsorganisationer i Danmark – deltagere, organisationsformer og modstandere*. Politika Aarhus 1980.
- Gundelach, Peter: *Sociale bevægelser og samfundsændringer*, Politika, Århus 1988.
- Gusfield, Joseph R.: *Symbolic crusade. Status politics and the American Temperance Movement*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, and London 1972 (first published 1963).
- 50 Aars March. *Vejen Arbejderbevægelses historie*, Udgivet af Vejen Socialdemokratiske Forening ved 50 Aars Jubilæet 12. Oktober 1946, 1946.
- Hansen, H.P.: *Fra gamle Dage. Kulturhistoriske Billeder fra Midt- og Vestjylland*. II Her-ning 1921-25.
- Hansen, H.P.: *Hedebonden i tre slægtled*. 2. udg. Kbh. 1959.
- Hansen, Viggo: Hedens opståen og omfang, i: *Danmarks Natur* bd. 7, 1970,
- Hansen, Viggo: Hedens historie, i: *Danmarks Natur*, bd. 7, 1970
- Hansen, Viggo: Hedens bebyggelse, i: *Danmarks Natur* bd. 7, 1970.
- Hansen, Viggo: Fra hedesamfund til industriby, i: *Bygd*, 1972: 3, s. 5-21.
- Hansens, Viggo: Grindsted – fra hedesamfund til industriby, i: *Bygd*, 1990:1.
- Hansen, Viggo: Bebyggelsens Historie, i: *Danmarks Natur*, bd.9, 9-138, Kbh. 1970.
- Hansen, Viggo: Den rurale by. De bymæssige bebyggelsers opståen og geografiske udbredelse, i: *Geografisk Tidsskrift*, bd. 64, 1965.
- Haue, Harry: Mejerikrigen. En undersøgelse af de søndagshvilende mejerier i Danmark, i: *Fortid og Nutid* 1978: 3, 359-390.
- Hedebruget. Et Jubilæumsskrift*. 1906-1931. Ringkjøbing 1931.
- Henningsen, Peter: *Hedens Hemmeligheder*, 1995.
- Hirschman, Charles: America's Melting Pot reconsidered, *Annual Review of Sociology*, 1983: 9, s. 397-423.
- Holt, Paul: *Nød dem. Københavns Indre Mission 1865-1940*. Kirkelig Forening for Indre Mission i København 1940.
- Hvidt, Kristian: *Flugten til Amerika eller drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*, 1971.
- Højrup, Thomas: Begrebet livsform. En formspecificerende analyse måde anvendt på nutidige vesteuropæiske samfund, i: *Fortid og Nutid*, 1984, s. 194-218.
- Højrup, Thomas: *Det glente folk. Livsformer og centraldirigering*. Kbh. 1983.
- Højrup, Ole: Hedens udnyttelse. i: *Danmarks Natur*, bd. 7, Kbh. 1970.

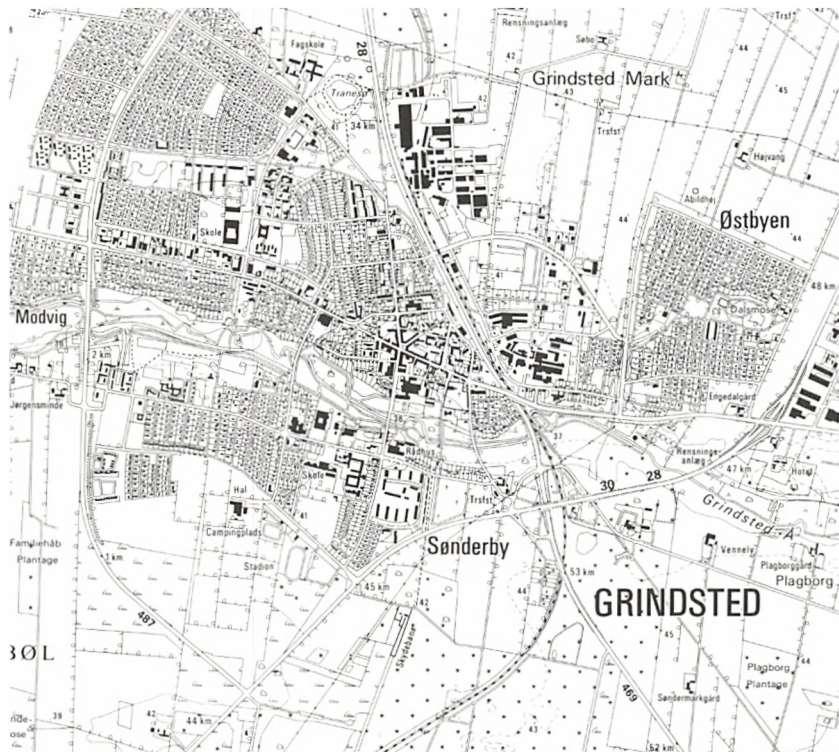
- Højrup, Ole : Landbrug i Vestjylland for 100 år siden, i: *Den vest- og sønderjyske kreditforening 100 år*, 1966.
- Jansen, Chr.: *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*, Universitetsforlaget Aarhus 1980.
- Jansson, Sören: *Förening och gemenskap. En etnologisk studie av föreningslivet i en svensk småstad: Enköbing 1880-1970*, Malmö 1981.
- Jensen, Mie Vestergård, Dorthe Petersen, Anne Lise Olesen: *Fugdal Mose 1918-1928*, Historisk Samfund for Ribe Amt 1981.
- Jensen, Mogens: *Missionshuse i Grindsted sogn i 100 år*, i: *Egnsbogen. Grindsted/Bil-lund* 1991.
- Jubilæumsskrift FDF Grindsted. 13. maj 1920-50*. Grindsted 1950.
- Juhl, Niels (Red.): *Blaa Kors i Danmark i de første femogtyve Aar*. Kbh. 1920.
- Knudsen, Anne: *En ø i historien. Korsika. Historisk antropologi 1730-1914*, BASILISK 1989.
- Kirk, Hans : *Religion og Hartkorn*, i: *Clarté* 1926, Aarg. 1, s. 135-39.
- Kocka, Jürgen: *The construction of social identities*. Foredrag på den internationale Historikerkonference i Montreal 1995.
- Korsgaard, Ove: *Kampen om kroppen. Den danske idræts historie gennem 200 år*. Gyl-dendal (1982) 1986.
- Kosík, Karel: *Det konkretas dialektik. En studie i människans och världens problematik*, Röda Bokförlaget, (1963) Göteborg 1979.
- Larana, Enrique, Hank Johnston and Joseph R. Gusfield: *New Social Movements. From Ideology to Identity*, i: Temple University Press. Philadelphia 1994.
- Larsen, H.C.: *Andels Klædefabrikken i Grindsted 1889-12. August 1939*, Grindsted 1939.
- Larsen, H.C.: *Foreningens første år*. i: *Aar-bog for Slaugs Herred*, 1949.
- Larsen, H.C. (red.): *Grindsted Andelsmejeri. 1890 – 23. Juli – 1940*. Grindsted 1940.
- Larsen, H.C.: *Grindsted Bys Beboere 1787*, i: H.C. Larsen: *Aar bog for Slaugs Herred*, 1950.
- Larsen, H.C. (red.): *Grindsted Kirke. »Hedens Domkirke«*. Lidt om den nye og gamle Kirke. Grindsted 1948.
- Larsen, H.C. (red.): *Grindsted-Grene- og Omegns Spare- og Laanekasse 1872 – 4. september – 1947*, 1947.
- Larsen, H.C.: *Slaugs Herreds Landboforening 1899-1849*. Foreningens Forhistorie og oprettelse. i: *Aar bog for Slaugs Herred* 1949.
- Larsen, H.C. og Anders Chr. Andersen: *Strejftog gennem Grindsted bys og egns historie*, Grindsted 1963.
- Lauridsen, Henning Ringgaard: *Folk i bevægelse. Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland*, 1986.
- Lauridsen, Henning R.: *Foreningenslivet i Hammerum kulturhistorisk belyst*, i: *Nyt fra stationsbyen* 3, 1983.
- Lauridsen, Henning R.: *Kirke- og kulturliv i danske stationsbyer*, i: *Nyt fra stationsbyen*, 1, 1982.
- Lauridsen, Henning R.: *De nye tider. Træk af arbejderbevægelsens historie i Hjerm stationsby i årene omkring 1. verdenskrig*, i: *Hardsyssel Aar bog* 1982, s. 73-87.
- Levin-Hansen, s. : *Hedeboerne*, i: *Frem. Gruppe A II Menneskelivet*, 1925, s. 263-271.
- Levin-Hansen, s. : *Kulturhistoriske Billeder fra Vestjyske Hedeegne I-III*, i: *Illustreret Tidende* 13/1 1924, 20/1 1924, 3/2 1924.
- Lindhardt, P.G.: *Vækkelse og kirkelige retninger*, Forlaget Aros. Århus (1951) 1978.
- Lindqvist, Mats: *Klasskamrater*, Malmö 1987
- Leth, Georg: *Arbejdsmandenes fagforening for Grindsted og Omegn 1914 – 1. juni – 1964*. Grindsted 1963.
- Liljewall, Britt: *Das bürgerliche Bild vom Bauern. Die Zeitungslektüre schwedischer Bauern in den 1870er Jahren*, i:

- Idylle oder Aufbruch*, Akademie-Verlag Berlin, 1990.
- Liljewall, Britt: *Vänerns borgs Historia III. Småstaden som blev storkommun. Drag i 1900- talets utveckling*, 1994.
- Linck, Olaf: *Hedebønder og vestkystfolk. Oplevelser paa to sommerrejser i Jylland*, København 1927.
- Lov (Nr. 104) om Beværtning og Gæstgiveri samt om Handel med stærke drikke. Stad-fæstet d. 10. Maj 1912. Kbh. 1913.
- Lov Nr.104 af 10. Maj 1912 om Beværtning og Gæstgiveri samt om Handel med stærke Drikke. Tekstudgave med Bemærkninger. Udgivet ved Indenrigsministeriets Foranstaltning af Aage Schlichtkrull. Kbh. 1914.
- Lynd, Robert og Helen Lynd: *Middletown: A Study in American Culture*. New York: Harcourt and Brace, 1929.
- Lynd, Robert og Helen Lynd: *Middletown in Transition*, 1937.
- Det danske Missionsforbund 1888-1938*, Det danske Missionsforbunds Forlag, Aalborg 1938.
- Møllgaard, Johannes: *Byens sociale geografi. Studier i Skive*, SBI-Byplanlægning 47. Statens Byggeforskningsinstitut 1984.
- Mørch, Henning: *Vandringerne til Grindsted. En redegørelse for en undersøgelse af vandringerne til en jysk stationsby, det materiale og de metoder, der er blevet anvendt*. Landsplanudvalgets sekretariat 1967.
- Nedergaard, Paul: *Personallistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie (kirkelig geografi) 1849-1949*. IX Ribe stift. 1967.
- Nissen, Henrik s. og Henning Poulsen: *På dansk friheds grund. Dansk Ungdoms samvirke og de ældres råd*, 1963.
- Noget om Bornholmere i Vestjylland, i: *Hardsyssel Aarbo* 1923.
- Nordmark, Dag: *Det förenande samtalet*, Carlssons Bokförlag 1989.
- Pedersen, J.P. Rahbech: Grindsted sogns ældste skolevæsen 1741-1902, i: *Egnsbogen. Grindsted/Billund*, 1992, s. 3-7.
- Petersen, Johs. Vibe: Fra Grindsted Egnen. Optegnelser og Minder i: *Ribe Stifts Aarbo* 1947-48, s. 25-32.
- Petersen, Johs. Vibe[Adam]: Præsteminder fra Heden, i: *Det nye Aar. Indre Missions Almanak* 1934, Paul Nedergaard (red.) 1933, s. 108f.
- Plagborg, Julius (Red.): *Festskrift i Anledning af K.F.U.K.s og K.F.U.M.s 40 Aars Jubilæum, Grindsted. 1894-1934*. Grindsted 1934.
- Rasmussen, Helge: *En dansk vækkelsesbevægelse. Det danske Missionsforbund 1888-1963*, Missionsforbundets Forlag, København 1963.
- Rasmussen, S. Th.: Grindsted By. i: *Jyske Byer og deres Mænd. III*, Esbjerg, Nationalforlaget S. Schiønning, København 1916.
- Rasmussen, Vigand Dann: *Nørrejyske Jernbaner. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901*. Udgivet af STATIONSBYEN. Projekt under Statens humanistiske Forskningsråd, Erhvervsarkivet Universitetsforlaget i Aarhus 1981.
- Schou, P.F.: *Landkommunernes Forfatning og Styrelse*, 1881.
- Derfor maatte vi Sejre ... Blade af Modstandsbevægelsens Kamp mod Fremmedaaget*, Midtjysk Forlag, A.H. Jensen, 1945, s. 272-323.
- Selmer, Jørgen: *Fronssseier. En københavnerplantage i Vestjylland*, Herning 1993.
- Sommer, Otto: En Hedens Helt. i: »Folkelæsning« Nr. 228. Småstykker. Bd. 21 Hft. 1, 1898.
- Sommer, Otto: *Erindringer om Grindsted-Grene sogne*. Esbjerg 1980.
- Stendevad, Randi-Marie: *Lægeboligen i Grindsted*, i: *Fra Ribe Amt* 1985, Bd. XXIII. 1, s. 45-63.

- Stilling, Niels Peter: *De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940*, Selskabet for Stationsbyforskning Viborg 1987.
- Stoklund, Bjarne: Signalement af en epoke, i: *Det forsømte århundrede. Arv og Eje*, 1976.
- Stone, Gregory P. and William H. Form: Instabilities in status: The problem of hierarchy in the community study of status arrangements, i: *American Sociological Review* 18, 1953 s. 149-162.
- Thomsen, Niels: Urbaniseringsprocessen og den politiske adfærd, i: *Urbaniseringsprocessen i Norden bd. 3. Industrialiseringens 1. fase*, G.A. Blom (red.), Trondheim 1977.
- Thyrring, Ulla: Tekstilindustrien på Herning-egnen indtil 1930'erne, i: *Arbejdsrapport om Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914*, Sydjysk Universitetsforlag 1984.
- Thyssen, A. Pontoppidan: Indre Missions problemer i mellemkrigstiden, i: *Kirkehistoriske Samlinger* 1980. s. 195-210.
- Thyssen, Anders Pontoppidan: *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*. Bd. V. De senere jyske vækkelser. Herrnhutismen, forsamlingsbevægelsen og grundtvigianismen i Nørrejylland ca. 1815-1850. Af Frands Ole Overgaard og Anders Pontoppidan Thyssen. Kbh. 1970.
- Tilly, Charles: *Collective violence in European perspective. The history of violence in America. Historical and comparative perspectives*, Ed. by H.D. Graham and T.R. Curr. New York 1969.
- Tilly, Charles: *From Mobilization to Revolution*. Mass.: Addison Wesley 1978.
- Tilly, Charles: Social Movements and National Politics, i: Charles Bright and Susan Harding (ed.): *Statemaking and social Movements. Essays in History and Theory*, Ann Arbor. The University of Michigan Press. 1984, s. 297-317.
- Trap, J.P.: *Statistisk-topographisk beskrivelse af Kongeriget Danmark*. 2. Udg. 6. Deel. Kbh. 1879.
- Trommer, Aage: Da Spejderne kom til Danmark, i: *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen*, Udgivet af Dagspressens Fond hos Odense Universitetsforlag 1990.
- Turner, Frederick Jackson: *The Frontier in American History*, The University of Arizona Press, Tucson (1920, 1947) 1986.
- Vidich, Arthur J. and Joseph Bensman: *Small Town in Mass Society. Class, Power and Religion in a Rural Community*, Revised Edition. Princeton, New Jersey 1968.
- Winberg, Christer: *Fabriksfolket. Textilindustri i Mark och Arbetarrörelsens genombrött*, Göteborg 1989.
- Wirth, L.: Urbanism as a way of life, i: *American Journal of Sociology*, 44, 1938.
- Wählin, Vagn: By og Land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese. i: Jørgen Holmgaard (red.): *Det grundtvigske bondemiljø*. Grenå 1981, s. 1-74.
- Österberg, Eva: Rikshistorie og lokalhistoria. En fråga om centrum och periferi, centralt og lokalt i historieforskningen, i: *Periferi og centrum i historien*, Oslo 1975.
- Åberg, Martin: »I vår lilla stad ...« Om lokalpolitiska strukturer och informella nätverk i Göteborg under mellankrigstiden. i: *Kommunerna och lokalpolitiken. Rapport från en konferens om modern lokalpolitisk historia*, Stockholm 1995.

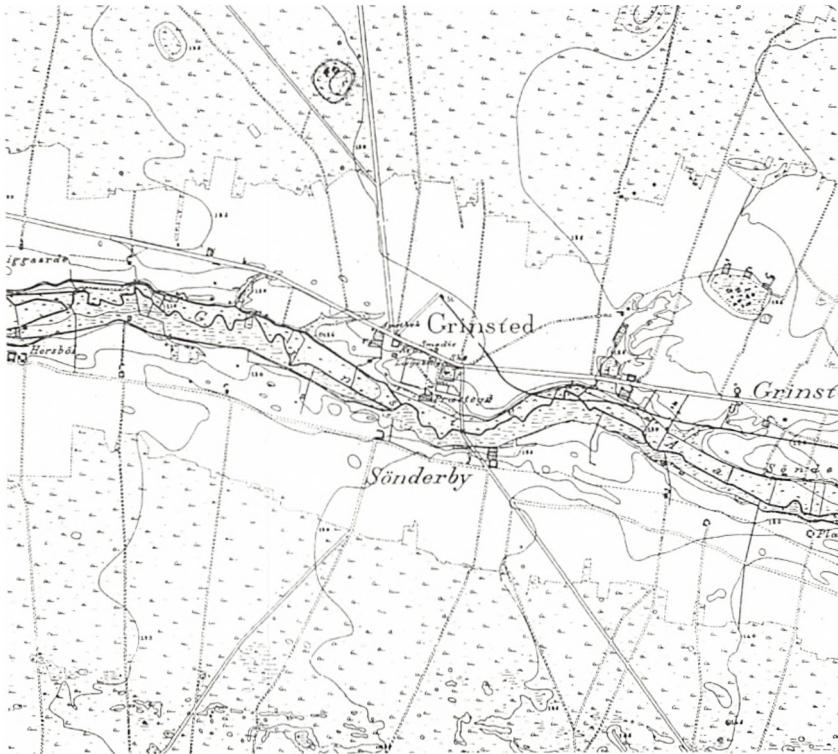
Kort

Geodætisk Instituts kort 1870, 1911, 1945.

Kort 3.

Kort 1 målt 1870.
Kort 2 målt 1871. Rettet 1911. Vejrevision 1945.
Kort 3 målt 1980. Rettet 1996

Kort 1.

Kort 2.

